БРЭСЦКІ АБЛАСНЫ ВЫКАНАЎЧЫ КАМІТЭТ
БРЭСЦКАЯ АБЛАСНАЯ БІБЛІЯТЭКА імя М. ГОРКАГА
БРЭСЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ імя А.С. ПУШКІНА

Берасцейскія кнігазборы

праблемы і перспектывы даследавання

Матэрыялы і даклады
II Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі

Брэст, 31 мая — 3 чэрвеня 2012 года

Пад агульнай рэдакцыяй
доктара філалагічных навук М.В. Нікалаева

Брэст
2013

УДК 002.2(476.7)(061.3)
ББК 76.116.3(4Бел-4Брэ)я431
Б 48

Пад агульнай рэдакцыяй доктара філалагічных навук М.В. Нікалаева

Складальнікі:
А.М. Мяснянкіна — намеснік дырэктара па навуковай рабоце Брэсцкай абласной бібліятэкі імя М. Горкага,
Т.С. Кавенька — загадчыца аддзела краязнаўчай літаратуры і бібліяграфіі Брэсцкай абласной бібліятэкі імя М. Горкага

Б48 **Берасцейскія кнігазборы:** праблемы і перспектывы даследавання : матэрыялы і даклады II Міжнар. навук.-практ. канф., Брэст, 31 мая — 3 чэрвеня 2012 г. / Брэсцкі абласны выканаўчы камітэт, Брэсцкая абласная бібліятэка імя М. Горкага, Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна ; склад.: А.М. Мяснянкіна, Т.С. Кавенька ; пад агул. рэд. М.В. Нікалаева. — Брэст : БрДУ, 2013. — 464 с. : іл.

ISBN 978-985-555-077-9.

Зборнік працягвае традыцыю публікацыі дакладаў, прачытаных на Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання» (Брэст, 31 мая — 3 чэрвеня 2012 г.). Аўтары з Беларусі, Казахстана, Літвы, Польшчы, Расіі і Украіны прадстаўляюць вынікі даследаванняў гісторыі кніжнай культуры. Значная ўвага надаецца кніжным старажытнасцям Брэстчыны, лёсу мясцовых архіваў і бібліятэк. Асаблівае месца займаюць матэрыялы, прысвечаныя сучасным праблемам кнігавыдання, гісторыі мастацтва рэгіёна.

Зборнік адрасаваны шырокаму колу карыстальнікаў: гісторыкам, культуролагам, кнігазнаўцам, бібліёграфам. Можа быць карысны для ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй і духоўнай спадчынай беларускага народа.

ISBN 978-985-555-077-9

Ад рэдакцыі

Прапануемае чытачам выданне — матэрыялы міжнароднай канферэнцыі «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання» (Брэст, 31 мая — 3 чэрвеня 2012 г.) — працягвае намаганні арганізатараў канферэнцыі сабраць, зафіксаваць і растлумачыць брэсцкія кніжныя старажытнасці, якія знаходзяцца за межамі сучаснага Брэста, і паглядзець на іх вачыма прафесійных даследчыкаў.

Гэта ўжо другі зборнік пазначанай тэматыкі і прадстаўляць яго значна лягчэй: не трэба абгрунтоўваць неабходнасць выдання, бо факт яго працягу гаворыць сам за сябе. Як і ў папярэднім выданні*, артыкулы падрыхтаваны ў асноўным па матэрыялах выступленняў на канферэнцыі. Аднак рэдкалегія на гэтым не засяроджваецца: мы не адмаўляемся ад якаснай публікацыі толькі таму, што яна не была апрабавана ў вуснай форме.

У структуры другога выпуску адбыліся змены. Матэрыялы першага зборніка былі арганізаваныя ў адваротна-храналагічным парадку. Цяпер мы вылучаем асобныя тэматычныя часткі:

Берасцейскія кнігазборы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання» (Брэст, 30–31 кастрычніка 2008 г.) / УК «Абласная бібліятэка імя М. Горкага» ; склад.: А. М. Мяснянкіна, Т. С. Кавенька ; [пад агул. рэд. М. В. Нікалаева]. Брэст, 2010. — 464 с., 16 л., іл.

«Праблемы гісторыі кнігі на Берасцейшчыне», «Кніжнасць на Берасцейшчыне ў XVI–XIX стагоддзях» і раздзел, у якім сабраны публікацыі, што тычацца вялікай і важнай для Берасцейшчыны тэмы — «Кнігазборы Сапегаў». Тэматыка прадстаўленых работ пашырылася. Асабліва важным фактам падаецца нам прысутнасць мастацтвазнаўчых матэрыялаў. Інтэрпрэтацыя мастацкай спадчыны Берасцейшчыны, раскрыццё яе «мастацкага коду» застаецца, на наш погляд, найбольш перспектыўнай тэмай на будучыню.

Большасць артыкулаў належыць прадстаўнікам акадэмічнай і ўніверсітэцкай навукі Расіі, Польшчы, Украіны і Літвы. Разам з тым у гэтым, як і ў папярэднім нашым зборніку, змяшчаюцца вынікі збіральніцкай і даследчыцкай працы беларускіх кнігазнаўцаў, выкладчыкаў ВНУ Брэста і Пінска, а таксама мясцовых краязнаўцаў. Погляды апошніх, несумненна, моцна ўплываюць на прадстаўленні аб лакальнай палітычнай і этнічнай гісторыі, іх стэрэатыпы адбіваюцца і на трактаванні сучаснасці.

Па традыцыі матэрыялы друкуюцца на беларускай, украінскай, рускай і польскай мовах. Для зручнасці тых, хто мае цяжкасці з польскай, побач пададзены скарочаныя (зробленыя М. Нікалаевым) пераклады на беларускую мову. Бібліяграфічныя спасылкі прыведзены адпаведна ГС РБ СТБ 7.208-2008 (ГОСТ 7.05-2008). «Сістэма стандартаў па інфармацыі, бібліятэчнай і выдавецкай справе. Бібліяграфічная спасылка. Агульныя патрабаванні і правілы складання».

Даследчыкі ўсяго свету прызнаюць індэкс цытавання найлепшай адзнакай апублікаванага матэрыялу. Пра тое, як «працуюць» матэрыялы першага выпуску «БК», сведчыць шматлікае іх цытаванне ў артыкулах, змешчаных ў нашым другім томе. Гэта значыць, што даследаванні працягваюцца і ранейшыя публікацыі, іх высновы і матэрыялы робяцца падставай для дасягнення наступнага, больш дакладнага, шырокага і яснага ўзроўню ведаў. Гэта таксама відавочна дэманструе актуальнасць і запатрабаванасць «бярэсцязнаўчай» тэматыкі.

Рэдкалегія абяцае прыкласці ўсе сілы, каб кожная наступная кніжка зборніка была хаця б крыху багацейшая і цікавейшая за папярэднюю.

Праблемы гісторыі кнігі на Берасцейшчыне

Суша А.А.

Беларускія гістарычныя кнігазборы: перспектывы даследавання і рэканструкцыі

Кніжная культура Беларусі налічвае шмат стагоддзяў развіцця, на працягу якіх былі створаны каштоўныя скарбы, цудоўныя помнікі мастацтва кнігі. Сярод іх адметнае месца займаюць так званыя комплексныя кніжныя помнікі, або кніжныя калекцыі.

Кнігазборы заўжды былі гонарам вядомых прадстаўнікоў айчыннай культуры, сведчылі пра іх адукаванасць і густ, падмацоўвалі іх сацыяльны статус. Таму да іх стварэння падыходзілі надзвычай уважліва, не шкадавалі сродкаў для набыцця неабходных выданняў і рукапісных кніг.

Створаныя нашымі продкамі кніжныя скарбы маглі б сёння ўразіць прадстаўнікоў любой замежнай краіны, але, на вялікі жаль, складаная гісторыя нашай краіны, насычаная войнамі і палітычнымі перадзеламі, не дазволіла захаваць гэтыя багацці ў цэласці. Многае загінула, многае апынулася па-за межамі нашай краіны.

Безумоўна, багатая і шматгранная культурная спадчына Беларусі можа быць цудоўным доказам развітасці, самабытнасці айчыннай культуры. У сваю чаргу, разуменне незалежнага характару развіцця культуры Беларусі, яе адметнасці не можа не спрыяць фарміраванню ў грамадстве ўсведамлення самабытнасці беларускага шляху сацыякультурнага развіцця, паўнацэннасці і самастойнасці беларускай культуры і наогул беларускай нацыі.

Разумеючы значэнне гэтай спадчыны для духоўнага развіцця народа, Нацыянальная бібліятэка Беларусі праводзіць шматпланавую дзейнасць па вывучэнні і папулярызацыі найбольш каштоўных і важных для нас гістарычных кніжных калекцый.

Формаў дзейнасці для дасягнення абазначаных мэтаў досыць шмат: ад бібліяграфічнай рэканструкцыі і апісання асобных калекцый да правядзення глыбокага навуковага даследавання гісторыі кніжнай культуры Беларусі ў цэлым; ад стварэння электронных копій асобных кніжных помнікаў і ўключэння іх у электронныя бібліятэкі і базы дадзеных да выпуску навуковых і мастацкіх выданняў, прысвечаных кніжнай культуры, а таксама перавыдання асобных помнікаў у выглядзе факсіміле.

Нацыянальная бібліятэка Беларусі ўжо мае даволі багаты вопыт падобных прац. Сярод іншага яна рэалізавала цэлы шэраг навуковых і выдавецкіх праектаў, стварыла вельмі прадстаўнічую электронную бібліятэку, якая ўключае звыш 260 тыс. паўнатэкставых дакументаў.

У адпаведнасці са сваім Статутам Нацыянальная бібліятэка Беларусі з'яўляецца навукова-даследчай установай у галіне бібліятэказнаўства, бібліяграфазнаўства, кнігазнаўства. У сувязі з гэтым ніколькі не здзіўляе той факт, што на працягу ўсёй сваёй гісторыі бібліятэка імкнулася выконваць функцыі навуковага і метадычнага цэнтра для бібліятэк рэспублікі.

За дзевяць дзесяцігоддзяў сваёй дзейнасці бібліятэка паспяхова рэалізавала цэлы шэраг значных даследаванняў, скіраваных на вывучэнне інфармацыйных запытаў грамадства і магчымасцей іх задавальнення, аналіз эфектыўнасці ўласнай дзейнасці і дзейнасці бібліятэчнай сістэмы ў цэлым. Былі вывучаны, апісаны і часткова рэканструяваны шматлікія гістарычныя кніжныя калекцыі, якія маюць істотную каштоўнасць для айчыннай культуры. Па выніках даследаванняў з'явілася нямала навуковых публікацый як у айчынным, так і ў замежным друку, былі падрыхтаваны разнастайныя навуковыя, навукова-папулярныя, даведачныя, вучэбныя, вытворча-практычныя, факсімільныя, рэкламныя, выяўленчыя і іншыя выданні ў традыцыйнай і электроннай формах.

Тым не менш, актуальнасць далейшага вывучэння беларускіх гістарычных кнігазбораў працягвае заставацца вельмі высокай, паколькі да нашага часу гісторыя станаўлення і развіцця бібліятэк застаецца недастаткова вывучанай і абмежаванай, пераважна,

лакальнымі даследаваннямі. Вельмі мала маецца комплексных навуковых даследаванняў у гэтай сферы.

У сувязі з гэтым яшчэ ў лістападзе 2008 г. на пленарным пасяджэнні IV Міжнародных кнігазнаўчых чытанняў дырэктар Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі Р. С. Матульскі канстатаваў той факт, што навуковых даследаванняў, якія разглядаюць гісторыю развіцця бібліятэк краіны і іх калекцый з пазіцый сучаснай незалежнай Беларусі, вельмі мала. Ім жа была адзначана істотная неабходнасць распрацоўкі комплекснай міжгаліновай навукова-практычнай праграмы на 2011–2015 гг. пад умоўнай назвай «Бібліятэкі і кніжная культура Беларусі XI–XXI стст.».

Дадзеныя прапановы былі адлюстраваны ў Выніковым дакуменце канферэнцыі, што стала асновай для хадайніцтва арганізацыйнага камітэта перад Міністэрствам культуры Рэспублікі Беларусь пра ўключэнне дадзенай праграмы ў перспектыўны план развіцця галіны на 2011–2015 гг.

На працягу 2009 г. былі разгледжаны магчымыя варыянты рэалізацыі праграмы. У якасці найбольш перспектыўнага варыянту было вырашана займацца яе выкананнем у межах рэалізацыі Дзяржаўнай праграмы «Культура Беларусі» на 2011–2015 гг. Створаная на той час Дзяржаўная праграма павінна была стаць важнейшым інструментам падтрымкі развіцця айчыннай культуры на бліжэйшыя пяць гадоў і магла б у поўнай меры забяспечыць выкананне запланаванага навуковага даследавання на падставе міжведамаснага падыходу.

Ініцыятыва бібліятэкі атрымала сваё афармленне ў выглядзе праекта асобнага задання названай Дзяржаўнай праграмы. Пасля шэрагу перамоў праект задання ў снежні 2009 г. быў разгледжаны і зацверджаны навукова-метадычным саветам Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь. Далейшыя абмеркаванні і экспертызы праекта толькі пацвердзілі актуальнасць і сацыяльную значнасць адпаведнага навуковага даследавання. У выніку ў склад Тэматычнага плана заданняў навуковай часткі Дзяржаўнай праграмы «Культура Беларусі» на 2011–2015 гг. увайшло заданне па распрацоўцы інфармацыйнага рэсурса «Эвалюцыя бібліятэк у кніжнай культуры Беларусі (XI–XXI стст.)» і стварэнні аптымізаванай мадэлі функцыянавання сукупнай бібліятэчнай сеткі Рэспублікі Беларусь на сучасным этапе. Варта адзначыць, што бібліятэкі нашай краіны ўпершыню ініцыявалі распрацоўку ўласнага навуковага задання ў складзе Дзяржаўнай праграмы, чым значна шырэй заявілі пра свой навуковы патэнцыял.

Ужо пры распрацоўцы стала відавочным, што запланаванае даследаванне павінна мець комплексны міждысцыплінарны характар. У сувязі з гэтым у склад навуковага калектыву ўвайшлі прадстаўнікі не толькі найбуйнейшых бібліятэк рэспублікі, але і супрацоўнікі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў, Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

У рамках рэалізацыі задання на працягу 2011–2015 гг. плануецца вывучыць і прааналізаваць гісторыю развіцця бібліятэк і кніжнай культуры Беларусі, а таксама распрацаваць навуковае абгрунтаванне далейшага развіцця бібліятэчнай галіны. Будзе вывучана гісторыя кніжных збораў (бібліятэк) Беларусі XI–XXI стст. і праведзена віртуальная рэканструкцыя (бібліяграфічная і паўнатэкставая) некаторых з іх. Мяркуецца, што ў навуковае і грамадскае кола будуць уведзены новыя помнікі пісьменнасці, кніжнай культуры Беларусі, забяспечаны ўсеагульны доступ да нацыянальнай дакументальнай спадчыны шляхам фармавання агульнадаступных электронных інфармацыйных рэсурсаў, якія стануць асновай змястоўнага напаўнення Нацыянальнай электроннай бібліятэкі Беларусі.

Як мяркуецца, вынікі комплекснага навуковага даследавання кніжнай культуры Беларусі будуць спрыяць фарміраванню духоўна-маральнага патэнцыялу грамадства і росту нацыянальнай самасвядомасці, а таксама станоўчага іміджу нашай краіны. Правядзенне даследавання будзе садзейнічаць рашэнню сучасных і перспектыўных праблем бібліятэчнай навукі і практыкі, што дазволіць стварыць паўнавартасную базу нацыянальнай культурнай спадчыны, зрабіць здабыткам беларускага народа найбольш каштоўны рэпертуар дакументальных помнікаў айчыннай культуры. Інфармацыйныя рэсурсы, распрацаваныя падчас выканання задання, лягуць у аснову комплексных мерапрыемстваў, звязаных са святкаваннем 500-годдзя беларускага кнігадрукавання ў 2017 г.

Нам падаецца, што менавіта такі шлях комплекснага навуковага даследавання гісторыі кніжнай культуры з’яўляецца найбольш перспектыўным, паколькі ён дазваляе аб’яднаць намаганні даследчыкаў беларускай кніжнасці незалежна ад месца іх працы, забяспечвае магчымасці для ўзаемадзеяння ўстаноў рознай ведамаснай падпарадкаванасці і геаграфічнага размяшчэння, стварае ўмовы для комплекснага вывучэння кніжнай культуры Беларусі як цэласнай з’явы.

Важным напрамкам з'яўляецца таксама стварэнне зводных паўнатэкставых баз кніжных помнікаў і іх калекцый. Тыповымі прыкладамі такіх баз дадзеных з'яўляюцца нацыянальныя, рэгіянальныя і глабальныя электронныя бібліятэкі. Беларусь таксама актыўна ўключылася ў працэс іх стварэння. На бліжэйшы час запланавана стварэнне Нацыянальнай электроннай бібліятэкі Беларусі. Гэты інтэграваны нацыянальны рэсурс павінен будзе абагульніць вялізныя масівы электронных копій дакументаў, якія складаюць нацыянальную спадчыну. Удзел у распрацоўцы Нацыянальнай электроннай бібліятэкі ў бліжэйшы час прымуць усе буйныя бібліятэкі рэспублікі, аднак асноўная праца будзе выканана пры непасрэдным удзеле і пад кіраўніцтвам Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.

Ужо сёння галоўная навуковая бібліятэка краіны алічбавала значную частку сваіх збораў і вядзе актыўныя перамовы аб атрыманні лічбавых копій найбольш каштоўных помнікаў кніжнай культуры Беларусі, якія знаходзяцца па-за межамі нашай краіны.

Яшчэ адным важным напрамкам дзейнасці Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі з'яўляецца выпуск электронных выданняў, якія папулярызуюць нацыянальную кніжную спадчыну. Першыя такія выданні былі падрыхтаваны яшчэ ў 2004–2005 гг. Адным з іх стала электронная версія зводнага каталога «Кніга Беларусі», які змясціў звесткі аб усіх кірылічных выданнях на Беларусі з 1517 да 1917 г. Гэтае электроннае выданне ўключала таксама якасны ілюстрацыйны матэрыял і паўнатэкставыя копіі 12 дакументаў. Былі таксама падрыхтаваны электронныя выданні, прысвечаныя бібліятэкам вядомых шляхецкіх родаў Беларусі (такіх, як Радзівілы, Храптовічы, Сапегі) і знакамітых дзеячаў айчыннай культуры (напрыклад, бібліятэцы Яўхіма Карскага).

Гэты напрамак таксама можа лічыцца перспектыўным, бо дазваляе даволі зручным шляхам папулярызаваць самыя вядомыя айчынныя гістарычныя кнігазборы, зрабіць іх бібліяграфічную рэканструкцыю, сабраць апісанні, а часам і поўныя тэксты выданняў і рукапісаў з даўніх бібліятэк, якія сёння дэцэнтралізавана захоўваюцца ў фондах розных арганізацый і краін. Такую працу сапраўды неабходна здзяйсняць разам. Хочацца спадзявацца, што сумесная праца павінна даць значны вынік.

Мигонь К.

Региональное книговедение: типология и исследовательские программы

Вопрос о региональной перспективе исследований ставится во многих научных дисциплинах общественного (гуманитарного, социального) цикла. Он особенно характерен для исторических наук, ибо многие их исследовательские задачи требуют решения, как установить равновесие в подборе фактов между каким-либо «центром» и, соответственно, «периферией» (точнее: многими периферииями — регионами).

Значение региональных исследований выходит далеко за пределы конкретного региона. Итоги работы, что очевидно, в первую очередь важны для региона, для формирования самосознания его жителей, для выявления исторических фактов и их интерпретации. Но, одновременно, они строят общую картину знаний данной научной дисциплины и, таким способом, влияют на развитие науки в целом. Добавим к этому их практическое значение — в краеведении, в организации музейных коллекций, в программах школьного обучения, в просветительной работе.

Не будем здесь заниматься подробно понятием региона, хотя оно имеет для наших рассуждений ключевое значение[1]. Необходимо только подчеркнуть, что с разных точек зрения, главным образом из перспек-

1 О трудностях в определении понятия региона см.: Kamler M. Przedmowa // PWN Leksykon Europa. Regiony i państwa historyczne. Warszawa, 2000. С. 5–6.

тивы отдельных научных дисциплин, и для разных целей, это понятие имеет разные значения. На наш взгляд, самое важное в региональных исследованиях общественного характера — это понимание региона как территориальной единицы, сложившейся в ходе исторического и культурного развития. (Иногда, в обычном понимании, намного большее значение для определения границ региона имеют факторы политические и административные).

Итак, главной задачей региональных исследований в книговедении, в историческом книговедении прежде всего, является выявление богатств и особенностей книжной культуры данного региона, описание полной картины признаков книжной культуры в регионе и, следовательно, соответственнный вклад в общий фонд знаний о книжной культуре в масштабе нации, страны, государства.

Известный нам корпус современной европейской и мировой книговедческой литературы свидетельствует, что во многих странах, почти везде, где идёт научная работа по специальности, сейчас учитывается региональная перспектива. Это относится как к исследованиям, так и к организации книжного дела (и, разумеется, к его составным и смежным областям: издательскому и библиотечному делу, вопросам книжной торговли и чтения).

Региональный подход получил широкое применение и признание в историческом книговедении, т.е. в историографии книги и книжного дела, сейчас — в историографии книжной культуры. Базируясь на опыте историков (особенно историков разных областей культуры), книговеды-историки пополняют и обогащают посредством регионального подхода картину знаний об истории книжной культуры.

Разнообразная и динамически меняющаяся роль регионов в отдельных государствах (и в европейском масштабе), их разные политические судьбы, состав населения, культурные традиции обусловливают значение региональной исследовательской перспективы в рамках исторического книговедения. Несомненно, всё это дифференцирует характер, узловые вопросы и значение регионального книговедения разных стран.

С одной стороны выступают особенности прошлого отдельных регионов: язык — одно-, дву- или многоязычие; нация — этнос - одно-, дву- или многонациональность; религия — конфессия — одна, две или поликонфессиональность; политическая принадлежность; уровень экономического и общественного развития и многие другие факторы. С другой стороны — неравномерное участие в книжной культуре, не-

большой или, наоборот, огромный вклад в общие достижения книжной культуры, на уровне государства, а также группы государств, связанных общим языком (примером могут служить немецкоязычные страны, а также объединение франкоязычных культур — франкофония) или религией (пример — православные страны восточной Европы), в масштабах континента (испанскоязычная Южная и Средняя Америка) и даже всего мира.

Из вышесказанного вытекают некоторые элементы теории и признаки для типологии книговедческой регионалистики. Рамки и объём вопроса определяют пространственные, исторические, политические и культурные черты регионов. Только на таком фоне можно выделить характерные признаки регионов, ставшие основой возникновения и существования книжной культуры.

Решающее значение для определения «регионов книжной культуры» имеют:

1) нация (нации) // этнос,
2) язык (языки),
3) религия,
4) культурные традиции,
5) политические судьбы данной территории.

На такой основе объясняемы книжные факты, составные части и процессы книжной культуры.

Когда в XVII–XVIII вв. в Европе зарождались книговедческие исследования, первые шаги в этой области относились к местным и региональным вопросам[2]. Тогдашние исследователи — историки, учителя, любители книг и письменности задавались вопросами и искали сведения о появлении первой книги в городе или в регионе, о начале книгопечатания там же, о древних книжных собраниях, о направлениях движения книг (профессиональной книжной торговле и частной покупке). Часто на эти простые, казалось бы, вопросы, до сих пор не можем ответить, даже пользуясь многими источниками и новейшими методами науки. Надежда — на региональные исследования.

Понятно, что в странах и государствах, где роль регионов большая (не только в исторической перспективе, но также в современности), региональный подход в книговедческих исследованиях и организации книжного дела проявляется чаще; он имеет большое значение в общем

2 Żbikowska-Migoń A. Historia książki w XVIII wieku. Początki bibliologii. Warszawa, 1989. С. 151–158.

развитии и состоянии книжных знаний. Яркие примеры высоких достижений книговедческой регионалистики находим в Италии, Испании, Франции, Германии, Польше.

В Италии существуют давние традиции исследований книги и книжного дела в отдельных регионах, зародившиеся ещё до воссоединения страны в XIX ст. Их продолжительность обеспечивает постепенное выявление всех нужных фактов и процессов, а также предоставляет возможность правильного описания превосходной книжной культуры в масштабе страны.

Если в Италии дифференциация региональных книжных культур задерживается на рубеже одного, итальянского этноса (значение региональных диалектов как письменных языков ограничено), то в Испании ситуация другая. Постепенная (хотя и относительная) автономия регионов — Каталонии, Страны Басков, Галисии, поддерживаемых многовековым сознанием языкового отличия и культурной традиции, приносит постоянно значительное обогащение знаний о книжной культуре Королевства Испании и Иберийского полуострова в целом. Также в рамках господствуюшего испанского (кастильского) языка отдельные регионы со своей особой, исторически сформированной культурой, имеют богатую литературу по книговедению (например, Андалусия, Эстрамадура или Арагония). Следует подчеркнуть, что как раз Испания является ярким примером значения региональной книги и книжного дела (а также исследований в этой области) для развития регионов и регионального сознания. Нередко эти процессы имеют явно политический характер.

Расцвет исследований по региональному книжному делу наблюдается в последние годы во Франции. Прогресс в этом отношении был непосредственно связан с постепенным признанием значения регионов в политической и культурной жизни страны, а также важности региональных языков и письменных диалектов[3].

Огромные достижения немецкого книговедения в области региональных исследований могли бы заполнить целую библиотеку[4]. Не только богатство доступных книжных фактов является причиной, но также осознание региональной принадлежности: многие немцы до сих

---

3 Barbier F. Les langues imprimées (XVe–XXe siècle) / Dossier éd. par Frédéric Barbier // Histoire et Civilisation du Livre. Revue internationale. Genève, 2008. IV. C. 9–279 ; Estival R. La production des imprimés en langues régionales et dialectes en France de 1812 à 1930–1942. La production générale des imprimés // Revue de Bibliologie. Paris, 2011. N° 74. C. 45–161.

4 Lexikon des gesamten Buchwesens. 2. Aufl. [LGB^2]. Stuttgart, 2003. Bd. 6. C. 225–227.

пор считают себя, в первую очередь, саксонцами, баварцами, швабами и т. д., лишь потом — немцами.

Относительно хорошо знаю и белорусские работы по региональному книговедению. Ограничусь только ссылкой на новейшую (2011) статью Ларисы Довнар, которая представляет богатый обзор исследований, оценку их состояния и намечает дальнейшие перспективы[5].

Книговедам, которые занимаются региональными исследованиями, изучением книговедческой регионалистики, известны также работы российских учёных, в том числе теоретико-методологические публикации А.С. Мыльникова, С.А. Пайчадзе, М.В. Шабалиной, Э.Р. Успек[6].

Также накоплен немалый польский опыт в области исследований по региональному книговедению. Развитие этого направления началось уже в XIX в., но широкое признание получило только за последние 30–40 лет. Важную роль в этом отношении сыграла научная конференция «Состояние и перспективы исследований региональной истории книги», организованная Вроцлавским университетом в 1985 г.[7]. Теоретико-методологический очерк Барбары Беньковской, профессора Варшавского университета, будучи введением в проблематику конференции и, одновременно, представлением назревших вопросов в этой области, не потерял своего значения до сих пор[8]. Он является исходной точкой для разнообразных и многоаспектных книговедческих регио-

5 Доўнар Л. І. Рэгіянальныя даследаванні гісторыі кнігі ў Беларусі: да пытання аб рэгіянальным кнігазнаўстве // Материалы VII Международных книговедческих чтений «Библиотеки и политика открытого доступа к информации и знаниям» (Минск, 10–11 ноября 2011 г.) / Нац. б-ка Беларуси ; сост. Л. Г. Кирюхина. Мінск, 2011. С. 62–71.

6 Мыльников А. С. О культурно-исторических аспектах регионального книговедения // Книга. М., 1992. Т. 64. С. 5–14 ; Пайчадзе С. А. Исследование региональных проблем книжного дела — закономерное следствие развития книговедения (XIX–начало XX вв.) : теория, методология, историография // Развитие книжной культуры Сибири XIX–начала XX вв. : сб. науч. тр. Новосибирск, 1982. С. 5–19 ; Пайчадзе С. А. Некоторые итоги изучения региональногокнижного дела // Проблемы книговедения и истории книги : межвуз. сб. науч. тр. М., 1985. С. 140–148 ; Шабалина М. В. Книговедение: опыт региональных изысканий : учеб.- метод. пособие. М., 2006. вып. 50. 160 с. (Серия «Библиотекарь и время. XXI век») ; Успек Э. Р. Значимость реконструкции региональных социокультурных явлений // Наука о книге. Традиции и инновации: к 50-летию сборника «Книга. Исследования и материалы» : материалы XII Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения (Москва, 28–30 апреля 2009 г.) : в 4 ч. М., 2009. Ч. 1. С. 300–302.

7 Studia o Książce. Wrocław, 1988. T.17. C. 15–286.

8 Bieńkowska B. Badania regionalne w historiografii książki // Studia o Książce. Wrocław, 1988. T. 17. C. 17–33. Рус. резюме: Региональные исследования в историографии книги с. 32–33.

нальных исследований, благодаря сделанным автором обобщениям, указаниям и рекомендациям.

Значение выступления Барбары Беньковской в том, что региональные исследования по истории книги она представляет на основе понятийного аппарата и опыта историков-регионалистов, а в итоге — определяет задачи для книговедения, подчеркивает особенности источниковедческой базы в изучении регионального книжного дела, анализирует специальные вопросы, решаемые книговедами, обращает внимание на важность отсмотра книги национальных меньшинств и религиозных групп, обсуждает потенциал и перспективы таких исследований в разных регионах Польши и предлагает их оптимальную организацию.

В качестве одного показательного примера таких исследований в Польше стоит привести работы по истории книги, библиотек и чтения в Силезии (юго-западная часть страны). Из нескольких научных центров, занимающихся этой проблематикой, обращаю внимание на вроцлавскую научную среду и на многолетнюю программу исследований основоположника «вроцлавской библиологической школы» Кароля Гломбиовского[9].

Рассмотрим сейчас бесспорные полезные результаты, которые извлекаем из региональных книговедческих исследований. На уровне «макро» можно ограничиться следующим:

1) из перспективы потребностей науки о книге: данные о книжной культуре из регионов обогащают общее представление книжных знаний народа, страны, государства, человечества в целом.

2) С точки зрения данного региона видим, что в ходе исследований открываем значение книги и книжных процессов в его истории и культуре жителей, находим неизвестные до сих пор доказательства книжной культуры, выявляем вклад региона в культуру страны.

Обе позиции, на мой взгляд, не вызывают сомнений.

Эти общие положения надо перевести на уровень конкретных книговедческих задач, чтобы в полном объёме увидеть огромный масштаб и великое множество вопросов, стоящих перед исследователями региональной книжной культуры.

Основные направления работы в отдельных регионах (и касающиеся этих регионов) похожи друг на друга, это:

---

9 Migoń K. Bibliologia historyczna w kręgu wrocławskiego bibliotekoznawstwa uniwersyteckiego // Bibliologia i informatologia / red. D. Kuźmina. Warszawa, 2011. C. 47–55.

1) Библиография изданий региона и о регионе (типа краеведческой библиографии, региональной или территориальной, как ретроспективной, так и текущей).

2) Работы по истории издательского и печатного дела для описания полного репертуара печатной продукции региона (из итогов таких исследований видно, какими неточными, «дырявыми» бывают национальные и государственные реестры. На основе полного репертуара можно вести дальнейшие работы по истории книги в регионе: установить географию и хронологию изданий, задать вопрос о языковой структуре печатной продукции, подготовить работы по типологии книги и других документов. Тогда, и только тогда, будут достоверными межрегиональные сравнительные версии[10].

3) Исследование сети книжных связей, путей книги (что не ограничивает и изучение книжной торговли, ибо охватывает сосредоточение, концентрацию книжных собраний в любой форме) и их рассеивание, деконцентрацию, собирание где-то в другом месте.

4) Особо важным вопросом является установление, по мере возможности, полной документации исторических книжных собраний в регионе. На этой основе в дальнейшем будут базироваться исследования по книжной культуре, значение которых не ограничено ни рамками региона, ни книговедения. Концентрация внимания учёных на этой проблеме приносит блестящие итоги — доказательством может быть широко известная реконструкция библиотеки Радзивиллов в Несвиже[11] — но одновременно напоминает, как много ещё осталось сделать. Добавим, что изучение истории книжных собраний в регионе приводит в некоторых случаях к чрезвычайно важным находкам, значение которых выходит далеко за рамки исторического книговедения.

5) Характеристика особенностей восприятия книги в регионе: в историческом плане — история чтения и читателя, в современном — организация и пропаганда чтения, работа с читателями.

6) В целом исследования региональной книжной культуры приносят ценный фактический материал об общественной и интеллектуальной жизни в данной части страны, о распространении знаний и идей, о восприятии европейской и мировой культуры в местной среде.

---

10 Pirożyński J. Kraków i Praga jako ośrodki drukarskie w XV–XVI wieku. Próba porównania / J. Pirożyński, A. Bad'urov // Roczniki Biblioteczne. Wrocław, 2000. T. 44. C. 3–25.

11 Zbiory Radziwiłłów w Nieświeżu. Stan badań nad rekonstrukcją zbiorów : [материалы междунар. конф. (Варшава, 13–14. XII. 2007)] // Rocznik Biblioteki Narodowej. Warszawa, 2010.

Партитура этой основной научной проблематики строится в отдельных регионах по-разному, ибо имеем дело с неодинаковым уровнем развития прежних исследований и с разными потребностями. Решающее значение имеют всё же: источниковедческая база, научные кадры, организация исследований и специфические черты истории книжной культуры данного региона.

Исследовательские программы в области книговедческой регионалистики учитывают также новейшие парадигмы, направления и точки зрения книговедческой науки, начиная как раз с понятия «книжная культура», и используя понятийный аппарат смежных с книговедением научных дисциплин[12]. Это приносит большой, новый познавательный материал.

Среди многих проектов в рамках регионального книговедения особого внимания заслуживают те из них, которые отличаются новыми подходами, специфической точкой зрения. В первую очередь, необходимо подчеркнуть важность новых изысканий (в смысле: неизвестных до сих пор) источников и их публикаций в печатной или электронной форме. Очевидно, что их значение во многих случаях не ограничено региональным книговедением. Вопрос я объяснял несколько лет тому назад в статье о древних библиотечных каталогах, где поместил примеры изданий источников местного и регионального ранга из разных стран (Франция, Испания, Словакия, Венгрия)[13].

Новые данные из источников одинаково важны в региональных исследованиях, так же как и новые вопросы, новые точки зрения, новые задачи, предлагаемые наукой и практикой.

Книговедческая регионалистика необходима не только в общей структуре книжных знаний, ибо, как написано во введении к каталогу выставки 500-летия книгопечатания в Бретани: «Книга является свидетельством культурной эволюции нашего региона и основным элементом распространения знаний, новых идей и новых представлений»[14],

---

12 МіганЬ К. Стан сучаснага кнігазнаўства як навукі / пер. з пол. мовы Ларысы Доўнар // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. / склад.: Л. І. Доўнар, Т. А. Самайлюк, Т. А. Дзем'яновіч ; рэдкал.: Б. У. Святлоў [і інш.]. Мінск, 2008. Вып. 2. С. 10–38 ; Міганъ К. Кніжная культура — спроба акрэслення паняцця як навуковай катэгорыі / пер. з пол. Л. Доўнар // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : гісторыя і сучаснасць : зб. навук. прац / склад.: Л. І. Доўнар (адказ. рэд.), Т. А. Самайлюк. Мінск, 2011. [Вып. 3]. С. 17–39.

13 Migoń K. Dawne katalogi biblioteczne jako źródło wiedzy o kulturze książki // Roczniki Biblioteczne. Wrocław, 2005. T. 49. C. 301–310.

14 500 ans d'imprimerie en Bretagne 1484–1985. Exposition. Rennes, 1985. C. 7.

Она необходима и потому, что развитие исследований в регионе способствует становлению региональных научных школ в книговедении. Примеры сибирской и вроцлавской школ достаточно достоверные[15]. Поэтому повторяем за Барбарой Беньковской, что в книговедении «Региональные исследования — это неотъемлемый компонент научного анализа прошлого и современности»[16].

15 Шабалина М. В. Книговедение : опыт региональных изысканий : учеб.-метод. пособие. М., 2006. С. 28–32 ; Żbikowska-Migoń A. Geschichte der schlesischen Buchkultur in der polnischen Forschung (1945–2000) // Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit / Hrsg. K. Garber. Tübingen, 2005. Bd. 1. S. 399–444 ; Herden E. Badania naukowe w Instytucie Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Wrocławskiego w latach 1956–2006. Próba syntezy i oceny // Dokument, książka i biblioteka w badaniach naukowych i nauczaniu uniwersyteckim / red. M. Skalska-Zlat, A. Żbikowska-Migoń. Wrocław, 2008. C. 181–200.

16 Bieńkowska B. Badania regionalne w historiografii książki… (прим. 8). C. 32.

Иванова Е.В.

Брестский регион в зеркале государственной библиографии и статистики печати Беларуси

Как утверждает американский учёный Б. Бэлл «...Текущая национальная библиография должна отражать интересы и уникальные особенности той или иной страны как зеркало отражает уникальность личности»[1]. Тесно примыкает к государственной библиографии статистика печати, которая тоже является своеобразным зеркалом издательского дела, отражающим в целом и в различных разрезах не только количественные показатели издательской деятельности в стране, но и определённые закономерности изменений в издательской сфере. И совершенно справедливо некоторые исследователи называют статистику печати «библиографической статистикой» — термин, который ещё в 1895 году на I-м Библиографическом съезде России предложил Н.М. Лисовский[2]. И государственная библиография, и статистика пе-

---

1 Guidelines for National Bibliographies in the Electronic Age [Электронный ресурс] // IFLA: [сайт]. URL: http://www.ifla.org/en/publications/guidelines-for-national-bibliographies-in-the-electronic-age (дата доступа: 30.06.2012).

2 Пенькова О. В. Наукометрические и библиометрические исследования в библиотечной и библиографической теории и практике : диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук [Электронный ресурс] // DisserCat — электронная библиотека диссертаций : [сайт]. URL: http://www.dissercat.com/content/naukometricheskie-i-bibliometricheskie-issledovaniya-v-bibliotechnoi-i-bibliograficheskoi-te (дата доступа: 30.06.2012).

чати основываются на единой нормативно-правовой базе, используют общие объекты и схожую методологию учёта.

В Республике Беларусь функции учреждения, которое осуществляет текущую регистрацию и учёт печатных изданий, выпускаемых в свет на территории страны (государственный библиографический учёт), выполняет Национальная книжная палата Беларуси.

Какие тенденции в издательских процессах Беларуси и Брестского региона отражались в зеркале государственной библиографии периода 2007–2011 годов? Следует отметить, что к концу 90-х — началу 2000-х годов произошло становление новой издательской системы Беларуси — системы, которая из государственной сферы практически на 80% перешла в сферу коммерческую. Сформировалась нормативно-правовая база издательской деятельности, которая с 1992 года является в Беларуси лицензируемым видом деятельности. Кроме законодательства о лицензировании, деятельность издателей регулируется нормативными правовыми актами об авторском праве, обязательном бесплатном экземпляре документов, а также комплексом технических нормативных правовых актов по стандартизации, отдельными документами Министерства информации Республики Беларусь как органа государственного управления в сфере издательского дела.

По итогам последней перерегистрации издателей в 2004 году 460 белорусских организаций и предприятий различных форм собственности имели лицензии на издательскую деятельность. К началу 2011 года их было уже 621 (плюс 35%). Характерно, что ежегодно право издательской деятельности реализовывали не более 50% лицензиатов, в том числе около 25% выпускали только 1–2 книги в год. Подобная тенденция связана с тем, что для многих издающих организаций книгоиздание является сопутствующей деятельностью, которая сопровождает основные процессы (учебные, производственные и т. п.) или маркетинговые стратегии предприятия (выпуск рекламной продукции и т. п.).

В информационной системе государственной библиографической информации, формируемой Национальной книжной палатой Беларуси, зарегистрировано 18 издателей различных организационно-правовых форм, которые осуществляли свою деятельность в Брестском регионе в 2007–2011 годах. Это составляет порядка 6% от общего количества действующих издателей Беларуси того же периода. Наибольшее количество издателей зафиксировано в Бресте — 11 (61,1%). Далее следуют наиболее крупные города региона: Барановичи — 4 издателя (22,2%), Пинск — 3 издателя (16,7%). Есть зарегистрированные издатели и в таких городах

как Кобрин, Лунинец, Береза, Дрогичин, но в рассматриваемый период они не осуществляли издательскую деятельность.

В институциональной структуре издательского комплекса Брестского региона представлены издатели различных организационно-правовых форм (табл. 1.).

Таблица 1. Институциональная структура издательского комплекса Брестского региона

Организационно-правовая форма издателя	**Количество издателей**	**Доля, %**
Учреждения	6	33,3
Коммерческие предприятия (ОДО, ООО)	4	22,2
Частные унитарные предприятия	3	16,7
Открытые акционерные общества	2	11,1
Коммунальные унитарные предприятия	1	5,6
Религиозные организации	1	5,6
Общественные организации	1	5,6

Среди издателей региона доминируют государственные учреждения, преимущественно образовательные (33,2%). В целом по Беларуси на долю государственных учреждений приходится не более 9%. Коммерческие предприятия (ООО, ОДО), которые по республике обеспечивают наибольший процент присутствия в издательском бизнесе (34%), в регионе занимают вторую позицию (22,2%).

На частные унитарные предприятия приходится 16,7%, открытые акционерные общества — 11,1%. В исследуемый период издательскую деятельность в регионе осуществляли также одна общественная организация — творческое объединение «Святлiца» и одна религиозная организация — религиозная миссия Союза евангельских христиан баптистов в Республике Беларусь.

Далее рассмотрим книгоиздание Брестского региона в 2007–2011 годах в разрезе количественных показателей выпуска издательской продукции, что позволяет определять тенденции и закономерности развития книгоиздания и как отрасли производства, и как важнейшего культурного и социального явления, с которым неразрывно связаны вопросы просвещения, образования, идеологии, информации.

В таблице 2 представлена динамика выпуска книг в Брестском регионе по названиям и тиражу за последние пять лет.

Таблица 2. Выпуск книг в Брестском регионе в 2007–2011 гг.

	Количество книг и брошюр	**Тираж, тыс. экз.**	**Печатные листы-оттиски, тыс.**
Брестская область	**1782**	**1045,4**	**7171,6**
2007	246	196,3	1045,8
2008	352	319,1	1912,2
2009	402	270,2	1613,6
2010	379	139,5	1325,5
2011	403	120,3	1274,5
в том числе			
г. Брест	1367	860,2	5875,8
2007	213	176,6	874,3
2008	270	236,0	1541,4
2009	290	217,3	1212,1
2010	288	125,1	1143,2
2011	306	105,2	1104,8

В 2007–2011 годах на территории Беларуси выпущено 60 784 названий книг совокупным тиражом 235,4 млн. экземпляров. Особо следует выделить 2008 год, который был рекордным в истории книгоиздания Беларуси: 13 210 названий и 55,4 млн. экземпляров — тираж. Кризисные явления после 2008 года внесли свои коррективы и падение выпуска по отношению к рекордному 2008-му в 2011 году составило 16% по названиям и 38% по тиражу.

В динамике выпуска названий книжной продукции в Брестском регионе имеются значительные отличия. В отличие от республиканских показателей количество названий книжной продукции ежегодно возрастало и рекордным для Бреста и регионов стал 2011 год — 403 названия. Прирост по сравнению с 2007 годом, когда было выпущено 246 названий книг, составил 64%.

В разрезе тиражей ситуация в регионе более приближена к общереспубликанской. Совокупный тираж 2007–2011 годов составил 1045,4

тыс. экземпляров. Во многом совпадает динамика развития книгоиздания: 2008 год тоже рекордный — 319 100 экземпляров, однако по отношению к 2011-му проседание тиража более ощутимо — уже 120 300 экземпляров, или минус 62,5%. При общей тенденции снижения тиража с одновременным ростом количества названий подобный итог выглядит вполне закономерно.

В целом, следует отметить, что региональное книгоиздание составляет незначительную долю в книгоиздании республики (табл. 3). По итогам 2001 года 82,4% названий книг выпускаются в Минске, доля Брестского региона не превышает 3% в 17,6%, принадлежащих регионам (областям). А в разрезе тиражей 95,8% принадлежит столице и только 4,2% — регионам.

Таблица 3. Структура выпуска книжной продукции по регионам Беларуси

Столица и области	Доля названий, %	Доля тиража, %
Минск и область	82,4	95,8
Брестская	2,9	0,4
Витебская	3,8	0,4
Гомельская	6,9	3
Гродненская	2,4	0,2
Могилевская	1,6	0,2

Подытоживая сказанное, можно отметить одну особенность: в современных условиях развития издательского дела количество названий книг растёт значительно быстрее, чем совокупный тираж. Специалисты книжного дела назвали этот процесс «инфляцией наименований», когда система распространения книг уже не может «переварить» всё, что выпускается и попадает на рынок, а рост числа выпущенных названий уже не находит отклика у потребителей. Думается, что под влиянием «инфляции наименований», с развитием цифровой печати, электронного книгоиздания, технологии «печать по требованию», а в долгосрочной перспективе — с учётом возрастающих факторов экологии производства и потребления бумаги, тенденция снижения тиражей будет усиливаться и далее. В целом, плавное снижение тиражей печатных изданий, процесс которого является общемировой тенденцией, в некотором смысле можно считать оптимизацией книжного рынка. Однако в отношении отечественной полиграфии показатель остается значимым, так как он характеризует ещё и загруженность типографий,

которые ощущают на себе и кризисные явления, и другие довлеющие факторы ещё более, чем издатели.

Национальная книжная палата Беларуси ежегодно составляет рейтинг десяти лидеров отечественного книгоиздания. В течение последних лет первое место в рейтинге и по количеству названий, и по тиражу неизменно принадлежало издательству «Харвест», которое порядка 80% своей продукции выпускало совместно с российскими издателями либо изготавливало на российской полиграфической базе. Так, за период 2007–2011 годов «Харвест» выпустил 14 278 названий книжной продукции общим тиражом 107,4 млн. экземпляров, что составляет 23,5% от выпуска книг по названиям и 45,6% — от выпуска книг по тиражу в целом по Беларуси.

Соответственно мы попытались составить рейтинг десяти издателей Брестского региона, которые в 2007–2011 годах выпустили наибольшее количество книжной продукции в разрезе названий и совокупного пятилетнего тиража (табл. 4–5).

Таблица 4. Рейтинг издателей Брестского региона по количеству названий книг 2007–2011 гг.

Издатели		Кол-во названий	Доля в общем кол-ве назв.
Все издатели региона		**1782**	**93**
1	Брестский государственный университет им. А. С. Пушкина	475	26,7
2	**Альтернатива**	365	20,5
3	Барановичский государственный университет	257	14,4
4	Брестский государственный технический университет	190	10,7
5	Брестская типография	160	9,0
6	Полесский государственный университет	98	5,5
7	**Полиграфика**	48	2,7
8	Вечерний Брест	27	1,5
9	Благавест	22	1,2
10	Барановичская укрупненная типография (с 2009 г. филиал №1 ОАО «Красная звезда»)	13	0,7

Как видно из таблицы, десять первых издателей играют определяющую роль для ситуации в целом — 93% выпуска. Лидер по названиям — Брестский государственный университет (БрГУ), выпустивший за пять лет 475 названий книг (26,7%). Основная продукция БрГУ — это учебная и научная литература. Далее следуют: брестское издательство «Альтернатива» — 365 названий (20,5%), Барановичский государственный университет — 257 названий (14,4%), Брестский государственный технический университет — 190 названий (10,7 %), Брестская типография — 160 названий (9%). Последующая пятерка формирует не более 12% всей совокупности названий. Следует отметить, что лидирующие позиции в издательском деле крупнейших вузов — это общереспубликанская тенденция, что вполне закономерно и связано с необходимостью обеспечения издательской продукцией учебного процесса, научной деятельности студентов, аспирантов и преподавателей, а также с проведением различных научных мероприятий (конференций, круглых столов и т. п.).

Таблица 5. Рейтинг издателей Брестского региона по тиражу книг 2007–2011 гг.

Издатели		Тираж, тыс. экз.	Доля в общем кол-ве тиража
Все издатели региона		**1045,4**	**82,9**
1	**Альтернатива**	355,5	34,5
2	Брестская типография	230,4	22,0
3	**Полиграфика**	58,2	5,6
4	Брестский государственный университет им. А. С.Пушкина	55,0	5,2
5	Благовест	45,2	4,3
6	Вечерний Брест	38,5	3,7
7	Барановичский государственный университет	34,1	3,3
8	Брестский государственный технический университет	25,4	2,4
9	Полесский государственный университет	13,4	1,3
10	Барановичская укрупнённая типография (С 2009 г. филиал №1 ОАО «Красная звезда»)	11,5	1,1

В лидеры по тиражам на первое место выходит «Альтернатива» — 355,5 тыс. экземпляров (34%) за пять лет. Это крупное региональное издательство, которое выпускало книги тиражом и по 10, и по 20 тыс. экземпляров. Брестская типография на втором месте (22%). Лидер названий — БрГУ, по тиражам занимает лишь четвёртую позицию рейтинга. Несмотря на большой издательский портфель, издания этого вуза выпускаются тиражами не более 100–200 экземпляров. Всего десять первых издателей формируют 82,9% совокупного пятилетнего тиража.

Приходится констатировать и негативные тенденции в книгоиздании Брестского региона, связанные с информационным оформлением издательской продукции, в первую очередь, выходных сведений издания. Выходные сведения книги не просто содержат краткую характеристику издания и облегчают его обработку, но и позволяют составлять, публиковать и сохранять данные об изданиях страны и регионов в различных информационных источниках. Так, например, в 2007–2011 годах в системе государственной библиографии Беларуси зарегистрировано 82 книги совокупным тиражом 80 тысяч экземпляров, выпущенные в Бресте без указания сведений об издателе. К сожалению, такие издания в субъектно-региональном срезе страны утрачены не только для государственной библиографии, но и для истории издательского дела. Нельзя не отметить, что подобная тенденция характерна не только для Брестского региона и обусловлена как субъективными, так и объективными факторами. К субъективным можно отнести недостаточно высокий уровень информационной культуры, профессионализма издателя, а иногда и отсутствие желания его повышать. Объективные факторы связаны с отставанием нормативно-правовой базы издательского дела, несовершенством правового механизма ответственности за невыполнение требований законодательства в области стандартизации издательской продукции.

Далее важно подчеркнуть, что в системе государственной библиографии часть книжной продукции находит свое отражение не в книгах, а в других группах изданий. Связано это с тем, что библиографическая статистика, как и статистика любой другой отрасли, базируется на сложившихся традициях и определенной методике ведения статистических наблюдений, которые очень важны в процессах сбора, обработки и обобщения статистических данных. Традиционно учёт издательской продукции ведётся по определённым группам (видам) изданий, которые выделяются, преимущественно, по знаковой природе, характеру информации, материальной конструкции изданий (изо-, нотные, кар-

тографические издания и т. д.) и включают, помимо книжных, листовые издания. В издательской продукции Брестского региона часть книг учтена в следующих группах изданий.

Нотные издания выделяются по знаковой природе информации. За пять лет в регионе выпущено 78 названий нотных изданий общим тиражом 18,9 тысяч экземпляров.

Изоиздания выделяются по характеру материала. Преимущественно это альбомы, в которых более 50% издания занимает иллюстрационный материал. Всего с 2007 по 2011 год в Бресте и области выпущено 39 названий изоальбомов общим тиражом 90,3 тысячи экземпляров.

Особое внимание следует обратить на группу листовых и ведомственных изданий. К ведомственным в этой группе относятся информационные, инструктивные, учебные, методические, нормативные, рекламные издания книжного типа, имеющие ограниченный масштаб использования, а также временный или вспомогательный характер, и не предназначенные для распространения через традиционные каналы книжной торговли.

За пять лет в Брестском регионе вышло в свет 1027 названий ведомственных изданий общим тиражом 158,8 тысяч экземпляров. Данные показатели позволяют нам более достоверно оценить выпуск всей непериодической издательской продукции в регионе, включая книги, ведомственную и листовую продукцию — массив, который реально должен поглощаться понятием «книгоиздание». Таким образом, в совокупности в Брестском регионе в 2007–2011 годах выпущено 2926 непериодических изданий совокупным тиражом 1313,4 тысячи экземпляров.

Подобный подход позволяет сделать вывод о том, что в современных условиях развития издательского дела страны и регионов недостаточно изучать книгоиздание только в традиционном разрезе выпуска книг. Особо это относится к группе ведомственных изданий, которые тиражируются с использованием офисных технологий (цифровой печати, ризографии и др.) и не распространяются по традиционным каналам книжной торговли. Это так называемый «серый» сегмент книгоиздания, влияние которого на издательскую сферу в целом недооценивать нельзя.

В заключение следует заострить внимание на тех объективных факторах, которые влияют на книжный рынок и регионов, и Беларуси в целом. Безусловно, оказывает влияние на белорусское книгоиздание российский книжный рынок. По оценкам специалистов до 90% книжного рынка Беларуси, то есть то, что предлагается белорусскому покупателю — это российские издания. Только за год в России выпускается

книг столько, сколько в Беларуси за 10 лет. В России в 2010 г. выпущено 121 738 названий книг тиражом 653,8 млн. экземпляров. Несмотря на то, что на эту ситуацию могут оказывать влияние и некие субъективные факторы (например, недостаточно продуманные маркетинговые стратегии издателей), в целом тенденция объективная, так как в её основе лежит усиливающаяся экономическая зависимость наших стран.

Общеэкономическая ситуация также не могла не сказаться на книжном сегменте. Падение тиражей, приведшее к снижению рентабельности предприятий издательско-полиграфического комплекса, проблемы затоваривания и складских запасов, задержка оплаты книготоргующих предприятий — это далеко не полный перечень последствий финансово-экономического кризиса, которые испытали на себе и издатели, и полиграфисты, и книготоргующие организации.

И ещё одна, с нашей точки зрения, абсолютно объективная тенденция — это влияние на издательское дело электронного контента, интернета, новых удобных технологий чтения — букридеров, планшетов, онлайн-чтения и т. п. Не вдаваясь в глобальные аспекты проблемы, посмотрим на ситуацию в Беларуси. Как и во многих странах мира, здесь проводится эксперимент по замене школьных учебников электронными планшетами, вузы страны создают собственные электронные библиотеки. А это оказывает влияние на самый большой сегмент отечественного книгоиздания — учебную литературу, объём выпуска которой составляет порядка 40% совокупности всех наименований книжной продукции. В Беларуси планируется разработка государственной программы по созданию национальной электронной библиотеки, которая должна объединить в себе библиотечные и иные информационные ресурсы в сфере культуры, в том числе электронный книжный контент, что также окажет самое непосредственное влияние на традиционное книгоиздание.

Однако сложно, даже в ближайшей перспективе, дать точные оценки влияния на печатную отрасль, на традиционное книгоиздание последствий описанных тенденций. Выбор ориентиров развития книгоиздания в стране — дело, требующее специальных комплексных исследований книжного рынка Беларуси, в том числе учитывающих проблемы самобытного регионального книгоиздания как важнейшей части отечественного книгоиздания и культуры страны в целом. Расширение взаимодействия, кооперации, координации в издательской сфере, поддержка регионального книгоиздания со стороны государства и общества — это те задачи, которые, с нашей точки зрения, составляют основу дальнейшего развития издательского дела Беларуси.

Кірэева Г.У.

Кніжныя рэдкасці Брэстчыны ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі

У фондах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (далей — НББ) захоўваюцца рукапісныя кнігі і рэдкія выданні, што звязаныя сваім паходжаннем і лёсам з рознымі ўстановамі і прыватнымі калекцыямі краіны. У тым ліку і Берасцейшчыны.

У калекцыі старадрукаў бібліятэкі вылучаюцца дзве кнігі, што сышлі з варштата першай друкарні на тэрыторыі Беларусі ў Брэсце. Гэта канвалют з двух выданняў 1566 г. Кіпрыяна Базыліка: *Sprawy y slowa Jezusa Krystusa Syna Bozego* (Brzesc, 1566) і *Wthore księgi Lukasza Swiętego* (Brzesc, 1566)[1], і яшчэ адзін асобнік (другі экзэмпляр) кнігі *Wthore księgi Lukasza Swiętego*[2]. У іх ёсць шматлікія нататкі і запісы, што сведчыць пра актыўнае карыстанне і чытанне. Аздоба гэтых брэсцкіх выданняў досыць традыцыйная і не багатая: ксілаграфічныя застаўкі і канцоўкі, двайныя лінейныя рамкі, ініцыялы, гатычны шрыфт. Канвалют належаў раней Фундаментальнай бібліятэцы Мінскай Духоўнай семінарыі, другі экзэмпляр — бібліятэцы Сіноду Літоўскай евангелічна-рефармацкай царквы[3].

1 Шыфр 094/ 4194К
2 Шыфр 096/5493К
3 Киреева Г. В. Брестские издания XVI века в фондах Национальной библиотеки Беларуси // Здабыткі : дакум. помнікі на Беларусі. Мінск, 1995. [Вып. 1]. С. 24–30.

У XVIII ст. пры Пінскім калегіуме дзейнічала друкарня, пра дзейнасць якой захавалася вельмі мала звестак. У НББ захоўваецца толькі адно выданне, якое тут надрукавана — *Kazania na niedziele y święta, całego roku... czwarty raz ...przedrukowane...* 1734 і 1735 гг.[4] Пятра Скаргі. Гэта кніга памерам у аркуш у скураным пераплёце на картоне. На падклееных старонках страчаны тэкст адноўлены ад рукі. На адвароце верхняга форзаца захаваўся ўладальніцкі запіс: «Ta droga i nieocenna xięga należy do Alexandry Telszewskiej. Zapłacono R.4 a chciano koniecznie R...10. Z wielkim targiem oddano na koniec za R...4. Po śmierci moiey, Taż Sama Xięga ma należec do Panny Katarzyny Samelówny»[5].

Шэраг дакументаў у фондзе НББ мае адносіны да выдатных дзеячаў, што жылі на Брэстчыне. У першую чаргу, гэта матэрыялы, якія належаць славутаму роду Сапегаў, багатыя бібліятэкі якіх знаходзіліся ў рэзідэнцыях у Ружанах (Пружанскі раён), Дзярэчыне (Зэльвенскі раён), Кодэні (сёння тэрыторыя Польшчы). Гэтыя кнігазборы саступалі па багацці толькі ардынацкай бібліятэцы Радзівілаў. На жаль, бібліятэчныя зборы Сапегаў не дайшлі да нашага часу ў першапачатковым выглядзе. У беларускіх бібліятэках кнігі з калекцый роду пакуль не выяўлены, толькі некалькі экзэмпляраў знаходзяцца ў Нацыянальным гістарычным музеі. У фондзе НББ прадстаўлены трохтомнік *«Życia Sapiehów y listy od monarchów, książąt y różnych panujących do tychże pisane»* Казіміра Кагнавіцкага (Вільня-Варшава, 1790–1792), які прадстаўляе з сябе каштоўную крыніцу звестак па гісторыі роду Сапегаў[6], а таксама ілюстраваная гісторыя роду[7], складзеная Антоніям Міштольтам (Вільня, 1724)[8].

У першым томе надрукавана прысвячэнне князю Аляксандру, у другім — Нестару Казіміру, у трэцім — Францішку Ксаверыю Сапегам. У першым экзэмпляры другога тома на форзацных аркушах прастаўлены авальны штамп: «Витебская ученая архивная комиссія»[9] і там жа пячатка: «Ksęgozbiór K. Zmigrodzkiego № », а на тытуле круглая

4 Шыфр 094/5352К

5 Рошчына Т. І. Выданні пінскіх езуітаў (XVIII ст.) // Матэрыялы Другіх Кнігазнаўчых чытанняў «Кніжная культура Рэчы Паспалітай» (Мінск, 15–16 верасня 2000 г.). Мінск, 2002. С. 229–235.

6 Kognowicki K. Życia Sapiehów y listy od monarchów, książąt y różnych panujących do tychże pisane : [у 3 т.]. – W Wilnie : w Drukarni J. K. Mości przy Akademii ; W Warszawie : w Drukarni Nadwor: J. K. Mci i P.K.E. Naro, 1790–1792.

7 Шыфр 094/8268

8 Misztołt A. A. Historia illustrissimae domus Sapiehanae. Vilnae, 1724.

9 Шыфр 094/3220

пячатка «F. S.». На другім экзэмпляры гэтага ж тома на тытульным аркушы ёсць круглая пячатка: «Z. H. R. Komenda hufca Prużańskiego»[10]. У трэцім томе[11] на шмуцтытуле стаіць круглая пячатка «Publiczna Bibljoteka. Polska Czytelnia» і тамсама авальны штамп «Z Bibljoteki Pawła Szumowicza», а на тытульным аркушы дрэнна захаваны запіс чарнілами: «Z ksiąg Zyg. Manowieckiego (?)».

Акрамя гэтага, у фондзе НББ захоўваецца выдадзеная ў 1933 г. рэдкая кніга М. Шкялёнка, прысвечаная 300-годдзю з дня смерці Льва Сапегі[12].

Некалькі год таму НББ атрымала 53 капійныя дакументы XVII–XVIII стст., што звязаныя з дзейнасцю Сапегаў ці з падзеямі, якія адбываліся ў іх уладаннях. Сярод іх «Instruckcja» — рукапісны сшытак на 28 старонках на польскай мове, з інструкцыяй на варшаўскі сойм 1672 г. для паслоў ад Берасцейскага ваяводства. Яна складаецца з некалькіх частак, кожная з якіх мае сваю назву і пачынаецца такімі словамі: «Нас, сенатараў ураднікаў земскіх гродскіх абывацеляў Брэсцкага ваяводства аб'яднаных па універсалу яго каралеўскай міласці дня 13 снежня 1672 на соймік з'езду генеральнага ў Варшаве папярэдне дадзеная іхнім панам паслом на сейм ягамосці пана Ст. Тышкевіча падкамораму Брэсцкаму яснавяльможнаму пану Станіславу Сапезе старасце правялебнаму яго панскай мосці Аляксандру...»[13]. Некалькі дакументаў маёмаснага характару, як ліст на польскай мове Яну Станіславу Сапезе ад 1628 г., *Пратэст* пана Пшэслаўскага на імя Станіслава Сапегі 1629 г. на старабеларускай мове і іншыя. Сярод дакументаў знаходзіцца і копія мандата ад імя Станіслава Сапегі Даніэлю Солтану ад 20 верасня 1629 г.

Вядомы кампазітар, музыкант, педагог, мастак і грамадскі дзеяч Напалеон Орда нарадзіўся ў родавым маёнтку Варацэвічы (Іванаўскі раён Брэсцкай вобласці) у сям'і кобрынскага маршалка, інжынера-фартыфікатара Міхаіла Орды і Юзэфы Бутрымовіч, дачкі пінскага старасты Мацея Бутрымовіча. Ён пакінуў багатую і разнастайную творчую спадчыну, якая і сёння выклікае значную цікавасць.

---

10 Шыфр 094/3737

11 Шыфр 094/3223

12 Шкялёнак М. У трохсотыя ўгодкі смерці вялікага канцлера Льва Сапегі. Вільня, 1933 (Друкарня Я. Левіна). 30 с. : іл., партр. Адбітак з «Гадавіка Беларускага навуковага таварыства», кн. 1.

13 Пер. А. М. Сцебурака

Уладальніцкі запіс Напалеона Орды на рукапісу М. І. Кастамарава «Афанасій Филиповічъ». З фонду Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.

Спадчына Н. Орды ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі — гэта, у першую чаргу, сабранне літаграфій[14], якое ўключае 187 выяў гістарычных месцаў Беларусі, Латвіі, Літвы, Малдовы, Польшчы, Украіны (агульны абъём калекцыі разам з дублетнымі літаграфіямі — 312 аркушаў). Гэта амаль поўныя выпускі першай, другой, чацьвёртай (амаль цалкам беларускай), пятай і шостай серый, а таксама асобныя аркушы з іншых серый. Частка з іх знаходзілася яшчэ ў даваенных фондах НББ, частка прыйшла з абменных фондаў вялікіх бібліятэк былога СССР. Так, прыкладам, альбомны варыянт чацьвёртай серыі мы атрымалі ў 80-я гг. мінулага стагоддзя з Дзяржаўнай Публічнай бібліятэкі імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына (зараз — РНБ у Санкт-Пецярбургу). У калекцыі НББ прадстаўлена 34 выявы розных мясцовасцяў Беларусі, што ўваходзілі ў склад Гродзенскай, Віленскай, Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губерній.

Першая серыя яго *Альбомаў* ... была выдадзена ў 1873 г. у друкарні Максіміліяна Фаянса ў Варшаве. З 1873 да 1883 гг., па малюнках і акварэлях Н. Орды выйшла восем серый *Альбомаў* з 260 літаграфіямі. Апошняя, восьмая серыя, выйшла ўжо пасля яго смерці.

Пра актыўную педагагічную дзейнасць Н. Орды сведчаць прадстаўленыя ў фондзе НББ *Граматыка польскай мовы* для французаў[15] і *Граматыка музыкі*[16], выдадзеная ў Варшаве ў 1873 г. з прысвячэннем Станіславу Манюшку.

У фондзе НББ захоўваюцца некалькі кніг, верагодна, з яго асабістай бібліятэкі. На адваротах форзацных аркушаў чатырох тамоў твораў

14 Orda N. Album widoków... : [в 8 сериях] / zrysowane z natury przez Napoleona Ordę ; [litografii na kamieniu przez Alojzego Misierowicza]. Warszawa, [1875–1883]. (Lit. w Zakładzie artystyczno-Litograficznym Maxymiliana Fajansa).

15 Orda N. Grammaire analytique et pratique de la langue polonaise : a l'usage des français. Paris, 1856. (Imprimerie de l'Martinet).

16 Orda N. Gramatyka muzyki : Czyli wykład rozbiorowy i praktyczny mełodyi i harmonii z dodatkiem w krótkosci o fudze, kontrapunkcie, instrumentach orkiestrowych, o organie, fortepianie i o nauce spiewu dla uzytku pianistow. Warszawa : W Drukarni Jana Jaworskiego, 1873.

Ф. Рабле[17] ёсць уладальніцкі запіс «N. Orda». Гэтыя кнігі трапілі ў НББ з часткай бібліятэкі Сяргея Пятровіча Зубакіна, бо на гэтых жа экзэмплярах на тытульных аркушах і асобных старонках ёсць авальная пячатка: «Сергей Петровичъ Зубакинъ». Па заканчэнні курса на гісторыкафілалагічным факультэце Петраградскага ўніверсітэта, С. Зубакін заняў месца выкладчыка ў Пінскім рэальным вучылішчы, адкуль у 1903 г. быў пераведзены ў Мінскую мужскую гімназію. Бібліятэка С.П. Зубакіна, якую ён пачаў збіраць у Пінску, налічвала каля 10 тысяч тамоў[18].

У фондзе НББ захоўваюцца справаздачы аб стане Пінскага рэальнага вучылішча, падрыхтаваныя С.П. Зубакіным з 1891 да 1901 гг. *Справаздача* за 1887/8 навучальны год, надрукаваная ў друкарні Валера[19], знаходзілася ў асабістай бібліятэцы калекцыянера. Па справаздачах можна скласці карціну функцыянавання навучальнай установы: колькасць вучняў, сродкі на ўтрыманне вучылішча, прадметы, якія вывучаліся і да т. п. У 1887/8 навучальным годзе, прыкладам, найменшы працэнт паспяваючых вучняў прыходзіўся на долю геаграфіі — 79,5% і рускай мовы — 68,4%. Найлепшыя поспехі былі па тэхналогіі, Закону Божаму, аналітычнай хіміі, будаўніцтву.

З калекцыі С.П. Зубакіна паходзіць кніга, напісаная ім пра дамовую царкву Пакрава Прэсвятыя Багародзіцы пры Пінскім рэальным вучылішчы[20]. На вокладцы і тытульным аркушы штамп: «Библіотека Сергея Петровича Зубакина». У яго бібліятэцы знаходзілася і уніятскае выданне «*Собраніе припадков краткое*», надрукаванае ў Супрасльскім Дабравешчанскім манастыры ў 1722 г.[21] У гэтым экзэмпляры ёсць

17 Rabelais F. Oeuvres de Rabelais : [en 9 t.] / Rabelais ; des remarques de Le Duchat, de Bernier, de Le Motteux, de l'abbé de Marsy, de Voltaire, de Ginguené, etc. ; et d'un nouveau commentaire historique et philologique, par Esmangart et Éloi Johanneau. – Édition variorum, augmentée de pièces inédites, des songes drolatiques de Pantagruel, ouvrage posthume, avec l'explication en regard. Paris : Dalibon, 1823 (Imprimerie de Jules Didot aîné, imprimeur du Roi). T. 2–4, 6.

18 Радкевич О. Минские библиофилы начала XX века: Татур и Зубакин // Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі : матэрыялы Трэціх Міжнародных чытанняў «Кніга Беларусі: Повязь часоў» (Мінск, 16–17 верасня 2003 г.). Секцыя 2. Беларускія гістарычныя кнігазборы ў часе і прасторы. Мінск, 2005. С. 158–184.

19 Отчет о состоянии Пинского реального училища ... – Пинск, 1887–1905. Отчеты за 1891/92–1894/95, 1897/8–1900/1901 гг. составили: С. П. Зубакин; за 1895/96–1896/7 – Богуславский; за 1901–1902 гг. — П. А. Костров; за 1902/1903–1904/1905 – В. Шимановский.

20 Зубакин С. П. Историческая записка о домовой церкви во имя Покрова Пресвятыя Богородицы при Пинском реальном училище. Пинск : Типо-литография Р. Вильковичь, [конец 19 в.].

21 Шыфр 094/4385

запісы: «Сія Казуси Дарованна от О[т]ца Стефана Олешкевеча отцу Григорію Бродковскому Року [от Рождества] Хр[и]стова 1779 М[е]с[я]ца Новемб» і на с. 126–131: «Дарована от О[т]ца Стефана Олешкевича Мне Григорію Бродковскому Року 1778 Месяца юнія дня 10». На сённяшні дзень у фондзе НББ выяўлена каля 100 кніг з кнігазбору бібліяфіла.

У фондзе Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі ёсць шэраг выданняў, звязаных з гісторыяй Пінска альбо тут друкаваных. Кніга папулярызатара асветы А. Барысава *Па фабрыках і заводах*[22] была надрукавана ў тыпалітаграфіі Б.Л. Валера, якая мясцілася на Вялікай Кіеўскай вуліцы ва ўласным доме. Гэта папулярнае выданне ўключае кароткую гісторыю вытворчасці паперы, шкла і да т.п.

Да юбілею вайны 1812 г. Стэфан Альфонсавіч Яніслаўскі выдае ўласны гістарычны верш у трох частках у тыпалітаграфіі А.Л. Сольца тыражом 236 экз.[23]. Выданне аформлена арыгінальна, тытульны аркуш паходзіць на кнігі футурыстаў: «Историческое Стихотворение // в 3-х частях. // «Война с Наполеономъ» // въ 1812 году //= 1912 г. Д-в-ъ-н-а-д-ц-а-т-и-с-л-о-г-ъ= // = Каждой буквы двенадцать строкъ= // Издание собственность Стефана Альфонсовича Яниславскаго // Минск Мин. Губ. // Исходящий №_// «Перепечатывать воспрещается» // Цена 35 коп.». На апошнім ненумараваным аркушы ў канцы кнігі надрукавана: «Война с Наполеоном // Издание первое // 3 октября 1912 год // Издания год 1. Исходящий №_// Подпись Автора Издателя». Маецца і праставулены ад рукі подпіс Яніслаўскага.

У Віленскай губернскай друкарні была выдана «выразка» з Літоўскіх епархіяльных ведамасцяў *Пратэст Пінскага праваслаўнага духавенства 1595 году супраць увядзення уніі*, цэнзураваная протаіерэям Пятром Лявіцкім[24]. Тут жа змешчаны выпіс з кнігі Пінскага гродскага суда за 1663 г. з падзагалоўкам «Важны дакумент дасюль яшчэ ненадрукаваны». Аўтар схаваўся за псеўданімам: «Р. Л. Е. В.». Цікава, што ў дакуменце гучаць шмат якія імёны падпісаўшых пратэстацыю: Елісей, архімандрыт Лешчанскі, Аляксей Багданавіч Сулічыч — свяшчэннік Дмітраўскі Пінскі, Людміла Волнаўна, Пётр Фролавіч — свяшчэннік

22 Борисов А. По фабрикам и заводам : популярное объяснение различных производств. Пинск : Типолитография Б. Л. Валлера, 1893. – Вып. 1 : Писчая бумага, стекло, глина и фарфор, мыло, свечи, кожа.

23 Яниславский С. А. Война с Наполеоном в 1812 году : историческое стихотворение в 3 ч. : [альбом]. Пинск : издание собственность Стефана Альфонсовича Яниславского, 1912 (Типолитография А. Л. Сольца).

24 Протест Пинского православного духовенства 1595 года против введения унии. Вильно : Губернская типография, 1888.

Юр'еўскі Пінскі, «рука власная»[25]. Як асобны адбітак са зборніка Імператарскага Таварыства гісторыі і старажытнасцяў расійскіх быў надрукаваны пераклад з польскай мовы артыкула Мікалая Янкоўскага *Пра бунт города Пінска і пра усмірэнне яго ў 1648 г.*[26].

Цэлы шэраг друкаваных выданняў прысвечаны Брэсцкай зямлі, яе людзям, культуры, гісторыі, прыродзе. Кніга Георгія Паўлавіча Карцова пра Белавежскую пушчу захоўваецца ў двух экзэмплярах у фондзе НББ і дасёння не страціла свайго значэння[27]. У выданні змешчаны 22 геліягравюры, 137 аўтатыпій, 40 цынкаграфій, 1 літаграфія, 9 картаў і 4 чарцяжы, якія ілюструюць гісторыю пушчы.

У кнізе Платона Мікалаевіча Жуковіча публікуецца новы дакумент да гісторыі Брэсцкага сабору 1591 г[28]. У другім выданні *Кароткага землеапісання Расійскай дзяржавы* Іагана Гакмана[29] ў канцы кнігі дадрукавана адносна першага выдання кароткае пасляслоўе пра тры новыя губерніі: Мінскую, Ізяслаўскую і Брацлаўскую: «новая граница Российской империи с Польшею начинается чертою от селения Друи при угле предела Семигалліи, идетъ на Нарочь и Дуброву, по частному рубежу на Стопцы, на Несвиж, потом на Пинск…»[30]. У кнізе ёсць шматлікія паметы ў тэксце чарніламі і алоўкам. На тытуле запіс чарніламі: «Литовскія Виленскія: Вильна, Ковно, Россіены, Тельши, Шавли, Поневеж, Троки, Ошмяны, Свинцяны, Видзы, Вилько [мир]. Ли: Гродненскія: Гродно, Лида, Новогрудок, Слоним, Пружаны, Кобрин, Брест, Волковица. Минскія: Минск, Вилейка, Дизна, Борисов, Игумен, Бобруйск, Мозырь, Речица, Слуцк, Пинск». Кніга некалі знаходзілася ў Крамянцы, пра што сведчыць запіс чарніламі на адвароце тытульнага аркуша, а пасля ў Віцебску, што відаць па экслібрісу бібліятэкі Віцебскай гімназіі.

25 Там жа. С. 5.

26 О бунте города Пинска и об усмирении оного в 1648 г. / перевод с польского Николая Янковского. Москва : издание Императорского Общества истории и древностей российских, 1847. С. 31–38.

27 Карцов Г. П. Беловежская пуща : ее исторический очерк, современное охотничье хозяйство и Высочайшие охоты в Пуще / Георгия Карцова ; издание иллюстрировано художниками М. А. Зичи [и др.] и фотографическими снимками А. Д. Далматова [и др.]. С.-Петербург : артистическое заведение А. Ф. Маркса, 1903.

28 Жукович П. Н. Брестский собор 1591 года : (по новооткрытой грамоте, содержащей деяния его). Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1907.

29 Гакман И. Ф. Краткое землеописание Российскаго государства / Изданное для народных училищ Российской империи по высочайшему повелению царствующия императрицы Екатерины Вторыя. 2-м тиснением. Спб. : [тип.Вильковскаго], 1793.

30 Гакман И. Ф. Краткое землеописание… С. 175.

Праца гісторыка Льва Сямёнавіча Паеўскага «*Пра цэрквы Брэсцкай капітулы ў пачатку 2-й паловы XVIII ст.*»[31] спачатку была апублікавана ў Літоўскіх епархіяльных ведамасцях, а потым выйшла асобным выданнем. У кнізе зроблены разбор рукапіснага сачынення «Liber visitationum Ecclesiae Cathedralis et Ecclesiarum Capitularium Brestensium» 1759 г. Гэта так званая візітацыя цэркваў — вельмі падрабязны дакумент, у якім апісаны прыходы і цэрквы ў часы уніі. У тэкст унесены рукапісныя выпраўленні памылак друку. Магчыма, яны зроблены рукой аўтара кнігі, бо маюць характар карэктуры. Прыкладам, на старонцы 47 пасля слоў «… заведенія процесса о произвольно замененной в пользу тринитаріев церковной земле (огороде) и т. п.» ёсць рукапіснае дапаўненне: «За темъ следует стр. 50, начинается словами «4) Брестская кап. ц. въ с. Гершен…».

Рукапіс М. І. Кастамарава «Афанасій Филиповічъ». Тытульны аркуш. З фонду Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.

Дзейнасць Афанасія Філіповіча, палеміста першай паловы XVII ст. і ігумена Брэсцкага Сімеонаўскага манастыра, вядомая не толькі на Брэстчыне. У НББ захоўваецца рукапісны спіс твора М.І. Кастамарава, прысвечанага св. Афанасію. У Расіі першыя друкаваныя звесткі пра Афанасія Філіповіча належаць да 1811 г. Яны прадстаўлены ў трэцяй частцы кнігі мітрапаліта Амвросія «Гісторыя расійскай іерархіі»[32]. Пазней пачынаюць з'яўляцца даследаванні гісторыкаў і філолагаў, сярод якіх была праца вядомага рускага і ўкраінскага гісторыка Мікалая

31 Паевский Л. С. О церквах Брестской капитулы в начале 2-й половины XVIII в. Вильна : Виленская губернская типография, 1887.

32 Амвросий (Орнатский Андрей Антипович). История российской иерархии : [в 6 т.]. — В Москве, 1811 (При Синодальной типографии). Ч. 3. С. 457.

Кастамарава, надрукаваная ў зборніку «*Гістарычныя манаграфіі і даследаванні*»[33]. Глава з гэтага выдання і была перапісана ў канцы XIX ст., пра што можна прачытаць у канцы кнігі: «Списано Анною Александровною Цевковскою». На тытульным аркушы рукапісу ёсць загаловак, напісаны акуратным почыркам: «Афанасій Филиппович: Борец за православную веру в Западной Руси. Историческіе монографіи. Соч. Н. Костомарова. Т. 14-й. 1860». Тут жа зверху злева маюцца надпісы ўжо іншым почыркам: «1886. Апреля 16 дня г. Воронеж» Ніжэй надпіс фіялетавымі чарнiламі: «LXXII. I». Вышэй тытула ў цэнтры — «1879 г.». У правым верхнім куце надпіс тым жа почыркам «Еписк. Іосифъ». Верагодна рукапіс выкананы па замове архіепіскапа Варонежскага і Задонскага Іосіфа — вядомага даследчыка і біёграфа св. Афанасія. У рукапісу 36 аркушаў, напісаны ён на пісчай паперы акуратным почыркам. Перапісчык, калі незнарок перастаўляў словы, то акуратна адзначаў гэта. Калі раптам нейкае слова было прапушчана, яно акуратна надпісвалася паверх гатовага тэкста. Параўнанне рукапісу з выданнем М. Кастамарава паказвае на ідэнтычнасць тэксту. Прыналежны епіскапу рукапіс хутчэй за ўсё быў адным з матэрыялаў, якімі Іосіф карыстаўся пры падрыхтоўцы прысвечанай Афанасію Філіповічу публікацыі ў 2-м томе «Гродзенскага праваслаўна-царкоўнага календара» (Варонеж, 1899).

У паведамленні прадстаўлена толькі невялікая частка дакументаў з фонду Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, што маюць дачыненне да Брэстчыны. Далейшая праца па іх выяўленні можа прывесці да новых знаходак, увесці ў навуковы зварот невядомыя альбо малавядомыя матэрыялы.

33 Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. Санкт-Петербург : издание Д. Е. Кожанчикова, 1863–1889. Т. 14. Санкт-Петербург ; Москва : М. О. Вольф, 1881.

Замзаева Т.А.

Коллекция старославянской книги национальной библиотеки Республики Казахстан

Национальная библиотека Республики Казахстан — крупнейшее национальное книгохранилище на территории республики, сокровищница документального письменного наследия казахов и других народов. Письменное наследие суфийского поэта, одного из первых суфийских мистиков в тюркоязычном мире Ходжи Ахмета Ясави (Йассауи) и его ученика Сулеймана Бакыргани, хранящиеся в фонде редких книг и рукописей Национальной библиотеки, внесены в Международный реестр программы ЮНЕСКО «Память мира».

Формирование фонда Национальной библиотеки, в том числе и появление старославянских книг, тесно связано с историей Казахстана и историей самой библиотеки. В начале XX века Казахстан несколько раз менял свое название: до 1917 г. был разделён на два государства — Киргизский край (Степной край) и Туркестанский край, с 1920 г. — Казакская Автономная Советская Социалистическая Республика (КАССР, позднее КССР) и Туркестанская Автономная Республика. Также менялись и столицы: до 1924 года г. Оренбург (столица Киргизского края), г. Ташкент (столица Туркестанского края), с 1924 года г. Кызыл-Орда, с 1929 года г. Алма-Ата (Алматы), с 1997 года г. Астана.

История создания библиотеки берёт свое начало в 1910 г., когда в г. Верном была основана Верненская городская библиотека имени Л.Н. Толстого. В 1920 г. на её базе была организована Семиреченская

областная публичная библиотека, которая была впоследствии переименована в Алма-Атинскую губернскую, затем окружную библиотеку[1]. С 1930 г. — Библиотека имени 10-летия КАССР. В 1931 г. библиотека была переименована в Государственную библиотеку КССР, а в 1937 г. библиотеке присваивается имя А.С. Пушкина. 9 декабря 1991 г. Постановлением Кабинета Министров Государственная библиотека Казахской ССР имени А.С. Пушкина была переименована в Национальную библиотеку Республики Казахстан.

Библиотека богата своими коллекциями, редкими изданиями. Среди них и коллекция старославянской книги. На сегодняшний день в фонде насчитывается 60 рукописей, написанных кириллицей и около 500 старопечатных книг. Рукописи, хранящиеся в фонде, датируются XIV — началом XX века. По содержанию из 60 славянских рукописных книг: 53 религиозного содержания (Евангелие, Библия, Апокалипсис, Житие, Псалтырь и т.д.); 1 рукопись по риторике; 2 рукописи по геометрии; 4 рукописи по истории (хронологические таблицы).

Самой древней рукописью является Евангелие XIV века, написанное на пергаменте. Рукопись не имеет миниатюр. Текст написан чёрными, синими и золотыми чернилами. К сожалению, местами золотые чернила выцвели.

Далее следует Евангелие XVI века. Это красочно оформленная рукопись, украшенная цветными миниатюрами четырёх святых апостолов (Матвей, Марк, Лука, Иоанн). Текст написан чёрными и красными чернилами. В рукописи имеются красочные орнаменты в виде цветов, выполненные золотом. Переплёт рукописи выполнен из красного бархата с медными миниатюрами — ликами святых апостолов.

Следующая рукопись, богато украшенная цветными миниатюрами, — «Феодорино житие» XVII века. Феодор Стратилат — христианский святой, почитаемый в лике великомучеников. Он почитается как покровитель православного воинства.

Большую часть старопечатных книг также составляют книги религиозного содержания (более 300), далее следуют учебники по языкознанию (100), по геометрии (50), по истории (30) и т.д. Среди них: «Мессия праведливый Иисус Христос сын Божий» (1664 г.); «Арифметика» Магницкого (1703 г.); «Евангелие» (1722 г.); Догматическое богословие «Пращица» (СПб, 1726 г.); «Миния», содержащая в себе службы Господним и Богородичным праздникам и святым избранникам (Москва, 1732 г.);

1 Алма-Ата : энциклопедия / гл. ред. М. К. Козыбаев. Алма-Ата, 1983. С. 150.

«Новый завет» (Москва, 1738 г.); «Грамматика славенская» (1721-23 гг.) и т.д.

Все книги, будь то рукописные или старопечатные, имеют свою историю, разгадать которую можно по меткам, печатям, штампам, записям, оставленным на страницах. Отслеживая историю книг, следует отметить, что многие книги в своё время поступили в фонд библиотеки из Верненской мужской гимназии, Притча Верненского Свято-Алексеевского военного собора, Оренбургского отдела Императорского русского географического общества, Библиотеки Общества изучения Киргизского края (позднее Казакстана), Книжной палаты Казакстана, Библиотеки КазГУ, Джетысуйской (Семиреченской) губернской библиотеки, Семиреченской областной публичной библиотеки, Кронштадской бесплатной народной читальни, Кронштадской морской библиотеки, Библиотеки Петровского училища Санкт-Петербургского Купеческого общества и т.д.

Как было сказано ранее, история книг тесно связана с историей Казахстана, самой библиотеки и людьми, связанными с ней. История появления старославянской книги в Средней Азии связана с появлением миссионеров на территории Казахстана, в том числе Семиречья, Туркестана, и уходит своими корнями в далёкое прошлое. Это связано с политической и культурной историей народов Средней Азии, Ближнего и Среднего Востока. Здесь важную роль сыграл Великий шёлковый путь, который проходил через территорию Южного Казахстана и Семиречья. Первые проявления католицизма на территории Казахстана датируются XIII веком. Связаны они с пребыванием католических миссионеров, которые по поручению римских первосвященников ездили к Великим ханам (миссии францисканских монахов Джиованни дель Плано Карпини — 1245 г., Гильома де Рубрука — 1253 г. и др.). Немаловажную роль в появлении католических общин сыграли массовое переселение в Казахстан поляков, сосланных в середине XIX — начале XX века, и миграция католиков-немцев и латышей из европейской части России. В 80-е годы XIX века было положено начало миграции из европейской части России в Казахстан меннонитов, лютеран, баптистов. Столыпинская реформа усилила этот процесс. История появления православия и протестантизма в Казахстане связана первоначально с военными поселениями, возникшими вследствие присоединения Казахстана к России. Это было обусловлено тем, что в составе Российской армии на территории Казахстана были и немцы лютеранского вероисповедания, затем появились и гражданские чиновники, ремесленники и крестьяне.

В 1871 г. была образована Туркестанская епархия с центром в городе Верный (ныне Алматы).

Первые послереволюционные годы характеризовались жесточайшим преследованием религии, в том числе и Русской православной церкви. Если по данным переписи 1897 г. на более чем 6 млн. мусульманского населения приходилась 391 тыс. православных, или на 5340 мечетей было возведено 306 храмов[2], то практически к концу 30-х годов в Казахстане остались единицы действующих храмов, многие церковные здания были разрушены, переданы под склады и т.п.

Однако основной приток христиан в республику связан со спецпереселением в Казахстан раскулаченных из европейской части СССР в 30-е годы и с депортацией в 1939-1945 годах в республику немцев, поляков, белорусов, украинцев и др.

Изучая печати, сохранившиеся на страницах книг, посчитали целесообразным остановиться и кратко рассказать историю каждого учреждения.

Верненский Свято-Алексеевский военный собор [Снесен]. Первоначально Верненская гарнизонная церковь; с 1912 г. военная церковь 20-го Туркестанского стрелкового полка во имя Св. Алексия Митрополита. Здание типовое, возведено строителями Семиреченской областной инженерной дистанции архитектором С. Тропаревским и инженером Я. Порошиным. Освящен в 1906 году епископом Димитрием (возможно, в день рождения цесаревича Алексия, атамана всех казачьих войск России). Здание стояло на Казарменной площади (бывшие плац-парад и казармы 2-го Семиреченского казачьего конного полка), в советское время на главной площади, переименованной по-московски Красной. Здесь проходили парады войск Верненского гарнизона и демонстрации трудящихся Алма-Аты. В здании разместили экспозиции Краевого и Антирелигиозного музеев, эвакуированных из Оренбурга. Последнего священника Алексеевского храма о. Алексия (Марковского) репрессировали. Но вскоре здание снесли и на его месте возвели Дом Правительства КАССР (1931 г.).

К Военному собору приписана Военно-лагерная церковь во имя Св. Великомученика Георгия Победоносца [Снесена]. Первоначально Походная церковь 4-го Западно-Сибирского стрелкового батальона, с

2 Три столицы в лицах: Верный, Алма-Ата, Алматы. Туркестанская епархия до и после Верного : [Электронный ресурс]. URL: http://proskurin.ucoz.kz/publ/turkestanskaja_eparkhija_do_i_posle_vernogo (дата доступа 4.06.2012).

1910 г. — 20-го Туркестанского стрелкового полка. Стояла по дороге на Медео, на повороте на Каменское плато.

Верненская мужская гимназия была открыта в 1876 г. как среднее учебное заведение гуманитарно-филологического направления. В 1881 г. была преобразована в полную классическую гимназию. При гимназии действовала Кирилло-Мефодиевская церковь, возведённая в 1881 г. Была разрушена землетрясением 28 мая 1887 г. вместе с трехэтажными кирпичными корпусами Верненской гимназии на ул. Губернаторской (ныне ул. Казыбек би). Второе здание гимназии с Кирилло-Мефодиевской церковью и двумя каменными службами было возведено по проекту архитектора П. В. Гурде и освящено Преосвященным Никоном во имя Святых Равноапостольных учителей словенских Кирилла и Мефодия 3 декабря 1895 г.[3] При женской гимназии действовала Николаевская церковь. Заложена 11 апреля 1903 г., освящена Преосвященным Паисием во имя Чудотворца Николая в январе 1905 г. Снесена вместе со зданием (на данный момент здесь находится здание КазНПУ им. Абая). После революции гимназия реформирована в Первую советскую школу 1-й ступени имени Л.Н. Толстого. А в 1926 г. на базе гимназии было решено открыть высшее учебное заведение — КазГУ. В 1908-1918 годах воспитанником Верненской мужской гимназии был директор библиотеки (1931–1934 гг.) У.К. Джандосов. Позднее Ураз Джандосов учился и преподавал в КазГУ.

В 1877 г. при гимназии был учреждён Верненский пансион. В начале XX века в пансионе на «казеннокоштном воспитании» находилось 42 мальчика, среди них Ураз Джандосов[4]. Отдельное здание пансиона было возведено в 1907 г. на территории мужской и женской гимназий. В первые годы Советской власти в здании пансиона размещался Верненский городской комитет РКСМ Туркестана, Семиреченская областная публичная библиотека (с 1930 года — имени 10 летия КАССР, с 1931 г. — Государственная библиотека КССР имени А.С. Пушкина). Следовательно, книги, имеющие печать Верненской мужской гимназии, были переданы библиотеке вместе со зданием.

Русское географическое общество было создано в 1845 г. Изучение и освоение Казахской степи усилилось после присоединения её к России. В 70-90-е годы XIX века на территории Казахстана создаются областные статистические комитеты, отделы Русского географического

3 Алма-Ата : энциклопедия / гл. ред. М. К. Козыбаев. Алма-Ата, 1983. С. 175–176.
4 Там же. С. 410.

общества, Оренбургская учёная архивная комиссия. К концу XIX века на территории республики действовали три отдела Русского географического общества: Оренбургский (с центром в Оренбурге), Туркестанский (с центром в Ташкенте), Западно-Сибирский (с центром в Омске) и статистические комитеты, открытые при областных правлениях.

Отделами (отделениями) Русского географического общества, которые ставили перед собой задачу «собирать, обрабатывать и распространять в России географические, этнографические и статистические сведения», создавались музеи, библиотеки[5]. Ведущее место в научно-краеведческой работе занимал Оренбургский отдел Русского географического общества, созданный в 1868 г. Это связано с особой ролью Оренбурга, откуда до 1867 г., т.е. до образования Туркестанского генерал-губернаторства, осуществлялось управление почти половиной современной территории Казахстана.

После революции 1917 г., гражданской войны все статистические комитеты и отделения Русского географического общества прекратили свое существование. Первую попытку создания научного краеведческого учреждения в Казахстане предпринял штаб Кирвоенкомата. Главную роль в научной жизни республики в первой половине 20-х годов XX века играли и добровольные общества. Одним из них, возникших после революции 1917 г., было Общество изучения Киргизского края, существование которого было официально зарегистрировано 1 ноября 1920 г. (в 1925 г. было преобразовано в Общество изучения Казахстана).

Новое Общество, являясь преемником Оренбургской учёной архивной комиссии и Оренбургского отдела Русского географического общества, а также историко-статистического отдела штаба Кирвоенкомата, развернуло свою деятельность как научное учреждение, занимающееся всесторонним изучением Казахской республики и сопредельных областей в историко-археологическом, естественно-географическом, этнографическом и других отношениях. В уставе Общества говорится, что оно «заботится о собирании и хранении научных материалов, относящихся к кругу своих занятий, как-то: книг, рукописей, актов, карт, периодических и повременных изданий, произведений искусства и т.д.»[6].

При Обществе была создана научная библиотека, в которую вошёл богатый книжный фонд бывшего Русского географического общества

5 Ахметова С. Ш. Историческое краеведение в Казахстане. Алма-Ата, 1982. С. 49–50.
6 Там же. С. 84.

и Оренбургской учёной архивной комиссии. В 1923 г. в библиотеке уже насчитывалось более 40 тысяч томов[7]. В 1929 г., в связи с переездом центральных учреждений республики в Алма-Ату, осуществлялась работа по отбору и изъятию из архивов, книгохранилищ, музеев Средней Азии и Оренбурга материалов, относящихся к Казахстану, и их перевозке и размещению в Алма-Ате. Алма-Атинский период деятельности Общества изучения Казахстана связан с именем У.К. Джандосова, С.Д. Асфендиярова, М.Д. Джулдубаева, Т. Шонанова и др. У.К. Джандосов был назначен председателем оргбюро Общества, а в 1931 г. директором Государственной публичной библиотеки. На новой должности задачу по сбору материалов, относящихся к Казахстану, он поставил на первое место.

В 1931 г., в год организации Государственной публичной библиотеки КАССР, вышел указ о ликвидации Книжной палаты Казахстана, так как согласно Положению «Государственная публичная библиотека КАССР пополняет свои книжные фонды путём получения обязательного экземпляра всей печатной продукции КАССР; получения обязательного экземпляра книг, брошюр, журналов и т.д. через Государственную Центральную Книжную Палату РСФСР»[8]. Большая часть литературы Книжной палаты Казахстана была передана библиотеке. Также была прописана установка в отношении фондов КазГУ (ныне КазНПУ им. Абая) «п.6. Книжные фонды фундаментальной библиотеки бывшего КазГУ, за исключением учебников, учебно-вспомогательной литературы, необходимых для кабинетных библиотек, и равно общую научную литературу, и дублеты из ведомственных библиотек передать Государственной Публичной библиотеке КАССР»[9].

В октябре 1880 г. на средства Санкт-Петербургского купеческого общества в Петербурге было открыто Петровское торгово-коммерческое училище. С 1883 г. училище находилось под покровительством августейших особ — Его императорского Величества Александра Александровича и Её императорского Величества государыни императрицы Марии Александровны. 30 мая 1885 г., в день рождения Петра Вели-

7 Там же. С. 88–89.

8 Исмаилов Е. И. История Национальной библиотеки Республики Казахстан: этапы становления и развития в период 1931–1945 гг. // Ұлттық кітапхана. 2011. № 1 (7). С. 30.

9 Об учреждении Государственной публичной библиотеки КАССР : Постановление Президиума ЦИК Советов КАССР от 12 марта 1931 года // Советская степь. 1931. 29 марта (№70). С. 4.

кого, в честь которого училище названо «Петровским», был проведён 1-й выпуск учащихся. Социальный состав учащихся был разнообразен: дворяне, мещане, иностранные граждане, выходцы из семей духовенства, купеческих семей и крестьянских.

12 октября 1882 г. в Кронштадте был открыт Дом трудолюбия в память погибшего императора Александра II. Находился он в ведении приходского попечительства Андреевского собора в Кронштадте. Основателем и покровителем Дома трудолюбия был председатель приходского попечительства и настоятель собора о. Иоанн Кронштадский. При Доме трудолюбия были организованы платная публичная библиотека для взрослых (1-я общедоступная библиотека в Кронштадте), детская библиотека, бесплатная народная читальня, которую посещало до 9 тыс. человек в год[10].

Книги с двумя последними печатями попали в Казахстан и поступили в фонд библиотеки, скорее всего в годы депортации, репрессии населения в Казахстане, или же в годы Великой Отечественной войны, когда из Ленинграда в Алма-Ату эвакуировали Академию наук, научные учреждения и другие организации.

Все книги, будь то рукописные или печатные, имеют свою историю. Каждая из них прошла через многие руки, побывала в разных уголках не только Казахстана, но и России. Они передавались из одной библиотеки в другую. Национальная библиотека Казахстана ведёт большую работу по изучению своих фондов, изданию печатных каталогов. Не секрет, что эти книги в советское время, в целях сохранности, были закрыты в спецхранении, и только после обретения Независимости, книги, которые многие годы были под замком, начинают раскрывать свою историю исследователям.

10 Беловолов Г. (протоиерей). Праведный Иоанн Кронштадский : [Электронный ресурс] / прот. Геннадий Беловолов , С. Е. Большакова. URL: www.sedmitza.ru/text/537366.html (дата доступа 4.06.2012).

Мамонтов М.А.

Беларусь в петербургских журналах 1996–2000 годов: тематико-статистический аспект

Работа над сбором материалов о Беларуси, напечатанных в питерской периодике, продолжается. В 2012 году вышел в свет очередной, пятый выпуск белорусского сборника, в котором помещено хронологическое продолжение нашего указателя (материалы за 1996–2000 гг.). Этот список существенно отличается от печатавшихся в предыдущих сборниках. Изменения затронули в первую очередь некоторые аспекты методики подготовки и хронологические границы учёта материала. В него вошли публикации из периодических и продолжающихся изданий за пять лет, а не за один год, как было ранее. В то же время, мы сочли возможным отказаться от росписи газет.

Пятнадцать лет назад, приступая к работе по сбору публикаций о Беларуси в петербургской прессе, трудно было прогнозировать бурный рост количества периодических изданий, пришедшийся на вторую половину 1990-х гг. По сравнению с первой половиной десятилетия число наименований выросло почти вдвое и составило порядка 800 единиц (около 500 пришлось на долю газет). Разумеется, далеко не в каждом из этих изданий есть публикации нашей тематики.

Пользователям нашей библиографической информации важно, чтобы последний учётный год в ней был максимально приближен к дате выхода в свет очередного выпуска сборника.

Ещё одним доводом в пользу отказа от регистрации газетных публикаций можно назвать мелкотемье некоторых из них и достаточно быстрый период старения. К тематике историко-культурных материалов, публикуемых в «Белорусском сборнике», гораздо ближе статьи из научных и научно-популярных петербургских журналов. Эти публикации глубже и интереснее для научной публики.

Таким образом, предметом нашего рассмотрения стали все периодические и продолжающиеся петербургские издания, имеющие сквозную нумерацию, за исключением газет. По различным причинам многие из них не известны широкому кругу читателей, т.к. не зарегистрированы в государственных библиографических изданиях РКП. Учёт материалов о Беларуси интересен для обеих наших стран. Для Беларуси это часть ее национального репертуара, для России — сведения для изучения жизни своего соседа и партнера.

Период последнего десятилетия XX века был более чем продуктивен для петербургской журналистики: общее число журналов и продолжающихся изданий, имеющих собственную нумерацию, составило около 300 наименований, при этом в первой половине их насчитывалось порядка 100, а концу века число утроилось.

Начнём с некоторых статистических выкладок. Общее число публикаций о Беларуси за 1992–2000 гг. превысило 1000 названий. При этом ежегодно в первой половине 1990-х оно имеет постоянную тенденцию к росту, пусть и незначительному. От 70–80 названий в 1992–1993 гг. до 90 — в 1994–1995 гг. Во второй половине 90-х число публикаций колебалось от 100 до 120. В первую очередь это зависело от увеличения количества журналов, но и не только от этого. Например, в 1995 году их число резко возросло за счёт того, что это был юбилейный год победы в войне, значительная часть которой проходила на территории Беларуси. А в 1992–1993 гг. много публикаций было посвящено Беловежским событиям, которые произошли недавно. Публикации же второй половины 90-х не имели таких явных тематических лидеров, они в большей степени посвящались основным направлениям жизни страны — её истории, культуре, науке, экономике, политике, международным отношениям и т.п.

Посмотрим на распределение материалов по тематическим разделам, из которых состоит наш список. Примерно одинаковыми в количественном отношении оставались разделы по истории изучения Беларуси (по 8–10 публикаций за год), военным силам и вооружению Беларуси (всего по 1–2 публикации, что связано с отсутствием специа-

лизированного журнала в СПб; в начале 90-х гг. этих материалов было больше за счёт нескольких газет, которые выпускал наш военный округ) и спорту (1–2 публикации; главным образом, это статьи о белорусских спортсменах, выступавших в СПб или за него, или известных международных мастерах, например, о шахматисте Б. Гельфанде, футбольном тренере Э. Малофееве, боксере А. Лебзяке и др.), религии и церкви (по 4–6 публикаций ежегодно; в основном это работы по истории белорусской церкви, различным её источникам и документам, персоналиям; в последние годы XX века появляются статьи и о современной белорусской церкви, её проблемах и материальном положении), литература и искусство (по 6–8 публикаций за год; в этих разделах сохраняется примерный паритет публикаций о современной Беларуси и ее творческом потенциале прошлых веков наряду со статьями о различных конкурсах, например, «Славянском базаре» и проблемах киностудии «Беларусьфильм»; статьях о Василе Быкове, Алесе Адамовиче, Эдуарде Ханке; немало материалов об уроженцах Беларуси прошлых веков — Адаме Мицкевиче, Марке Шагале).

Публикации по другим направлениям и областям жизни и деятельности Беларуси в первой и второй половине 90-х гг. в количественном отношении различаются уже достаточно существенно. Так, значительно уменьшилось во второй половине 90-х число статей по экологии и здравоохранению республики — от 10–15 статей в первой половине, до 3–4 — во второй. Главным образом это связано с уменьшением материалов о Чернобыльской аварии и её последствиях для жизни страны. С одной стороны, есть простое разъяснение, заключающееся в том, что с каждым годом становится всё меньше участников и жертв катастрофы, с другой — забвение этой проблемы очень опасно, и не только для Беларуси.

В значительной степени возросло в конце 90-х количество публикаций по различным аспектам и периодам истории страны, её языка, населения и народов, фольклора. Если говорить об истории отдельных народов, проживавших и проживающих на территории Беларуси, отметим почти паритетно представленные материалы о собственно белорусах и еврейском населении, традиционно, в силу черты оседлости, проживавшем в этом регионе. Отметим и целый ряд журналов по истории, образованию, этнографии еврейского народа, выходивших во второй половине 90-х гг. в Санкт-Петербурге. Что касается периодов истории Беларуси, а они в нашем списке условно поделены на 2 — с древнейших времен до 1917 г. и с 1917 по 1991 гг., то тут ситуация следующая.

Общее число статей по истории до 1917 г. в первой половине 90-х гг. составляет 36, тогда как во второй — 49, примерно такой же разрыв наблюдается для истории после 1917 — 20 и 27 публикаций. Тематически же преобладают военные события, происходившие на территории Беларуси — война 1812 года, Великая Отечественная война в целом и отдельные битвы и сражения; много персональных статей об известных военных и государственных деятелях, врачах, учёных-участниках этих событий; истории отдельных регионов и городов; исторических связях с другими народами.

Тремя самыми крупными разделами наших списков являются «Современная Беларусь (общество, экономика, хозяйство)», «Наука. Просвещение. Культура» и «Связи Беларуси с Петербургом». Белорусы и уроженцы Беларуси за ее пределами». Об аспектах современной жизни страны опубликовано 105 статей, причём подавляющее большинство (82) — во второй половине 90-х. В первые годы после распада СССР страна ещё не имела своей ярко выраженной политики, экономики, процесс только складывался, преобладали информационные публикации в газетах. Сейчас уже пришло время для аналитики, данной тематикой занялись экономические и политические журналы Санкт-Петербурга. В центре внимания — вопросы взаимосвязей России и Беларуси. Раздел, посвященный науке, культуре и просвещению, получился у составителей, пожалуй, наиболее крупным, но и слегка «рыхловатым». Всего 193 публикации (71 — в первой половине 90-х и 122 — во второй). Здесь преобладают различные материалы, посвященные научным съездам, конференциям, семинарам, в которых участвовали представители республики преимущественно за её пределами. При этом радует, что число участников этих мероприятий во второй половине 90-х возросло. Правда, в основном речь идет о всероссийских событиях, в международных форумах Беларусь, судя по прессе, задействована гораздо меньше.

Наконец, наверно, самый интересный для тематики конференции блок публикаций о связях республики с Санкт-Петербургом и о белорусах за пределами страны. Чрезвычайно радует то, что публикаций о различных контактах с нашим городом становится с каждым годом всё больше. Во второй половине 90-х таковых насчитывается 27, тогда как за всю первую половину — только 6. Это статьи об экономических, культурных, научных связях, о взаимном интересе и желании развивать отношения, даже несмотря на невыгодную политическую конъюнктуру, личные амбиции отдельных политических деятелей.

Поменялась палитра и тех уроженцев Беларуси, которые прославились за её пределами: если в первой половине 90-х большинство публикаций посвящено политическим деятелям (главные лидеры — Чубайс, Вольский), то во второй половине 90-х на первый план выходят деятели науки и литературы — Ж. Алфёров, А. Володин, Ф. Булгарин.

Теперь несколько слов о тех изданиях, которые наиболее активно публиковали материалы о Беларуси. В первую очередь это солидная научная периодика — «Вестники СПБГУ», «Известия русского географического и генеалогического обществ», «Русская литература», «Вспомогательные исторические дисциплины» и «КЛИО», различные отраслевые медицинские, биологические, физические и химические журналы АН, литературно-художественные журналы — «Звезда», «Нева» и «Аврора», новые экономические журналы «Россия и продовольственный рынок», «Россия и мировой продовольственный рынок» и др.

Обратимся к материалам о Бресте. Общее число публикаций за 1990-е годы составляет 38. При этом 25 публикаций появились во второй их половине. Лидерами среди журналов являются «Аврора», «КЛИО», «Ботанический журнал» и «Славянин» (по 2). Наибольшая доля публикаций приходится на исторический раздел с уже традиционной тематикой — Брестский мир, защита Брестской крепости и Беловежские соглашения, несколько серьёзных работ посвящены религии, церкви, географии, а также связям Бреста и Санкт-Петербурга.

Интерес наших стран друг к другу не ослабевает, скорее увеличивается. Это показывают и результаты анализа питерской прессы, и деятельность различных белорусских электронных порталов, в т.ч. перепечатывающих на своих сайтах и наш список литературы. И это не может не радовать.

Герасімаў В.М.

Рукапісныя дакументы «берасцейскага паходжання» ў фондзе Прэзідэнцкай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь як сведчанні дзяржаўнага і рэлігійнага жыцця рэгіёна XIX–пач. XX стст.

Профіль фарміравання калекцый аддзела старадрукаў і рэдкіх выданняў Прэзідэнцкай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь (каля 75 тыс. адзінак захоўвання) адпаведна з місіяй бібліятэкі ў першую чаргу складаюць рарытэты з ліку нацыянальнага дакумента ўвогуле і па дзяржаве і праву ў прыватнасці. Гэта самыя розныя дакументы ў жанравых і відавых адносінах: афіцыйная, ведамасная і мастацкая літаратура, кнігі і перыядычныя выданні, улёткі, карты, календары, абвесткі, плакаты і г. д. Але так гістарычна склалася, што рукапісаў мы практычна не мелі. У той жа час у апошнія гады на букіністычным рынку краіны даволі часта сталі з'яўляцца асобнікі менавіта гэтага віду пісьменства. Такім чынам, у 2010 г. намі былі куплены праз букіністычную краму два рукапісныя дакументы XIX–XX стст. Сумненняў у набыцці не было з-за таго, што, па-першае, яны змястоўна адносіліся да дзяржаўнай і царкоўна-прававой тэматыкі, а па-другое, мелі непасрэднае «берасцейскае паходжанне» (з тэрыторыі сучасных Іванаўскага і Столінскага раёнаў). Гэта, пасля выключных па сваёй інфармацыйнай і навуковай значнасці першых «Берасцейскіх чытанняў» 2008 г., мела для дакладчыка, як іх колішняга ўдзельніка, асаблівыя сэнс і значэнне. Сёння вашай увазе прапануюцца вынікі папярэдняга аналізу і вывучэння гэтых рукапісных здабыткаў.

Абодва дакументы не маюць вокладак, першых і апошніх старонак. Таму ўмоўна названы намі: першы — «Кніга афіцыйнай дакументацыі Янаўскага благачыння. 1852–1857 гг.», другі — «Кніга афіцыйнай дакументацыі праваслаўнага прыходу Радчыцкай царквы. 1934–1935 гг.». Што дае разгляд гэтых дакументаў? — Уяўленне пра інфармацыйныя патокі, сістэму арганізацыі інфармацыйнага ўзаемадзеяння ад вышэйшых да ніжэйстаячых органаў улады і кіравання і наадварот. Даведаемся пра прозвішчы, пасады і характар дзейнасці вышэйшых саноўнікаў і дробных чыноўнікаў розных ведамстваў Расійскай імперыі сярэдзіны XIX ст. і 2-й Рэчы Паспалітай сярэдзіны XX ст. Паколькі ў гэтыя перыяды ў абодвух дзяржавах царква як сацыяльны інстытут не была яшчэ аддзелена ад улады, дакументы такога кшталту зусім справядліва можна аднесці да блоку афіцыйнай дзяржаўнай дакументацыі. Пачнем з Янаўскага благачыння.

Благачынніцкая акруга — гэта царкоўна-адміністрацыйная адзінка, у склад якой, як правіла, уваходзіла да 10 навакольных цэркваў з прыходамі. Узначальвалася благачынным. Янаўскае благачынне адносілася да Літоўскай праваслаўнай епархіі (1839–1922 гг.), якая кіравалася кансісторыяй на чале з архіепіскапам (у Вільні). Мястэчка Янава (сёння Іванава) тады было на тэрыторыі Кобрынскага павету. На 70 аркушах кнігі знаходзяцца кароткія апісанні і копіі ўказаў, распараджэнняў і прадпісанняў Яго імператарскай вялікасці з С.-Пецярбурга, з Літоўскай духоўнай кансісторыі і мітрапаліта з Вільні, самога благачыннага з Янава. За тыя пяць гадоў, якія вялася кніга, на змену Мікалаю I прыйшоў імператар Аляксандр II. Мяняліся і благачынныя: Іаан Аляшкевіч, Рыгор Шастакоўскі, Іосіф Лехачэўскі. Перад намі паўстае невялікі храналагічна, але насычаны самымі рознымі падзеямі пласт сацыяльнага жыцця гэтага рэгіёна — пытанні аховы і распаўсюджвання праваслаўя, супрацьдзеянне ўплывам канкуруючых канфесій, гаспадарчы і фінансавы складнікі знешняй царкоўнай дзейнасці, маральны стан духавенства і прыхаджан, судовыя справы. Так, з загаду Яго Высокапраасвяшчэнства архіепіскапа ад 14 сакавіка 1852 г. за № 987 мы даведаемся, што благачынныя акруг павінны былі здаваць так званыя «кліравыя ведамасці» ў студзені, але ведамасці ад Валкавыскага, Пружанскага, Скідальскага, Брэсцкага, Янаўскага, Кобрынскага і Столінскага благачынных не паступілі і ў сакавіку. Таму яны не толькі мусілі даць начальству пісьмовыя тлумачэнні, але і былі аштрафаваны па адным рублі срэбрам на карысць «бедных духоўнага звання». Чытаючы «высачайшы» ўказ ад 28 ліпеня 1854 г. «Аб пера-

мозе над туркамі», разумееш, што царкоўны канал давядзення такога кшталту ўказаў да насельніцтва меў як інфармацыйную, так і ідэалагічна-прапагандысцкую функцыю: «...чтобы по получении указов и по подлежащем сношении с гражданским начальством, отправлено было в первый воскресный или праздничный день багодарственное Господу Богу молебствие с коленопреклонением и обыкновенным звоном». Звычайна абгаворваўся і парадак перадачы благачыннымі царскіх маніфестаў: «печатан в С.-Петербурге при Сенате, а с оного при Святейшем Синоде». Далей была Літоўская кансісторыя з загадам благачынным «препровождать ко всякой церкви по одному экземпляру». Указ ад 25 верасня 1854 г. за № 8688 адпаведна з рашэннем Св. Сінода акрэсліваў правы дзяцей святароў і дыяканаў у вайсковай службе. Пасля «экзамену ў навуках», або без яго, калі «меўся атэстат аб скончэнні курса навук у сярэдніх аддзяленнях семінарыі», або адпаведныя дакументы іншых навучальных устаноў, яны залічваліся ўнтэрафіцэрамі, а пасля чатырохгадавай выслугі прызначаліся на афіцэрскія пасады. Шмат якія дакументы адносіліся да забеспячэння кнігамі. У іх паведамлялася пра пасылку царкоўных старастаў па буквары «Начальное учение», рэкамендавалася духавенству набываць выданні «Творения Св.Отцов», «Путешествие по Германии или письма с дороги» М. Грэча, падпісвацца на часопіс «Христианское чтение» і «Земледельческую газету». Яшчэ тут адчувалася і водгулле нядаўніх рэлігійных спрэчак і разыходжанняў з уніяцкім духавенствам. Дарэчы, Літоўскую праваслаўную епархію ў гэтыя гады ўзначальваў вядомы (сумнавядомы?!) мітрапаліт Іосіф Сямашка, ініцыятар і праваднік ліквідацыі уніі ў 1839 г. Пасля чарговай рэвізіі цэркваў епархіі кансісторыяй было заўважана: «Замечено в украшениях иконостасов и церквей немало неприличных и несоответствующих духу православия надписей на польском или латинском языках, изображений святых, в числе коих находятся образа и таких святых, которые не принадлежат нашей церкви, например: Антония Падуанского, Иоанна Непомуцена, Иосафата и др. — местные священники не только не устраняют этих несообразностей, но даже иногда умножают новыми». Зразумела, благачынным прадпісвалася тэрмінова выправіць становішча. Пашыраўся таксама тады цэнтралізаваны збор нашых старажытных рарытэтаў пісьменства з усімі плюсамі і мінусамі гэтага працэсу. У прадпісанні Янаўскага благачыннага протаіерэя Аляшкевіча ад 29 мая 1853 г. за № 220 гаворыцца «о доставлении в Благочинию, где находятся шесть древних служебников и три величания». На гэтую ж тэму яго прадпісанне ад 15 мая 1854 г.

за № 198 са спасылкаю на ўказ кансісторыі № 3311 ад 29 сакавіка па прапанове мітрапаліта Сямашкі ад 25 кастрычніка за № 3460 (1853 г.?) «О доставлении из церквей Яновского благочиния книг бывших униатских [sic! — В. Г.] типографий: а именно Октоихов 18, Ирмологионов 16, Триодей 34, Миней 18, Трефологионов 4 и Величание 1. Имеющие такие книги тотчас обязуются доставить с ведомостями по первым формам с пояснением времени и типографии их издания — опасаясь за медленность строжайшего взыскания». Вось бы тыя выданні зараз Іванаўскай раённай бібліятэцы! Перапісаная Янаўскім благачынным Аляшкевічам копія ўказу ад 20 сакавіка 1853 г. за № 8493 датычылася ўжо і мовы: «Литовская духовная консистория по выслушании представления Преосвященного Игнатия епископа Брестского викария Литовской епархии ... о незнании молитв на славянском языке некоторыми просфирнями Волковысского и Подороского благочиний» загадала святарам пільна сачыць за малодшым духавенствам і забараніць усякія спробы «читать ещё употребляемые прихожанами-простолюдинами молитвы на польском или простонародном языке». Даводзілася да ведама святароў благачыння часам і амаль дэтэктыўная інфармацыя. У прадпісанні благачыннага Аляшкевіча ад 2 ліпеня 1855 г. за № 201 пераказваецца прашэнне калежскай рэгістратаршы з Смаленскай губерні Дамінікі Скугарэўскай забараніць жаніцьбу яе сына Івана, які служыў у Палаце дзяржаўных маёмасцяў у Вільні, дзе пазнаёміўся з Елісаветай Якомі, «девицей порочного поведения». «Девица эта уловкою своею так очаровала его, что он под видом болезни подался в отставку и вслед за тем неизвестно куда с нею уехал». Маці прасіла «отыскать сына её Ивана и отобрать от него паспорт... и учинить в оном в лице матери строжайшее запрещение на вступление в брак не только с означенной Елисоветой Якоми, но и со всякой другою». Самае цікавае, што благачынны рэкамендаваў духавенству акругі «иметь в виду прошение Скугаревской при могущем возникнуть со стороны Ивана Скугаревского желании на обвенчание его с вышеупомянутой Елисоветой Якоми».

«Кніга афіцыйнай дакументацыі праваслаўнага прыходу Радчыцкай царквы. 1934–1935 гг.» — гэта ўжо іншая эпоха. Сучасны Радчыцк — вёска ў Столінскім раёне. У 2-й Рэчы Паспалітай яна ўваходзіла ў склад Палескага ваяводства Столінскага павета Плотніцкай гміны. У дадзенай кнізе падшыты пераважна запыты плотніцкага самаўраду да кіраўніцтва Радчыцкага прыходу па самых розных метрычных звестках, а таксама копія адной метрыкі, перапіска з вышэйшымі кіраўнічымі органамі міжваеннай аўтакефальнай Польскай праваслаўнай царквы і т. п. Мова

дакументаў пераважна польская, частка іх — на рускай. Настаяцелямі Радчыцкай царквы былі тады Якаў Шамяціла, пазней — протаіерэй Васіль Мінковіч. Між іншым, у Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў 805 фондзе захоўваецца 25 справаў па Радчыцкай Раства-Багародзіцкай царкве за 1797–1939 гг. Паколькі метрычныя звесткі часам носяць канфідэнцыяльны характар, запрашаем даследчыкаў сваіх радаводаў азнаёміцца з мажліва неабходнымі ім матэрыяламі непасрэдна ў нашай бібліятэцы. Адно, назавём некаторыя прозвішчы, якія прысутнічаюць на старонках кнігі. Сярод іх: Пракапчук, Барановіч, Пацукевіч, Гунько, Бандарчук, Карплюк, Калеснік, Ляўковіч, Трушко, Аўрамчук, Герасімчук, Касяровіч, Козел, Багалка, Краскоўскі і інш. З апытальнай анкеты па Радчыцкім прыходзе даведваемся: копіі метрычных кніг захоўваліся з 1846 г.; царкоўныя летапісы — з 1899 г.; кнігі богаслужбовыя «меліся» ў дастатковай колькасці, а вось кнігі, прызначаныя проста для чытання, у царкоўнай бібліятэцы адсутнічалі; пачатковыя школы працавалі ў Радчыцку, Калодным, Фядорах, Рухчы, Кастрове, Аўсяміраве, Цмені I і Цмені II; 116 гектараў прыходскай зямлі знаходзіліся пры Радчыцкай, Цменскай, Рухчанскай і Аўсяміраўскай цэрквах і прыносілі даход 3000 злотых у год. З інфармацыйнага ліста благачыннага 1 акругі Столінскага павета ад 23 снежня 1934 г., № 854 да духавенства акругі яскрава бачны паўсядзённыя рэаліі жыцця. На 2 студзеня ў мястэчку Высоцку прызначаўся саборык усяго кліра акругі. Галоўнай мэтай акрэслівалася Св. Прычасце сяброў кліру і абмеркаванне бягучых пытанняў. Так, былі атрыманы новыя календары: штотыднёвікі для 14 настаяцеляў па 1 зл., адрыўныя і настольныя, у колькасці — адпаведна папярэднім заказам па 63 грошы. У лісце аб'яўляўся шэраг указаў духоўнай кансісторыі адносна экзаменаў у Пінску для настаўнікаў рэлігіі, якія не маюць кваліфікацыі (плата за экзамен — 33 зл.), зборы для былога псаломшчыка Іваненкі (па 1 зл. 50 грошаў і інш.). Заканчвае благачынны арыгінальна: «Ввиду того, что я заказал себе крест, то прошу недоимщиков на канцелярию благочиния (450 зл.) привезти свой долг на соборик — это всё равно, что поднести мне крест. Благочинный протоиерей Ф. Перхорович». З лінгвістычнага пункту гледжання адзначым тут слова-пярлінку «соборик», якое, на наш погляд, асацыятыўна пераклікаецца з «соймікам» часоў ВКЛ і, безумоўна, падкрэслівае трываласць беларускамоўнай традыцыі ў мясцовай канцылярскай мове. Увогуле, у польскай і рускай мове дакументаў разглядаемай крыніцы сустракаюцца рэдкія царкоўнаславянскія ўкрапванні і беларусізмы. Напрыканцы канстатуем, што, улічваючы вялізныя

бібліятэчныя і архіўныя страты Беларусі за апошнія стагоддзі, — кожны зноў адшуканы і ўведзены ў навуковы зварот рукапіс мае неацэннае значэнне як для мінскіх даследчыкаў, так і для краязнаўцаў з рэгіёнаў. А ў іх вывучэнні неабходна аб'ядноўваць намаганні, бо часам толькі веданне мясцовай тапанімікі, легенд і паданняў дапамагае прачытаць той ці іншы дакумент, раскрыць «белыя плямы» айчыннай гісторыі і, як вынік, — расшыфраваць своеасаблівыя цывілізацыйныя пасланні нашых продкаў.

Карапузова А.Г.

Состав и содержание научно-справочной библиотеки Государственного архива Брестской области

В Государственном архиве Брестской области, созданном в феврале 1940 г., хранятся документы по истории Брестчины с 1919 года. На сегодняшний день архивные фонды в своём составе насчитывают свыше 1 млн. единиц хранения. Это документы органов управления, учреждений, организаций и предприятий, действовавших и действующих на территории Брестской области в разные исторические периоды (в так называемый «польский» период, в годы немецкой оккупации, в советское время и в период суверенной Республики Беларусь).

Кроме архивных документов, в распоряжении архивистов и пользователей архива имеется научно-справочная библиотека, в которой насчитывается почти 21 тыс. книг и брошюр. Причём самые ранние из них датируются началом XIX века, а самые поздние — 2011 годом.

Представленные в библиотеке издания охватывают практически все области знаний. Здесь можно найти книги по истории, географии, естественным и техническим наукам, медицине, сельскому и лесному хозяйству, праву и юридическим наукам, филологии и многим другим наукам разных годов и стран изданий. Языки изданий также очень разнообразны: русский, польский, белорусский, украинский, французский, немецкий, идиш и иврит.

Библиотечный фонд архива отличает и видовое многообразие изданий. Исходя из целевого назначения, в составе библиотеки имеются

официальные, научные, научно-популярные, нормативные практические, ведомственные, учебные, массово-политические, справочно-информационные издания. По знаковой природе информации — текстовые, картографические, нотные, изоиздания; по составу основного текста — моноиздания и сборники и т.д. Эту классификацию, конечно, можно продолжать.

Безусловно, охарактеризовать весь библиотечный фонд архива в рамках одной статьи не представляется возможным, поэтому остановимся на характеристике некоторых его комплексов.

Основу библиотечного фонда архива составляют печатные издания, хранившиеся до сентября 1939 г. в учреждениях и организациях Полесского воеводства, прежде всего в местных органах управления и самоуправления (Полесское воеводское управление, Брестский и Пинский магистраты, поветовые староства). Данные материалы поступили на хранение в архив наряду с документами этих учреждений в 1940 году, после создания архива.

Этот комплекс изданий составляет около 70% всего книжного фонда архива.

Среди книг так называемого «польского» периода можно выделить: издания, содержащие законодательные акты Польского государства за 1919–1939 гг.; статистические издания, освещающие вопросы экономики, народонаселения, культуры, народного образования, здравоохранения, социального обеспечения в Польше за 1919–1939 гг.; исследования по истории, о деятельности общественно-политических и хозяйственных организаций; краеведческие издания (очерки, путеводители, этнографические обзоры), энциклопедические справочники, издававшиеся в Варшаве, Вильно, Львове, Бресте, Пинске и других городах на польском, белорусском, украинском, идиш и иврит языках.

В изданиях Главного статистического управления Польши содержатся статистические материалы о населении полесского края, его численности, вероисповедании, уровне образования, занятиях, в т.ч. материалы общих переписей населения 1921, 1931 гг.

В официальных периодических изданиях, выходивших в 1919–1939 гг., содержатся нормативные и правовые акты высших и местных органов власти. Это, прежде всего, вестник законов Республики Польша (Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej), в котором публиковались законы польского государства, распоряжения, постановления президента, правительства и министерств; официальные вестники отдельных министерств (Министерство военных дел, Министерство фи-

нансов, Министерство сельского хозяйства и земельных реформ, Министерство почт и телеграфов Польши и др.); Полесский воеводский вестник (Poleski Dziennik Wojewódzki), в котором публиковались распорядительные и другие нормативные акты на уровне воеводства, объявления административных властей, а также других государственных органов, за исключением центральных, которые были обязательны для исполнения и всеобщего сведения на территории воеводства и др.

В данном комплексе материалов имеются также общегосударственные периодические издания, касающиеся вопросов польского права и законодательства, самоуправления, социального обеспечения и других вопросов.

Следует особенно выделить в комплексе книжного фонда межвоенного периода издания краеведческого и справочного характера, касающиеся полесского региона (например, «Rocznik Poleski» (Брест, 1926), «Polesie ilustrowane» (Брест, 1927), «Rocznik miasta Brześcia na rok 1930» (Брест, 1929), «Roczniki ziem wschodnich» (Варшава, 1934–1939) и др.). В данных материалах содержится географическое и историко-этнографическое описание региона, приводятся сведения об обычаях и быте полешуков, статистические сведения, освещаются хозяйственные вопросы. Как правило, эти издания снабжены богатыми иллюстрациями.

Интерес представляют также доставшиеся архиву «в наследство» от польских учреждений издания периода Российской империи. Это прежде всего своды законов Российской империи разных годов изданий (1842, 1903, 1911, 1913), сборники узаконений и распоряжений правительства (1898, 1911, 1912). Особенно хочется выделить издание 1832 г. под названием «Сенатские объявления о запрещениях и разрешениях на недвижимые имения». Оно интересно не только годом издания и содержанием, но и объёмом (3170 страниц), и шириной спинки (почти 25 см).

Следует отметить и внушительное собрание нотных изданий, содержащих нотные записи различных музыкальных произведений (оперетты, песни и др.), изданных как в период Российской империи, так и в 1919–1939 гг.

После окончания Великой Отечественной войны в библиотеку архива поступила общественно-политическая и художественная литература, находившаяся в оккупационных учреждениях, а также немецко-фашистские пропагандистские издания.

Rok I. Brześć n/B. dnia 26 sierpnia 1929 roku Nr. 3—4.

MŁODY POLESZUK

ilustrowany organ Poleskiego Wojewódzkiego Komitetu W. F. i P. W.

Major dyplomowany Szostak.

Wychowanie fizyczne na Polesiu w oświetleniu Kierownika Okręgowego Urzędu W. F. i P. W. — D. O. K. Nr. IX.

Dzięki inicjatywie Poleskiego Wojewódzkiego Komitetu Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego, pozwolę sobie poruszyć tematy, które dając szkic działalności wojskowych organów WF. i PW., pomogą uzgodnić zakres działania na tem polu Komitetów, stowarzyszeń i klubów z wojskiem dla osiągnięcia maximum współpracy, rezultatem czego będzie należyty rozwój wychowania fizycznego na terenie Województwa Poleskiego.

Praca szczególniej w dziedzinie wychowania fizycznego, obejmująca jaknajszersze warstwy społeczeństwa, jest obowiązkiem nietylko wszystkich organów państwowych, lecz w równej mierze całego społeczeństwa i tylko w ten sposób rozumiana, może przynieść pożądane owoce.

Wychowanie fizyczne — środki do pracy.

W dążeniu do załaczania coraz szerszych kręgów wychowaniem fizycznem w społeczeństwie, wychowaniem które przez zorganizowanie i zajęcie młodzieży naszej i starszego społeczeństwa, ma dać podstawy zdrowia, wyrobienia odwagi, siły i zręczności tak niezbędnych obok zalet umysłu i ducha, każdej jednostce, a Państwu szczególnie w wypadku większych wysiłków dla jego dobra, musimy zastanowić się jakiemi środkami i w jaki sposób dążenia swoje w czyn wprowadzać.

Rozwój jakościowy tej pracy potrzebuje umiejętności prowadzenia jej przez odpowiednie kierownictwo, oparte na przemyślanych i życiowych planach i programach, potrzebuje wykwalifikowanych wykonawców-instruktorów, potrzebuje warsztatów pracy— (boiska, hale itp.), — potrzebuje wreszcie licznego udziału tych, dla których pracę tę prowadzi się.

Kierownictwo sprawami WF. i PW.

Jeśli chodzi o kierownictwo, to powszechnie znaną jest jego organizacja. Istnienie Rady Wychowania Fizycznego pod przewodnictwem P. Marszałka Piłsudskiego daje możność posiadania ogólnych dyrektyw, istnienie Państwowego Urzędu WF. i PW. występującego z ramienia trzech ministerstw (spraw wojskowych, spraw wewnętrznych, wyznań religijnych i oświecenia publicznego) daje ogólne fachowe kierownictwo przelewające się dwiema drogami: z jednej strony przez Wojewódzkie Komitety, z drugiej zaś strony przez Okręgowe Urzędy WF. i PW.

Istnienie Komitetów powiatowych, miejskich i gminnych oraz równolegle rejonowych, obwodowych i powiatowych komend PW. zapewnia możność prowadzenia pracy WF. i PW. w terenie.

Organizacja taka daje coraz pomyślniejsze rezultaty na zachodzie Polski, na wschodzie ma duże widoki rozwoju przy bardziej wytężonej uwadze i większym udziale społeczeństwa w pracy na tym polu.

Instruktorzy.

Przechodząc do pracy wykonawczej, omówić muszę sprawę instruktorów jako działu, w którym wojsko najbardziej jeszcze jest zaangażowane.

Złożyły się tak okoliczności, w konsekwencji istoty wojska, że wychowanie fizyczne przedewszystkiem racjonalnie rozpoczęto przeprowadzać w wojsku, tu powstały pierwsze szkoły WF., to też zanim Państwowy Instytut da odpowiednią ilość absolwentów— wojsko nadal instruktorów dostarczać będzie musiało.

Wobec wzrastającego zapotrzebowania na instruktorów, które rośnie z roku na rok, powołane zostały do życia przez Państw. Urz. Okręgowe Szkoły Wychowania Fizycznego tak zw. Ośrodki WF., gdzie szkoleni są pomocnicy instr. i przodownicy ćwiczeń cielesnych dla stowarzyszeń i klubów, a również policji państwowej i wojska.

Rezultaty pracy ośrodka w Brześciu w rb. i zamierzenia do końca roku są następujące:

Przeprowadzono szereg kursów stałych trwających od 2-ch do 10 tygodni, na których przeszkolono 274 uczestników w tem 87 kobiet. Oprócz tego na kursach dochodzących ćwiczono 460 uczestników w tem 200 kobiet.

Do końca br. budżetowego zostanie przeprowadzonych 5 kursów stałych, trwających 2—7 tygodni na ogólną ilość 170 uczestników niezależnie od kursów dochodzących.

«Молодой полешук». Иллюстрированный орган Полесского Воеводского комитета физического воспитания и военной подготовки. 1929 г.
Из фонда Государственного архива Брестской области.

В послевоенные годы библиотека архива комплектовалась, в основном, общественно-политической, исторической, краеведческой литературой и архивоведческими изданиями. Среди изданий советского периода преобладают издания по истории революционного движения, истории КПСС и КПБ, собрания сочинений Ленина, Сталина и т.п. Имеются книги по всеобщей истории, истории СССР, Беларуси, Великой Отечественной войны, различные сборники документов и материалов, разнообразные энциклопедии, словари и др.

В библиотеке архива имеется и специальная архивная литература, справочники и путеводители по архивам бывшего СССР и др.

Следует отметить, что библиотека архива не является самостоятельным подразделением, а выполняет вспомогательную функцию в архивной работе. В связи с этим специально её фонды не пополняются. В последние годы в библиотеку, в основном, поступают книги, переданные архиву в дар, либо необходимые для архивной работы, приобретаются издания других архивов. Беларуси. Там, за последние 10 лет в библиотеку архива поступило только около 100 изданий.

Книги из библиотеки выдаются только работникам архива, а также исследователям, работающим в читальном зале архива, которые для своих исследований наряду с архивными документами привлекают и библиотечные издания, в основном, периода 1919–1939 гг.

Следует отметить, что многие книги так и не нашли своего читателя. Проблема не в том, что они не представляют интереса, а в том, что, к сожалению, отсутствует полноценный каталог изданий, хранящихся в архиве (он имеется только на наиболее востребованные издания по истории, краеведению, экономике, статистике и др.). В перспективе планируется каталогизировать все хранящиеся в архивной библиотеке издания по библиотечным правилам и соответственно сделать их более доступными.

Таким образом, представленная кратким обзором научно-справочная библиотека архива является значимым дополнением документального комплекса архива.

Доўнар Л.І.

Брэсцкія выданні міжваеннага часу ў кантэксце даследавання рэгіянальнай гісторыі кнігі

Мэтамі даследавання з'яўляюцца вызначэнне праблемных пытанняў рэгіянальнай гісторыі кнігі Беларусі і спроба выяўлення шляхоў іх вырашэння на прыкладзе бібліяграфавання брэсцкіх выданняў 1921–1939 гг.

У сувязі з гэтым, для асвятлення тэмы неабходна акрэсліць кола задач, звязаных з:

1) вылучэннем і актуалізацыяй у беларускім кнігазнаўстве такога кірунку даследаванняў, як рэгіянальнае кнігазнаўства;

2) методыкай і метадалогіяй даследаванняў кнігі як з'явы культуры, кніжнай культуры ў кантэксце рэгіянальных асаблівасцей;

3) неабходнасцю глыбокага і комплекснага даследавання гісторыі беларускай кнігі ў міжваенны час (1921–1939 гг.);

4) рэтраспектыўным бібліяграфаваннем выданняў, якія выйшлі ў Заходняй Беларусі ў межах II Рэчы Паспалітай на розных мовах.

Пытанню рэгіянальнага кнігазнаўства ў кантэксце даследаванняў гісторыі кнігі Беларусі быў прысвечаны наш артыкул, апублікаваны ў зборніку матэрыялаў VII Міжнародных кнігазнаўчых чытанняў (2011 г.)[1]. У артыкуле звернута ўвага на вылучэнне і актуалізацыю ў

1 Доўнар Л. І. Рэгіянальныя даследаванні гісторыі кнігі ў Беларусі: да пытання аб рэгіянальным кнігазнаўстве // Материалы VII Международных книговедческих чтений «Библиотеки и политика открытого доступа к информации и знаниям» (Минск, 10–11 ноября 2011 г.) / Нац. б-ка Беларуси ; сост. Л. Г. Кирюхина. Мінск, 2011. С. 62–71.

беларускім кнігазнаўстве рэгіянальнага кірунку як прадмета асобнага вывучэння, зроблена спроба агляду і аналізу пэўных прац, прысвечаных гісторыі кнігі тых ці іншых рэгіёнаў Беларусі (пачынаючы з XIX ст.); адзначаны сучасныя цэнтры па даследаванні кнігазнаўчых пытанняў у рэгіёнах; вылучаны асноўныя тэндэнцыі і некаторыя праблемы ў дадзенай галіне. Распрацоўка агульных пытанняў рэгіянальнага кнігазнаўства, у прыватнасці тэрміналагічных, такіх як «край» і «рэгіён», «рэгіянальнае» і «нацыянальнае», іх суадносін і прыдатнасці ў бібліятэказнаўстве, бібліяграфазнаўстве і кнігазнаўстве, спрыяла б развіццю і прымяненню іх у практычнай дзейнасці.

З аднаго боку, для Беларусі характэрны сталыя традыцыі краязнаўчых бібліятэчна-бібліяграфічных даследаванняў (закладзеныя яшчэ ў XIX–пачатку XX стст., калі актыўна развіваліся працэсы нацыянальнай самаідэнтыфікацыі), з другога боку за савецкім часам, БССР, з'яўляючыся адным з рэгіёнаў СССР, была прадстаўлена сярод іншых рэспублік адной з рэгіянальных бібліятэчна-бібліяграфічных сістэм[2], у якой адначасова было «замацавана права» на развіццё ўласнай сістэмы краязнаўчай бібліяграфіі.

Сёння ў галіне бібліятэчна-бібліяграфічнага краязнаўства Беларусі, як развітым навуковым кірунку[3], культываванне якога звязана і з практычнай дзейнасцю бібліятэк па краязнаўстве, застаецца дамінуючым выкарыстанне і адпаведнага паняційнага апарату. Слабае развіццё рэгіянальнага падыходу ў параўнанні з краязнаўчым, як здаецца на першы погляд, уступае ў супярэчнасць са зменамі і патрэбамі як сацыяльна-палітычнага, эканамічнага, так і культуралагічнага, навуказнаўчага характару. Тым не менш, гэтую з'яву хацелася б патлумачыць менавіта як характэрную асаблівасць нашай беларускай гісторыі і рэчаіснасці.

Што датычыцца падыходаў у вызначэнні тэрмінаў «рэгіянальны» і «краязнаўчы», то, на наш погляд, іх суадносіны не ёсць суадносіны тэрытарыяльных адзінак (якія могуць і супадаць), а з'яўляюцца суадноснымі агульнага і прыватнага[4], якія адрозніваюцца пэўнымі якаснымі ўласцівасцямі — змястоўнымі. Рэгіянальны падыход грунтуецца, ў першую чаргу, на прынцыпе адзінства разнастайнасці.

2 Леончиков В. Е. Библиографическая система союзной республики и критерии ее эффективности // Региональные библиографические системы: вопросы библиографоведения : сб. науч. тр. / ГБЛ. М., 1987. Вып. 9. С. 39–52.

3 Саітава В. І. Гісторыя краязнаўства Беларусі : вуч. дапам. Мінск, 2009. 203 с.

4 Маслова А. Н. Краеведение и библиотека : избранные статьи. СПб., 2010. С. 208.

У кнігазнаўстве такім яскравым прыкладам можа быць даследаванне ўсёй сукупнасці выданняў на розных мовах, якія друкаваліся ў пэўным рэгіёне, а не толькі на нацыянальнай мове ці «аб краі». Перспектыўнасць рэгіянальнага падыходу адзначаецца ў галіне даследаванняў кніжнай культуры, таму што кніга «<...> возникает, потребляется и передаётся в порядке культурной преемственности, в контексте не только этнического, но также и локального, и регионального своеобразия той или иной социальной формации»[5].

Прыкладам рэалізацыі комплекснага падыходу ў галіне даследавання кніжнай культуры пэўнага рэгіёна Беларусі з'яўляецца міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання», арганізаваная *Брэсцкай абласной бібліятэкай* у 2008 г. і сёлета, у 2012 г. Упершыню ў рэгіянальным кнігазнаўстве Беларусі кніга прадстаўлена ў рэтраспектыве і перспектыве стварэння, бытавання, распаўсюджання, захоўвання і захавання; у кантэксце гісторыі і культуры рэгіёна, тэрыторыі, «дзе славянскія культуры Захаду, Поўдня і Усходу, роўна як заходнеўрапейскія, прыходзілі ў непасрэднае, самае цеснае ўзаемадзеянне на працягу многіх стагоддзяў. Кніжнасць і літаратура сталі найбольш універсальнымі сродкамі ўзаемапранікнення, узаемаўзбагачэння, пазнання адзін аднаго»[6].

У даследаваннях гісторыі кнігі Беларусі ў рэгіянальным аспекце, на наш погляд, можна вылучыць наступныя кірункі: лакальна-рэгіянальны — Мінск, Брэст, Віцебск, Полацк, Гродна, Гомель, Магілёў, Слонім, Слуцк, Пінск і інш.; этнаграфічна-рэгіянальны — Падляшша, Палессе, Ветка; гістарычна-рэгіянальны — Заходняя Беларусь, Віленшчына; адміністрацыйна-рэгіянальны — Брэстчына, Гродзеншчына, Гомельшчына, Міншчына.

Нярэдка ў даследаваннях польскіх і расійскіх вучоных, якія, арыентуючыся на гістарычныя межы сваіх дзяржаў і актыўна развіваючы рэгіянальныя падыходы ў галіне кніжнай культуры, можна сустрэць і трактаванне беларускай тэрыторыі як рэгіёну (паўночна-заходняга ці ўсходняга) у складзе адпаведных краін (Рэчы Паспалітай ці Расійскай імперыі). Адначасова зазначым, што працы замежных аўтараў, у

5 Мыльников А. С. О советской концепции всеобщей истории книги // Книга. Исследования и материалы. М., 1985. С. 131.

6 Берасцейскія кнігазборы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання» (Брэст, 30–31 кастрычніка 2008 г.) / УК «Абласная бібліятэка імя М. Горкага» ; склад.: А. М. Мяснянкіна, Т. С. Кавенька ; [пад агул. рэд. М. В. Нікалаева]. Брэст, 2010. С. 5.

якіх назапашаны значны гісторыка-тэарэтычны вопыт асвятлення рэгіянальнай кніжнай культуры, складаюць неабходную базу навуковага інструментарыя і для беларускіх даследчыкаў.

Важныя метадычныя, метадалагічныя падыходы і аргументы прапанаваны ў працах А.С. Мыльнікава, А.А. Грачыхіна, М.С. Карташова, Б. Бянькоўскай, Л.А. Мандрынай, А.І. Манаенкавай, І.І. Міхлінай, В.А. Факеева, М.В. Шабаліной, А.М. Маславай і інш., якія абгрунтавалі неабходнасць і эфектыўнасць прымянення рэгіянальнага падыходу ў кнігазнаўстве, бібліятэказнаўстве, бібліяграфазнаўстве. Прапаноўваючы выкарыстанне менавіта сістэмна-рэгіянальнага падыходу, А.С. Мыльнікаў звяртаў увагу на тое, што дадзеная метадалогія патрабуе сукупнага разгляду грамадскіх, гнасеалагічных і асобасных фактараў, якія забяспечваюць сістэмнае адзінства даследуемых катэгорый культуры, і разгляду іх як сістэмы ў межах пэўнага рэгіёна[7]. Гэта, у сваю чаргу, прадвызначае храналагічны і прасторавы зрэз аналізуемай з'явы культуры (яе аналіз у маштабе асобнага рэгіёна ў пэўную эпоху ў межах краіны ці групы краін), а сёння і з улікам ужо існуючых распрацовак у галіне кніжнай культуры[8]. У практычнай жа дзейнасці ў галіне

кніжнай справы, як зазначыў А.А. Грачыхін, «<...>без разработки и внедрения регионального аспекта любая информационная система не будет эффективной»[9].

Відавочна, што метадалогія рэгіянальных даследаванняў патрабуе і міждысцыплінарнага, кампаратыўнага падыходу, выкарыстання сучасных тэарэтычных дасягненняў у галіне культуралогіі, гісторыі, філалогіі, кнігазнаўства (у іх ліку рэгіянальнага кнігазнаўства). Адначасова рэгіянальныя даследаванні кнігі і кніжнай культуры, заснаваныя на мясцовым матэрыяле, узбагацяць цалкам карціну навуковых прац у вызначаных галінах, паспрыяюць высвятленню асаблівага, разнастайнага і агульнага ў гісторыка-культурным развіцці Беларусі.

---

7 Мыльников А. С. О культурно-исторических аспектах регионального книговедения // Книга. Исследования и материалы. М., 1992. Сб. 64. С. 12–13.

8 Шабалина М. В. Книговедение: опыт региональных изысканий : учебно-методическое пособие. М. : Либерия-Бибинформ, 2006. 160 с. (Серия «Библиотекарь и время. XXI век» ; вып. 50) ; Міганъ К. Кніжная культура — спроба акрэслення паняцця як навуковай катэгорыі / пер. з пол. Ларысы Доўнар // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: гісторыя і сучаснасць : зб. навук. прац / склад. Л. І. Доўнар, Т. А. Самайлюк. Мінск, 2011. [Вып. 3]. С. 17–39.

9 Гречихин А. А. Региональный аспект развития государственной системы НТИ // Региональные аспекты информационно-культурологической деятельности : тезисы докладов междунар. науч. конф. Краснодар–Новосибирск, 16–18 сентября 1998 г. Краснодар, 1998. С. 46.

Неабходнасць больш глыбокага і комплекснага даследавання гісторыі беларускай кнігі ў міжваенны час (1921–1939 гг.) цесна звязана і з пытаннем рэтраспектыўнага бібліяграфавання выданняў, якія выйшлі ў Заходняй Беларусі ў межах II Рэчы Паспалітай на розных мовах. Пакуль падобныя абагульняльныя, навуковыя і бібліяграфічныя працы ў Беларусі адсутнічаюць.

Гісторыя ж дадзенага пытання патрабуе звароту адпаведна да разнастайных крыніц, як беларускіх, так і асабліва польскіх, пачынаючы ад 1920-х гадоў і да нашага часу. Найперш звернемся да бібліяграфічных крыніц. І пачаткам такой працы з'яўляецца «Летапіс беларускага друку. Ч. 3. 1917–1924 гг., сш. 1» (ЛБД), які выйшаў у 1927 г.[10] У ім сабрана інфармацыя за адпаведны перыяд аб выданнях на беларускай мове не толькі Савецкай Беларусі, але і тых, што друкаваліся на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў складзе II Рэчы Паспалітай. Усяго паводле ЛБД па-за межамі БССР у 1921–1924 гг. выйшла не менш як 144 беларускамоўныя выданні. З іх 132 — у Заходняй Беларусі, а таксама 7 — у Коўне, 3 — у Берліне, 1 — у Люцыне (Латвія), 1 — у Сербіі. Сярод першых друкаў на беларускай мове ў Заходняй Беларусі ёсць і адно брэсцкае выданне 1921 г. — «*Чаму ж ты маўчыш кабета сялянская?*»[11]. Месцам друку іншых выданняў выступаюць Вільня (121 найменне), Беласток (3), Пінск (2), Ваўкавыск (2), Гародня (1), Ліда (1), Нясвіж (1)[12]. Найбольшую колькасць складаюць выданні 1921 г. — 55, за 1922 г. — 26, за 1923 г. — 31, за 1924 г. — 32. Паказаныя вынікі паводле ЛБД у значнай ступені адлюстроўваюць карціну беларускамоўнага друку ў Заходняй Беларусі — актыўную ролю Вільні ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі, а таксама выдавецкі рэпертуар, у якім дапамагаюць арыентавацца і індэксы УДК да кожнага бібліяграфічнага апісання. Аднак, пачатая Юліяй Бібіла праца па ўліку як беларускамоўных выданняў па-за межамі БССР, так і выданняў на іншых мовах, у далейшы міжваенны час так і засталася ў рукапіснай форме (у 1969 г. быў апублікаваны толькі «Сшытак 2», прысвечаны выданням на рускай, польскай і яўрэйскай мовах, якія выйшлі ў БССР у 1917–1924 гг.). А з 1929 г. (да 1946 г.) так званыя «замежныя» выданні наогул «не падлягалі» у БССР дзяржаўнай рэгістрацыі.

---

10 Летапіс беларускага друку. Ч. 3. 1917–1924. Сшытак першы. Выданні на беларускай мове / Беларуская дзяржаўная бібліятэка. Беларускі аддзел. Матэр'ялы і каталёгі, № 1 ; [склад. Ю. Бібіла]. Менск, 1927. 56 с.

11 Гл. дадатак 1, 2.

12 Гл. дадатак 1.

Амаль адначасова, з 1928 г., у ІІ Рэчы Паспалітай пачынаецца бягучы ўлік усёй разнамоўнай выдавецкай прадукцыі, што выходзіла на тэрыторыі польскай дзяржавы ў бібліяграфічным паказальніку пад назвай «Urzędowy Wykaz Druków wydanych w Rzeczypospolitej Polskiej» (UWD)[13], які выпускаўся штотыднёва (на працягу года выходзіла па 52 выпускі). Для выяўлення разнамоўных выданняў з Заходняй Беларусі дадзеная бібліяграфічная крыніца з'яўляецца адной з асноўных і вартых пільнай увагі беларускіх бібліёграфаў і даследчыкаў. Сярод сучасных бібліяграфічных крыніц важкае месца займае і рэтраспектыўная «Bibliografia Polska, 1901–1939» (BP)[14], выпуск якой быў распачаты Нацыянальнай бібліятэкай у Варшаве ў 1986 г. Да 2009 г. выйшла 13 тамоў (да літар «Jad–Jok»), выданне працягваецца. Паводле названых бібліяграфічных прац, якія склалі аснову нашага даследавання, можна выявіць шэраг беларускіх рэгіянальных выданняў, вызначыць адпаведна і пэўныя выдавецкія цэнтры, моўны і нават змястоўны рэпертуар кніжнай прадукцыі, месцы захоўвання выданняў, а таксама і перспектывы далейшых даследаванняў.

У выніку суцэльнага прагляду адзначаных бібліяграфічных крыніц было выяўлена каля 250 рэгіянальных выданняў на пяці асноўных мовах: беларускай, ідыш, іўрыце, польскай і рускай; вызначаны каля 20 населеных пунктаў у Заходняй Беларусі, якія з рознай ступенню актыўнасці ўдзельнічалі ў выдавецкім працэсе. Асноўным выдавецкім цэнтрам заставалася, безумоўна, Вільня, асабліва што да выданняў на беларускай мове, якія друкаваліся амаль выключна ў гістарычным і культурным цэнтры Беларусі (для перспектывы даследаванняў улічваліся і ўсе разнамоўныя віленскія выданні, колькасць якіх толькі паводле «Bibliografii Polskiej» склала каля 1 500 найменняў). Брэст-над-Бугам, у параўнанні з іншымі рэгіёнамі, займаў таксама не апошняе месца ў галіне выдавецкай справы Заходняй Беларусі, праўда, уступаючы Беластоку і Гродна, супернічаючы з Пінскам і Навагрудкам. У выніку бібліяграфічнага пошуку выяўлена 40 брэсцкіх выданняў міжваеннага

13 Urzędowy Wykaz Druków wydanych w Rzeczypospolitej Polskiej i druków polskich lub Polski dotyczących, wydanych zagranicą. Warszawa : Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1929. R. II, nr 1–52. 3830 słp.

14 Bibliografia Polska, 1901–1939. Warszawa : Biblioteka Narodowa, 1986–2009. T. 1–13. Гл. таксама: http://www.bn.org.pl/katalogi-i-bibliografie/bibliografia-narodowa/bibliografia-polska-1901–1939.

POLESK. MIĘDZYKOMUNALNY ZWIĄZEK MELJORACYJNY

JADWIGA BURY

OGÓLNE WYTYCZNE POPRAWY WARUNKÓW ROLNICTWA NA POLESIU

Nakładem Poleskiego Międzykomunaln. Związku Meljoracyjnego
1 9 3 2.
B R Z E Ś Ć n a d B U G I E M

Zakł. Graf. Sejmiku Brzeskiego — Brześć n/B. Steckiewicza 30

Издание «Бура Ядвига. Общие указания по улучшению условий ведения сельского хозяйства на Полесье». Брест, 1932 г. Из фонда Государственного архива Брестской области.

часу: на польскай мове — 24, на рускай — 6, на іўрыце — 5, на ідыш — 4, на беларускай мове — 1[15].

У пошуку фактаграфічных дадзеных і характарыстыкі выдавецкай справы ў Заходняй Беларусі неабходна звяртацца як да архіўных матэрыялаў, так і да апублікаваных матэрыялаў, спецыяльных. Сярод першых беларускіх манаграфічных выданняў, у якіх закраналіся пытанні выдавецкай справы ў Заходняй Беларусі, праца С.В. Говіна «Друк Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)» (Мінск, 1974), а таксама гістарычны нарыс А.А. Ваўка і А.І. Раковіча «Книгоиздательское дело в Белоруссии» (Мінск, 1977). З сучаснага пункту гледжання, названыя працы здаюцца занадта тэндэнцыйнымі ў сваіх ідэалагічных ацэнках, тым не менш, выкарыстаныя аўтарамі дакументы партыйных архіваў і тыхчасовыя перыядычныя выданні сведчаць самі за сябе. Так, напрыклад, Сцяпан Васільевіч Говін для напісання сваёй працы карыстаўся архіўнымі і бібліятэчнымі фондамі не толькі ў Беларусі, у прыватнасці ў Брэсце (Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці, Брэсцкі гісторыка-краязнаўчы музей), але і ў Літве. У выніку ім была прадстаўлена выдавецкая дзейнасць тых беларускіх арганізацый Заходняй Беларусі, якія «пераадольваючы памылкі, станавіліся на марксісцкія пазіцыі»[16], а значыць, знаходзіліся пад уплывам і кантролем КПЗБ і цярпелі пераслед ад польскіх улад: Беларуская рэвалюцыйная арганізацыя, Беларуская сялянска-рабочая грамада, Беларускі сялянска-рабочы пасольскі клуб «Змаганне», Таварыства беларускай школы. Сярод фактаграфічных дадзеных пэўную цікавасць уяўляюць звесткі пра ўмовы існавання і распаўсюджвання «дэмакратычнай прэсы і радыкальнай літаратуры» (газет, часопісаў, адозваў, лістовак) Беларускім пасольскім клубам у такіх рэгіёнах Заходняй Беларусі як Ашмяны, Баранавічы, Беласток, Брэст, Вілейка, Гродна, Кобрын, Ліда, Маладзечна, Наваградак, Пінск, Слонім і інш.[17] Напрыклад, пад час аднаго з мітынгаў 21 лютага 1926 г. у Брэсце, на якім выступілі Б. Тарашкевіч і П. Валошын, было прададзена, — як пісала газета «Беларуская ніва», — 200 нумароў газеты[18]. «У снежні 1924 года было распаўсюджана 5 тысяч «*Інтэрпеляцый беларускіх паслоў*», выдадзеных Беларускім пасольскім клубам, 56 экзэмпляраў іх атрымаў Беласток, 1680 — Брэст, 950 — Пінск, 420 —

15 Гл. дадатак 2.

16 Говін С. В. Друк Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Мінск, 1974. С. 5.

17 Там жа. С. 39, 61.

18 Там жа. С. 35.

Баранавічы, 500 — Варшава»[19]. Прыведзеныя прыклады паказваюць, што створаныя ў савецкі час працы — гэта не толькі «помнікі» савецкай навукі, але і прыдатныя крыніцы для далейшых пошукаў, навуковых і бібліяграфічных.

Асаблівую каштоўнасць уяўляюць публікацыі, заснаваныя на ўспамінах сведкаў таго часу і непасрэдных удзельнікаў выдавецкай справы, як Язэп Найдзюк[20] ці Антон Луцкевіч[21]; на архіўных і мемуарных матэрыялах, выданнях 1920–1930-х гадоў, да прыкладу ў даследаваннях Крысціны Гамулка, Алены Глагоўскай, Юрыя Туронка з Польшчы[22].

Упершыню спецыяльны аналіз беларускамоўнага кнігавыдання 1921–1939 гг. з аглядам крыніц па тэме і публікацыяй храналагічнага спіса беларускамоўных выданняў ажыццявіў Юры Туронак у працы «Książka białoruska w II Rzeczypospolitej, 1921–1939» (Варшава, 2000), пераклад якой на беларускую мову з'явіўся ў 2006 г.[23]. Дзякуючы гэтай працы Ю. Туронка і складзенаму ім спісу кніжных выданняў, а таксама і пэўным дапаўненням да яго, якія зрабіў Андранік Антанян (Arche. 2005. № 5)[24], мы маем звесткі аб амаль што 500 выданнях кніг і брашур на беларускай мове, як кірыліцай, так і лацінкай, што выйшлі ў міжваенны час у Польшчы: у Вільні (465), Варшаве (6), Лодзі (7), Львове (7), Наваградку (3) і Беластоку(2).

Трэба, аднак, сказаць, што пошук беларускамоўных выданняў не спыняецца, нават на аснове даступных у межах Беларусі тых ці іншых крыніц. Так, напрыклад, паводле «Bibliografii Polskiej, 1901–1939»

19 Там жа.С. 8.

20 Найдзюк Я. Беларусь учора і сёньня: папулярны нарыс з гісторыі Беларусі. Таварыства беларускай мовы імя Францішка Скарыны. Менск : Навука і тэхніка, 1993. 414 с. : *іл.* ; Najdziuk Jazep. *Paznavajma historyju bielaruskaha narodu: (skrypt-dapamožnik)* [padrychtoŭka i paślasłoŭje: Lena Hłahoŭskaja]. Biełastok : Biełaruskaje Histaryčnaje Tavarystva ; Inaŭrocłaŭ : POZKAL, 2010. — 316, [2] с.

21 Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху. 2-е выд., дап. і папр. Беласток : Беларускае гістарычнае таварыства ; Вільня, 2010. 342 с.

22 Напр.: Gomółka K. Białoruskie partie i organizacje prorządowe w II Rzeczypospolitej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 1997. Nr 7. S. 63–74 ; Глагоўская А. Беларускія рэлігійныя выданні ў II Рэчы Паспалітай // Недзяржаўная выдавецкая дзейнасць у Беларусі: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф. (Мінск, 3–4 кастр. 1996 г.). Мінск, 1997. С. 16–18.

23 Туронак Ю. Беларуская кніга ў міжваеннай Польшчы 1921–1939 // Туронак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня, 2006. С. 278–322.

24 Антанян А. Беларуская кніга ў міжваеннай Польшчы // Arche. 2005. № 5 (39) [Электронны рэсурс]. URL: http: // arche. bymedia.net/2005-5/antanian505.htm. — Рэц. на кн.: Turonek J. Książka białoruska w II Rzeczypospolitej. 1921–1939. Warszawa : Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2000. 79 s. (Prace Slawistyczne ; 109).

(Т. 1–11) намі былі выяўлены яшчэ 29 беларускамоўных выданняў[25], якія дапаўняюць адзначаныя спісы як колькасна, так і дадаюць — хоць скупыя — звесткі пра некалькі месц беларускамоўнага друку — гэта Ліда, Пінск, Баранавічы і Гародня. Акрамя таго, прадстаўленыя бібліяграфічныя запісы ў дадатку 3, пададзеныя паводле іх арыгінальнага апісання, з'яўляюцца паўнейшымі і змяшчаюць інфармацыю пра месца захоўвання выданняў (у адрозненне ад згаданых спісаў Ю. Туронка і А. Антаняна).

Зразумела, што чакаць выхаду астатніх тамоў «Bibliografii Polskiej, 1901–1939» прыйдзецца яшчэ доўгі час, аднак, каб паскорыць працэс выяўлення і ўліку разнамоўных выданняў Заходняй Беларусі, неабходна звярнуцца і да «Urzędowego Wykazu Druków wydanych w Rzeczypospolitej Polskiej» (1928–1939 гг.), пра які мы ўжо ўспаміналі. Толькі з 52 выпускаў UWD за 1929 г. нам удалося выявіць 93 выданні на пяці розных мовах, якія выйшлі ў Заходняй Беларусі ў 1929 і часткова ў 1928 гадах: 61 — выданне на беларускай мове, 17 — на ідыш, 5 — на іўрыце, 8 — на рускай і 2 — на польскай мове. Месцы выдання і друку паводле UWD паказаны ў табліцы:

Месца выдання	Мова выданняў					
	беларуская	ідыш	іўрыт	руская	польская	усяго
Вільня						
–выданне і друк	56					56
–друк у Варшаве	2					2
Баранавічы						
–друк у Вільні	2			1		3
Наваградак						
–выданне і друк	1	1				2
Брэст						
–выданне і друк		4	2	1	1	8
–друк у Варшаве				2		2
Пінск						
– выданне і друк		5			1	6
– друк у Вільні				2		2
Беласток						
– выданне і друк		6	1			7

25 Гл. дадатак 3.

Гародня –выданне і друк				1		1
Кобрын –выданне і друк				1		1
Слонім –выданне і друк		1				1
Браслаў –друк у Варшаве			1			1
Камянец –друк у Брэсце			1			1
Усяго	61	17	5	8	2	93

Праўда, 35 пазіцый выяўленых беларускамоўных выданняў з UWD толькі пацвердзілі дадзеныя Ю. Туронка за адпаведныя гады. Адначасова, звесткі пра 25 іншых выданняў дапаўняюць рэпертуар беларускамоўнай выдавецкай прадукцыі Заходняй Беларусі. Акрамя ліставых выданняў — адозваў і аднадзёнак, ёсць сярод іх 12 кніг і брашур[26].

Андранік Антанян у сваёй рэцэнзіі на публікацыю працы Ю. Туронка пісаў, што марыць пра поўную бібліяграфію — гэта як марыць пра Рай на Зямлі[27]. Тым не менш, па нашым цвёрдым меркаванні, імкнуцца трэба! І улік выдавецкай прадукцыі на беларускай мове, як і на іншых мовах, павінен быць як мага паўнейшым, незалежна ад віду выданняў. Шкада, што аб'ектамі бібліяграфічнага ўліку ні ў Ю. Туронка, ні ў А. Антаняна не сталі такія кніжныя выданні, як, напрыклад, каталогі беларускіх выдавецтваў і кнігарняў — *Каталёг Беларускае Кнігарні (Беларускага Выдавецкага Таварыства). Выданьні 1922–1924*. Вільня, б. г. 15 с.; *Каталог (кнігаспіс) беларускіх кніг уласных кнігарні «Пагоня» (Wilnia, Ludwisarskaja № 1), а такжа ўзятых на продаж ад іншых выдавецтваў*. Вільня, 1930 (Беларуская Друкарня імя Фр. Скарыны). 49 с.; *Каталёг (кнігасьпіс) беларускіх кніг кнігарні «Пагоня». Вільня*, 1937, — якія, тым не менш, выкарыстоўваліся названымі аўтарамі ў якасці дакументальных крыніц інфармацыі. Відавочна, што патрэбна далейшая праца па дапаўненні і ўдакладненні шэрагу звестак, як аб кнігах, брашурах, так і перыядычных выданнях, лістоўках.

26 Гл. дадатак 4.
27 Антанян А. Беларуская кніга ў міжваеннай Польшчы // Arche. 2005. № 5 (39) [Электронны рэсурс]. URL: http://arche. bymedia.net/2005-5/antanian505. htm (дата доступу 4.06.2012).

«Urzędowy Wykaz Druków» мог бы паслужыць і крыніцай інфармацыі для дапаўнення зместу ўзорнага па сваёй форме і структуры рэтраспектыўнага бібліяграфічнага дапаможніка «Газеты Беларусі, 1776–1975» (Мінск, 2003), у храналагічным паказальніку якога, дарэчы, газеты за перыяд з 1921 па 1939 гг. займаюць амаль палову аб'ёму: 12 з 25 старонак (на шляху гісторыі перыядычнага друку ў не адну сотню гадоў, якое важнае месца займалі тыя няпоўныя 20!). А ў абноўлены паказальнік перыядычнага друку Беларусі маглі б увайсці і такія брэсцкія выданні з UWD за 1929 г., як «Młody Poleszuk. Ilustrowany organ Poleskiego Wojewódzkiego Komitetu...», «Okólnik. Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych» на польскай мове і аднадзёнка на ідыш «Krajz-sojcharim-ferajn in Brisk...»[28].

Значную цікавасць з пункту гледжання параўнальнага аналізу колькасных паказчыкаў кнігавыдання ў II Рэчы Паспалітай уяўляюць і статыстычныя дадаткі, якія выходзілі ў выглядзе табліц да UWD (раз у два кварталы)[29]. Як сведчыць табліца «Неперыядычных выданняў паводле мовы, змястоўных груп і колькасці накладу», у II квартале 1929 г. выйшла 16 беларускамоўных кніг накладам 23 700 экзэмпляраў, з іх навуковых — 3 (наклад 4000 экз.), мастацкіх — 4 (4000 экз.), падручнік — 1 (5000 экз.), папулярных — 3 (3000 экз.), «дакументаў грамадскага жыцця» — 5 (7700 экз.)[30]; у IV квартале — 21 кніжнае выданне накладам 8850 экз.: навуковых — 4 (5900 экз.), мастацкіх — 5 (8000 экз.), падручнікаў — 2 (1200 экз.), папулярных — 2 (2800 экз.) і «дакументаў грамадскага жыцця» — 8 (10450 экз.)[31].

Пераважаюць выданні грамадска-палітычныя і мастацкая літаратура. Большасць з іх надрукаваны ў Вільні, адно выданне — у Наваградку (у II квартале); два выданні — у Варшаве і адно — у Львове (у IV квартале), што адлюстроўвае табліца «Неперыядычных выданняў паводле месца друку», дзе змешчаны агульныя звесткі па акругах і ваяводствах, а таксама ёсць некаторыя ўдакладненні па гарадах. Колькасныя дадзеныя аб выпушчанай кнігавыдавецкай прадукцыі з усходніх ваяводстваў II

28 Гл. дадатак 2.

29 Statystyka druków nieperjodycznych za II kwartał 1929 r. / Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Warszawa, 1929. 17 s. : tabl. ; Statystyka druków nieperjodycznych za IV kwartał 1929 r. / Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Warszawa, 1930. 17 s. : tabl.

30 Statystyka druków nieperjodycznych za II kwartał 1929 r. / Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Warszawa, 1929. S. 2–3.

31 Statystyka druków nieperjodycznych za IV kwartał 1929 r. / Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Warszawa, 1930. S. 2–3.

Рэчы Паспалітай (у асноўным — тэрыторыя Заходняй Беларусі) — у наступнай табліцы:

Ваяводства	I–II квартал 1929 г.		III–IV квартал 1929 г.	
	агульная колькасць найменняў	у % ад агульнай колькасці найменняў II Рэчы Паспалітай	агульная колькасць найменняў	у % ад агульнай колькасці найменняў II Рэчы Паспалітай
Беластоцкае	52		118	
Віленскае	340		532	
Наваградскае	13		2	
Палескае	49		52	
Разам	**454**	**8,99**	**704**	**9,4%**

Прыведзеныя лічбы паказваюць значную перавагу ў кнігавыданні Віленскага ваяводства, а ўласна за гэтым прачытваецца Вільня. Адначасова кнігавыдавецкая прадукцыя ўсходніх ваяводстваў, якая склала ў сярэднім 9% ад агульнай колькасці выданняў II Рэчы Паспалітай у 1929 г., займала апошнія пазіцыі ў параўнанні з цэнтральным, паўднёвым і заходнім ваяводствамі, на якія прыпадала большая частка выдавецкага рэпертуару — у сярэднім 47%. Дамінуючае становішча ў кнігавыданні займала, зразумела, Варшава, на ліку якой адпаведна ў I–II квартале — 2230 найменняў (44,2%), у III–IV квартале — 3225 (43%).

Паводле UWD, за 1929 г. на тэрыторыі польскай дзяржавы выйшла 12566 кніжных выданняў, з якіх 80% — на польскай мове, беларускамоўная ж кніга складала зусім мізэрную лічбу — 0,5% і «замыкала» дзясятак выданняў па моўнай прыкмеце ў выдавецкім рэпертуары II Рэчы Паспалітай, пра што сведчаць наступныя дадзеныя:

№ п/п	Мова	За II квартал 1929 г.	
		% ад агульнай колькасці выданняў (2946 наймен.)	% ад агульнай колькасці іншамоўных выданняў (572 наймен.)
1.	польская	80,6	–
2.	ідыш	6,4	31,1
3.	украінская	2,9	15,2
4.	нямецкая	1,8	9,4

5.	французская	1,7	8,7
6.	руская	0,9	4,9
7.	іўрыт	0,9	4,9
8.	англійская	0,6	2,97
9.	**беларуская**	**0,54**	**2,79**
10.	лацінская	0,51	2,6

№ п/п	Мова	За IV квартал 1929 г.	
		% ад агульнай колькасці выданняў (4647наймен.)	% ад агульнай колькасці іншамоўных выданняў (1011 наймен.)
1.	польская	78,2	–
2.	ідыш	4,8	21,9
3.	украінская	3,4	15,4
4.	іўрыт	2,9	13,35
5.	нямецкая	2,6	12,2
6.	руская	1,1	4,6
7.	французская	0,9	4,05
8.	лацінская	0,7	3,3
9.	літоўская	0,5	2,1
10.	**беларуская**	**0,5**	**2,1**

Безумоўна, што скрупулёзнага аналізу — бібліяграфічнага, статыстычнага і дакуменальнага, патрабуе кожны з 18 гадоў выдавецкай дзейнасці ў Заходняй Беларусі. Можа, 1929 г. быў нават самым спрыяльным для беларускамоўнага друку (?) — выйшла 61 выданне, бо, як сцвярджае Ю. Туронак, у 1921–1939 гг. у Польшчы ў сярэднім штогод выдавалася 24 беларускія кнігі[32]. Што да ўсёй колькасці выданняў на розных мовах, іх аналізу, характарыстыкі цалкам выдавецкай дзейнасці ў міжваенны час ў Заходняй Беларусі, то гэта праца не ў аб'ёме і межах гэтага артыкула.

Крыху з большай доляй верагоднасці — у тым ліку і паводле 40 выяўленых брэсцкіх выданняў[33] — можна акрэсліць агульныя, разам з тым — папярэднія, вынікі стану развіцця брэсцкага кнігавыдання за

32 Туронак Ю. Беларуская кніга ў міжваеннай Польшчы 1921–1939... С. 281.
33 Гл. дадатак 2.

1921–1939 гг., у якіх праяўляюцца наступныя тэндэнцыі і таксама даследчыя перспектывы:

– у складзе Палескага ваяводства II Рэчы Паспалітай Брэст, як і Пінск, прадстаўлены найбольш развітай паліграфічнай і выдавецкай базай, аб чым сведчыць нават колькасць выяўленых выданняў;

– на працягу 1921–1939 гг. у Брэсце дзейнічала не менш 12 друкарняў, якія забяспечвалі патрэбы як горада, ваяводства, так і павятовых цэнтраў (напрыклад, Кобрына, Драгічына, Бярозы Картузскай);

– з выдавецкай ініцыятывай выступалі аўтары; мясцовыя ўлады; таварыствы і аб'яднанні купцоў, рамеснікаў, сельскіх гаспадароў, меліяратараў, евангелістаў, настаўнікаў, сельскай моладзі, супрацоўнікаў перыядычных выданняў; кнігарня і гімназіі;

– некаторыя з выдавецкіх ініцыятыў падтрымліваліся ў Варшаве, дзе ажыццяўляўся друк брэсцкіх выданняў, што ў сваю чаргу з'яўляецца адным з фактаў кнігавыдавецкіх сувязяў паміж гэтымі рэгіёнамі;

– большасць выданняў па сваёй тэматыцы з'яўлялася, як адзначаецца ў UWD, «дакументамі грамадскага жыцця» (21 найменне); а таксама выходзілі выданні рэлігійна-асветніцкія (6) і адукацыйна-асветніцкія (5), па сельскай гаспадарцы і тэхніцы (4), мастацкай літаратуры (2), ахове здароўя (1), гісторыі (1);

– па чытацкім прызначэнні ў асноўным гэта былі адпаведна папулярныя ўжытковыя выданні (30), рэлігійныя (6), літаратурна-мастацкія (2) і вучэбныя (2), неабходныя, у першую чаргу, для інфармавання мясцовага насельніцтва аб бягучых падзеях у Палескім ваяводстве;

– дамінавалі выданні невялікага аб'ёму — брашуры (22 найменні) і ліставыя выданні (11); кніг выяўлена 7 найменняў;

– асноўнымі мовамі брэсцкіх выданняў былі польская (24 найменні), руская (6), ідыш (6) і іўрыт (3), вядома і адно выданне на беларускай мове;

– беларускамоўная літаратура, тым не менш, мела сваё распаўсюджанне ў Брэсце, у прыватнасці, дзякуючы дзейнасці беларускіх палітычных партый і арганізацый;

– мясцовы рэгіянальны друк, прапагандуючы ў значнай ступені польскія інтарэсы, выконваў толькі дапаможныя функцыі ў справе арганізацыі грамадскага жыцця і асветы насельніцтва Палескага рэгіёна[34];

---

34 Гл., напрыклад, дадатак 2, № 21.

– адначасова рэгіянальныя выданні ці нават выяўленая інфармацыя аб іх з'яўляюцца нязменнымі крыніцамі ў асвятленні пытанняў развіцця рэгіёна ў цэласнай сукупнасці міжэтнічных, міжкультурных і міжрэгіянальных кантактаў у галіне выдавецкай і кніжнай справы;

– агульны стан развіцця беларускамоўнага кнігавыдання, кніжнай справы ў Заходняй Беларусі і ў II Рэчы Паспалітай выступаюць своеасаблівымі крытэрыямі ацэнкі ўзроўню развіцця культуры таго ці іншага рэгіёна, рэгіянальнай кніжнай культуры.

Зразумела, што для таго, каб паўстала поўная карціна развіцця кніжнай культуры ў гэтым лакальным рэгіёне, якім выступае Брэст, як і цалкам у Заходняй Беларусі, патрэбна забеспячэнне тэмы як добра распрацаванай бібліяграфіяй рэпертуарна-рэтраспектыўнага і рэгіянальнага тыпаў, так і прыцягненне разнастайных гістарычных крыніц, якія шматаспектна раскрываюць грамадскае, палітычнае, эканамічнае, сацыяльнае і культурнае жыццё рэгіёна ў дадзены міжваенны час.

Наша ўвага была сканцэнтравана ў значнай ступені на выяўленні разнамоўных рэгіянальных выданняў Заходняй Беларусі, у першую чаргу брэсцкіх, пададзеных упершыню ў гэтай публікацыі; адначасова ўдалося дапоўніць і ўзнавіць рэпертуар беларускамоўных выданняў 62 найменнямі (з іх 43 — кнігі і брашуры), якія выйшлі ў Заходняй Беларусі ў міжваенны час у Вільні, Беластоку, Наваградку, Баранавічах, Гародні, Лідзе, Пінску, Ваўкавыску, Брэсце і Нясвіжы. Вынікі праведзенага статыстычнага і параўнальнага аналізу кнігавыдання, змешчаныя ў табліцах, а таксама дадаткі бібліяграфічных спісаў выданняў могуць паслужыць для далейшых пошукаў і даследаванняў.

Важнай крыніцай застаюцца самі выданні таго часу, выяўленне якіх і прагляд de visu таксама ўнясе шэраг бібліяграфічных і навуковых удакладненняў. Безумоўна, што за кожнай выдавецкай з'явай стаялі людзі, асобы, імёны: кім былі тыя выдаўцы, друкары, аўтары, рэдактары, якія рупіліся на ніве кнігавыдання? Раскрыццё старонак іх біяграфій, злучаных з лёсамі кніг, таксама чакае свайго часу і сваіх «кніжнікаў», перад якімі не толькі шмат працы, але і шмат адкрыццяў.

І адной з задач на шляху рэгіянальных кнігазнаўчых даследаванняў з'яўляецца задача «не згубіцца», не расцерушыць у агульнай масе краязнаўчай інфармацыі веды пра кнігу, а наадварот, выкарыстоўваючы краязнаўчы матэрыял, паглыбляць іх, дадаючы новыя рэгіянальныя асаблівасці ў адзіную карціну гісторыі кнігі Беларусі.

ДАДАТАК*

ДАДАТАК 1

Спіс рэгіянальных беларускамоўных выданняў заходняй беларусі 1921–1923 гг.,
улічаных у «Летапісе беларускага друку. Ч. 3. 1917–1924. Сшытак першы. Выданні на беларускай мове» (**ЛБД**. Менск, 1927)

1921

1. **Арол, М.** Чаму ж усыхаюць кветачкі польскія на гною Беларуска-Літоўскім? — *Ліда*, 1921. — 16 с. ; 16°. — ЛБД. С. 23. № 191.
2. **Бяроза, А.** «Расійска-Польскі баль і Беларускае пахмельле». (Куды ідзець беларускі шлях). — *Пінск*, 1921 (Друк. «Hasło»). — 14 с. ; 8°. — ЛБД. С. 24. № 196.
3. **Кучынскі, Юры.** Ад мора да мора. — *Białystok*, 1921 (Druk. «Promień»). — 20 с.; 16°. — ЛБД. С. 25. № 209.
4. **Лесавік, В.** Наша крыўда. — *Беласток*, 1921. — 16 с. ; 16°. — ЛБД. С. 26. № 210.
5. **Ш. Рыгор.** Чаму-ж ты маўчыш кабета сялянская? — *Бярэсьцьце*, 1921 (Друк. Жынкага). — 24 с. ; 16°. — ЛБД. С. 27. № 230.
6. **Шуляк, І.** «Вышэй галаву, Беларускі селянін». — *Пінск*, 1921 (Друк. «Hasło»). — 16 с. ; 16°. — [На другім баку вокладкі надрукавана: «Z pozwoleniem wojskowej cenzury». Без назоўнай старонкі]. — ЛБД. С. 27. № 231.
7. **Я. С.** Зямлі Беларускаму сялянству! — *Несьвіж*, 1921. — 24 с. ; 16°. — ЛБД. С. 27. № 233.

1922

8. **Кашчына, С.** Адстаяў : [апавяданьне]. — *Беласток*, 1922 (Друк. «Сполка»). — 22 с. ; 16°. — ЛБД. С. 32. № 274.
9. **К[ашчы]на, Сымон.** Дагадаўся : [апавяданьне]. — *Ваўкавыск*, 1922 (Друк. «Прамень»). — 16 с. ; 16°. — ЛБД. С. 32. № 275.

1923

10. **Кашчына, С.** Рэквізіцыя : [апавяданьне]. — *Воўкавыск*, 1923. — 11 с. ; 16°. — ЛБД. С. 38. № 331.
11. **Лясны, Грыгор.** Гістарычная праўда. — *Горадно*, 1923 (Друк. «Праца»). — 20 с. ; 16°. — ЛБД. С. 39. № 335.

ДАДАТАК 2

Спіс брэсцкіх выданняў 1921–1939 гг.
паводле наступных выданняў:

- Летапіс беларускага друку. Ч. 3. 1917–1924. Сш. першы. Выданні на беларускай мове (**ЛБД**. Менск, 1927);
- Bibliografia Polska, 1901–1939 (**BP**. Warszawa, 1986–2009. T. 1–11);
- Urzędowy Wykaz Druków wydanych w Rzeczypospolitej Polskiej (**UWD**. Warszawa, 1929. R. II. Nr 1–52)

Сіглы бібліятэк, дзе захоўваюцца выданні, пададзены адпаведна BP:

BJ — Biblioteka Jagełońska w Krakowie
BN — Biblioteka Narodowa w Warszawie
BUW — Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
BŚ — Biblioteka Śląska w Katowicach
BUP — Biblioteka Główna Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
KMT — Wojewódska Biblioteka Publiczna i Ksiźnica Miejska im. Mikołaja Kopernika w Toruniu

1921

1. **Ш. Рыгор.** Чаму-ж ты маўчыш кабета сялянская? — Бярэсьцьце, 1921 (Друк. Жынкага). — 24 с. ; 16°. — ЛБД. С. 27. № 230.

1924

2. **Alfabetyczny** spis dzieł udostępnionych czytelnikom. — Brześć n/B. : Wyd. Bibljoteki Wojsk. DOK. 9, 1924 (Druk. Wojsk. D.O.K. 9). — 11 s. — BP. T. 1. S. 132. № 2042.

1927

3. **Bańkowski, Józef.** List otwarty do nowobudujacych życie polskie kresów wschodnich. — [Brześć n/B.], [1927] (Druk. Literacka, Brześć n/B). — 11 s., nlb. 1 ; 24 x 15 cm. — Aut. pod tekstem. — BUW. — BP. T. 1. S. 503. № 7985.

1928

4. **Babič, Jozef.** Friling un libe. A scene in ajn akt. (Wiosna a miłość). [Sztuka w 1 akcie]. — Brisk (Breść n. B.) : N. Gorbaty, 1928 (Druk. Klejn). — 22 s. ; 13 x 18,5 cm. — Alf. żyd. — На ідыш. — BN. — BP. T. 1. S. 380. № 6045.
5. **Co** daje rolnikowi spółdzielnia mleczarska i jak ją założyć? — Warszawa ; Wilno ; Łuck ; Brześć nad Bugiem, 1928 (Zak. Gr. Prac. Dr., Warszawa). — 38 s. : il. ; 22,5 x 14,5 cm. — (Związek Rewizyjny Polskich Spółdzielni Rolniczych w Warszawie). — Egz. 4000. — BUW. — BP. T.4. S. 512. № 35338.
6. **Czachyra, Adam.** O ubezpieczeniu pracowników umysłowych. — Warszawa ; Wilno ; Łuck ; Brześć n. Bugiem, 1928 (Zakł. Graf. Pracowników Drukarskich, Warszawa). — 72 s. : tab. ; 19,5 x 14 cm. — (Związek Rewizyjny Polskich Spółdzielni Rolniczych). — Egz. 2140. — BJ, BN, BŚ, BUP, BUW. — BP. T. 5. S. 2. № 37873.
7. **Grochowski, Kazimierz.** Na nowe drogi : (refleksje na tle nieporozumienia prezydjum C. Z. M. W. z władzami C. Z. K. R.) / Kazimierz Grochowski. — Breść n/B : nakł. autora, 1928 (Warszawa : «Ostoja»). — 16 s. ; 20 cm. — BN. — BP. T. 10. S. 304. № 76272.
8. **Hanebach, Antoni (1895-).** Komunikat / A. Hanebach. — [S.l. : s.n., 1928] (Breść : Druk. Literacka). — [1] s. ; 31 cm. — (W sprawie uruchomienia na Polesiu Sekretariatu Wojewódzkiego Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem). — BN. — BP. T. 11. S. 138. № 81162.
9. **Haniszewski, Juliusz.** Zbiór przepisów prawnych dotyczących obywatelstwa Rzplitej Polskiej, zmiany nazwisk rodowych, aktów stanu cywilnego : (traktaty mię-

dzynarodowe, ustawy, rozporządzenia i okólniki) / oprac. Juliusz Haniszewski ; Wydawnictwo Polskiego Urzędu Wojewódzkiego. — Brześć nad Bugiem : [s.n.], 1928 (Brześć nad Bugiem : Druk. Literacka). — 35, [1] s. ; 22 cm. — Opis wg okł. — (Do użytku wewnętrznego władz administracji ogólnej na terenie Wojew. Poleskiego). — 200 egz. — BJ, BN, BUP. — BP. T. 11. S. 140. № 81190.

1929

10. **Енгельштерн, М.** В чем моя вера? : (исповедь верующего) / Моисей Енгельштерн. — [Брест над Бугом, 1929 (М. Тененбаум)]. — 16 с. : ил. ; 21 см. — BN. — BP. T. 7. S. 60. № 54855.
11. **Кириллов, К. М.** Русская азбука в картинках. 1930 [antidat.] / Издание кн. маг. Х. Лурье. — Брест над Бугом, [1929] (Druk. Sikora, Warszawa). — 64 с. ; 16,5 х 11,9 см. — UWD. Nr 46. Słp. 3380.
12. **Полный** оракул гадалка, удачно предсказывающий будущее по предложенным вопросам / изд. кн. маг. Г. Лурье в Бресте над Бугом. — [Брест над Бугом], 1929 (Zakład Graf. P. Szwede, Warszawa). — 112 с. ; 23,5 х 16,4 см. — UWD. 1929. Nr 47. Słp. 3484.
13. **Сивуда, И.** (Siwuda, I.).Слово Божие об алкоголизме. — Брест над Бугом, [1929] (Druk. A. Gendlera). — 4 с. nlb. ; 18 х 13 см. — UWD. Nr 30. Słp. 1995.
14. **Факты** относительно Церкви Христовой = (Facts concerning the Church of Christ) : эта книжечка была приготовлена благовестником Евангеоия в ответ на вопросы друзей и членов некоторых церквей, желающих знать более подробно о Церкви Христовой / пер. с англ. — Kobryń Poleski : Zjednoczenie Kościołów Chrystusowych Wyznania Ewangelicznego w Polsce, 1929 (Brześć n.B. : A. Gendler). — 16 с. ; 15 см. — BN. — BP. T. 7. S. 232. № 56730.
15. **Cu** ajch idisze techter. Arojsgegenben durch a grupe umpartajisze iden in Brisk. — Brześć n.B. : Wyd. Zarząd łaźni rytualnej przy Gminie Żyd., 1929 (Druk. Klejna). — 9 s. ; 14,5 x 10,5 cm. — На ідыш. — [Do was, żydowskie córki]. — UWD. 1929. Nr 30. Słp. 1987.
16. **Jednodniówka**. Krajz-sojcharim-ferajn in Brisk, centrale in Warsze. — Brześć : Wyd. Okręgowy Związek Kupców w Brześcu n/B., [1929] (Druk. B. Ginzburga). — 1 s. nlb. ; 23 x 40,5 cm. — На ідыш. — UWD. 1929. Nr 17. Słp. 1088.
17. **Jednodniówka.** [Inc.:] «Ojfruf! Cu ale jidisze hantwerker, klajnhendler un folksmenszn!! Zuntog dem... kumt for di algemajne jerliche ferzamlung...». [Expl.:] «Nider mit di umgebetene umpozitorn! Ferajnigter wirczaftlicher blok fun klajnhendler un demokratisze hantwerker in Brisk». (Brześć n-B.) [1929] / red. A. Lewin. — Brześć n-B. : Wyd. Zjednoczony Gospodarczy Blok Drobnych Kupców i Demokratycznych Rzemieślników, [1929] (Druk. B. Ginzburga). — 2 s. nlb. ; 17 x 27 cm. — На ідыш. — UWD. 1929. Nr 23. Słp. 1511.
18. **Komunikat.** [Inc.:] «Celem umożliwienia rachmistrzom Kas Stefczyka w powiatach brzeskim kamień-ko szyrskim... pogłębienia wiadomości fachowych, Związek Rewizyjny Spółdzielni Rolniczych organizuje kurs...». [Expl.:] «Podając wiadomość o kursie czynimy to w przeświadczeniu, że Panowie ocenią doniosłość fachowego przygotowania decyzję w tej sprawie. Związek Rewizyjny Spółdzielni Rolniczych, Okręg Poleski. Brześć n. B., 4 stycznia 1929. — [Brześć n. B.], 1929 (Poleskie Zakłady Graficzne). — 1 s. nlb. ; 30,5 x 21,5 cm. — UWD. 1929. Nr 2. Słp. 40.

19. [**Książka**: Ochrona ciała...]. — Domaczew pow. Brześć n. B., [1929] (Druk. Klejna, Brześć). — 54 s. ; 14 x 21,5 cm. — На іўрыце. — UWD. 1929. Nr. 16. Słp. 1032.
20. **Młody** Poleszuk. Ilustrowany organ Poleskiego Wojewódzkiego Komitetu W. F. i P. W. / redaktor naczelny Władysław Karbowski, redaktor odpowiedzialny Antoni Hanebach. — Breść n/B., 1929 (Druk. Poleskie Zakłady Graficzne). — Nr 1. — 22 lipca. — 23,7 x 31,7 cm. — UWD. 1929. Nr 27. Słp. 1842.
21. **Odezwa.** [Inc.:] Cu ale jidisze birger in Pojln! A szreklecher churben herszt ojf der jidiszer gas...» [Expl.:] «...anenerkenendig zich als trajer birger fun der pojliszer mluche.» Jidiszer cajtwajliker komitet far der jidzisz pojliszer farsztendikung. — Breść n. B., [1929] (Druk. M. Tenenbauma). — 1 s. nlb. ; 41 x 24 cm. — На ідыш. — (Odezwa do ludności żydowskiej o polsko-żydowskiem porozumieniu). — UWD. 1929. Nr 44. Słp. 3135.
22. [**Odezwa**]. [Inc.:] «Obywatele! Czas nareszcie przystąpić solidnie do pracy nad ugruntowaniem państwowości polskiej i scementować naszego Polesia z Macierzą, środkami nowoczesnemi — demokratycznemi» [Expl.:] «...Prosimy dla szybszego załatwienia wszelką korespondencję przeznaczoną dla Tygodnika «Polesie» kierować do Sekretarza Pow. Kom. ...p. L. Soborowskiego... skrzynka pocztowa 7, tel. 12». Powiatowy Komitet Informacyjny dla Tygod. «Polesie» w Drohiczynie. — Brześć n.B. : Poleskie Zakłady Graficzne, [1929]. — 1 s. nlb. ; 24 x 16 cm, 30 x 22 cm. — [Program Tygodnika «Polesie» i wezwanie do współpracy]. — UWD. 1929. Nr 3. Słp. 106.
23. [**Odezwa**]. [Inc.:] «Obywatele! W życiu każdego człowieka zachodzą wypadki nagłej porzeby pieniężnej...» [Expl.:] «...Jesteśmy przekonani, że odezwa niniesza znajdzie zrozumienie wśród ludności rolniczej i ich organów samorządnych». Bereza Kartuska, dnia 20 stycznia 1929 roku. Rada Nadzorcza: A. Lewkowicz, przewodniczy... J. Downar. Zarząd: J. Kuchalski. — Brześć, 1929. —1 s. nlb. ; 32 x 16 cm. — (Kasa Stefczyka Spółdzielnia z odpowiedzialnością nieograniczaną w Berezi Kartuskiej). — UWD. 1929. Nr 3. Słp. 107.
24. **Okólnik.** Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. Komisja Zarządu Głównego w Brześciu n/B. — Brześć n.B., 1929 (Drukarnia A. Gendlera). — Nr 1. — 22,3 x 35,6 cm. — UWD. 1929. Nr 35. Słp. 2430.
25. [**13** zasad wiary naszego wielkiego nauczyciela Majmonidesa] / wyd. przez Sz. Joffe. — Breść, [1929] (Druk. Klejna). — 16 s. ; 10,5 x 16, 5 cm. — На іўрыце. — UWD. 1929. Nr 27. Słp. 1795.
26. [**13** zasad wiary Majmonidesa]. (Kamieniec Lit.). 5689 / wydano przez Sz. Joffe (i Sz. Sławin). — Breść, 1929 (Druk. Klejna). — 16 s. ; 16,5 x 10, 5 cm. — На іўрыце. — UWD. 1929. Nr 34. Słp. 2293.

1930

27. **Bielecki, J.** Młodzież a reformy na wsi. — Warszawa ; Białystok ; Breść n./B. ; Kielce ; Lublin ; Łuck ; Wilno : Związek Rewizyjny Spółdzielni Rolniczych, 1930 [1929] (Druk. «Stołeczna», Warszawa). — 63 s., 1 nlb. : il. ; 17,5 x 12,5 cm. — BN, BUP. — BP. T. 2. S. 380. № 14549.
28. **Jagiełło, Kazimierz** [O. Anselm, K. Jagiello]. Najważniejsze ogniwo. — [Breść n. B.], [1930] (Pol. Zakł. Graficzne, Breść n. B.). — 3 s. nlb. ; 23,5 x 16 cm. — Tyt.

nagl. — (Dotyczy popularyzowania zasad higieny wśród ludności wiejskiej). — BN. — BP. T.1. S.222. № 3520.

1931

29. **Budowa** organizacyjna Poleskiego Wojewódzkiego Związku Młodzieży Wiejskiej. — Brześć n/B. : Wydaw. Poleskiego Wojewódzkiego Związku Młodzieży Wiejskiej, [1931] (Druk. L. Pak). — 23 s., rys. ; 24 x 16 cm. — (Zawiera: Statut Poleskiego Wojewódzkiego Związku Młodzieży Wiejskiej.-Regulamin Okręgowego Związku Młodzieży Wiejskiej. — Regulamin Koła Młodzieży Wiejskiej. — K. G.: Momenty wychowawcze w ustroju Związku. — Budowa organizacyjna PWZMW [rysunek]. — Wzory deklaracji i protokułu). — BN. — BP. T.3. S.381. №24968.
30. **Części** Mszy świętej po łacinie, śpiewane przez lud w kościele. — [Brześć nad Bugiem], [1931] (Zakł. Graf. Sejmiku Brzeskiego). — 10 s. ; 13 x 8 cm. — BN. — BP. T. 5. S. 143. № 39738.

1932

31. **Bury, Jadwiga.** Ogólne wytyczne poprawy warunków rolnictwa na Polesiu. — Brześć nad Bugiem : Poleski Międzykomunalny Związek Meljoracyjny, 1932 (Zakład. Graf. Sejmiku Brzeskiego). — 29 s., nlb. 1, mapa 1, tab. wykr. bibliogr. ; 22 x 14 cm. — Późniejsze nazw. aut.: Bury-Zaleska Jadwiga. — Kraheiski Jan: Przedmowa. — BN, BUP. — BP. T. 3. S. 468. № 26258.
32. **Co** ojcowie i matki wiedzieć powinni o szkole w roku 1932? : Jednodniówka poświęcona sprawom jednolitości szkoły i zapowiedzianej przez Rząd na 1 września 1932 roku reformie ustroju szkolnego oraz położenia szkolnictwa powszechnego w dobie dzisiejszej tudzież współpracy domu ze szkołą i opiece lekarsko-dentyst. nad dzieckiem szkolnem / red. odp. Ferdynand Peszek. — Brześć n. B. : Ognisko Związku Nauczycielstwa Polskiego w Brześciu n. B., 1932, styczeń (Druk. «Literacka»). —32 s. ; 23 x 15,5 cm. — BUW. — BP. T. 4. S. 519. № 35432.

1935

33. **Gruszczyński, H. E.** Poleska szopka polityczna / napisał i oprac. H. E. Gruszczyński ; il. W. Kowańko. — [Brześć n. Bugiem] : Związek Prasy Poleskiej, [1935] (Brześć n. Bugiem : Druk. «Literacka»). — [4] s., [29] k. tabl., [29] k. oleatów : il. ; 21 cm. — BN. — BP. T. 10. S. 404. № 77389.
34. **Gruszczyński, H. E.** Poleska szopka polityczna / napisał i oprac. H. E. Gruszczyński ; il. W. Kowańko. — [Brześć n. Bugiem] : Związek Prasy Poleskiej, [1935] (Brześć n. Bugiem : Druk. «Literacka»). — [2] s., [29] k. tabl. : il. ; 19 cm. — BN, BUP, BUW. — BP. T. 10. S. 404. № 77390.
35. **H. S.** Gospodarcze wskazówki do racjonalnego odżywania się nauczycielstwa / [H. S.]. — [Brześć n/B: s.n., 1935] (Brześć n/B : Druk. Literacka). — 32 s. : tabl. ; 15 cm. — (Dod. Do: Dziennik Urzędowy Kuratorijum OSB [Okręgu Szkolnego Brzeskiego. 1935]. Nr 7 (105)). — Krypt. aut. pod przedm. — BN. — BP. T. 11. S.4. № 79688.

1936

36. **Adrjański, Stanisław.** Wykaz wschodnich śródlądowych dróg wodnych żeglownych i spławnych. — Brześć n.B. : Urząd Wojew. Poleski, 1936 (Druk. «Litera-

cka»). — 141 s. , 2 nlb., 1 mapa ; 8°. — (Urząd Wojewódzki Poleski. Wydział Dróg Wodnych w Brześciu nad Bugiem). — BJ, BN, BUP, BUW. — BP. T. 1. S. 72. № 1162.

37. **Drachle, Mair Herš** (M. H. Drakle (M. Drachle). In umrujke cajtn. Dercejlungen. (W czasach niepokoju) : [opowiadania]. — Brisk b/Bug (Brześć n. Bugiem), 1936 («Polesje». Druk. «Spółdruk»). — 137 s., 1 nlb. ; 20,5 x 15 cm. — Alf. żyd. — На ідыш. — BN. — BP. T. 6. S. 194. № 48340.

1937

38. **Guściora, Franciszek (1900–).** Powstanie styczniowe na Polesiu / Franciszek Guściora. — Brześciu nad Bugiem : Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Brzeskiego, 1937 (Brześć n. Bugiem : Polska Kresowa Druk.). — 36 s., 1 mapa : il. ; 20 cm. — BN, BUW, KMT. — BP. T. 10. S. 550. № 79035.

1938

39. **Гроши** глупцов : (история исправившегося пьяницы). — Kobryń : Zjednoczenie Kościołów Chrystusowych Wyznania Ewangelicznego, 1938 (Brześć n. B. : A. Gendler). — 11, [1] s. ; 17 cm. — Alf. ros. — 3000 egz. — BN. — BP. T. 10. S. 338. № 76649.

1939

40. **Cześć** pracy : Jednodniówka Gimnazjów Mechanicznego i Stolarskiego w Brześciu nad Bugiem / drzeworyt odznaki szkolnej wyk. Wł. Pietryk) — [Brześć n. B.], 1939, czerwiec. — 36 s. : il. ; 28,5 x 20 cm. — (Gimnazja Mechaniczne i Stolarskie. «Spółdruk»). — Tyt. okł. — (Zawiera m. in.: Wroczyński Ryszard: Z dziejów oświaty pozaszkolnej, zawodowej. — Zieliński Kazimierz: Uczniowie w świetle jednodniówki). — BN. — BP. T. 5. S. 139. № 39686.

ДАДАТАК 3

Спіс выданняў на беларускай мове 1921–1939 гг.,
выяўленых паводле
«Bibliografii Polskiej, 1901–1939» (BP. Warszawa, 1986–2009. T. 1–11)

1921

1. **Arol, M.** Čamu ž usychajuc' kvetački pol'skija na gnoju Belaruska-Litoŭskim? — *Lida*, 1921, — 16 s. — Alf. białor. — BP. T. 1. S. 300. № 4735a.
2. **Bjaroza, A.** «Rasijska-Pol'ski bal' i Belaruskae pachmel'le». (Kudy idzec' belaruski šljach). — *Pinsk*, 1921 (Druk. «Hasło»). — 14 s. — Alf. białor. — BP. T. 2. S. 503. № 16407.

1922

3. **Ab partyjach.** Zjamlja — narodu! Pras'veta — narodu! Ŭlada — narodu! Gètyja try rèčy najvažnejšyja dlja narodu. — Vil'nja, [1922] (Druk. «Ljuks»). — 16 s. — mk. 100. — Alf. białor. — BP. T.1. S.10. № 165a.

1925

4. **Evič.** Partyzanka / Evič. — [*Baranowicze*] : «Sel. Vol.», 1925 (Baranowicze : F. Rubinsztejn). — 8 s. ; 17 cm. — Aut. pod pseud. — Opis wg okł. — Alf. białor. Gr 20. — BUW. — BP. T. 7. S. 161. № 55996.

1928

5. **Aljachnovič, Fr(ancišak).** Dzjadz'ka Jakub. Dramatyčny abraz v 2 aktach. — Michałka. Žart u 1 akce. Perarab. (z pol'skaga) Daleckija. — Aljachnovič Fr(ancišak): Na vëscy. Idyl'ličny abrazok u 1 dzei. — Čužynin A.: Pjarèstaja Krasulja. Žart u 1 akce. (Z ukr. movy per. Ja. Šnarkevič). — Vil'nja : Belaruskae Vydaveckae Tavarystva, 1928 (Druk. Ja. Levin). — 48 s. ; 23 x 15,5 cm. — (Belaruski Teatr. Scèničnyja tvory). — Tyt. okt. — Alf. białor. — Egz. 3000, rb. 1.30. — BN. — BP. T. 1. S. 139-140. №2183.
6. **Galkauskas, Konstantinas (1875-1963)** Łuham, łuhamzeljaneńskim... : bełaruski ramans dlja kontralta z akompanimentam fortep'jano / muz. K. Hałkoŭskyj ; słovy Jasakar. — Vilnja : Beł. Vyd. T-va, 1928 (Vilnja : Bełaruska Druk. im. F. Skaryny : Lit[ogr.] H. Łaskow i Synowie). — [4] s. ; 37 cm. — Aut. słów pod pseud., nazw.: Samuil Plaŭnik. Tekst białor. — Alf. łac. — BP. T. 8. S. 299. № 63847.
7. **Gaŭrylik, Jazèp (1893-1937)** Pramova pasła Haurylika. — Wilno : [s.n., 1928] (Wilno : J. Lewin). — [1] s. ; 37 cm. — Tekst białor. — Alf. łac. — BP. T. 8. S. 432. № 65342.

1929

8. **Gogol', Nikolaj Vasil'evič (1809-1852).** Taras Bul'ba / Mikolaj Gogol' ; z ras. movy per. Kraŭcoŭ Makar. — Vil'nja : «Vilenskae Vydavectva» B. Kleckin, 1929 (Wilno : «Wydaw. Wileńskie B. Kleckin). — 143, [1] s., 1 tabl. ; 21 cm. — Alf. białor. — 1000 egz. — BJ, BN. — BP. T. 9. S. 377. № 70694.

1930

9. **Abvinavaučae** zaključèn'ne. Pa sprave kontrrèvaljucyjnaj arganizacyi «Pramyslovaja Partyja». — Vil'nja, 1930. — VIII, 151 s., nlb. 2. — Alf. białor. — (Wyd. Komunistychna Partia Zachodniej Białorusi). — BP. T. 1. S. 29. № 477.

1931

10. **Bajavy** adbor karnym èkspèdycyjam akupantau. — Vil'nja, 1931 (CK KPZB). — 29 s. — Alf. białor. — BP. T.1. S. 425. №6 750.
11. «**Belaruskaja** Praŭda». Adnadnjoŭka. — Vilnja, 12 traunja 1931 (Red.-vyd. F. Akinčyc. Druk. U. Znamjarouskij). — 4 s. ; 47,5 x 31,5 cm. —Alf. białor. — BP. T. 2. S. 152. № 11073.

1932

12. **Ab pracy** na vëscy. Rezaljucyja VI plenumu CK KPZB. Listopad 1932. — Vil'nja : Wyd. Komunistyczna Partia Zachodniej Bialorusi, 1932. — 14 s., 1 nlb. — Alf. białor. — BP. T. 1. S. 10. № 166.
13. **Ab sytuacyi** i zadačach partyi. Rèzoljucyja CK KPP. — Vil'nja : Wyd. Komunistyczna Partia Zachodniej Bialorusi, 1932. —24 s. — (Biblijatečka «Pad S'cjagam Kamunizmu» ; nr. 18). — Alf. białor. — BP. T.1. S. 10. № 168.

14. **Belarus B.** Što takoe Unija? — [Wilno, 1932] (G. Gicèvič. Belaruskaja Druk. im F. Skaryny). — 4 s. ; 16 x 12 cm. — (Druk. na pravoch rukapisu). — Aut. pod tekstem. — Tyt. nagł. — Alf. białor. — Egz. 1000. — BN. — BP. T. 2. S. 151. № 11067.
15. **Da barac'by** z pravakacyjaj. — Vil'nja, 1932. — 46 s., nlb. 2. — (Biblijatèčka «Pad S'cjagam Kamu nizmu» ; nr 22). — Alf. białor. — BP. T. 5. S. 215. № 40709.

1933

16. **Barun, Pjatro.** Vykryc'ce pravakatarskaj bandy Luckeviča-Dvarčanina. Peramoga nacyjanal'na-vyzvalenčaga ruchu na Zapadnaj Belarusi. — Vil'nja, 1933. — 22 s., 2 nlb. — Alf. białor. — BP. T. 2. S. 20. № 9033.
17. **Bjarozka, K.** Ne u vajne ratunak. — Vil'nja : Wyd. Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi, 1933. — 23 s., 1 nlb. — Alf. białor. — BP. T. 2. S. 503. № 16408.
18. **Šypšyna, Al.** [pseud.] (Choružaja, Vera). My — maladaja gvardyja rabočych i sjaljan. — Vil'nja : Wyd. Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi, 1933. — 31 s., 1 nlb. — Alf. białor. — BP. T. 4. S. 319. № 32696.

1934

19. **Ab asnounych** krynicach nacyjanal-apartunizmu u KPZB. Rèzaljucyja CK KPZB. — Vil'nja : Wyd. Komunistyczna Partia Zachodniej Bialorusi, 1934. — 39 s., 1 nlb. — Alf. białor. — BP. T. 1. S. 10. № 164.
20. **Agon'** barac'by prociu nacyjanalizmu i nacyjanal-apartunizmu. Rèzaljucyja CK KPZB. — Vil'nja : Wyd. Komunistyczna Partia Zachodniej Bialorusi, 1934. — 46 s., 2 nlb. — Alf. białor. — BP. T.1. S.79. №1276.

21. **A. E.** Čym pavinna byc' i jak pavinna pracovac' Tavarystva Belaruskae Školy? — *Goradnja* : [Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi], 1934. — 15 s., 1 nlb. — Alf. białorus. — BP. T. 1. S. 4. № 60.
22. **Arcimovič, Uladyslav.** Maršalak Jazèp Pilsudski ŭ Vil'ni j na Vilenščyne. Zbornik aprac. ... per. na belaruskuju movu zrobleny z inicyjatyvy Gurtka Peradavoe Stražy vučanicami... pad aul'nym dagljadam... Alëny Lekant... — Vil'nja : Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego, 1934 (Druk. Ja. Levin). — 96 s. : il. ; 23 x 16,5 cm. — (Biblijatèka Dydaktyčna-Ŭzgadavaŭčae Paradni pry Kuratoryi Vilenskaga Škol'naga Vokrugu. Dapamoga vučycelju, jaki rèalizue pragrami pačatkavae školy na Vilenščyne i Navagradčyne). — Alf. białor. — Egz. 2000. — BN. — BP. T. 1. S. 263. № 4148.
23. **Belaruskaja** mova. Lekcyja 4-5. — [Wilno, 1934]. — 1 k. nlb.+1 nlb.; powiel. ; 34 x 21 cm. — (Zavočny Kurs Kooperacyi pry red. «Samapomačy», Vil'nja). — Tyt. nagł. — Alf. białor. — Lekcyja 6-8 zob. Stankevič Stanislau: Belaruskaja mova. — BN. — BP. T. 2. S. 152. № 11070.
24. **Brankouski, B.** Pjatnadcac' gadou Kamunistyčnae Partyi Pol'ščy. — Vil'nja, 1934. — 31 s., 1 nlb. — Alf. białor. — BP. T. 3. S. 230. № 22666.

1935

25. **Adnadnëuka.** Vyjas'nen'ni. — Vil'nja, 3. VII. 1935 (M. Mancevič. Druk. Ja. Baeŭski). — 4 s. ; 41 x 29 cm. — Tyt nagł. — Alf. białor. — Egz. 1000, zł 0.20. — BP. T. 1. S. 65. № 1112.

26. [Dimitrov, Georgi]. Nasruplenie fašizma i zadači Kamunističnaga intèrnacijanala u barac'be za adziinstva rabočaga klasa suproc' fašizma. — Vil'nja, 1935. — 149 s., 3 nlb. — (VII Susvetny Kangrès Kamunističnaga Internacijanala). — Alf. białor. — BP. T. 5. S. 540. № 45036.

1937

27. **Ab sadoch** i hryboch. Sadžeńnie j dahlad sadu. Žbirańnie, sušeńnie, saleńnie j marynavańnie hryboŭ. — Vilnia, 1937 (Druk. Handlovo-Vytvorčaj Kooperatyvy). — S. 49-80 ; 21 cm. — (Abd.): [Biełaruski Narodny Kalendar 1936]. — Tyt. okł. — Alf. łac., jęz. białor. — Egz. 900. — BN. — BP. T. 1. S. 10. № 167.
28. **Arakuł** albo mudraść Salomona. — Wilnia, 1937 (Druk. Dziełowa). — 14 s., 2 nlb. ; 19 x 14 cm. — Alf. łac, jęz. białor. — BN. — BP. T. 1. S. 251. № 3977.

1939

29. **B. V.** Sakrèt uradžaju abo jakim nasen'nem zasjavac' i jak jago na sjaŭbu zagataŭljac'. Z'belaruščyŭ A. K. — Vil'nja : Vyd. «Samapomač», 1939 (Białoruska Druk. im. F. Skoryny). — 43 s. ; 21,5 x 15,5 cm. — (Belaruskaja Zemljarobskaja Biblijatèka ; nr 6). — Alf. białor. — Tyt. oryg.: Tajna vrožaju abo jakim nasinnjam zasivaty i jak jogo na zasiv zagotovljati. — BJ, BN. — BP. T.1. S. 540. № 8582.

ДАДАТАК 4

Спіс выданняў на беларускай мове 1921–1939 гг.,
выяўленых паводле
«Urzędowego Wykazu Druków wydanych w Rzeczypospolitej Polskiej»
(**UWD**. Warszawa, 1929. R. II. Nr 1–52)

1. **Adozva Biełaruskaha** Instytutu Haspadarki i Kultury ŭ Wilni. [Inc.:] «Hramadzianie Bełarusy! Ćwiorda j nastojliwa jdzie Bełaruski narod da lepšaje doli». [Expl.:] «...kožny Bełarus ...pawinien ...padpisać i złažyć u školnaha inspektara deklaracyju na swaju rodnuju biełaruskuju školu!» Centralny Ŭrad Biełaruskaha Instytutu Haspadarki i Kultury ŭ Wilni. — Vilnja, [1929] (Bełaruskaja Drukarnia im. Fr. Skaryny). — 2 s. ; 30,5 x 17; 37 x 27 cm. — UWD. 1929. Nr 38. Słp. 2637.
2. **[Adozva]. Da** pracounaha sjaljanstva i rabotnikau Zachodjaj Bełarusi. [Inc.:] «Sjaljane i Rabotniki! Šro raz to cjažej žyvecca nam na Zachodjaj Bełarusi». [Expl.:] «...Njachaj žyve sjaljanska-rabotnicki urad!» Bełaruski Sjaljanska-Rabotnicki Pasolski Kljub. [1929]. — Warszawa, [1929] (Zakłady Graficzne P. Szwede). — 2 s. nlb. ; 26,5 x19, 5; 31,5 x 23,5 cm. — UWD. 1929. Nr 34. Słp. 2287.
3. **[Adozva]. [Inc.:] «Hramadzjane** radnyja! «Vučeńne — s'vjatło, njavučeńne — cemra» każa narodnaja prykazka i davodzic' hetuju ŭsim... praŭdu nja treba.» [Expl.:] «Tolki apeka pracoŭnaha ljudu moža dac' zdarovuju ...školu, ŭ roskvice jakoje i ljažyc' załoh kulturnaha... raz'vic'cja samoha narodu». Pedahohičnaja Rada Vilenskae Bełaruskae Himnazii. Vilnja, 18. I. 1929 — Vilnja, 1929 (Drukarnja Ja. Levina). — 1 s. nlb. ; 29,5 x 20; 31,5 x 23,5 cm. — UWD. 1929. Nr 45. Słp. 2365.

4. [**Adozva**]. [**Inc.:**] «**Hramadzjanki** i Hramadzjane! Na vybarach u haradzki, mesta Baranavičy, Mahistrat 24-ha hetata ljutaha 1929 hoda... hałasuj za s'pisak Nr. 20!» [Expl.:] «...Chto choča, kab hrošy, jakija udaecca horadu atrymac na razbudovu jšli na hetuju metu i stałym życharam... hałasuj za s'pisak Nr. 20!» Vybrany Kamitet Pravasłaŭnaha Ab'jadnańnja h. Baranavičy. Luty 1929. — Vilnja, 1929 (Drukarnia im. Fran. Skaryny). — (Pravasłaŭnae ab'jadnańne hramadzjan horada Baranavičy). — 1 s. nlb. ; 30 x 15,5; 36 x 19 cm. — UWD. 1929. Nr 35. Słp. 2397.
5. [**Adozva**]. [**Inc.:**] «**Hramadzjanki** i Hramadzjane! Na vybarach u haradzki, mesta Baranavičy, Mahistrat 24-ha hetaha ljutaha 1929 hoda — chto choča, kab była dakončana budoŭlja pravasłaŭnaha Chrama Bożaha — hałasuj za s'pisak N. 20!» [Expl.:] «...da taho ničoha supolnaha z našym mestam ne majučych — hałasuj za s'pisak N. 20!» Vybrany Kamitet Pravasłaŭnaha Ab'jadnańnja h. Baranavičy. Ljuty 1929. — Vilnja, 1929 (Drukarnia Im. Fran. Skaryny). — (Pravasłaŭnae ab'jadnańne hramadzjan horada Baranavičy). — 1 s. nlb. ; 30,5 x 14,5; 36 x 18 cm. — UWD. 1929. Nr 10. Słp. 595.
6. **Bełaruski Radny**. Peryjadyčnaja časopis' pa samaŭradavym spravam našaha kraju / redaktar-vydavec T. Vernikoŭski. — Vilnja, 1927–[1929] (Litarami U. Znamjaroŭskaha. Druk. «Pax»). — Nr 1. — 27 listapada 1927. — [Ostatni]: Nr 1 (12), 16 lutego 1929. — UWD. 1929. Nr 40. Słp. 2817.
7. **Bjuleteń** Ahulnaha Kanhrasovaha Kamitetu. Peradruk z polskaha. Varšava «20» Kastryčnika 1929 / adkazny redaktar i vydavec ad imja Ahulna-Krajevaha Kanhrasovaha Kamitetu Jazep Mamoński. — [Varšava], 1929 (Zakł. Graf. P. Szwede). — 2 s. nlb. ; 41,3 x 18; 48 x 31,5 cm. — UWD. 1929. — Nr 44. Słp. 3128.
8. **Vasiljok, Michas'**. Šum Barovy. Veršy. Knižka 1. — Vilnja : Vydańne R. Šyrmy, 1929 (Drukarnja Ja. Levina). — 32 s. ; 17 x 12 cm. — UWD. 1929. Nr 4. Słp. 252.
9. **Vasiljok, Michaś**. Šum Barovy. Veršy. Knižka 2. — Vilnja : Vydańne R. Šyrmy, 1929 (Drukarnja Ja. Levina). — S. 33–64. ; 17 x 12 cm. — UWD. 1929. Nr 6. Słp. 360.
10. **Vasiljok, Michas'**. Šum Barovy. Veršy. Knižka 3. — Vilnja : Vydańne R. Šyrmy, 1929 (Drukarnja Ja. Levina). — S. 65–96. ; 17 x 12 cm. — UWD. 1929. Nr 16. Słp. 1032.
11. **Vasiljok, Michas'**. Šum Barovy. Veršy. Knižka 4. — Vilnja : Vydańne R. Šyrmy, 1929 (Drukarnja Ja. Levina). — S. 97–111. ; 16,5 x 11,5 cm. — UWD. 1929. Nr 10. Słp. 606.
12. **Vasiljok, Michas'**. Šum Barovy. Veršy. Knižka 5. — Vilnja : Vydańne R. Šyrmy, 1929 (Drukarnja Ja. Levina). — S. 113–124+III. ; 17 x 12,5 cm. — [W r. 1929 wydana zostala również całość w jednym vol.]. — UWD. 1929. Nr 14. Słp. 834.
13. **Hohol, Mikołaj**. Taras Bułba / z rasejskae movy perałażyŭ Kraŭcoŭ Makar. — Vilnja : «Vilenskae Vydavectva» B. Kleckina. Hałoŭny skład vydańnjaŭ: «Wydawnictwo Wileńskie» B. Kleckina, 1929 (Drukarnia «Wydawnictwo Wileńskie» B. Kleckina). — 143 s. + 1 nlb. + 1 plansza. ; 21,5 x 14,5 cm. — UWD. 1929. Nr 3. Słp. 147.
14. **Hołas Bełarusa**. Adnaneŭka / redaktar-vydavec A. Šumski. — [Nowogródek], 1929 (Drukarnia Wydz. Pow. w Nowogródku). — Nr. 1. — 24 ljutaha. — 4 s. ; 24 x 32; 32 x 23,8 cm. — [Spis rzeczy:] (A. Šumski. Ab sučasnym mamence. — Ales'

Harun. Ty, moj brat...; Chto skazaŭ... [wiersze]. — M. Četyrko. Našy zadańni. — A. Samaŭrad). — UWD. 1929. Nr 11. Słp. 672; Nr 23. Słp.1503.

15. **Intencyja** i malitwa za moładź. Paćwierdžana Św. Ajcom i bahasłaŭlena «Kab Boh zachawaŭ, asabliwa ad kamunizmu». — Wilnia, 1929 (Biełaruskaja Drukarnia im. Fr. Skaryny). — 7 s. ; 15,1 x 11 cm. — UWD. 1929. Nr 46. Słp. 3376.
16. **Instrukcyja** jak damahacca uradovaj bełaruskaj škoły na padstave ŭstavu ad 31. VII. 1924 h. i rasparadżeńnja Min. Rel. Spraŭ i Publ. As'vety ad 7. I. 1925 h. — Vilnja, [1929] (Drukarnja Ja. Levina). — 2 s. nlb. ; 46,5 x 31 cm. — UWD. 1929. Nr 3. Słp. 147.
17. **Instrukcyja** jak damahacca ŭradovaj bełaruskaj škoły pavodle ŭstavy z dnia 31/ VII. 1924 h. i rasparadżeńnja Minist. Relihijnych Spraŭ i Publičnae As'vety z 7. I. 1925 h. — Vilnja : Redaktar i Vydavec Beł. Inst. Hasp. i Kultury, [1929] (Drukarnia im. Fr. Skaryny). — 2 s. nlb. ; 46,7 x 29; 49,6 x 34,6 cm. — UWD. 1929. Nr 37. Słp. 2563.
18. **Knižka.** Sjabroŭskaja knižka. Nr... [1929]. — Vilnja, [1929] (Drukarnia Ja. Levina). — 8 s. nlb. ; 17 x 11 cm. — [Zawiera:] (Asnaŭnyja pałażeńni spažyveckaj kaaperacyi). — (Bełaruski Spažyvecki Kaaperatyŭ). — UWD. 1929. Nr 6. Słp. 356.
19. **Naša Hazeta**. Kulturna-as'vetny tydnjovik / redaktor-vydavec A. Budnik. — Vilnja, 1929 (Drukarnia im. Fr. Skaryny). — Nr 1. — 15 veras'nja. — 41,7 x 59,5 cm. — UWD. 1929. Nr 35. Słp. 2429.
20. **Novy hod**. Adnadnjoŭka. Pjatnica 5 studnja 1929 h. — [Vilnja], 1929 (Drukarnia J. Bajewskiego w Wilnie). — 47,4 x 31,5 cm. — UWD. Nr 21. Słp. 1341.
21. **Prahrama** i Statut Biełaruskaj Chryścijanskaj Demokracyi <B. Ch. D.> — Wilnia, 1929 (Biełaruskaja Drukarnia im. Fr. Skaryny). — 11 s. ; 16,5 x 12 cm. — UWD. 1929. Nr 41. Słp. 2897.
22. **Spravazdača** z Ahulnaha Schodu T-va Bełaruskae Škoły. 9. VII h. [1929]. — Vilnja, [1929] (Drukarnja Ja. Levina). — 4 s. nlb. ; 31 x 23,7 cm. — UWD. 1929. Nr 30. Słp. 1995.
23. **Statut Bełaruskaha** Profesijanalnaha Vučycelskaha Sajuzu ŭ Vilni. — Vilnja, 1929 (Drukarnja Ja. Levina). — 7 s. ; 15,7 x 12 cm. — UWD. 1929. Nr 34. Słp. 2299.
24. **Statut Tavarystva** «Bełaruski Instytut Haspadarki i Kultury». — Vilnja, 1929 (Bełaruskaja Drukarnia im. Fr. Skaryny). — 15 s. ; 16,7 x 11,7 cm. — UWD. 1929. Nr 13. Słp. 780.
25. **Statut T-wa** «Bełaruskaje Katalickaje Wydawiectwa». — Wilnja, [1929] (Bełaruskaja Drukarnia im. Fr. Skaryny). — 8 s. ; 14,5 x 10 cm. — UWD. 1929. Nr 14. Słp. 833.

* Бібліяграфічнае апісанне — графіка мовы — захавана адпаведна тым бібліяграфічным крыніцам, дзе было прыведзена, з нязначнай адаптацыяй да патрабаванняў сучасных ДАСТаў. У бібліяграфічны запіс уключана інфармацыя аб месцы захоўвання некаторых выданняў і бібліяграфічныя крыніцы, дзе яны выяўлены.

Мотульский Р.С.

Книгопечатание и библиотечное дело в западных регионах Беларуси в 1921–1939 гг.

После завершения войны между Советской Россией и Польшей и подписания между противоборствующими сторонами 18 марта 1921 г. Рижского мирного договора этнические белорусские земли были разделены на две части. Восточные территории отошли к Советской России, и на них после повторного провозглашения продолжилось создание БССР, а западные — к Польше, получившие там название «kresy wschodnie» («восточные окраины»). На этих землях польским правительством было образовано четыре воеводства — Виленское, Белостокское, Новогрудское и Полесское.

Как справедливо заметил в своё время С. Порошков, многие исследователи «...сознательно не вводят и подробно не рассматривают в качестве самостоятельного раздела тему, которую условно можно назвать «Культурное развитие (жизнь) Западной Беларуси». Объяснением тому является сложность, многогранность и неоднозначность этого периода в жизни белорусских земель...»[1]. Книгопечатание и библиотечное дело в этом плане тоже не являлись исключением — в отличие от восточной (советской) части их развитие в западных районах Беларуси практически не исследовано.

1 Парашкоў С. А. Гісторыя культуры Беларусі. Мінск : Беларуская навука, 2003. С. 9.

В немногочисленных публикациях советского периода освещена эта тема односторонне и, как правило, крайне отрицательно оценены все процессы, происходившие в то время на западнобелорусских землях. Основное внимание в них уделено изучению издательской деятельности Коммунистической партии Западной Беларуси и близких к ней движений. Современные исследования, освещающие данный вопрос, базируясь на методологии исторической науки независимой Беларуси, практически отсутствуют. Исключением являются работы А. Вабищевича[2], С. Говина[3], В. Саитовой[4], раскрывающие отдельные аспекты данной проблемы.

Вместе с тем, даже если полностью согласиться с выводами крайне правых советских историков и их последователей о том, что польские власти ничего не делали для социально-экономического и культурного развития своих восточных регионов, а только экономически и духовно угнетали их народы, то однозначно понятно, что должен был быть создан идеологический механизм реализации данной политики и без печатного слова и библиотек как наиболее эффективных в то время средств распространения информации в решении таких задач обойтись было невозможно. Кроме того, сложно себе представить, что культурная жизнь в таких древнейших и крупных городах Беларуси с богатейшими культурными традициями, как Брест и Гродно, а также Вильно, остановилась.

При изучении социокультурных процессов в Западной Беларуси, в т. ч. книгоиздания, не следует забывать, что воссоздание независимого польского государства воспринималось большинством поляков как большая победа, полученная в ходе национально-освободительной борьбы, и сопровождалось подъёмом национально-патриотического движения в стране. С первых дней восстановления независимости польские власти вернулись к давней идее Речи Посполитой — форми-

2 Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Брэст, 2008. 319 с.

3 Говін С. В. Заходнебеларускі друк // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. Мінск, 1998. Т. 7. С. 13–14.

4 Саітава В. І. Бібліяграфічнае адлюстраванне гісторыі Брэсцкага краю ў часопісе «Ateneum Wileńskie» // Берасцейскія кнігазборы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання», Брэст, 30–31 кастр. 2008 г. / Брэсц. аблвыканкам, Абл. б-ка імя М. Горкага ; [склад.: А. М. Мяснянкіна, Т. С. Кавенька ; пад агул. рэд. М. В. Нікалаева]. Брэст, 2010. С. 160–167 ; Саітава В. І. Краязнаўчая дзейнасць бібліятэк Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) // Здабыткі : дакум. помнікі на Беларусі / Нац. б-ка Беларусі ; [рэдкал.: Л. Г. Кірухіна (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 2006. Вып. 8. С. 228–236.

рованию «еднасці» — единого народа Польши. Реализация этой идеи требовала ряда ресурсов, в первую очередь информационных. Поэтому бесспорно, что на территории «восточных окраин», особенно в 1920-е гг., выходило большое количество государственных периодических и непериодических изданий, в которых излагалась сущность идеологии нового молодого польского государства, пропагандировались и популяризировались подходы властей к решению текущих политических и социально-экономических проблем.

Базируясь на провозглашённой в новой Конституции Польши свободе печати, государственные власти лояльно относились к центристским и умеренно радикальным изданиям как политических, так и общественных религиозных организаций. Естественно, что, как и правительство любого иного государства, власти Польши не могли поддерживать, а тем более финансировать издания, направленные на свержение существовавшего государственного строя, нарушение территориальной целостности страны.

В 1930-е гг., особенно во второй половине, с наступлением реальной угрозы военной агрессии на территорию Польши власти ужесточили контроль за деятельностью экстремистских и антигосударственных организаций. Многие ранее легально и полулегально выходившие в стране издания были запрещены, а их учредители и авторы подвергнуты преследованиям. Но эти меры не смогли предотвратить разгоравшийся в Европе пожар — уже в первые месяцы Второй мировой войны Польша была оккупирована и прекратила своё существование как независимое государство.

По данным польских исследователей, в межвоенный период в Польше действовало около 560 издательств, которые выпускали произведения печати преимущественно на польском языке[5]. Количество книг и периодических изданий, вышедших в свет в то время в западных регионах Беларуси, до настоящего времени неизвестно, как и число изданий на белорусском языке, опубликованных в Польше. По одним данным, в Западной Беларуси в межвоенный период было издано 466 белорусских книг и брошюр[6], по другим — 261[7]. Также исследователи предполагают, что в то время в свет выходило 233 названия белорусских периодиче-

5 Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С. 174.

6 Гісторыя Беларусі : у 6 т. / [рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш.]. Мінск, 2007–2011. Т. 5 : Беларусь у 1917–1945 гг. / А. Вабішчэвіч [і інш.]. С. 431.

7 Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі... С. 66.

ских изданий[8]. А. Вабищевич приводит сведения о том, что, например, в 1929 г. в Виленском воеводстве издавался 81 журнал, Новогрудском выпускалось 16, Полесском — 24. Безусловно, доминировали среди них издания на польском языке. Журналы на белорусском языке выходили в свет только в одном воеводстве — Виленском, в котором в 1929 г. было выпущено 13 журналов[9].

Основным центром белорусского книгоиздания в западном регионе Беларуси оставалось Вильно. Там за 1921–1939 гг. было издано 98% белорусской книжной продукции и 95% периодики. Именно в Вильно размещались крупнейшие в крае типографии и издательства, в т. ч. Белорусское издательское общество, издательство В. Знамеровского, Б. Клецкина, Товарищество белорусской школы (ТБШ), Белорусский институт хозяйства и культуры (БИХиК), Белорусское католическое издательство и др.[10]. Книги выходили также в Белостоке, Бресте, Гродно и других городах. Так, в первой половине 1930-х гг. в Виленском библиографическом регионе было выпущено 379 изданий, из них 18 вышли в Бресте, Пинске, Барановичах и Кобрине[11].

Вильно, Белосток, Брест, Гродно, а также Варшава, Берлин и другие города являлись также центрами нелегальной и подпольной печати[12]. Так как радикальные издания не финансировались и не могли финансироваться государством, то их жизнеспособность полностью зависела от платёжеспособности основателей — партий и организаций. В связи с цензурными ограничениями периодические издания радикальных организаций часто меняли названия и выходили как однодневки. Только на протяжении двух с половиной лет — 1923–1925 гг. — было закрыто 15 белорусских периодических изданий, а из 300 номеров газет 50 конфисковано[13].

Издательская деятельность оппозиционной прессы активизировалась во второй половине 1920-х — первой половине 1930-х гг. Наиболее плодотворным периодом в развитии демократической прессы, способствующей росту национального самосознания жителей западных регионов Беларуси, являлись 1925–1927 гг. В это время развивалась пу-

8 Гісторыя Беларусі… С. 431
9 Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі… С. 174.
10 Гісторыя Беларусі… С. 431.
11 Саітава В. І. Бібліяграфічнае адлюстраванне гісторыі Брэсцкага краю ў часопісе «Ateneum Wileńskie»… С.166.
12 Говін С. В. Заходнебеларускі друк… С. 13.
13 Говін С. В. Друк Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Мінск, 1974. С. 8.

блицистика, сатирическая журналистика, рождалась массовая художественная литература.

С начала второй половины 1930-х гг. над Польшей нависла угроза войны, началась консолидация всех сил общества против потенциальных агрессоров, борьба за территориальную целостность страны. Польскими властями была запрещена деятельность всех крайне радикальных партий и движений и их печатных органов.

Книги, газеты, журналы и другая печатная продукция на западнобелорусских землях в межвоенный период издавались на польском, еврейском, белорусском, литовском и русском языках кириллическим и латинским шрифтами и предназначались для различных социальных групп: крестьян, рабочих, интеллигенции, учащихся, студентов, солдат, женщин.

Бурные процессы, происходившие на территории края в рассматриваемый период, наиболее оперативно отражались на страницах периодической печати. Кроме изданий местных органов власти, в западнобелорусском регионе выходили газеты и журналы центристских и радикально-революционных организаций. По различным сведениям, в 1921–1939 гг. западнобелорусская печать насчитывала около 230–270 периодических изданий, в т. ч. около 70 газет-однодневок[14]. Все эти издания стремились донести читателям программные и тактические установки своих партий и движений, отмежёвывались от инакомыслия и вели с ним активную полемику.

В 1920-е гг. в Западной Беларуси были созданы партии и организации, которые активно занимались издательской деятельностью. Так, Белорусский посольский клуб, действовавший на территории Польши в то время и объединявший белорусских депутатов польского сейма, выпускал газеты «Голас беларуса» («Голос белоруса»), «Сын беларуса» («Сын белоруса»), «Сялянская праўда» («Крестьянская правда»), «Беларуская доля» («Белорусская доля»), «Іскра» («Искра»), «Бюлетэнь Пасольскага клуба Беларускай сялянска-работніцкай грамады» («Бюллетень Посольского клуба Белорусской крестьянско-рабочей громады») и другие издания, направленные на сплочение белорусов и защиту их социальных и национальных интересов легальными средствами.

Общественные и религиозные организации центристского толка на страницах своих изданий — «Народ», «Наша бацькаўшчына» («Наше отечество»), «Хрысціянская думка» («Христианская мысль»), «Сялян-

14 Гісторыя Беларусі ...С. 431 ; Говін С. В. Заходнебеларускі друк... С. 14.

ская ніва» («Крестьянская нива»), «Беларускае слова» («Белорусское слово») — поддерживали правительство Польши и его политику, критиковали подходы представителей крайне левых и правых движений, в т. ч. коммунистической партии и зарождавшихся национал-социалистических группировок и их сторонников.

Печать более радикальных партийных и общественных организаций Западной Беларуси берёт своё начало с 1922 г., когда на белорусских землях, отошедших к Польше, возникла Белорусская революционная организация (БРО). В своих печатных органах «Вольны Сцяг» («Вольное Знамя»), «Змаганне» («Борьба») и других, которые выходили в легальных условиях, БРО широко пропагандировала лозунги национально-освободительной борьбы, призывала к борьбе за освобождение и воссоединение с БССР. Белорусской революционной организации удалось выработать тактику поведения, которую впоследствии активно использовали органы печати других радикально настроенных организаций в борьбе за своё выживание.

Партия «Беларуская хрысціянская дэмакратыя» («Белорусская христианская демократия») на протяжении своего существования — 1917–1940 гг. — издавала газеты «Крыніца» («Источник»), «Беларуская крыніца» («Белорусский источник»), журналы «Хрысціянская думка» («Христианская мысль»), «Шлях моладзі» («Путь молодежи») и др. Белорусские националистические друзья выпускали газету «Беларусь працы» («Беларусь труда»). Революционно-демократическая и национально-освободительная организация «Змаганне» («Борьба») — 1928–1930 гг. — издавала газеты «Свет», «Світанне» («Рассвет»), «Да працы» («К труду»), «На варце» («На страже»), «Наша газета» и др. Белорусский крестьянский союз выпускал газету «Сялянская ніва» («Крестьянская нива»); Белорусская крестьянская партия — газету «Народ»; Белорусская национальная рада — газету «Беларускае слова» («Белорусское слово»); левая фракция Белорусской социалистической громады — газету «Грамадзянін» («Гражданин»); группа Белорусского фронта — газету «Беларускі фронт» («Белорусский фронт»); Белорусские национал-социалисты — газету «Голас праўды» («Голос правды»), журнал «Новы шлях» («Новый путь»)[15].

Заметным явлением в жизни Западной Беларуси была издательская деятельность Белорусской крестьянско-рабочей громады (БКРГ). За время своего существования — 1925–1927 гг. — БКРГ выпускала газеты

15 Говін С. В. Заходнебеларускі друк… С. 13–14.

«Жыццё беларуса» («Жизнь белоруса»), «Беларуская ніва» («Белорусская нива»), «Беларуская справа» («Белорусское дело»), «Народная справа» («Народное дело»), «Наша справа» («Наше дело»), «Наш голас» («Наш голос»), «Наша воля», «Наша праўда» («Наша правда»), «Народны звон» («Народный звон»), сатирический журнал «Маланка» («Молния»). Их общее количество составляло около 240 номеров[16].

Определённую роль в общественной жизни региона играли издания Коммунистической партии Западной Беларуси (КПЗБ) — 1923-1938 гг. — и Коммунистического союза молодёжи Западной Беларуси (КСМЗБ). В разное время КПЗБ и КСМЗБ в своих подпольных типографиях выпускали нелегальные газеты «Чырвоны сцяг» («Красное знамя»), «Пад сцягам камунізма» («Под знаменем коммунизма»), «Беларуская газета» («Белорусская газета»), «Жанчына на барыкадах» («Женщина на баррикадах»), «Партыйнік» («Партийник»), «Наперад да барацьбы» («Вперёд к борьбе»), «Турмы клічуць да барацьбы» («Тюрьмы зовут к борьбе»), «Голас салдата» («Голос солдата»), «Барацьба» («Борьба»), «Весткі з СССР» («Вести из СССР»), «Бюлетэнь ЦК КПЗБ» («Бюллетень ЦК КПЗБ»), «Бюлетэнь цэнтра нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі» («Бюллетень центра национально-освободительного движения в Западной Беларуси»), журнал «Бальшавік» («Большевик») и др. Они вели борьбу за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР, призывали к отпору фашизму.

Различные религиозные конфессии выпускали журналы «Праваслаўны беларус» («Православный белорус»), «Беларуская зарніца» («Белорусская зарница»), «Светач Беларусі» («Светоч Беларуси»), «Голас праваслаўнага беларуса» («Голос православного белоруса»), «Царква і народ» («Церковь и народ»), «Светач Хрыстовае навукі» («Светоч Христовой науки»). Униатская церковь издавала журнал «Do złuczenia» («К объединению»).

Кооперативные организации выпускали журнал «Беларуская борць» («Белорусская борть»), Белорусское объединение женщин им. Тётки — журнал «Жаноцкая справа» («Женское дело»); Белорусский институт хозяйства и культуры — журнал «Калоссе» («Колосья»); Центральный союз культурных и хозяйственных организаций — газеты «Наперад» («Вперед»), «Беларускі звон» («Белорусский звон»), журнал «Саха» («Соха»).

16 Говін С. В. Друк Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С. 48.

Определённый вклад в развитие книгопечатания и книгораспространения на восточных территориях Польши внесло ТБШ. В конце 1920-х гг. общество открыло множество кружков, объединивших вокруг себя около 30 тыс. человек. Каждый кружок создавал секции печати и критики, члены которых активно сотрудничали с демократической прессой. Товарищество белорусской школы имело также несколько книжных магазинов[17]. Несмотря на то, что издательская деятельность общества была небольшой, оно за сравнительно короткий срок своей работы издало пять газет, в т. ч. четыре однодневки — «Весткі» («Вести»), «Інфармацыйны бюлетэнь Таварыства беларускай школы» («Информационный бюллетень Товарищества белорусской школы»), «Бюлетэнь Таварыства беларускай школы» («Бюллетень Товарищества белорусской школы»), «Наш бюлетэнь» («Наш бюллетень») — и газету «Шлях» («Путь»), и два журнала — литературный и научно-популярный ежемесячник «Наш палетак» («Наше поле») и журнал «Летапіс Таварыства беларускай школы» («Летопись Товарищества белорусской школы»)[18].

Различными общественными организациями и движениями выпускались также сатирические журналы «Авадзень» («Овод»), «Асва»; литературно-художественные — «Родныя гоні» («Родная нива»), «Нёман» («Неман»); студенческие — «Маладое жыццё» («Молодая жизнь»), «Наш шлях» («Наш путь»), «Студэнцкая думка» («Студенческая мысль»), «Золак» («Заря»), «Наш золак» («Наша заря»), «Шлях моладзі» («Путь молодёжи»); газеты «25 сакавіка» («25 марта»), «Шлях беларускага студэнта» («Путь белорусского студента»); школьные и детские издания — журналы «Пралескі» («Пролески»), «Маладая Беларусь» («Молодая Беларусь»). Все эти издания много внимания уделяли национально-освободительному движению, подробно освещали культурную жизнь Западной Беларуси.

Благодаря демократической западнобелорусской периодике развивалась профессиональная художественная литература. На страницах периодических изданий публиковали свои произведения М. Василёк, М. Танк, В. Тавлай, П. Пестрак, Л. Родевич, А. Сологуб, М. Машара, К. Свояк, М. Засим, И. Дворчанин, Г. Левчик, А. Иверс, С. Новик-Пяюн, Н. Арсеньева, Ф. Ильяшевич, Я. Чабор, П. Гранит, С. Кривец, А. Милють, Н. Тарас и другие писатели и поэты края.

17 Говін С. В. Друк Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С. 72–73.
18 Там жа. С. 76.

Обобщённые сведения о количестве и составе произведений печати, изданных на территории западнобелорусских земель в межвоенный период, отсутствуют. Наиболее полные, хотя и разрозненные данные о документном потоке края содержатся в библиографических указателях, выпущенных в то время библиотеками и общественными организациями[19].

Идея организации регионального библиографического учёта произведений печати, выходивших на территории «восточных окраин», принадлежала директору Библиотеки Виленского университета А. Ластовскому. Позже её реализацию продолжил сотрудник Публичной библиотеки им. Евстафия и Эмилии Врублевских С. Бурхардт. А. Ластовский считал, что для отражения изданий края необходимо создать орган текущего библиографического учёта. Он чётко определил регион, в котором необходимо вести текущий библиографический учёт произведений печати. В его состав вошли все белорусские воеводства — Белостокское, Виленское, Новогрудское и Полесское. Разработанные принципы организации региональной библиографии А. Ластовский активно пропагандировал и доводил до властей и библиотечной общественности. Его примером даже заинтересовались университеты Львова и Познани, научные и образовательные центры других регионов Польши, но только Библиотека Виленского университета им. Стефана Батория сумела организовать четко территориально очерченный библиографический учёт региональной печати[20].

Идея А. Ластовского о библиографической регистрации изданий по регионам нашла поддержку властей — на территории Западной Бе-

19 Ambros M. Czasopisma wileńskiego rejonu bibljograficznego [1], w roku 1929 // Ateneum Wileńskie. 1930. R. 7, z. 1/2. S. 391–400 ; Ambros M. Czasopisma wileńskiego rejonu bibljograficznego w roku 1930 // Ateneum Wileńskie. 1930. R. 7, z. 3/4. S. 942–951 ; Ambros M. Czasopisma wileńskiego rejonu bibljograficznego w roku 1931 // Ateneum Wileńskie. 1933. R. 8. S. 382–391 ; Ambros M. Czasopisma wileńskiego rejonu bibljograficznego w roku 1932 // Ateneum Wileńskie. 1934. R. 9. S. 384–394 ; Ambros M. Wileńska bibljografja regjonalna w latach 1928–1933 // Ateneum Wileńskie. 1935. R. 10. S. 314–330 ; Bibljografja historji ziem b. W. Ks. Litewskiego za lata 1932–1934 / zest. St. Burhardt, J. Rewkowska. Wilno : Znicz, 1935. 42 s. ; Burhardt St. Bibliografia do historii ziem b. W. Ks. Litewskiego za rok 1929 // Ateneum Wileńskie. 1929. R. 6, z. 3/4. S. 696–711 ; Burhardt St. Bibliografia do historii ziem b. W. Ks. Litewskiego za rok 1930 // Ateneum Wileńskie. 1930. R. 7, z. 3/4. S. 952–967 ; Burhardt St. Bibliografia do historii ziem b. W. Ks. Litewskiego za rok 1931 // Ateneum Wileńskie. 1933. R. 8. S. 392–409 ; Urzędowy wykaz druków wydanych w Rzeczypospolitej Polskiej / Min. Wyznań Religijnych i Oświecenia Publ. Warszawa, 1930–1939.

20 Сaітава В. І. Краязнаўчая дзейнасць бібліятэк Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С. 230–231.

ларуси был создан Виленский библиографический регион во главе с Библиотекой Виленского университета им. Стефана Батория. К тому времени библиотека уже давно — начиная с 1922 г. — вела библиографическую регистрацию произведений печати, выходивших в свет на территории края. Для отражения результатов своей работы в этом направлении библиотека университета издавала указатели «Urzędowa Bibljografja Regjonalna» («Указатель региональной библиографии») и «Czasopisma wileńskiego rejonu bibljograficznego» («Периодические издания Виленского библиографического региона»)[21].

В указателе региональной библиографии отражались все издания, вышедшие на территории западнобелорусских земель в течение года, а также произведения, посвящённые региону независимо от места издания. Указатель «Czasopisma wileńskiego rejonu bibljograficznego» («Периодические издания Виленского библиографического региона») содержал сведения о газетах, журналах и других периодических изданиях края. Библиографические списки, подготовленные библиотекой университета, печатались в журнале «Dziennik Wileński» («Виленский дневник»), который издавался в Вильно в 1923–1939 гг. Кроме списков литературы, в журнале публиковались также статьи о тенденциях развития книгопечатания в крае [22].

К началу 1930-х гг. Польша значительно окрепла, и для решения стоявших перед ней задач возникла необходимость более высокого уровня интеграции регионов и усиления роли центра. Библиографический регионализм поддерживал «локальный сепаратизм» в рамках исторических и этнических границ народов и являлся одним из препятствий на пути объединения польских земель. Поэтому решением главы государства (по аналогии с другими европейскими странами) при Национальной библиотеке Польши был создан национальный библиографический центр — Библиографический институт, на который возлагалась функция учёта всех выходивших в стране изданий[23]. Институт на

21 Ambros M. Czasopisma wileńskiego rejonu bibljograficznego [1], w roku 1929… S. 391–400 ; Ambros M. Czasopisma wileńskiego rejonu bibljograficznego w roku 1930… S. 942–951 ; Ambros M. Czasopisma wileńskiego rejonu bibljograficznego w roku 1931… S. 382–391 ; Ambros M. Czasopisma wileńskiego rejonu bibljograficznego w roku 1932… S. 384–394 ; Ambros M. Wileńska bibljografja regjonalna w latach 1928–1933… S. 314–330.

22 Саітава В. І. Бібліяграфічнае адлюстраванне гісторыі Брэсцкага краю ў часопісе “Ateneum Wileńskie”… С. 166 ; Саітава В. І. Краязнаўчая дзейнасць бібліятэк Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)… С. 231.

23 Саітава В. І. Краязнаўчая дзейнасць бібліятэк Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)… С. 232.

основании Закона об обязательном экземпляре с 1 января 1929 г. начал еженедельно издавать указатель текущей национальной библиографии «Urzędowy Wykaz druków nieperjodycznych wydawanych w Rzeczypospolitej Polskiej» («Официальный список непериодических изданий в Речи Посполитой»), где наряду с другими отражались и издания, вышедшие на территории западнобелорусских земель. В 1931 г. указатель изменил название на «Urzędowy Wykaz druków wydawanych w Rzeczypospolitej Polskiej» («Официальный список изданий в Речи Посполитой»)[24].

Наряду с этим в соответствии с принятыми решениями Виленский библиографический регион был ликвидирован, а университетская библиотека должна была прекратить выпуск указателей региональной библиографии. Однако сложившиеся в крае традиции разрушить было непросто. Роль регионального библиографического центра, который обеспечивал бы отражение местной печати и изданий, посвящённых краю, независимо от места издания, начало выполнять Общество Публичной библиотеки им. Евстафия и Эмилии Врублевских, организованное в Вильно в 1912 г. Оно на протяжении 1929–1936 гг. составляло библиографический указатель «Bibliografia do historii ziem b. W. Ks. Litewskiego za rok… » («Библиография истории земель б. В. Кн. Литовского за год…»), который издавался отдельными выпусками, а также публиковался в газете «Dziennik Wileński» («Виленский дневник»)[25]. Этот указатель стал «преемником» библиографических изданий Библиотеки Виленского университета им. Стефана Батория. В указателе отражались все произведения печати, имевшие отношение к Западной Беларуси, опубликованные в Польше, а также в СССР, Германии, Англии, Литве, Латвии и других странах. Вместе с тем в нём не отражались чрезмерно политизированные публикации, вышедшие как в Польше, так и в СССР. За время своего существования в указателе были напечатаны сведения о 2075 изданиях[26].

Созданные в 1920–30-е гг. Библиотекой Виленского университета им. Стефана Батория и Обществом Публичной библиотеки им. Евстафия и Эмилии Врублевских, библиографические указатели «Виленская

24 Ambros M. Wileńska bibljografja regjonalna w latach 1928–1933… S. 314–330.

25 Burhardt St. Bibliografia do historii ziem b. W. Ks. Litewskiego za lata 1932–1934… S. 516–556; Burhardt St. Bibliografia do historii ziem b. W. Ks. Litewskiego za rok 1929… S. 696–711 ; Burhardt St. Bibliografia do historii ziem b. W. Ks. Litewskiego za rok 1930… S. 952–967 ; Burhardt St. Bibliografia do historii ziem b. W. Ks. Litewskiego za rok 1931… S. 392–409.

26 Саітава В. І. Краязнаўчая дзейнасць бібліятэк Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)… С. 232, 234–235.

региональная библиография в... году», «Czasopisma wileńskiego rejonu bibljograficznego» («Периодические издания Виленского библиографического региона») и «Bibliografia do historii ziem b. W. Ks. Litewskiego za rok... » («Библиография истории земель б. В. Кн. Литовского за год...»), отражавшие произведения печати, изданные на западнобелорусских землях, не потеряли свою актуальность и до настоящего времени. Более того, вместе с указателями национальной библиографии, подготовленными Национальной библиотекой Польши, они являются ценнейшими источниками, которые могут послужить основой для реконструкции потока книг, выпускавшихся в Западной Беларуси в межвоенный период, и восполнения пробелов в национальной библиографии Беларуси.

Как и Советская Россия, Польша вышла из Первой мировой и советско-польской войн разорённой. В западных регионах, как и в восточных, многие учреждения социальной сферы были разрушены и разорены и их, в т. ч. и библиотеки, приходилось создавать заново. Открытие новых публичных, школьных, церковных и других библиотек стало отличительной чертой социокультурных процессов, происходивших на западнобелорусских землях в 1920–30-е гг. После восстановительного периода 1920-х гг. в 1930-е гг. начались активные позитивные изменения в развитии библиотечной сети региона. Так, по данным польских исследователей, в Полесском воеводстве количество библиотек с 1930 по 1938 гг. увеличилось почти в 4,5 раза. Если в 1930–1931 гг. в воеводстве было 176 библиотек с фондом в 98,2 тыс. книг, то в 1933–1934 гг. их было уже 392, а в 1937–1938 гг. — 793 библиотеки с фондом 163,8 тыс. книг[27].

Основываясь на польских источниках, А. Вабищевич приводит данные о том, что в восточных воеводствах Польши в рассматриваемый период действовало 4067 библиотек с совокупным объёмом фонда 6,7 млн экз. (табл. 1). Несмотря на то, что в восточных регионах Польши доминировали представители других национальностей — украинцы, белорусы, литовцы, евреи и другие — значительную часть библиотек на этих территориях — 60,6% - составляли польские библиотеки, в которых было сконцентрировано более 3/4 библиотечного фонда региона. Среди всех национальностей, проживавших в восточных регионах

27 Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С 174.

Польши, белорусам принадлежало самое меньшее число библиотек — всего 49, или 1,2% от общего количества библиотек региона. В одной такой библиотеке было около 600 книг, что составляло всего примерно треть от количества книг в средней библиотеке региона, насчитывавшей 1640 книг, не говоря уже о польских библиотеках, где было 2135 книг.

*Таблица 1. Библиотеки восточных воеводств Польши**

№ п/п	Этническая принадлежность библиотек	Количество библиотек	Объём фонда
1	Польские	2 427	5 182 785
2	Украинские	1 059	578 202
3	Еврейские	313	533 723
4	Литовские	63	52 362
5	Белорусские	49	29 622
	Всего	**4 067**	**6 674 781**

* Таблица составлена на основании данных, опубликованных в: Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) : манаграфія / УА «Брэсцкі дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна». Брэст : БрДУ, 2008. 319 с.

Всего же из 4067 библиотек восточных регионов Польши в четырёх западнобелорусских воеводствах действовало только 1548 библиотек (табл. 2). Основное их количество — 702 (45,5%) — находилось в Виленском воеводстве, 361 (23,3%) было в Новогрудском, 335 (21,6%) насчитывалось в Полесском и 150 (9,7%) — в Белостокском. Наибольшее количество библиотек было в «столичном» Виленско-Трокском повете — 408, а также в Брестском — 143 и Гродненском — 104 — поветах. Вместе с тем точность данных сведений может быть подвергнута сомнению, так как, например, по сведениям, приведённым двумя абзацами выше, в Полесском воеводстве библиотек было примерно в два раза больше.

*Таблица 2. Библиотеки в воеводствах Западной Беларуси**

№ п/п	Воеводство, повет	Количество библиотек
1	**Виленское**	**702**
	Виленско-Трокский	408
	Свенцянский	81

	Браславский	64
	Дисенский	47
	Вилейский	32
	Поставский	20
	Молодечненский	27
	Ошмянский	23
2	**Новогрудское**	**361**
	Барановичский	68
	Новогрудский	67
	Столбцовский	55
	Лидский	48
	Слонимский	48
	Несвижский	28
	Щучинский	24
	Воложинский	23
3	**Полесское**	**335**
	Брестский	143
	Пинский	46
	Лунинецкий	38
	Кобринский	33
	Дрогичинский	23
	Пружанский	22
	Столинский	17
	Коссовский	13
4	**Белостокское**	**150**
	Гродненский	104
	Волковысский	46
	Всего	**1 548**

* Таблица составлена на основании данных, опубликованных в: Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) : манаграфія / УА «Брэсцкі дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна». Брэст : БрДУ, 2008. 319 с.

Тем не менее, если базироваться на данных, приведённых А. Бабищевичем, четверть библиотек Западной Беларуси находилась в древней культурной столице края — Вильно. В 389 библиотеках этого города было сконцентрировано почти 2 млн книг и иных документов (табл. 3). Там находились такие крупные книжные сокровищницы, как Библиотека Виленского университета им. Стефана Батория, Государственная публичная библиотека им. Евстафия и Эмилии Врублевских и др.

Наиболее крупной библиотекой края в то время являлась Библиотека Виленского университета им. Стефана Батория, созданная на базе Виленской публичной библиотеки. История образования публичной библиотеки в Вильно связана с трагическими событиями в белорусской истории — подавлением восстания 1863–1864 гг. В ходе конфискации имущества участников восстания царские власти столкнулись с неожиданной проблемой — огромным количеством изъятых книг, с которыми необходимо было что-то делать. В ходе обсуждения было решено не вывозить из края конфискованные книжные собрания, а сосредоточить их в специально созданной библиотеке, которая должна была стать центром распространения русских идей и противостояния «польскому духу».

Первые книги, которые легли в основу создававшейся библиотеки, прибыли из Попортского бернардинского монастыря в конце 1864 г., а к февралю 1865 г. в её фонде насчитывалось уже около 30 тыс. книг. Для пополнения фондов Виленской публичной библиотеки властями снаряжались экспедиции в библиотеки и архивы края, которые наряду с запрещёнными конфисковывали также старопечатные книги и рукописи и передавали их в библиотеку. Так, в 1866 г. её фонд пополнился более чем на 14 тыс. названий книг и рукописей, изъятых из Виленского музея древностей. В 1876 г. в библиотеку поступили книги и рукописи, представлявшие собой остатки былой библиотеки закрытого Супрасльского Благовещенского монастыря. В Виленскую публичную библиотеку также передавались книги, изъятые царскими властями из библиотек учебных заведений. В дальнейшем в библиотеку поступали не только конфискованные издания. Были и другие источники пополнения, в т. ч. добровольные пожертвования государственных учреждений, общественных организаций и частных лиц.

Почти все изъятые книги и рукописи, поступившие в библиотеку, были написаны на западноевропейских языках и отражали систему европейских ценностей. Поэтому А. Владимиров, занимавшийся организацией библиотеки, вполне оправданно считал, что с таким фондом

библиотека не принесёт пользы Российской империи, но зато «...могла хорошо питать латино польский фанатизм»[28]. Для устранения этого недостатка царским правительством ежегодно выделялось по 8–9 тыс. р. на пополнение её российскими изданиями. Не очень многочисленным источником увеличения фонда библиотеки, но весьма ценным (с позиций современного белорусского библиотечного дела и библиографии) являлся обязательный экземпляр печатной продукции края, получаемый библиотекой.

Таким образом, благодаря различным источникам комплектования фонд Виленской публичной библиотеки к сентябрю 1915 г. достиг 310 тыс. томов, что позволило российским политикам и библиотековедам считать её не только самой крупной библиотекой Северо-Западного края, но и крупнейшей публичной библиотекой Российской империи, уступавшей по своим книжным богатствам только Императорской публичной библиотеке в Санкт-Петербурге и Румянцевской библиотеке в Москве.

С началом Первой мировой войны и последовавших за ней революций и войн решающее влияние на развитие библиотеки оказывают текущие политические события: Вильно становится фронтовым городом и власть в нём неоднократно переходит из рук в руки в связи с чем меняется статус и положение библиотеки. Так, летом 1915 г. в связи с приближением фронта началась эвакуация библиотеки в глубь России. В это время наиболее ценные рукописи и старопечатные издания были вывезены в Москву, в библиотеку Румянцевского музея (сейчас Российская государственная библиотека). С сентября 1915 г. Вильно перешёл в руки немцев и библиотекой стала руководить немецкая администрация. При этом сохранившийся в городе фонд не пополнялся и доступ читателей к нему был практически закрыт: собраниями библиотеки пользовались лишь сотрудники немецкой виленской администрации. Отступая, немцы 24 декабря 1918 г. покинули библиотеку временным литовским советским властям. С этого времени Вильно в течение двух лет переходил из рук в руки: 1–5 января 1919 г. город был в руках местных формирований польской самообороны, 5 января 1919 г. его заняли большевики, 27 февраля 1919 г. Вильно стал столицей Литовско-Белорусской ССР, 19 апреля 1919 г. город заняли польские части, 20 июля 1920 г. — части Красной Армии. После поражения под Варшавой

28 Миловидов А. Краткий исторический очерк Виленской публичной библиотеки : по поводу 35-летия ее существования Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1903. 24 с.

большевики отступили и 25 августа 1920 г. начали передачу города литовским властям, но уже 9 октября 1920 г. польские воинские формирования под руководством генерала Л. Желиговского заняли Вильно и объявили его столицей Срединной Литвы, которая в феврале – марте 1922 г. вошла в состав Польши.

Безусловно, эти события не способствовали стабильному развитию библиотеки, хотя попытки организовать её работу предпринимались практически при каждой власти. Так, 1 февраля 1919 г. решением Народного комиссариата просвещения библиотека была названа Центральным книгохранилищем Литвы, став чуть позже и главной библиотекой Литовско-Белорусской ССР. В этот период она фактически (пусть и де-юре) выполняла функции национальной библиотеки Литвы и Беларуси.

В 1919 г. библиотека была передана университету, восстановленному в Вильно 28 августа 1919 г. указом Ю. Пилсудского и получившему название «Университет им. Стефана Батория». Таким образом, фонд наиболее крупной библиотеки Северо-Западного края, собранный на этих землях в последней трети XIX — начале XX вв., лег в основу образованной в Вильно университетской библиотеки.

Новый этап развития библиотеки начался 8 ноября 1920 г. после образования Срединной Литвы, однако полноценная её деятельность была восстановлена только в 1924 г. С 1927 г. она стала называться Публичной университетской библиотекой[29]. До 1939 г. библиотека продолжала служить центром сбора белорусских книг и периодических изданий, выходивших в свет на территории Западной Беларуси. Только за 1919–1929 гг. в её фонд поступило более 90 тыс. экз. книг и журналов[30]. Среди них были и издания, вышедшие в свет на этнических белорусских землях и принадлежавшие перу белорусских авторов. Они содержали сведения о различных аспектах жизнедеятельности в западных регионах Беларуси[31]. К сентябрю 1936 г. в фонде Библиотеки Виленского университета им. Стефана Батория насчитывалось около 350 тыс. экз.

---

29 Bibljoteki wileńskie : pr. zbior. / red. A. Łysakowski. Wilno : [s. n.], 1932. S. 6–7 ; Butkevičienė B. Vilniaus universiteto biblioteka = Vilnius University Library. 2-as papild. leid. Vilnius, 2005. P. 8. S. 8 ; Vilnonytė V. Lietuvos TSR Valstybinė Respublikinė Biblioteka, 1919–1940 = Государственная республиканская библиотека Литовской СССР, 1919–1940: bibliotekų istorijos metodikos recomendacijos . Vilnius, 1984. P. 145. S. 145.

30 Lisowski S. Uniwersytetcka Biblioteka Publiczna w Wilnie w latach 1919–1929. Wilno : [s. n.], 1931. S. 11

31 Мотульский Р. С. Из прошлого в будущее. Библиотеки Беларуси : в 2 ч. Минск, 2011. Ч. 1 : IX — начало XX в. С. 212–214..

книг, 12,5 тыс. рукописей, 211 инкунабул. По другим сведениям её фонд в 1939 г. состоял из 598 тыс. экз.[32]
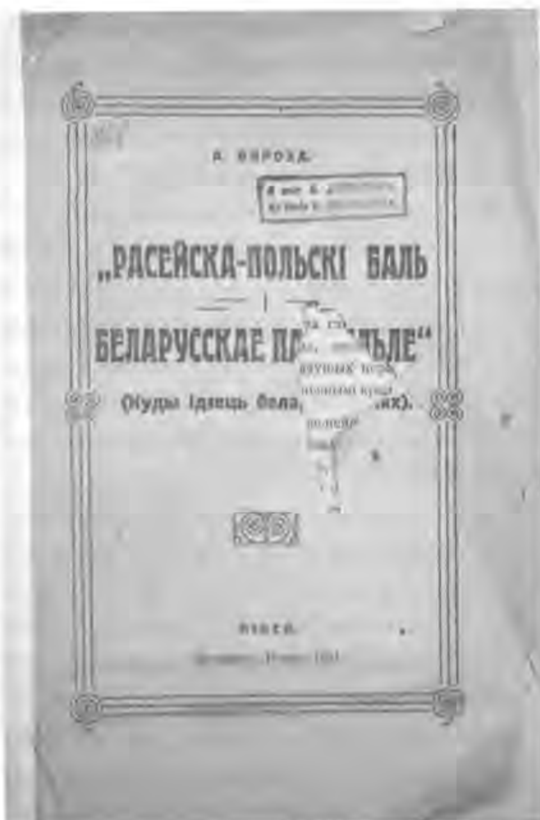
Беларускае выданне Пінскай друкарні «Hasło». 1921 г. «Бяроза А. Расейска-польскі баль і беларускае па[хмел]ьле. Куды ідзець бела[рускі шл]ях».

Ещё одной крупной библиотекой, играющей значительную роль в культурной жизни края, была Государственная публичная библиотека им. Евстафия и Эмилии Врублевских. Её основу составила частная коллекция знаменитого юриста, известного белорусского деятеля Тадеуша Врублевского (1858–1925), который на протяжении всей своей жизни собирал книги и иные материалы о Вильно, прошлом и настоящем земель Великого княжества Литовского (ВКЛ). Основу собрания составляли представленные цензуре экземпляры книг и иных документов от начала XIX в. до восстания 1863 г. Тадеушем Врублевским были приобретены книжные коллекции Г. Плятера, Г. Татура, масонская библиотека витебского адвоката В. Федоровича, в которых хранились ценные белорусские книги и рукописи, зарубежные издания. Он также собрал все листовки времён Первой мировой и Гражданской войн, имевшие отношение к Вильно и краю, архивные и рукописные материалы на эту тему.

В начале 1925 г. в библиотеке и музее насчитывалось 80, 5 тыс. томов произведений печати, более 10,5 тыс. гравюр, более 28 тыс. рукописей, писем, древних актов, 1474 карты, 407 печатей, 2472 фотоснимка, 202

32 Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)… С. 172

медали и медальона и др. После смерти Т. Врублевского коллекция приобрела статус Государственной публичной библиотеки и правительство стало охранять её целостность и пополнять новыми материалами. В соответствии с уставом 1937 г. была расширена территория, на которой библиотека имела право собирать произведения печати, рукописи, карты, гравюры, музейные и архивные материалы[33].

Библиотека также пополнялась за счёт частных пожертвований и книжных собраний отдельных организаций и учреждений. В частности, туда попали собрания Научно-исследовательского института Восточной Европы (около 10 тыс. книг), а в 1937 г. она увеличилась за счёт фондов ликвидированной Виленской православной семинарии (23,7 тыс. экз.) Накануне Второй мировой войны в библиотеке насчитывалось около 200 тыс. единиц хранения[34].

Государственная публичная библиотека им. Евстафия и Эмилии Врублевских сыграла заметную роль в научной и культурной жизни Западной Беларуси. Она была одним из центров, обеспечивавших специалистов, занимавшихся изучением истории ВКЛ, вопросов польской, белорусской и литовской культур.

Наряду с Вильно большое количество библиотек также было создано и продолжало действовать в Бресте (91) и Гродно (68), что соответствовало статусу этих населённых пунктов в культурной жизни края (табл. 3). Центрами книжной культуры также продолжали оставаться такие древние белорусские города, как Барановичи, Волковыск, Лида, Несвиж, Новогрудок, Пинск, Слоним и другие, в библиотеках которых были сконцентрированы значительные книжные собрания.

Так, в Гродно городская библиотека насчитывала 31,1 тыс. экз., библиотека исторического музея — 20 тыс. экз., в трёх библиотеках магистрата было ещё 1,2 тыс. экз. Популярностью у местного населения пользовалась городская библиотека в Лиде, основанная в 1922 г. и считавшаяся одной из лучших в Западной Беларуси. Основу книжного фонда составила личная коллекция городского бургомистра Р. Бергмана, и к 1938 г. в ней насчитывалось уже около 10 тыс. книг[35]. Многие библиотеки на территории Западной Беларуси вели активную работу

33 Саітава В. І. Краязнаўчая дзейнасць бібліятэк Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С. 233–234.

34 Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С. 172.

35 Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С. 172.

по формированию фондов белорусской и краеведческой литературы и её популяризации среди населения. Так, в уже упоминавшейся городской библиотеке в Лиде был создан фонд литературы о городе и регионе, который активно использовался читателями[36].

*Таблица 3. Западнобелорусские города с наибольшим количеством библиотек**

№ п/п	Город	Количество библиотек	Объём фонда
1	Вильно	389	1 903 606
2	Брест	91	93 494
3	Гродно	68	118 939
4	Пинск	34	92 914
5	Барановичи	29	19 624
6	Лида	23	26 394
7	Новогрудок	22	24 154
8	Волковыск	20	16 033
9	Слоним	20	13 893
10	Несвиж	15	22 882

* Таблица составлена на основании данных, опубликованных в: Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С. 173.

Наряду с государством библиотеки также содержали религиозные конфессии, национально-культурные и научные общества и объединения. Так, крупные книжные собрания имели римско-католические семинарии в Вильно и Пинске. В библиотеке Виленской семинарии в 1937 г. было 56,3 тыс. экз. Фонд библиотеки Пинской римско-католической семинарии в 1939 г. насчитывал 42,3 тыс. книг. Среди них было 4 тыс. старопечатных книг, более 600 рукописей XVIII–XIX вв., а также личное книжное собрание бискупа З. Лозинского[37]. Несмотря на доминирование в крае римско-католической церкви, наряду с ней в западных регионах Беларуси развивались также православная, греко-католическая и протестантская церкви, имели свои храмы иудеи и мусульмане, которые тоже создавали и содержали свои библиотеки.

36 Саітава В. І. Краязнаўчая дзейнасць бібліятэк Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С. 230.

37 Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С. 172.

Общество «Polska macierz skolna» («Польская матерь школьная») (ПМШ), которое активно пропагандировало польский язык и культуру, наряду с поддержкой школ и других учреждений также создало свою сеть библиотек. При этом необходимо отметить, что из всех созданных ПМШ библиотек примерно половина приходилась на западнобелорусские земли[38]. Всего же ПМШ в Западной Беларуси к 1936 г. было создано 872 библиотеки, в фондах которых насчитывалось 127,6 тыс. книг и услугами которых пользовались 16 тыс. читателей (табл. 4). Основное количество библиотек — 732 (84%) — были передвижными, и только 140 (16%) стационарно размещались в конкретных населенных пунктах. Их книжные собрания и возможности были весьма скромны: на одну среднестатистическую библиотеку приходилось около 150 книг, которыми пользовались 183 читателя. Значительная часть библиотек ПМШ (44%) и их фондов (39%) находилась в Виленском воеводстве.

*Таблица 4. Библиотеки «Польской матери школьной» в воеводствах Западной Беларуси в 1936 г.**

№ п/п	Воеводство	Библиотеки			Кол-во книг	Кол-во читателей
		общее кол-во	стационарные	передвижные		
1	Виленское	386	27	359	49 953	5 043
2	Новогрудское	116	14	102	24 986	2 862
3	Полесское	263	68	195	37 076	6 043
4	Белостокское	107	31	76	15 654	2 127
	Всего	**872**	**140**	**732**	**127 669**	**16 075**

* Таблица составлена на основании данных, опубликованных в: Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)… С. 168.

Правом создавать библиотеки также располагало ТБШ. В конце 1920-х гг. им было открыто более 250 библиотек-читален, 100 народных домов и множество кружков[39]. Многие кружки имели библиотеки, которые насчитывали по 1000 и более книг на русском, белорусском и польском языках[40].

---

38 Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)… С. 167.

39 Говін С. В. Друк Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)… С. 72–73.

40 Шляхам асьветы // Летапіс Таварыства Беларускае Школы. 1936. № 1/3. С. 20.

В начале 1930-х гг. наметилось некоторое оживление деятельности БИХиК. В 1931 г. под его эгидой действовало 52 кружка, из которых 36 имели библиотеки[41].

Особый вклад в развитие библиотечного дела в западных регионах Беларуси внесло созданное 26 января 1918 г. в Вильно Белорусское научное общество (БНО). В 1921 г. при БНО был открыт Виленский белорусский историко-этнографический музей им. И. Луцкевича, в структуре которого создана библиотека, насчитывавшая более 14 тыс. книг. Её основу составляли материалы из личной коллекции И. Луцкевича, а также библиотеки Е. Романова и книжного собрания Б. Даниловича. Наиболее ценную часть фондов составляли редкие и старопечатные издания, среди которых были Жировичское Евангелие XIV в., Требник 1546 г., Китаб XVI в., Триодь цветная 1491 г., Библия Ф. Скорины 1517 г., Статут Великого княжества Литовского 1588 г., книги типографий Беларуси XVI–XVIII вв.[42]. В библиотеке были также различные издания на белорусском, русском, польском и литовском языках.

Центрами общественно-культурной жизни еврейского населения в городах и местечках Западной Беларуси являлись многочисленные книжные магазины и библиотеки, которые содержались еврейскими партиями, культурно-просветительными организациями, синагогами, частными лицами. В больших городах с инициативой создания библиотек часто выступала еврейская интеллигенция, активно участвовавшая в светской культурной жизни. Популярностью у виленских читателей пользовалась библиотека Центрального комитета по образованию Центральной еврейской школьной организации, имевшая в 1939 г. 40 тыс. книг. В Вильно с конца XIX в. работала библиотека им. М. Страшуна с читальней. Её собственником являлась местная еврейская религиозная община. В 1930 г. в библиотеке насчитывалось более 30 тыс. томов, среди которых были и инкунабулы конца XV в., около 30 изданий XVI в., более 100 рукописей. К 1937 г. её книжное собрание составило 39,1 тыс. экз.

К концу 1930-х гг. в восточных регионах Польши действовало 60 библиотек культурно-просветительного общества «Тарбут» с фондом 69,8 тыс. книг. Собственную библиотечную сеть имела также бундовская культурно-просветительная организация «Культур-лига», имевшая в 1928 г. около 400 библиотек, обслуживавших более 30 тыс. читателей.

41 Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С. 57.

42 Там жа. С. 65.

К 1937 г. их количество увеличилось до 800. В Бресте и Пинске действовали общества поддержки еврейского образования и культуры, при которых существовали библиотеки. В 1936 г. в каждой из них насчитывалось по 10 тыс. экз. Крупные фонды имели также библиотеки еврейских религиозных общин в Гродно (7,3 тыс. экз.), Мире (около 5,6 тыс. экз.), Слониме (5 тыс. экз.), Ружанах (1,5 тыс. экз.) и других городах и местечках края. Библиотеки еврейских культурно-просветительных организаций и профсоюзов располагали самыми большими фондами. На их долю приходилось 60% фондов среди еврейских библиотек и 85,6% читателей[43].

Русские библиотеки в восточных регионах Польши чаще всего создавались общинами старообрядцев в местах их компактного проживания. Одна из первых таких библиотек-читален была открыта в сентябре 1931 г. в Вороновской общине Браславского повета и насчитывала в своём фонде 727 книг. В 1933 г. библиотека-читальня была организована в Кирилинской общине Браславского повета. В 1937 г. старообрядческие библиотеки-читальни действовали уже в 11 общинах, но их фонды были немногочисленны и насчитывали всего 3417 книг. Более половины из них возникли в 1935–1936 гг.[44]

На территории Западной Беларуси также действовали украинские политические и культурно-просветительные организации. Особо активно была развита их деятельность на Полесье. В Полесском воеводстве в начале 1932 г. насчитывалось 53 читальни украинского культурно-просветительного общества «Просвіта» («Просвещение»), в т. ч. в Кобринском повете — 26, Брестском — 21, Дрогичинском — 3, Пружанском — 2 и Пинском — 1. Члены «Просвіти» («Просвещения») вели активную антипольскую пропаганду, поэтому польские власти под угрозой остановки деятельности «Просвіти» («Просвещения») потребовали от её руководства удаления «подрывных элементов». В связи с этим руководитель «Просвіти на Поліссі» А. Базылевич вынужден был закрыть 1 июня 1932 г. 30 библиотек-читален. В число ликвидированных попали все сельские библиотеки-читальни[45].

Также украинские библиотеки на западнобелорусских землях содержал Украинский центральный комитет — главный координаци-

---

43 Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С. 201.

44 Там жа. С. 215.

45 Вабішчэвіч А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)... С. 227.

онный орган украинской политической эмиграции. Так, его отдел в Гродно, действовавший в первой половине 1930-х гг., имел собственную библиотеку-читальню[46].

В местах компактного проживания литовцев действовало Культурно-просветительное общество Святого Казимира, которым на северо-востоке Польши была создана 131 библиотека. Из них 124 (95%) находились в Свенцянском повете, 21 — в Вильно, 5 — в Браславском и 1 — в Виленско-Трокском поветах[47]. Репрессивные акции польских властей против литовских организаций привели к закрытию в 1936 — начале 1938 г. 118 из них[48].

Свои библиотеки на территории Западной Беларуси смогли открыть также некоторые отделы Культурно-просветительного союза татар Польши (КПСТП), но их фонды были весьма малочисленны. Так, основанная в августе 1927 г. библиотека КПСТП в Слониме, содержавшаяся на средства А. и С. Смольских, стала самым крупным татарским книжным собранием — в 1934 г. там насчитывалось всего 544 книги. Библиотека Виленского отдела КПСТП в 1938 г. располагала 318 экз. книг[49].

Наряду с общественными в крае продолжали развиваться и личные библиотеки. Крупнейшей являлась библиотека Несвижской ординации Радзивиллов, занимавшая особое место в культуре Беларуси. Созданная во второй половине XVI в., она за несколько веков превратилась в крупнейшее частное собрание Речи Посполитой. После первого раздела Речи Посполитой в 1772 г. она по приказу Екатерины II как военный трофей была вывезена из замка. После конфискации в Несвижском замке осталась лишь небольшая библиотека, которая вместе с тем продолжала пополняться. Во время войны между Францией и Россией в 1812 г. Доминик Героним Радзивилл (1786–1813) выступил на стороне Наполеона, поэтому после вступления в Несвиж русской армии имение Радзивиллов снова подверглось разграблению — в конце октября 1812 г. из Несвижского замка в Санкт-Петербург было вывезено значительное количество ценных книг.

В 1813 г. прервалась старшая ветвь Радзивиллов, а ординация перешла к следующей по старшинству линии рода. Антон и Мария Радзивиллы — представители немецкой ветви рода, получившие право распоряжаться Несвижским замком, — приступили к восстановлению

46 Там жа. С. 229.
47 Там жа. С. 240.
48 Там жа. С. 245
49 Там жа. С. 254

замка и воссозданию библиотеки. В 1880 г. они перевезли в Несвиж из Берлина своё книжное собрание, которое стало основой новой коллекции замка, так называемой второй библиотеки Радзивиллов.

Во время Первой мировой войны и последовавших за ней военных и революционных столкновений Несвижский замок и его библиотека оказались втянутыми в водоворот политических и военных событий. Несмотря на то, что во время Первой мировой войны в замке находился военный госпиталь, его книжное собрание тогда осталось практически нетронутым. Определённая часть коллекции погибла несколько позже — в начале 1919 г., — когда с отступлением польских войск замок был подвергнут разграблению[50].

В межвоенный период Радзивиллы продолжали пополнять библиотеку. К сожалению, исследователи пока не располагают точными данными об объёме фонда второй Несвижской библиотеки Радзивиллов, хотя дошедшие до нас части коллекции свидетельствуют о её богатом содержании.

Проблематика развития книжного и библиотечного дела в западных регионах Беларуси в межвоенный период ждёт своих исследователей. Чем больше мы будем знать о развитии книжной культуры на западных этнических белорусских землях в то непростое время, тем более точно сможем восстановить историю своей страны.

50 Мотульский Р. С. Из прошлого в будущее. Библиотеки Беларуси… С. 114–117, 215–219.

Вабішчэвіч А.М.

Друк і бібліятэчная справа на Брэстчыне ў 1939–1941 гг.

Тэрытарыяльныя межы даследавання выбранай навуковай праблематыкі гісторыі айчыннай бібліятэчнай справы ахопліваюць тэрыторыю Брэсцкай вобласці ў 1939–1941 гг. Тады ў склад яе 18 раёнаў увайшлі Брэсцкі, Кобрынскі, Пружанскі паветы, заходняя частка Драгічынскага і Косаўскага паветаў былога Палескага ваяводства, паўднёвая частка Бельскага і Ваўкавыскага паветаў былога Беластоцкага ваяводства.

Ужо ў час верасьнёўскага (1939 г.) паходу Чырвонай арміі ў Заходнюю Беларусь былі накіраваны журналісты. Наколькі важнае значэнне надавалася ролі сродкаў масавай інфармацыі ў ідэйна-палітычным суправаджэнні дадзенай ваеннай кампаніі і наступных працэсаў саветызацыі заходнебеларускіх зямель, сведчыць абмеркаванне стану СМІ сталінскім кіраўніцтвам напярэдадні ваеннага выступлення. У дзённіку тагачаснага першага сакратара ЦК КП(б)Б П.К. Панамарэнкі адзначана, што яшчэ 12 верасня 1939 г. І.В. Сталін сярод шэрагу ўказанняў даручыў неадкладна заняцца выданнем і распаўсюджваннем прэсы. «...Першай справай пасля арганізацыі часовага ўпраўлення — паставіць газеты, захапіць для гэтага друкарні і паперу, дзе няма друкарні для выдання мясцовай газеты, то выкарыстаць армейскія друкарні. Насельніцтва павінна атрымоўваць найперш праз газеты палітычную інфармацыю пра становішча, пастаўленыя задачы, мерапрыемствы

і г.д., падабраць работнікаў газеты: а) рэдактар, б) літаратурны работнік, в) сакратар рэдакцыі...»[1]. Сярод камандзіраваных у заходнебеларускі край былі і студэнты Мінскага камуністычнага інстытута журналістыкі. Адначасова туды накіроўвалася неабходнае паліграфічнае абсталяванне для выдання газет. Першапачаткова газеты з'яўляліся органамі часовых упраўленняў. Пераважна ў іх перадрукоўваліся матэрыялы рэспубліканскіх і ўсесаюзных газет.

Новыя сродкі масавай інфармацыі павінны былі таксама задаволіць культурныя інтарэсы як беларускай большасці, так і нацыянальных меншасцей. Кіраўнік пісьменніцкай арганізацыі савецкай Беларусі М. Лынькоў у службовай запісцы ад 10 снежня 1939 г., адрасаванай у ЦК КП(б)Б, прызнаваў недастатковай сетку яўрэйскіх газет у гарадах Заходняй Беларусі: «Існуючы ў Мінску літаратурны часопіс не даваў рады з асваеннем усяго літаратурнага матэрыялу, бо яўрэйскія пісьменнікі складаюць рашучую большасць сярод пісьменнікаў заходніх абласцей Беларусі. Трэба вырашыць як справу яўрэйскіх газет, так і дадатковага літаратурнага часопіса». Прапаноўвалася наладзіць выданне новага яўрэйскага часопіса ў Беластоку. У рэкамендацыйнай частцы запіскі ўтрымлівалася патрабаванне аб выданні дзіцячай яўрэйскай газеты[2]. У пачатку 1941 г. група пісьменнікаў з Беластока на чале са старшынёй мясцовага аддзела пісьменніцкай арганізацыі П. Пестраком звярталася ў Маскву, у ЦК УКП(б), аб выданні на ідыш штодзённай газеты для ўсіх заходніх абласцей. Аднак атрымала адмоўны адказ — няма неабходнасці выдаваць такую газету, бо ёсць штодзённая рэспубліканская газета «Кастрычнік» на ідыш, штомесячны часопіс «Sztern», тыднёвая абласная газета ў Беластоку[3].

Станаўленне савецкага друку на Брэстчыне пачалося ўжо ў верасні 1939 г. З 26 верасня 1939 г. у Брэсце пачала выходзіць як орган часовага ўпраўлення па-беларуску газета «Рабочы», рэдактарам якой быў Арон Рабіновіч. У адным з тыднёвых нумароў былі старонкі на польскай мове і ідыш. З 69 нумара газета стала органам Брэсцкага абкама партыі і аблвыканкама як выключна беларускамоўная газета «Зара». Рашэнне аб яе адкрыцці было прынята спачатку ў Мінску ў ЦК КП(б)Б (21 лістапада

1 «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...». Верасень 1939 г. — 1956 г. : дакументы і матэрыялы : у 2 кн. / склад.: У. І. Адамушка [і інш.]. Мінск, 2009. Кн. 1 : Верасень 1939 г.–1941 г. С. 252.

2 Zachodnia Białoruś 17 IX 1939–22 VI 1941 : wydarzenia i losy ludzkie. Warszawa, 1998. T. 1 : Rok 1939. S. 419–420.

3 «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...»... С. 223, 225.

1939 г.), а потым у Брэсце — у абкаме партыі (29 снежня 1939 г.). Спачатку абавязкі адказнага рэдактара часова выконваў А. Рабіновіч. Быў устаноўлены штат газеты — 40 чалавек[4].

Амаль адначасова з брэсцкай газетай «Рабочы» ў верасні 1939 г. пачалося выданне газеты «Труд» у Кобрыне. У гэтым горадзе ў кастрычніку-лістападзе 1939 г. жылі і працавалі камандзіраваныя журналісты — вядомыя савецкія літаратары А. Твардоўскі і Б. Гарбатаў.

На мясцовыя партыйныя органы была ўскладзена задача аб наладжванні выдання раённых газет, кантролю за імі. Паводле рашэння Бюро ЦК КП(б)Б з 1 мая 1940 г. прадугледжвалася выданне беларускамоўных раённых газет[5]. Раённыя газеты павінны былі займацца ідэйна-палітычным выхаваннем працоўных у ходзе паўсядзённай прапаганды мерапрыемстваў партыі і ўрада, рабіць гэта на прыкладзе мясцовых устаноў і асобаў. Назвы гэтых выданняў адлюстроўвалі іх ідэйна-палітычнае прызначэнне — «Сталінская перамога» (Дамачава), «Сялянская газета» (Сямяцічы), «Шлях перамогі» (Высокае), «Бальшавіцкі шлях» (Дзівін) і інш. Нягледзячы на вялікі аб'ём як усесаюзных, рэспубліканскіх, так і мясцовых перыядычных выданняў, распаўсюджванне газет і часопісаў ажыццяўлялася з пэўнымі цяжкасцямі. На бюро Брэсцкага абкама партыі 23 верасня 1940 г. адзначалася зніжэнне падпіскі на рэспубліканскія выданні: за перыяд з ліпеня па верасень бягучага года колькасць падпісчыкаў газеты «Звязда» знізілася з 3350 да 2650, газеты «Чырвоная змена» — з 1723 да 1240, часопіса «Большевик Белоруссии» — з 858 да 630. Падобная сітуацыя была і з раённымі газетамі. Тыраж раённых газет «Труд», «Чырвоная звязда», «Новы шлях» знізіўся за адпаведны перыяд з 5,5 тыс. экзэмпляраў да 4183. Сярод раёнаў-аўтсайдэраў у гэтай справе называліся Антопальскі, Жабінкаўскі, Ружанскі, Дамачаўскі, Дзівінскі, Бярозаўскі. Значная частка сельскай мясцовасці Маларыцкага, Дамачаўскага, Антопальскага і іншых раёнаў вобласці пакуль яшчэ слаба забяспечвалася дастаўкай прэсы[6].

Аднак адбывалася арганізацыйнае станаўленне брэсцкай абласной газеты «Зара», рэдактарам якой стаў Георгій Цярэнцьевіч Мінчукоў, які раней быў на рэдактарскай працы на Магілёўшчыне. Газеце «Зара»

4 Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (ДАБВ). Ф. 1п. Воп. 16. Спр. 1. Арк. 23. ; Туров В. Первый на капитанском мостике // Заря. 2008. 28 июня. С. 6.

5 Мисаревич Е. А. На освобождённой земле. Политическая работа в западных областях Белоруссии (сентябрь 1939 — июнь 1941 гг.). Минск, 1996. С. 56.

6 ДАБВ. Ф. 1п. Воп. 16. Спр. 5. Арк. 52.

дастаўся былы кадравы састаў, маёмасць папярэдняга перыядычнага выдання — газеты «Рабочы». Былы рэдактар А. Рабіновіч стаў загадчыкам аддзела прапаганды. Штат рэдакцыі газеты быў скамплектаваны з работнікаў, якіх камандзіравалі з усходніх абласцей БССР, а таксама з РСФСР («усходнікаў»). Аднак устаноўлены штат рэдакцыі з 40 чалавек сфарміраваць было вельмі складана[7]. Да красавіка 1940 г. газета не мела ўкамплектаванага рэдакцыйнага калектыву — не хапала 14 адказных работнікаў. З ідэалагічных меркаванняў было выключана прыцягванне да працы журналістаў выданняў былой Польскай дзяржавы. Кадравая праблема ўскладнілася яшчэ і пасля таго, як неўзабаве партыйныя органы абавязалі «ўпарадкаваць штат і перабудаваць апарат» газеты. На падставе дырэктыўных указанняў з Масквы на бюро абкама партыі 19 жніўня 1940 г. рэдактару газеты было прапанавана зменшыць штат да 30 чалавек (11 літработнікаў, 4 уласныя карэспандэнты, 15 чалавек абслугоўваючага персаналу), а таксама скараціць на працягу некалькіх дзён рэдакцыйныя і выдавецкія выдаткі не менш, чым на 30%, і забяспечыць паступленне зэканомленых сродкаў у партыйны бюджэт[8]. Тыраж газеты «Зара» складаў тады 20 тыс. экзэмпляраў.

Як самакрытычна прызнаваўся Г.Ц. Мінчукоў на 1-й абласной партыйнай канферэнцыі 18 красавіка 1940 г., газета нездавальняльна асвятляла не толькі ўнутрыпартыйнае жыццё, але і стан сельскай гаспадаркі, праблемы ўмацавання абароназдольнасці, працу савецкага апарату, гандлю, барацьбу са спекуляцыяй і інш.[9]. Журналісты імкнуліся выступаць і супраць існуючых сацыяльных заганаў. Прынцыповую пазіцыю заняла рэдакцыя адносна бюракратычнай практыкі ігнаравання скаргаў насельніцтва. Напрыклад, за перыяд з 1 студзеня да 10 жніўня 1940 г. Брэсцкі гарвыканкам не адрэагаваў на 26 лістоў грамадзян, апублікаваных на старонках газеты «Зара», дзе выкрываліся розныя недахопы і злоўжыванні. Намаганнямі рэдактара Г.Ц. Мінчукова бюро абкама партыі запатрабавала ад кіраўніцтва гарвыканкама на працягу 2-х тыдняў даць адказы на ўсе заўвагі, скаргі і рабіць гэта і ў далейшым, а таксама абавязала ўсе райкамы партыі ў 10-дзённы тэрмін рэагаваць на публікацыі ў друку, скаргі працоўных[10].

---

7 Минчуков Г. У истоков новой жизни: рассказывает первый редактор «Зари» // Заря. 1989. 23 сентября.

8 Туров В. Первый на капитанском мостике… С. 6–7.

9 ДАБВ. Ф. 1п. Воп. 16. Спр. 6. Арк. 100.

10 Туров В. Первый на капитанском мостике… С. 6–7.

Для разгортвання культурна-асветніцкай працы важнае значэнне надавалася арганізацыі ў валасных цэнтрах хатаў-чытальняў, а ў гарадах — дамоў сацыялістычнай культуры. Адпаведная пастанова бюро Брэсцкага абкама партыі была прынята 14 снежня 1939 г. Акрамя вясковых хатаў-чытальняў, прадугледжвалася адкрыццё дамоў сацыялістычнай культуры ў Кобрыне, Пружанах, Бярозе-Картузскай, Камянцы, Высока-Літоўску. Усе гэтыя ўстановы трэба было забяспечыць партрэтамі кіраўнікоў партыі і ўрада, плакатамі, шахматамі, шашкамі, даміно, праводзіць агітацыйна-прапагандысцкую, культурна-асветніцкую работу і інш.[11]

Паводле пастановы ЦК КП(б)Б «Аб мерапрыемствах па ўмацаванні пагранічных раёнаў» ад 27 ліпеня 1940 г. прадугледжвалася ў 1940/1941 годзе адкрыццё хатаў-чытальняў ва ўсіх сельсаветах прыгранічных раёнаў, забеспячэнне іх бібліятэкамі, радыёпрыёмнікамі, патэфонамі і інш. Планавалася выдзяленне сродкаў на будаўніцтва ў 1941 г. дамоў сацыялістычнай культуры ў Высокаўскім, Сямяціцкім раёнах. Абласныя і раённыя партыйныя ўлады абавязалі прасачыць за поўным выкарыстаннем адпушчаных у 1940 г. сродкаў для набыцця літаратуры для раённых і сельскіх бібліятэк[12].

Як сведчаць апублікаваныя архіўныя крыніцы, восенню 1940 г. з запланаваных для адкрыцця ў Брэсцкай вобласці 18 раённых дамоў сацыялістычнай культуры 2 не былі адкрыты — у Жабінкаўскім і Дзівінскім раёнах, з 160 хатаў-чытальняў — не былі адкрыты 14. З адкрытых хатаў-чытальняў больш за 30 размясціліся ў наёмных памяшканнях, якія не былі прыстасаваны для правядзення культурна-масавай работы — у Гайнаўскім, Бярозаўскім, Камянецкім, Жабінкаўскім раёнах. У Бярозе бібліятэка была арганізавана ў аднапавярховым будынку былой яўрэйскай бібліятэкі. У Антопалі бібліятэка спачатку размяшчалася ў клубным пакоі, а ў другой палове 1940 г. перасялілася ў прыватны дом, дзе заняла 3 пакоі. У вобласці было створана 136 чырвоных куткоў. Матэрыяльна-тэхнічная база хатаў-чытальняў заставалася слабай. Дрэнным было іх фінансаванне. Па стане не раней 15 жніўня 1940 г., у Брэсцкай вобласці за першае паўгоддзе 1940 г. было выкарыстана толькі 19% выдзеленых сродкаў, а асобнымі хатамі-чытальнямі — усяго 8%. У шэрагу раёнаў вобласці (Пружанскім, Жабінкаўскім, Сямяціцкім) было адпушчана кожнай хаце-чытальні толькі па 300 рублёў для падпіскі на га-

11 ДАБВ. Ф. 1п. Воп. 16. Спр. 1. Арк. 20, 67–69.
12 «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...»... С. 173.

зеты і часопісы[13]. З-за непісьменнасці і малапісьменнасці часткі жыхароў, асабліва ў сельскай мясцовасці, слабасці сацыяльна-культурнай сферы і іншых прычын перыядычны друк знаходзіў распаўсюджванне далёка не ва ўсім тагачасным мясцовым грамадстве. Для вяскоўцаў бібліятэкары наладжвалі гучныя чытанні, тэатралізаваныя пастаноўкі (напрыклад, у в. Азяты Жабінкаўскага раёна)[14]. Польская супольнасць, былыя заможныя слаі праяўлялі скептычныя ці негатыўныя адносіны да савецкай прапаганды ў друку. «Савецкіх газет не чытаем, — адзначыла 31 сакавіка 1940 г. у сваім дзённіку жыхарка Брэста Х. Керская. — Навіны, што слухаюцца па прыёмніках, распаўсюджвае «абцасавая пошта»[15].

Выдзеленыя сродкі слаба асвойваліся асобнымі культурна-асветніцкімі ўстановамі. Напрыклад, у Бярозаўскім раёне з 7,1 тыс. рублёў, прызначаных на гаспадарчыя патрэбы хатаў-чытальняў, былі выкарыстаны толькі 19,6%, з 5 тыс. рублёў на іх рамонт — толькі 0,9% (44 рублі). Для параўнання — месячны пражытачны мінімум на аднаго чалавека па дзяржаўных цэнах складаў тады не менш 100 рублёў[16]. Наркамасветы рэспублікі лічыў нецярпімай такую сітуацыю з фінансаваннем культурна-асветніцкіх устаноў на месцах. Яго крытыка была адрасавана мясцовым партыйным органам Камянецкага, Жабінкаўскага, Маларыцкага, Бярозаўскага, Гайнаўскага раёнаў, якія не прынялі адпаведных мер па паляпшэнні працы хатаў-чытальняў, бібліятэк[17]. На 1-й гарадской партыйнай канферэнцыі ў Брэсце (14 красавіка 1940 г.) гаварылася аб тым, што дрэнна працавала бібліятэка, створаная пры Доме камуністычнай асветы.

Аднак план адкрыцця бібліятэк у Брэсцкай вобласці да канца 1940 г. быў выкананы: з запланаваных 1 абласной, 2 гарадскіх і 18 раённых бібліятэк усе былі адкрыты. Па некаторых паказчыках было нават перавыкананне: замест 1 дзіцячай і 37 сельскіх бібліятэк былі ад-

13 Там жа. С. 180–181 ; Нарысы гісторыі бібліятэк Брэсцкай вобласці / Брэсц. абл. бібліятэка ; склад.: Л. І. Рачкоўская, А. М. Мяснянкіна. 2-е выд., дап. і перапрац. Брэст, 2001. С. 85.

14 Нарысы гісторыі бібліятэк Брэсцкай вобласці… С. 49.

15 Сарычев В. В. В поисках утраченного времени. Брест, 2007. Кн. 2. С. 157.

16 Петровская О. В. Реалии советской жизни : культура и быт Бреста в 1939–1941 годах // Radzecka agresja 17 września 1939 r. i jej skutki dla mieszkańców ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej : studia i materiały / Instytut Historii Uniwersitetu w Białymstoku ; pod red. M. Gnatowskiego. Białystok, 2000. S. 244.

17 «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...»... С. 181–183.

крыты адпаведна 2 і 45[18]. Брэсцкая абласная бібліятэка была адкрыта паводле рашэння Брэсцкага аблвыканкама 4 студзеня 1940 г. У яе штаце акрамя дырэктара — Барыса Маркавіча Сінягава — было яшчэ 12 супрацоўнікаў[19]. З 1 ліпеня 1940 г. у Брэсцкай абласной бібліятэцы была адкрыта публічная чытальная зала. 23 мая 1941 г. у абласным цэнтры была адкрыта таксама дзіцячая бібліятэка.

Акрамя сеткі новых бібліятэк, у заходніх абласцях БССР наладжвалася сістэма кнігагандлю. Адпаведнае рашэнне на рэспубліканскім узроўні было прынята ў лютым 1940 г. Неабходна было стварыць пункты па продажы літаратуры ва ўсіх абласных гарадах і раённых цэнтрах. У верасні 1940 г. Брэсцкі абкам партыі прыняў рашэнне аб пашырэнні ў вобласці сеткі кнігагандлю. Акрамя кніжных крамаў, што ўжо дзейнічалі ў Брэсце і Кобрыне, планавалася адкрыць кніжныя крамы ў раённых цэнтрах — у Гайнаўцы, Пружанах, Сямяцічах, Высокім, Дамачаве[20].

Кніжныя фонды адкрытых бібліятэк фарміраваліся за кошт былых грамадскіх бібліятэк, што дзейнічалі да верасня 1939 г., прыватных кнігазбораў, а таксама літаратуры і перыёдыкі, прысланай з розных рэгіёнаў Савецкага Саюза. У Брэсцкую вобласць кнігі паступалі з Мінска, усходніх абласцей БССР (у сярэдзіне 1940 г. з Гомельскай вобласці накіравалі 46,1 тыс. экзэмпляраў[21]). З пачатку 1940 г. у ходзе арганізаванага ў Маскве збору кніг для Брэсцкай вобласці было накіравана 60,6 тыс. кніг. Як узгадваў загадчык бібліятэкі ў Антопалі Н. Дзмітрыеў, «прыкладна да мая 1940 г. кнігі паступалі з Мінска, Гомеля, Бабруйска, Масквы, Ленінграда і іншых гарадоў»[22]. Дзякуючы Дзяржфонду РСФСР, зборам прыватных бібліятэк Брэста, удалося ў 1940 г. скамплектаваць кніжны фонд Брэсцкай гарадской бібліятэкі, які налічваў 12 тыс. экзэмпляраў, дзе былі як працы класікаў марксізму-ленінізму, кнігі па гісторыі кампартыі, так і творы рускіх, беларускіх і замежных пісьменнікаў[23]. Кніжны фонд абласной бібліятэкі ў Брэсце таксама фарміраваўся за кошт кнігазбораў былых польскіх бібліятэк горада, прысланай з усходу рускамоўнай літаратуры, што складала 15 тыс. экзэмпляраў. Да пачатку 1941 г. Брэсцкая абласная бібліятэка

18 Там жа. С. 191.
19 Нарысы гісторыі бібліятэк Брэсцкай вобласці… С. 4.
20 ДАБВ. Ф. 1п. Воп. 16. Спр. 5. Арк. 34.
21 «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...»... С. 178.
22 Нарысы гісторыі бібліятэк Брэсцкай вобласці… С. 85.
23 Там жа. С. 76.

мела ўжо 35 тыс. экзэмпляраў кніг, якімі карысталіся 3 тыс. чытачоў[24]. Кнігі паступалі таксама праз створаны ў Брэсце бібліятэчны калектар.

У ходзе станаўлення сеткі бібліятэк важнае значэнне надавалася іх кадраваму забеспячэнню. У снежні 1940 г. 6-месячныя курсы бібліятэкараў у Брэсце скончылі 75 чалавек. На кіруючыя пасады (бібліятэчных інспектараў аблана, дырэктараў абласных бібліятэк і інш.) бібліятэчнай сферы ў заходнія вобласці БССР накіроўваліся выпускнікі Маскоўскага бібліятэчнага інстытута, заснаванага ў 1930 г. (цяпер — Маскоўскі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў)[25].

Сфарміраваная ў БССР сістэма партыйна-ўрадавага кантролю за кнігавыдавецкай дзейнасцю, кнігагандлем, бібліятэчнай справай пашыралася і на тэрыторыю заходніх абласцей. Уводзіліся ў дзеянне ідэалагічныя абмежаванні з боку цэнзурнага органа — Галоўнага ўпраўлення па справах літаратуры і выдавецтваў БССР. Паводле яго загаду адбывалася «выдаленне варожай літаратуры» з бібліятэк грамадскага карыстання і кнігагандлёвай сеткі заходніх абласцей БССР[26]. У макулатуру трапілі польскія падручнікі, навуковая і мастацкая літаратура, кнігі заходнебеларускіх аўтараў, што непрыхільна ставіліся да камуністычнай ідэалогіі, і інш. Улічваючы тое, што ў 1937 г. у рэспубліцы быў спынены выпуск польскамоўнай літаратуры на падставе таго, што «кадры польскіх паэтаў і пісьменнікаў БССР нязначныя і засмечаныя варожымі элементамі»[27], абвастрыўся дэфіцыт кніг на польскай мове. Як адзначалася ў лісце ЦК КП(б)Б «Аб недахопах у працы партыйных і савецкіх органаў у заходніх абласцях Беларусі» ад 21 кастрычніка 1940 г., пры «ачышчэнні бібліятэчнай і кнігагандлёвай сеткі ад контррэвалюцыйнай нацыяналістычнай літаратуры, у некаторых выпадках знялі з ужытку літаратуру, якая ўяўляе мастацкую і гістарычную каштоўнасць: творы Міцкевіча, Ажэшкі і перакладзеныя на польскую мову кнігі заходнееўрапейскіх і рускіх класікаў»[28].

Абмежаваны і няпоўны характар крыніц не дазваляе ў цяперашніх умовах прасачыць незайздросны лёс асобных прыватных кнігазбораў, што знаходзіліся ў былых памешчыцкіх маёнтках, уласных памяш-

24 Новыя кнігі: па старонках беларускага друку / Нац. б-ка Беларусі. Мінск, 2010. № 6. С. 13.

25 «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...»... С. 191–192.

26 Там жа. С. 148.

27 Сумко А. В. Дзяржаўная палітыка ў кнігавыдавецкай справе БССР (1919–1941) : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02, БДПУ імя М. Танка. Мінск, 2008. С. 17.

28 «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...»... С. 197.

каннях. Гэтая праблематыка фрагментарна, у некаторых выпадках суб'ектыўна і тэндэнцыйна закранута толькі ў асобных працах польскіх вучоных, польскамоўнай мемуарнай літаратуры[29], дзе прыведзены факты канфіскацыі, рабавання ці знішчэння кнігазбораў. Сярод іх трэба мець на ўвазе тыя кнігазборы, уладальнікі якіх былі арыштаваны ці дэпартаваны савецкімі спецорганамі. Напрыклад, былі страчаны ў выніку высялення прыватныя кнігазборы рамесніцкай сям'і Л. Рудліцкай (150 кніг) з Бучаўлянкі Пружанскага павета, М. Ягусяка (60 кніг) з Пружан, ляснічага С. Асавецкага (150 кніг) з Косава, разрабаваны кнігазбор С. Куфлеўскай (200 кніг) з Пружан[30]. Сетка новых бібліятэчных устаноў выкарыстоўвала як фонды польскіх грамадскіх бібліятэк, так і канфіскаваных прыватных кнігазбораў. Аднак падлічыць іх канкрэтныя суадносіны і рэальную прысутнасць не ўяўляецца магчымым, бо бібліятэчная сфера Брэсцкай вобласці моцна пацярпела ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Велізарныя страты кнігазбораў у ваенны час былі незваротнымі.

29 Głowacki A. Legalna książka polskojęzyczna w Białoruskiej SRR (1939–1941) // Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia) w latach 1939–1941 : materiały z konferencji naukowej, Warszawa, 24–26 listopada 1993 r. / Instytut studiów politycznych PAN ; pod red. M. Giżejewskiej i T. Strzembosza. Warszawa, 1995. S. 214–232.

30 Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej : informator / red. B. Bieńkowska. Poznań, 1998. S. 93, 480–481, 301.

Мароз В.В.

Выявы кніжнасці ў іканапісе Заходняга Палесся

«Здолейце пачытаць старанна святыя кнігі, наталіцеся божых слоў і будучага веку невыказныя даброты атрымаеце: ёсць гэта нябачны сэнс, але бясконцы і вечны, цвёрды і непарушны. ...Салодкія мядовыя соты і добры цукар, але лепшы ад іх абодвух розум кніжны: гэта ёсць каштоўнасць жыцця вечнага»[1]. Словы з вядомай прытчы Кірылы Тураўскага пра чалавечую душу і цела, захаванне Божага запавету, уваскрэсенне, будучы суд і пакуты адлюстроўваюць значэнне кнігі як інструмента сакральнасці. Калі пісаная мудрасць была недасягальнай для шырокіх колаў вернікаў, іх маральнаму ўдасканаленню спрыяў абраз. Іканапісныя творы, абмежаваныя па змесце адлюстраваннем асобных сюжэтаў або персанажаў хрысціянскай гісторыі таксама, як і кніга, дапамагалі ў разуменні «нябачнага сэнсу, але бясконцага і вечнага, цвёрдага і непарушнага». У маральнай дыдактыцы і перадачы сакральнай інфармацыі функцыі кніг і абразоў супадаюць.

У царкоўнай свядомасці абраз і кніга маюць непарыўную тоеснасць. Сюжэт кожнага абраза заснаваны на прадгісторыі — пэўнай частцы біблейскага тэксту. На думку тэолагаў, «жывапіс такі ж праўдзівы, як і кніжнае Пісьмо», «ікона ёсць прыгажосць багаслоўя». Сыходзячы

1 Старажытная беларуская літаратура : зб. / уклад. Л. С. Курбека, У. А. Марук ; прадм. У. Г. Кароткага. Мінск, 2002. С. 54.

з гэтага, да абразоў адносіцца тое, што сказана пра Біблію: яны, як і Святое Пісьмо, валодаюць «дыянаэтычнай» функцыяй — вучаць ісціне і «дынамічна» — напоўнены сілай, перадаюць Боскую дабратворнаць і з'яўляюцца рэальнай часцінкай «сімвалічнага багаслоўя»[2]. Паводле падручніка для іканапісцаў, «у літургічным служэнні сілай прамоўленых слоў святар з'яўляе нам Цела Гасподняе, іканапісец жа робіць гэта вобразам»[3]. З гэтага вынікае, што падчас набажэнства літургічныя тэксты і абразы спалучаюцца як непадзельныя часткі.

Мастакі-манахі і іх духоўныя настаўнікі імкнуліся пераадолець асобнасць, абмежаванасць іканапісных сюжэтаў у параўнанні з біблейскімі тэкстамі. Жадаючы як мага шырэй падаць хрысціянскія паданні і жывапіснымі сродкамі ўвасобіць змест Бібліі, яны спалучылі абразы ў буйнамаштабныя мастацкія кампазіцыі — так з'явіўся іканастас, стварэнне якога ёсць сведчанне, што з развіццём багаслоўя кніжнасць рабілася духоўнай рысай старажытнага грамадства. Па іканастасе можна «чытаць», не кранаючы кніжныя старонкі, згадваць чытанае святаром, пры яго сузіранні спасцігаць Святое Пісьмо. На думку тэолагаў, іканастасы — выказ літургічнага анамнэзу як успаміну пра Хрыста і ўсю гісторыю выбаўлення[4].

Іканастас як мастацкая сістэма быў засвоены на Палессі ўжо ў XV ст. У 1482 г. уладыка пінскага Лешчанскага манастыра Васіян даў 100 рублёў іканапісцам, якія, паводле апісання, стварылі «чудны вельмі Деисус (іканастас — *аўт.*) с праздниками и пророками»[5]. Паводле апісання 1549 г., «сполный на золоте» з разнастайнымі абразамі іканастас знаходзіўся ў манастырскай царкве Св. Спаса (да 1465 г.) у Кобрыне[6].

Агульная кампазіцыя іканастасаў вызначалася дакладнай іерархіяй сюжэтаў. Вядомыя сёння старажытныя палескія іканастасы мелі пэўныя асаблівасці: складаліся з чатырох радоў — мясцовага, святочнага, апостальскага і прарочага. Святочны рад (кампазіцыі пра жыццё Маці Божай і Ісуса Хрыста) змяшчаўся над ніжнім — мясцовым радам.

2 Шпидлик Т. Русская идея : иное видение человека / пер. с франц. В. К. Зелинского и Н. Н. Костомаровай. СПб., 2006. С. 326–328.

3 Подлинник иконописный / издание С. Т. Большакова ; под ред. А. И. Успенского. М., 1903. [2] II. С. 3.

4 Шпидлик Т. Русская идея... С. 337.

5 Довгялло Д. И. Пинский Лещинский монастырь в 1588 г. // Минская старина. Труды Минского церковного историко-археологического комитета. Минск, 1909. Вып. 1. С. 106–107.

6 Акты Кобринской магдебургии // Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией... Вильна, 1872. Т. 6. С. 492–494.

Над святочным выявы 12 апосталаў утваралі прарочы рад. У яго цэнтры знаходзіліся выявы Саваофа або Спаса[7]. Такую сёння ўжо вельмі рэдкую схему маюць іканастас другой чвэрці XVIII–XIX стст. у царкве св. Георгія (XVII ст.) у Давыд-Гарадку (Столінскі раён) і іканастас 1868 г. у царкве Пераўтварэння Гасподняга (1783) у Олтушы (Маларыцкі раён). Названыя творы — разгорнутае жывапіснае адлюстраванне падзей хрысціянскай гісторыі і — з увагі на колькасць абразоў і маштаб кампазіцыі — эпічнае па сваім характары.

У даўніяцкую эпоху беларускі іканастас меў дэісусны чын (увасабляў ідэю малення, выкуплення), пазней заменены апостальскім радам, які прынёс пастулаты настаўніцкага дзеяння, духоўных ведаў, адказнасці[8]. Змены ў кампазіцыі іканастаса, распачатыя, верагодна, у другой палове XVI ст., сведчаць, што іканастас — не толькі «літургічны анамнэз», але і выказ галоўных экзегетычных ідэй свайго часу, пад уплывам якіх мянялася багаслоўская канцэпцыя мастацкай кампазіцыі іканастаса.

З'яўленне апостальскага рада ў іканастасе трэба адносіць да ўплыву Рэфармацыі, якая ўнесла новыя інтэнцыі ў духоўнае жыццё еўрапейскага грамадства і распаўсюдзіла іх на Усходнюю Еўропу. Перш за ўсё гэта быў зварот да першаасновы хрысціянства — вучэння прарокаў і апосталаў. На гэтай падставе адзінай аўтарытэтнай крыніцай у справе выратавання, пытаннях веры і царкоўнага жыцця абвяшчалася Святое Пісьмо[9]. У апостальскіх радах іканастасаў XVII ст. з царквы Нараджэння Багародзіцы (1794) у Шчэбрыне Брэсцкага раёна[10], да 1700 г. з капліцы (XIX ст.) у Кажан-Гарадку Лунінецкага раёна[11], сярэдзіны XVIII ст. з Пакроўскай царквы (1775) у Андронаве Кобрынскага раёна[12], другой паловы XVIII ст. з царквы Нараджэння Багародзіцы (1760) з Шарашова ў Пружанскім раёне[13], першай паловы XIX ст. з царквы Св. Тройцы (1778

7 Вецер Э. І. Іканастас // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Мн., 1985. Т. 2. С. 566–567.

8 Хадыка Ю. А. Рэнесанс у беларускім новым іканапісе / Ю. А. Хадыка, Ю. В. Хадыка // Помнікі мастацкай культуры Беларусі эпохі Адраджэння. Мінск, 1994. С. 69.

9 Падокшын С. А. Этычная думка ў культуры Беларусі XVI–XVII стст. Мінск, 2004. С. 8.

10 Музей старажытнабеларускай культуры: альбом / уклад. А. А. Ярашэвіч ; аўт. раздз.: В. Ф. Шматаў, М. М. Віннікава, М. М. Яніцкая, А. К. Лявонава, А. А. Ярашэвіч, А. А. Варатнікова, С. С. Бяляева. Мінск, 2004. С. 40–41.

11 Сакральная живопись Беларуси XV–XVIII вв. : альбом / авт. текста и сост. Н. Ф. Высоцкая. Мінск, 2007. Іл. 81–84.

12 Музей старажытнабеларускай культуры... С. 84–85.

13 Сакральная живопись Беларуси XV–XVIII вв... Іл. 162–165.

Апосталы. Абраз (XVIII ст.). З іканастаса царквы Св. Георгія (XVII ст.) у Давыд-Гарадку (Столінскі раён Брэсцкай вобласці).

або 1784) у Бездзежы Драгічынскага раёна[14] адлюстраванні апосталаў створаны пад відавочным уплывам ідэй Рэфармацыі і мастацтва свецкага партрэта. У іх руках Біблія — закрыты або разгорнуты фаліянт (толькі асобныя трымаюць скруткі). З вышыні іканастаса яны паўстаюць гледачу як грамада вялікіх настаўнікаў. Маральны сэнс урачыстага апостальскага стаяння перад вернікамі суадносіцца з павучэннямі з Кнігі

14 Музей старажытнабеларускай культуры… С. 135–136.

выслоўяў Саламонавых: «Пачатак мудрасці — страх Гасподні; толькі дурні пагарджаюць мудрасцю і настаўленнем (1:7). Бо Гасподзь дае мудрасць; і з вуснаў Яго — веды і розум (2:6)... Калі мудрасць увойдзе ў сэрца твае, і веды будуць прыемныя душы тваёй: тады разважлівасць будзе берагчы цябе, розум будзе ахоўваць цябе (2:10–11)...»

Старажытныя манастыры Заходняга Палесся былі асяродкамі духоўнага злучэння розных відаў мастацкай творчасці, мелі бібліятэкі, скрыпторыі. У апошняй чвэрці XV ст. кобрынскі Свята-Спасаўскі і пінскі Лешчанскі манастыры з'яўляліся кнігапіснымі цэнтрамі Палесся[15]. Тут жа працавалі і мастакі.

З Лешчанскага манастыра (верагодна, з іканастаса) паходзіць іканапісны шэдэўр з Траццякоўскай галерэі — знакамітае «Блакітнае Успенне» (першая чвэрць XV ст.)[16], пасля скасавання манастыра (1839 г.) вывезенае ў Мінск, а адтуль у 1920 г. з саборнай званіцы — у збор І.С. Астравухава ў Маскву[17]. Гэты твор — найстаражытнейшы з вядомых абразоў Заходняга Палесся і ўсёй Беларусі з адлюстраваннем кніг у руках апосталаў Пятра і Паўла. У складанай шматфігурнай кампазіцыі апосталы з'яўляюцца сведкамі найважнейшага моманту біблейскай гісторыі, выявы кніг — знакамі хрысталагічнасці гістарычнага працэсу.

З Лешчанскім манастыром звязана мастацкая дзейнасць пінскага разьбяра Ананіі (другая палова XV — першая палова XVI стст.), творы якога ўяўляюць сабой найлепшыя ўзоры старажытнай выцінанай (рытай, разной) мініяцюры XV–XVI стст. Ананія з'яўляецца аўтарам двухбаковага абразка «Мудрасць стварь сабе храм», выкананага ў час валадарства пінскага князя Фёдара Іванавіча Яраславіча (? — жнівень 1520 — люты 1522) паміж 1499–1525 гг.[18]. Духоўную семантыку твора можна праілюстраваць урыўкамі з Кнігі выслоўяў Саламонавых: «Гасподзь мудрасцю ўтварыў зямлю, нябёсы паставіў розумам; Яго мудрасцю адчыніліся бездані, а воблакі кропяць расою. Яна — дрэва жыцця тым, што называюць яе, — і шчаслівыя тыя, што маюць яе!»

15 Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. Мінск, 2009. Т.1 : Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў ; навук. рэд.: В. В. Антонаў, А. І. Мальдзіс. С. 67.

16 Ярашэвіч А. Гістарычныя ўмовы развіцця заходнепалескага жывапісу // Іканапіс Заходняга Палесся XVI–XIX стст. / В. Ф. Шматаў [і інш.] ; навук. рэд. В. Ф. Шматаў. Мінск, 2005. С. 64–66.

17 Жывапіс Беларусі XII–XVIII стагоддзяў / склад. Н. Ф. Высоцкая, Т. А. Карповіч ; аўт. уступ. тэксту Н. Ф. Высоцкая. Мінск, 1980. С. 6, іл. 15.

18 Пластыка Беларусі XII–XVIII стагоддзяў / аўт. і склад. Н. Ф. Высоцкая. Мінск, 1983. Іл. 21, 22.

(3:19–20). З багаслоўскага пункту гледжання, дасканалае злучэнне света з Богам магчыма толькі тады, калі Трансцэдэнтны Пачатак сваёй стваральнай сілай ахоплівае ўвесь зямны свет. Непадзельнасць існага з трансцэдэнтным можа стаць дасягальнай, калі Бог сыйдзе на зямлю праз Сафію — Боскую Мудрасць, а свет узыйдзе да Бога праз Мудрасць створаную, якой валодае кожная істота па меры сваёй «сафійнасці»[19]. Зварот мастака да складанага тэалагічнага сюжэта «Мудрасць ствары сабе храм» і яго ўвасабленне ў невялікім пластычным творы сведчыць, што багаслоўскія веды перасталі быць духоўным набыткам абмежаванага кола ўсходніх экзегетаў і разам з рукапіснай кнігай шырока расцякліся па хрысціянскім свеце.

У выцінаных малюнках невялікай пласціны вышынёй каля 7 і шырынёй 5 сантыметраў прасочваецца несумненная сувязь з іканаграфічнай традыцыяй Візантыі. На думку даследчыкаў, адлюстраваныя на адваротным баку «Нараджэнне Хрыста», «Пераўтварэнне Гасподняе», «Узнясенне», «Успенне Багародзіцы» з'яўляюцца ўнікальным іканаграфічным матэрыялам для вывучэння загінуўшага палескага іканапісу XV–XVI стст.[20]. Дасканала выкананы пластычнымі сродкамі малюнак ужо пазбаўлены іканаграфічнай архаікі, гарманічная свабода кампазіцыі адпавядае рэнесансным узорам. Да адлюстраванняў падададзены тлумачальныя надпісы, што выяўляе асветніцкі дух Адраджэння і кніжнасць як адзнаку новага часу.

Мастацкае значэнне гэтага твора пераўзыходзіць славянскія межы і ў кантэксце сусветнай культуры дасягае найвышэйшага ўзроўню. Пачынаючы з XIX ст., яму прысвечана вялікая навуковая літаратура. Першымі яго ўнікальнасць адзначылі французскія мастацтвазнаўцы. Абразок разьбяра Ананіі — выключная мастацкая з'ява ў шэрагу іншых рэльефных твораў XV–XVI стст.[21]. Іканаграфічная схема не мае аналагаў у візантыйскім мастацтве, уплыў якога аднак адчувальны. Твор — безумоўнае сведчанне іканаграфічнай і літургічнай творчасці на старажытнабеларускіх землях XV–XVI стст.[22]. З увагі на ўнікальную культурна-гістарычную вартасць у наш час абразок быў распілаваны на

19 Шпидлик Т. Русская идея... С. 352–353.
20 Ярашэвіч А. Гістарычныя ўмовы развіцця заходнепалесскага жывапісу... С. 64.
21 Пуцко В. Резная деревянная икона пинского князя // Гістарычная брама. 2008. № 1. С. 103–111.
22 Баженова О. Византийская традиция в белорусской иконописи XV столетия // Обретение образа : православная белорусская культура в славянском мире. Минск, 2009. С. 86.

дзве часткі для лепшай дэманстрацыі рэльефных малюнкаў і змешчаны ў сталай экспазіцыі Дзяржаўнага Рускага музея ў Санкт-Пецярбургу, куды за савецкім часам патрапіў з Пінска.

З мастацкай спадчыны Ананіі вядомы таксама аднайменны тоесны санкт-пецябургскаму шэдэўру твор, які ў XIX ст. знаходзіўся ў калекцыі графа Бланжы ў Парыжы, і чатырохчасткавы абразок «Святы». Надпіс на апошнім утрымлівае каштоўнае паведамленне: «Робіл попъ Ананиа»[23]. Подпіс пра асобу мастака — выключная з'ява, надзвычай рэдкая навацыя і сведчанне таго, што ў створаным духоўнай асобай сакральным прадмеце кніжнасць набывае рысы свецкай, аўтарскай індывідуалізацыі (!). Той факт, што ў манастырскім асяроддзі Пінска канца XV—першай чвэрці XVI ст. прысутнічаў святар, творчасць якога знаходзілася пад моцным уплывам Рэнесансу, выяўляе культурную спецыфіку Беларусі — традыцыі Візантыі перапрацоўваліся, увасабляліся ў адпаведнасці са светаадчуваннем еўрапейскага Адраджэння і жывіліся ім — новыя ўплывы сягалі за высокія манастырскія сцены і змянялі рэлігійную свядомасць яе носьбітаў.

Для руху наперад было неабходна «назапашванне кніжнай «навіны», у больш шырокім сэнсе — «навіны», што ўтвараецца сукупнасцю культурных падзей»[24]. Хрысціянства пашырала межы культурных дасягненняў сярод аб'яднаных верай народаў. Творчы абмен узбагачаў мясцовыя культуры і ў іх разнастайнасці раскрываў духоўнае багацце хрысціянскага свету. Па вялікіх гандлёвых шляхах разам з купцамі і манахамі з аддаленых краін рухаліся кнігі, якія поўнілі манастырскія бібліятэкі, везліся абразы з канцэнтраваным вопытам у перадачы святасці (імпульсы жывога цела знікаюць, выява прасякаецца Св. Духам, сіла сыходзіць толькі ад Бога). Звернемся да прыкладаў уздзеяння культурнай «навіны» на сакральнае мастацтва Заходняга Палесся.

У аздабленні балканскай вяззю Лемяшэвіцкага Евангелля (XVI ст.) са скрыпторыя пінскага Лешчанскага манастыра[25], знакамітых Шарашоўскіх Евангелляў (другая чвэрць XVI ст.)[26], Евангелля (XVI ст.) з берасцейскай царквы св. Міхаіла (XV ст.)[27], якія былі выкананы

23 Пазднякоў В. Ананія // Вялікае княства Літоўскае : энцыкл. Мінск, 2005. Т. 1. С. 226.
24 Гісторыя беларускай кнігі... С. 79.
25 Там жа. С. 109
26 Жывапіс Беларусі XII–XVIII стагоддзяў... С. 6–7, іл. 24–25.
27 Есипова В. А. Евангелие тетр XVI в. из Брестской церкви в фондах Научной библиотеки Томского государственного университета // Берасцейскія кнігазборы... Брэст, 2010. С. 224.

мясцовымі майстрамі, ідавочны ўплыў балканскага мастацтва. Старанна выкананыя далікатныя мастацкія аздобы (вязь, багатыя ініцыялы і інш.) былі выказам павагі да сакральнага тэксту, які ўпрыгожваўся мініяцюрамі з адлюстраваннем Евангелістаў, — кнігі духоўнага зместу «абагаўляліся». Аўтарамі кніжных мініяцюр і іншых «штук» былі мастакі-манахі, якія на пэўны час перапынялі іканапісную працу, пры ілюмінацыі кніг дазваляючы свайму пэндзлю большую вольнасць.

Па вялікім міжнародным гасцінцы з Польшчы да Берасця і адтуль да Вільні, які працінаў Шарашоўскі маёнтак[28], у сівой старажытнасці з Грэцыі ў Шарашова (Пружанскі раён) прыбыла ікона Багародзіцы, пазней праслаўленая як цудадзейная. Паводле падання, невядомы чырвонарускі баярын пад'ехаў да мясцовай царквы, дзе коні сталі і не рушылі з месца — абраз нібы спыніўся і не хацеў працягваць шлях. Гэта вымусіла баярына пакінуць выяву ў святыні. Па апісанні XIX ст., на абразе вялікага памеру былі адлюстраваны Багародзіца з Немаўлём (верагодна, тып Адзігітрыі — *аўт.*), для выказу асаблівай пашаны вянчаныя каронамі і акрытыя срэбнай залочанай шатай[29].

Абраз «Маці Божая Замілаванне» (XV ст.) верагоднага аўтарства грэчаскага мастака Нікаса Ламбудзіса з царквы св. Мікалая (1907) у Маларыце (скрадзены з Музея старажытнабеларускай культуры Акадэміі навук Рэспублікі Беларусь 4 снежня 1991 г.) з'яўляецца сведчаннем шырокага мастацкага імпарту[30]. Вынік гэтага працэсу адлюстраваны ў абразе «Маці Божая Адзігітрыя Смаленская» (XVI ст.)[31] з царквы Нараджэння Багародзіцы (1717) у Дубянцы (Столінскі раён). У творы выразна выяўлена своеасаблівасць мясцовай мастацкай традыцыі, якая захавала старажытнарускія каноны і засвоіла ўплыў італа-крыцкай школы жывапісу канца XV — пачатку XVI стст.[32].

Рух кніг і абразоў выводзіў мастацкія кантакты хрысціянскіх народаў за межы культур: на абсягах хрысціянскага свету яны набывалі сутнасць няспыннага міжцаркоўнага дыялогу, неабходнага для захавання кафалічнасці Царквы.

---

28 Wysłoych S. Dobra Szereszewskie: Ze studiów nad podziałem terytorjalnym W. Ks. Litewskiego przed reformą 1565–1566 // Ateneum Wileńskie. 1933. S. 57–135.

29 Иосиф (епископ). Гродненский православно-церковный календарь или Православие в Брестско-Гродненской земле в конце XIX века. 2-е изд. Воронеж, 1899. Т. 1. С. 250–251.

30 Музей старажытнабеларускай культуры… С. 21.

31 Сакральная живопись Беларуси XV–XVIII веков… Ил. 18.

32 Там жа С. 9.

Абразы Заходняга Палесся фіксуюць працэс засваення хрысціянскай духоўнасці і ролю ў гэтым пісанага слова. Сярод іканапісных твораў XVI–XVII стст. найбольш распаўсюджанай пасля ікон Багародзіцы з'яўляецца выява Хрыста Усятрымцы (Пантакратара)[33]. Адзін з абразоў XVI ст. у калекцыі Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь паходзіць з мураванай царквы Успення Багародзіцы (1640–1654) у Быцені (Івацэвіцкі раён)[34]. Правай рукой Збавіцель трымае Евангелле, левай — дабраславіць люд Божы. У гэтым і ў іншых падобных творах з розных мясцін Беларускага Палесся: «Хрыстос Пантакратар» (1640) з Жыткавіч і Турава (першая палова XVII ст.)[35], XVII ст. з царквы Нараджэння Багародзіцы (1902) у Дывіне Кобрынскага раёна, сярэдзіны XVIII ст. — з царквы Пераўтварэння Гасподняга (1725) у Хмелеве Жабінкаўскага раёна, царквы свсв. ап. Пятра і Паўла (1675) з Ружан Пружанскага раёна[36] і інш. адлюстраванню Біблii нададзена асаблівая ўвага. Яно — не дапаможны, не другарадны элемент кампазіцыі, але адзін з галоўных тэматычна-вобразных складальнікаў сюжэта нароўні з адлюстраваннем Богачалавека. Прадметная сутнасць кнігі рассейваецца, застаецца яе сімвалічна-павучальны вобраз — тэкст на развароце старонак даносіць галоўныя маральныя імператывы Новага Запавету. Дзеля большай чытэльнасці ён заўсёды напісаны вялікамі літарамі. Яго змест мае варыянты («Приидите, благословенные Отца Моего, наследуете Царство, уготованное вам от создания мира...» (Мф. 25:34); «Покайтеся, приближеся Царствие Небесное...» (Мф. 4:17); «Приидите ко Мне все труждающиеся и обремененные, и Я успокою вас...» (Мф. 11:28); «Си заповет даю вам, Да любите друг друга...» (Іаан. 13:34), можа падавацца ў пашыраным або скарочаным выглядзе, але нязменнымі ў ім застаюцца прапанаваныя чытачу этычны ідэал і спосаб выратавання. У шматслоўі сучаснага свету цяжка зразумець, як многа значылі гэтыя словы для тых, хто пакутаваў, маліўся, спадзяваўся і чакаў на вышнюю міласць. Папулярнасць іканапіснага сюжэта «Хрыстос Усятрымца» вынікае з глыбіні апостальскіх традыцый, успрынятых старажытнарускай «Аповесцю мінулых гадоў», у якой чытаем: «Христе Боже, сотво-

33 Карэлін У. Р. Распаўсюджанне іканапісных сюжэтаў і мастацкія асаблівасці іканапісу Заходняга Палесся // Іканапіс Заходняга Палесся XVI–XIX стст. / У. Р. Карэлін, М. П. Мельнікаў, В. Ф. Шматаў ; навук. рэд. В. Ф. Шматаў. Мінск, 2005. С. 318.

34 Іканапіс Беларусі XV–XVIII стагоддзяў / аўт. тэксту і склад. Н. Ф. Высоцкая. Мінск, 1992. Іл. 7.

35 Там жа. Іл. 14, 16.

36 Сакральная живопись Беларуси XV–XVIII веков… Іл. 42, 174, 175.

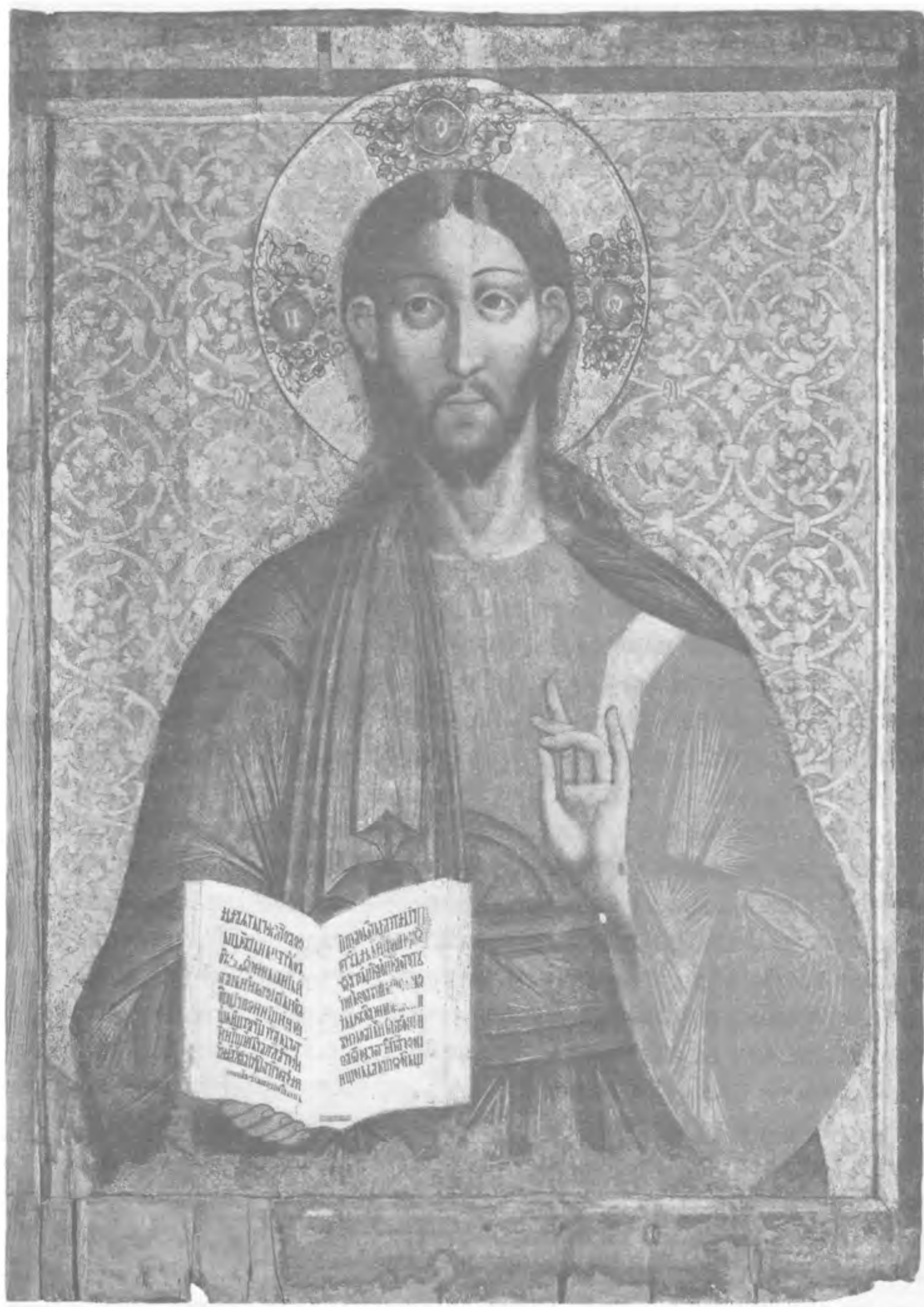

Ісус Пантакратар. Абраз (XVI ст.). З царквы Успення Багародзіцы (XVII ст.) у Быцені (Івацэвіцкі раён Брэсцкай вобласці).

рывый небо и землю! Призри на новыя люди сия, и даждь им, господи, уведети тобе, истиньнаго бога...»[37].

На новую вышыню аўтарытэт Ісуса Хрыста ўзняла Рэфармацыя, сцвярджаючы праз яго значэнне чалавечай асобы, незалежна ад яе сацыяльнага, маёмаснага або інтэлектуальнага стану[38]. У 1565 г. у Берасці выйшла з друку кніга каментарыяў да Новага Запавету з Берасцейскай радзівілаўскай Бібліі кальвіністскага міністра (святара) у Клецку і аўтара рэлігійных песень Тамаша Фальконіуса (сапр. — Крачатоўскі Хама; ? — пасля 1566) «Sprawy i słowa Jezusa Krystusa Syna Bożego ku wiecznej pociesze wybranym Bożym napisane przed świadki i pisarze na to od Boga zrządzone, a tu wykłady krótkimi są objaśniony» («Справы і словы Ісуса Хрыста, Сына Божага, на вечнае суцяшэнне выбраннікам Божым, напісаныя сведкамі і пісьменнікамі на то ад Бога прызванымі, а тут кароткімі выкладамі растлумачаныя»). Праца мела велізарны ўплыў на ўсю экзегетычную традыцыю Вялікага Княства Літоўскага[39].

Контррэфармацыя не пасягала на аўтарытэт Богачалавека. Выразным адлюстраваннем Евангелля на абразах Пантакратара іканапісцы падаваліт лумачэнне Провіду Божага, які абарванае смерцю зямное быццё злучае з Уваскрэсеннем — «жыццём будучага века». У заходнепалескіх абразах Хрыста Усятрымцы XVI–XVII стст. кніга трактуецца як крыніца богадайнай мудрасці — такой, як яна прыйшла са скарынаўскага варштата — «Богу ко чти и людем к доброму научению»[40]. Адлюстраваны на іх Хрыстос — не суровы валадар, які на Страшным судзе пакарае за кожны найменшы грэх, але спагадлівы настаўнік і шчыры памочнік людзям дзеля атрымання імі вечнага несмяротнага існавання. Такі вобраз Збаўцы адпавядае народнай багаслоўскай традыцыі Палесся. У кожную з гістарычных эпох іконы пашыралі магчымасць індывідуальнга ўспрыняцця і інтэрпрэтацыі Святога Пісьма, дапамагалі пераадолець бар'ер непісьменнасці. Неспакушоны багаслоўскімі ведамі сузіральнік «чытаў» і сёння «чытае» па абразах, спасцігаючы біблейскія сюжэты *экзатэрычна* — у агульнадаступнай шырокім колам форме. Аднак з сівых прабацькоўскіх часоў ранняга хрысціянства вядомы іншы спосаб духоўнага ўзвышэння. Візантыйская экзегетыка расцякалася па свеце разам з візантыйскай культурай. Захаваныя да нашых дзён найстара-

37 Старажытная беларуская літаратура... С. 44.

38 Падокшын С. А. Этычная думка ў культуры Беларусі... С. 45.

39 Саверчанка І. Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі : Адраджэнне і ранняе барока. Мінск, 1998. С. 53.

40 Францыск Скарына і яго час : энцыкл. давед. Мінск., 1988. С. 7.

жытнейшыя абразы Заходняга Палесся адпавядаюць *эзатэрычнаму* спосабу пазнання Святога Пісьма, які быў дасягальны толькі колу абраных інтэлектуалаў, чыё жыццё адзначана Боскім пакліканнем — Іаану Залатавуснаму (нар. у 347 г.), Васілю Вялікаму (329–378), Рыгору Багаслову (328–390), іншым Айцам Царквы, багасловам і прапаведнікам візантыйскай і іншых праваслаўных цэркваў. У кола такіх іканапісных помнікаў, безумоўна, уваходзяць знакамітае «Блакітнае Успенне», а таксама іканапісныя шэдэўры «Маці Божая Адзігітрыя Ерусалімская» першай паловы XV[41] або, па іншых меркаваннях, XVI ст.[42] з царквы св. Варвары (1642–1647 гг.) у Пінску і згаданая раней «Маці Божая Адзігітрыя Смаленская» (XVI ст.) з Дубянца. Найвышэйшая дасканаласць таленту іх стваральнікаў адпавядае эзатэрычнаму спосабу вывучэння Бібліі багасловамі старажытнасці: уражвае сэнсавая глыбіня выказанага мастацкімі сродкамі роздуму пра выкупіцельны лёс Хрыста, у кожным выпадку — надзвычайны лаканізм і дасканаласць кампазіцыі, непаўторныя індывідуалізацыя і псіхалагізм вобразаў. Пры гэтым іканапісцы не парушылі правілаў візантыйскага ісіхазму, не падалі нічога, што магло б перашкодзіць чыстай, сардэчнай малітве або спарадзіць памылкі ў разуменні сэнсу адлюстраванага. Без сумнення, аўтарам названых іканапісных шэдэўраў былі вядомыя творы Айцоў Царквы — майстэрства памнажаецца ад духоўнага і інтэлектуальнага ўзвышэння, іканапісныя шэдэўры ўзнікаюць у выніку натхняльнага спалучэння мастацкага таленту з глыбокімі багаслоўскімі ведамі.

Беларускія пісьменнікі XVI ст. шмат разважалі на тэму канца Свету, другога Прышэсця Хрыста і Суднага дня, якая праходзіла праз сярэднявечныя літаратуры ўсіх хрысціянскіх народаў, уплывала на розныя віды мастацтва, шмат у чым вызначала змест культуры[43]. Прысвечаныя ёй жывапісныя творы мелі эпічна-панарамны характар. Да нашага часу дайшлі толькі адзінкі з іх. Прыкладам з'яўляецца карціна «Страшны суд» (канец XVII ст.?) з царквы ў в. Вялюнь былога Пінскага павета, вядомая па фотаздымку з Музея Беларускага Палесся ў Пінску, зробленаму 11 красавіка 1939 г. вядомым музейным дзеячам Д.С. Геаргіеўскім. У верхняй частцы твора на аблоках адлюстраваны апрануты ў цёмны хітон Хрыстос з прамяністым зззяннем вакол галавы. З абодвух бакоў ад яго стаяць біблейскія прарокі з сівымі барадамі і ахоўнік з кап'ём. Скрыжалі Божага запавету ляжаць перад Ісусам на аналоі, пад якім ля-

41 Хадыка Ю. А. Рэнесанс у беларускім новым іканапісе... С. 63.
42 Жывапіс Беларусі XII — XVIII стагоддзяў... Іл. 21.
43 Саверчанка І. Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі... С. 191.

цяць два анёлы з доўгімі трубамі, абвяшчаючы Судны час. Унізе паказана зямля, адкуль на неба ўзыходзяць велізарныя калоны людзей. Над імі з правага і левага бакоў на воблаках вялікімі гуртамі стаяць праведнікі ля Крыжа, які ахоўваюць два нябесныя воіны. Твор мае дасканалую кампазіцыю і ўражвае перадачай апакаліптычнага настрою. Карціна ілюструе папулярнае ў XVI ст. і ў пазнейшы час вучэнне каталіцкіх пісьменнікаў С. Градзіцкага (1541—1613), П. Скаргі (1536—12.9.1612), уніяцкага мітрапаліта Я. Руцкага (1573 або 1574—5.2.1637) і іншых мысліўцаў пра Чысцец (Мытарства, Пургаторый), адкуль, на іх думку, ачышчаныя агнём ад грахоў душы ўзнімаюцца на неба. Задума мастака тлумачыцца словамі апостала Паўла з «Першага паслання да Карынфянаў»: «...Дзея кожнага выявіцца...» (3: 13).

У спадчыне Беларусі вядомы аналагічны абраз — менш значны па сваіх мастацкіх якасцях «Страшны суд» (1740-я гг.) іканапісца з Латыгава (Віцебскі раён)[44].

Контррэфармацыя і Берасцейская царкоўная унія (1596) спрыялі ўтварэнню новага жывапіснага рэчышча. Контррэфармацыя перамагла іконаборніцкія настроі і вярнула шанаванне абразоў. Спрычыніліся да гэтага і праваслаўныя пісьменнікі — аўтары ананімных твораў «Пра абразы, крыж і хвалу Божую», «Спісанне супраць лютараў» і інш. Унія стварыла спрыяльныя ўмовы для пашырэння ўплыву заходнееўрапейскага мастацтва. Надышлі часы, калі спаконвечныя візантыйска-старажытнарускія традыцыі трансфармаваліся і спалучаліся з новымі еўрапейскімі павевамі. Напрыканцы XVI–XVII стст. з'явілася найбагацейшая палемічная літаратура, традыцыі якой на працягу доўгага часу жывілі духоўнае пісьменства[45]. Прыхільнікі і супраціўнікі Уніі спрачаліся адносна пастулатаў веры і правільнасці царкоўнага парадкаўладкавання. Духоўныя пошукі закранáлі шырокія грамадскія колы і мусілі паўплываць на іканапіс, наблізіць яго змест і выразныя сродкі да светаадчування вернікаў. Вынікам гэтага сталі перамены, калі абсалютная дакладнасць іканаграфічных сюжэтаў змянілася немагчымым у ранейшыя часы разняволеннем ў адлюстраванні евангельскіх сцэн і вобразаў святых, якія сталі прыпадабняцца да людзей, але не ачалавечыліся. Прыкладам могуць быць раннебарочныя творы Маларыцкага майстра — «Пераўтварэнне Гасподняе» (1648) і «Пакрова» (1649) з царквы

44 Сакральная живопись Беларуси XV–XVIII веков... Ил. 144.
45 Саверчанка І. Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі... С. 156–168.

св. Мікалая (1907) у Маларыце[46]. Што гэта — творчы крызіс ці думка аб тым, што кожны чалавек здольны дасягнуць духоўных вышынь і святасці? Мастацкі метад Маларыцкага майстра сугучны з шырока вядомымі сатэрыялагічнымі ідэямі айчынных мысліўцаў, на думку якіх чалавек створаны Богам паводле «дваістай бытнасці» — зямной і нябеснай. Нябесная «бытнасць», утвораная з невядомай існасці душа, унесена ў цела «непрыкметным Божым дыханнем» (К. Транквіліён-Стаўравецкі; ? — пасля 1646). «...Чалавек не ёсць цела, чалавек ёсць душа ў целе, розум ёсць нябесны і Боскі» (І. Труцэвіч; ? — 1654)[47].

У абразах «Успенне» (пач. XVII ст.) з царквы Успення Багародзіцы (1791) у Паніквах (Камянецкі раён), «Старазапаветная Тройца» (сярэдзіна XVII ст.) з Моладава[48] і ў іншых іканапісных творах узрастае матэрыяльнасць постацяў і лікаў, іх пластычнасць дасягаецца не выкарыстаннем святлоценяў, а каларыстычнай лепкай, якая нагадвае раннevізантыйскі імпрэсіянізм. Дзе і як аўтары гэтых твораў маглі азнаёміцца з раннехрысціянскім мастацтвам? Пэўна, адной з крыніц былі ілюмінаваныя рукапісы[49].

У сярэдзіне XVII ст. іканапісная школа Беларускага Палесся дасягнула свайго росквіту. У іканапісе Заходняга Палесся стылістычна акрэслілася творчасць мастакоў з Берасцейскага, Маларыцкага, Пінскага, Столінскага і Давыд-Гарадоцкага рэгіёнаў.

Іканапіс Заходняга Палесся, які да гэтага часу ўжо стаў пераважна ўніяцкім, захаваў візантыйскую кананічнасць тэмы, сістэму сімвалаў, адухоўленасць вобразаў, але ўдыхнуў у іх жыццё. Мастакі пачалі ўглядацца ў навакольную рэчаіснасць[50]. Уніяцтва злагодзіла багаслоўскія і стылістычныя адрозненні праваслаўнага і каталіцкага мастацтваў, што стала істотнай прыкметай Асветніцтва, падчас якога на культурнай прасторы Вялікага Княства Літоўскага канчаткова замацаваліся еўрапейскія каштоўнасці. У той час, калі распаўсюджанне ідэй Асветніцтва ўзбагаціла рэпертуар мясцовай кніжнай прадукцыі Вялікага Княства Літоўскага (у т.л. літургічных кніг і Ірмалояў — натаваных зборнікаў з духоўнымі песнаспевамі)[51], у іканапісе адбываецца

46 Жывапіс Беларусі XII—XVIII стагоддзяў... Іл. 30, 36.
47 Саверчанка І. Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі... С. 184–186.
48 Музей старажытнабеларускай культуры... С. 32.
49 Хадыка Ю. А. Рэнесанс у беларускім новым іканапісе... С. 68.
50 Карэлін У. Р. [і інш]. Распаўсюджанне іканапісных сюжэтаў і мастацкія асаблівасці іканапісу Заходняга Палесся... С. 325.
51 Гісторыя беларускай кнігі... С. 280–300.

інтэрпрэтацыя традыцыйных, з'яўленне або распаўсюджанне асобных новых сюжэтаў: абразы сярэдзіны XVIII ст. «Маці Божая Замілаванне Жыровіцкая» з Быценя (Івацэвіцкі раён)[52] і з Опаля (Іванаўскі раён); «Маці Божая Адзігітрыя Таудэліанская» (?, 1730-я гг.) з в. Гулічы[53]; «Маці Божая ў славе» (?, канец XVII — пачатак XVIII ст.) з Гарадзішча (Камянецкі раён)[54]; «Маці Божая Снежная» з Іванава і Пінскага раёна (абодва творы — XVIII ст.); «Разасланне апосталаў» (XVIII ст.) з Кобрынскага раёна; «Аплакванне Хрыста» (1800) з Брэста і інш. Верагодна, гэты працэс быў абумоўлены актыўнай духоўна-асветніцкай працай базыліян, уплыў якіх у XVII–XVIII стст. значна ўзрос.

Заходняму Асветніцтву, у якое Еўропа ўступіла ў канцы XVII ст., папярэднічаў рацыяналізм Новага Часу. Гэтага не мела Вялікае Княства Літоўскае, у якім Асветніцтва пачыналася з пераадолення сярэдневяковай схаластыкі, водгукі якой знаходзім у іканапісных творах XVII—XVIII стст. На дайшоўшым да нашага часу цудадзейным абразе Маці Божай з Немаўлём (канец XVII ст.) з царквы св. Міхаіла (да 1694) у Осаўцах Драгічынскага раёна злева ад Багародзіцы на століку адлюстравана кніга, на якой ляжыць мёртвы голуб. З пэўнай ступенню верагоднасці можна меркаваць, што птушка сімвалізуе смяротную прыроду людзей, марнасць зямнога жыцця, кніжны фаліянт — апакаліптычнае заканчэнне біблейскай гісторыі Судным Днём і Уваскрэсеннем. Адлюстраванне мёртвага лебедзя ёсць на абразе ля падножжа «Укрыжавання» (канец XVIII ст.) з царквы св. Мікалая (1725) у Чарнякаве (Бярозаўскі раён)[55]. Тры птушкі ўкладваюць клювы ў крывавую рану на яго грудзях у выказ ахвярнай сутнасці Хрыста. Звяртаючыся да сярэдневяковых сімвалаў, мастакі імкнуліся больш поўна выказаць змест твора, але архаіка сімвалічных рэфлексій ужо супярэчыла новым поглядам на свет, якія паступова аддаляліся ад сярэдневяковага багаслоўя.

Меншыўся ўплыў раней усёабдымнай тэалогіі, і ў духоўным ужытку з'явіліся некананічныя тэксты. Своеасаблівым чыннікам духоўнага і культурнага стану свайго часу з'яўляецца апакрыфічны абраз «Багародзіца з хорам анёлаў» (XVII — пачатак XVIII стст.) з царквы свсв. ап. Пятра і Паўла (1698, перабудова 1864) у Гарадзішчы Камянец-

52 Сакральная живопись Беларуси XV-XVIII веков... Іл. 132.
53 Там жа. Іл. 125.
54 Музей старажытнабеларускай культуры... С. 54.
55 Сакральная живопись Беларуси XV-XVIII веков... Ил. 180.

кага раёна[56], іканаграфію якога можна ўмоўна атаясаміць з сюжэтам «Багародзіца ў славе». Адлюстраваная на зямной сферы Дзева Марыя трымае на каленях Немаўлятка. Над ёю на воблаку ў светлым ззянні паказаны Бог-айцец, ад якога сыходзіць Св. Дух. Па баках ад Найчысцейшай Дзевы, а таксама з правага і левага бакоў уверсе над ёй аркестр з шаснаццаці анёлаў спявае па нотах і грае на двух кларнетах, дзвюх скрыпках, дудзе, басэтлі, ліры і лютні. Твор перадае багацце ўніяцкай музычнай культуры, калі ў парафіях меліся аматарскія аркестры, якія гралі на святы і ў найбольш урачыстыя моманты набажэнства. Абраз з Гарадзішча паўтарае мастацкую ідэю Аляксандра Тарасевіча — аўтара гравюры «Маленне за праведных манахаў» з «Разарыума» (Вільня, друкарня Акадэміі, 1677 г.): на аблоках сядзяць анёлкі, якія граннем на скрыпцы, лютні, басэтлі, ліры і спевамі па нотах суправаджаюць малітву ўкленчаных манахаў, погляды якіх скіраваны на манаграму Дзевы Марыі ў прамяністым ззянні[57]. Папулярныя гравюры рабіліся кужбушкамі — вучэбнымі дапаможнікамі для пісання абразоў[58]. Адлюстраванне апакрыфічных сюжэтаў знаходзім у «Цалаванне Іакіма і Ганны. Дабравешчанне Ганне» (1648–1650) Маларыцкага майстра з царквы Пераўтварэння Госпадняга (1783) у Олтушы, сюжэты якога сыходзяць з Псеўдаевангелля Матфея (2:2; 3:5) і Евангелля ад Нараджэння (4:1)[59]; у абразе «Дабравешчанне Дзеве Марыі» (яна атрымлівае звестку аб будучым нараджэнні Сына Божага не ад анёла, а ад самога Айца Нябеснага, рука якога ёй дабравесціць з ззяючай мандорлы) са святочнага рада ў іканастасе другой паловы XVIII ст. з царквы Нараджэння Багародзіцы (1760) у Шарашове (Пружанскі раён)[60].

Развіццё філасофіі, грамадска-этычнай думкі, адукацыі стварала новыя ўмовы, у якіх царкоўныя дагматы мелі змясціцца ў рэлігійнае мысленне, згарманізаванае з новымі навуковымі поглядамі і свецкай свядомасцю. Этнаграфізм, жанравасць сцэн, увядзенне бытавых матываў, эмацыянальная насычанасць, партрэтнасць, а не ўмоўнасць вобразаў, адлюстраванне элементаў пейзажа, нацюрморта і іншыя асаблівасці іканапісу XVII—XVIII стст. з'яўляюцца сведчаннем таго, што сакральныя культура набывала новы змест. Евангельскія сцэны разгортваліся

56 Музей старажытнабеларускай культуры... С. 54.
57 Гісторыя беларускай кнігі... С. 285.
58 Высоцкая Н. Ф. Искусство Беларуси XII — XVIII вв. Минск, 1994. С. 35.
59 Іканапіс Беларусі XV–XVIII стагоддзяў... Іл. 32, заўвагі.
60 Жывапіс Беларусі XII–XVIII стагоддзяў... Іл. 94

ў знаёмым жыццёвым асяроддзі так, што вернікі маглі адчуць сябе іх удзельнікамі.

Ствараласяновая этыка ў адносінах з нябеснымі жыхарамі. Мясцовы іканапіс падараваў вобразы пекных Багародзіц з ружовымі, як мальвы, вуснамі і ласкавым паглядам прыгожых вачэй («Маці Божая Бялыніцкая Каралева Нябёсаў» (XVII ст.?) з касцёла Пераўтварэння Гасподняга (1824) у Новай Мышы Баранавіцкага раёна[61]; «Маці Божая з Немаўлём» (сярэдзіна XVIII ст.) са Свята-Пакроўскай царквы (1901) у Іванаве; «Маці Божая Адзігітрыя» з царквы св. Параскевы Сербскай (1502) у Збірагах Брэсцкага раёна і інш.), спагадлівага і добрага Хрыста (Грыгорыус. «Хрыстос Пантакратар» (1678) з могілкавай царквы (1823) Пінска[62]; «Хрыстос Усятрымца» (сярэдзіна XVIII ст.) з царквы св. Мікалая (1762) у Рэмелі Столінскага раёна[63] і інш.), выявы Старазапаветнай Тройцы ў вобразе трох прыязных маладых анёлаў (абраз другой чвэрці XVIII ст. з царквы Уваскрэсення Гасподняга (1817) у Альгомелі, якi паходзіць з царквы Іаана Багаслова (1792) у Вялікім Малешаве Столінскага раёна[64]). У XVIII ст. мастакі часцей звяртаюцца да тэмы Новазапаветнай Тройцы (абразы з Пакроўскай царквы (1775) у Андронаве Кобрынскага раёна, з царквы Нараджэння Багародзіцы (1871) у Чарнянах Маларыцкага раёна)[65], з царквы св. Параскевы Сербскай (1502) у Збірагах Брэсцкага раёна і інш.). У своеасаблівай іканаграфіі ахвярная роля Хрыста ілюстравалася трыманнем ім вялікага крыжа, першазначнасць Бога-айца — адлюстраваннем у яго правай руцэ скіпетра, роўнаважна над імі лунаў Св. Дух. Ідэя Св. Тройцы як Абсалюту (у XVI — першай палове XVII ст. гэтаму шмат увагі надавалі пісьменнікі праваслаўнага і каталіцкага станаў Арцёмій (? — 1570), Лаўрэнцій (1550–1560-я гг. — 1634) і Стафан (? — 1600) Зізаніі, Л. Карповіч (пасля 1580 — верасень 1620), С. Косаў (? — 24.3.1657), І. Пацей (1541 — 1613), П.Скарга, Я. Руцкі і інш.) не пярэчыла дэізму і дуалізму філасофіі XVIII ст. і ўжо не разглядалася ў сувязі з супярэчнасцямі адносна *filioque* — спосабу сыходжання Св. Духа. Іканаграфія абразоў адпавядае сфармуляванаму ў XVI ст. кампраміснаму тэзісу, што «Св. Дух сыходзіць ад Айца праз Сына» (І. Пацей, М. Сматрыцкі

61 Спадчына Беларусі : альбом / аўт. тэкста і склад. А. А. Аляксееў, А. В. Лукашэвіч. Мінск, 2004. С. 68.

62 Сакральная живопись Беларуси XV–XVIII веков… Ил. 68.

63 Іканапіс Беларусі XV–XVIII стагоддзяў… Іл. 107.

64 Там жа. Іл. 75.

65 Музей старажытнабеларускай культуры… С. 114, 116.

(1577–1633). Аднак галоўны змест абразоў — не пытанне пра *filioque*, а пранікнёнае ачалавечванне іпастасяў Айца і Сына, якія ў такі спосаб набліжаюцца да людзей. Згодна з духам Асветніцтва абраз робіцца аповядам для народа пра яго патрэбы і шляхі збавення.

Шырокае распаўсюджанне ва ўніяцкіх цэрквах атрымалі напоўненыя болем алтарныя карціны «Укрыжаванне Ісуса Хрыста» (усе — XVIII ст.) з царквы св. Мікалая (1725) у Чарнякаве Бярозаўскага раёна[66], царквы св. Параскевы Сербскай (1502) у Збірагах Брэсцкага раёна, царквы Нараджэння Багародзіцы (1786) у Дзмітровічах Камянецкага раёна і інш.), большасць якіх да нашага часу страчана ў XIX ст. або выдалена з алтароў у бліжэйшы да нас гістарычны перыяд. Несумненнай з'яўляецца сувязь гэтых твораў з мастацтвам кніжнай гравюры, напрыклад, з Укрыжаваннем Хрыста, выкананым для кнігі Акафістаў і канонаў (Магілёў, 1693 г.) гравёрам Максімам Вашчанкам[67]. Празмерная барочная экспрэсія ў дэманстрацыі выкупіцельнай ахвяры Богачалавека адпавядае літаратурнай форме надрукаванай у Вільні ў 1766 г. кнігі доктара тэалогіі езуіта Юзафа Бакі (1707, Менскі павет — 1780) «Uwagi śmierci niechybnej» («Разважанні пра непазбежнасць смерці»), напісанай дзеля большай уражлівасці з выкарыстаннем гратэска (!) — метада надта нязвыклага, але эфектнага і дзейснага. У кампазіцыю познебарочных «Укрыжаванняў», апроч фігур Дзевы Марыі і Іаана Хрысціцеля, пачалі ўводзіць архітэктурны пейзаж, выявы вернікаў, адлюстраванне Марыі Магдаліны, якая кленчыць пад Крыжам, абдымаючы ногі Збавіцеля. Так уражліва, праз пачуцці адбывалася мастацкая адаптацыя евангельскага сюжэта да свядомасці сучаснікаў.

Пра звыклае распаўсюджанне пісанага слова і бытаванне друкаванай кнігі апавядаюць іканапісныя дэталі. У XVII ст. на абразах Маці Божай Адзігітрыі архаічны скрутак Запавету ў руках маленькага Хрыста ўсё часцей змяняецца кнігай, якая ў пазнейшыя часы можа нават ляжаць на каленях («Маці Божая Адзігітрыя» (1740) з царквы св. Міхаіла (1892) у Аброве Пінскага раёна[68]) або разгорнутай у руцэ (Ю. Камінскі. «Маці Божая з Немаўлём» (1836) з Драгічынскага раёна[69]), прыціскаць да грудзей («Маці Божая Адзігітрыя» (канец XVII — пачатак XVIII ст.) з царквы св. Міхаіла (1816) у Такарах Камянецкага раёна[70]), да жывата або нават

66 Сакральная живопись Беларуси XV–XVIII веков… Ил. 180.
67 Гісторыя беларускай кнігі... С. 267.
68 Сакральная живопись Беларуси XV–XVIII веков… Ил. 110.
69 Музей старажытнабеларускай культуры... С. 142.
70 Там жа. С. 52.

узяць пад паху («Маці Божая Пачаеўская» (1791), «Маці Божая Снежная» (канец XVIII ст.) з царквы св. Параскевы (1794) у Мясяцічах Пінскага раёна[71]). Традыцыйнай іканаграфічнай схемай не прадугледжваецца абавязковае адлюстраванне разгорнутых кніг перад апосталамі на абразе «Сашэсце Св. Духа» (другая палова XVIII ст.[72]) з царквы Св. Тройцы (1842) у Зёлаве Драгічынскага раёна або на абразе мастака Заблоцкага «Маці Божая Ляснянская» (1852) з Брэсцкай вобласці[73], дзе маленькі Хрыстос трымае закрытае Евангелле, у руках Багародзіцы — разгорнутая Біблія, над якой лунае Св. Дух. Такія інтэрпрэтацыі, безумоўна, сведчаць, што кніга стала неад'емным атрыбутам быту.

Новай прыкметай часу і сведчаннем большай адукаванасці стала вылучэнне творцаў з безасабовага асяроддзя вернікаў і манахаў.

У 1682 г. іярэй Кобрынскага манастыра Св. Спаса Павел Дубоўскі запісаў: «Сию книгу глаголемую ірмолой списал и надал коштом и трудолюбием своим ...Павел Дубовский ...композитор и авдитор» [6, с. 294]. У першай палове XVIII ст. на абразах Заходняга Палесся з'явіліся запісы пра аўтараў, час даравання абразоў у святыню і імёны ахвярадаўцаў. Напрыклад, абраз «Узнясенне» мастака Томаша Міхальскага з царквы св. Параскевы (1740) у Дывіне Кобрынскага раёна мае надпіс: «Ten obraz sporządził Paweł Kłoczkowicz. Roku 1751. ...». На вынасным алтарыку «Цуд Юр'я са змеем — Маці Божая з Немаўлём» паведамляецца, што ён спраўлены брацтвам варанілавіцкай царквы 13 мая 1807 г.[74]. Замаўленне абраза, як і заказ перапісу Евангелля [75], стала выказам стараннай пабожнасці і хрысціянскай годнасці. Усведамленне эсхаталагічнасці зямнога існавання дало разуменне, што дабрадзейныя ўчынкі патрабуюць фіксацыі — пра данатараў і час складзеных імі ахвяр вядома паводле старанных надпісаў, зробленых у адпаведнасці з гісторыяграфіяй новага часу.

Распачатае ў XV–XVI стст. засваенне заходнепалескім іканапісам прыёмаў еўрапейскага мастацтва ў наступныя стагоддзі давяло да паступовай замены вытанчанага візантыйскага спірытуалізму і глыбокай «сафійнасці» на грунтоўны павучальны аповяд, арыентаваны больш на разумовае, чым на эмацыйнае ўспрыняцце сакральнай інфармацыі. З пачаткам Рэфармацыі эзатэрычнае адзінства цёплай веры, спакой-

71 Там жа. С. 123–124.
72 Іканапіс Беларусі XV–XVIII стагоддзяў... Іл. 126.
73 Музей старажытнабеларускай культуры... С. 144.
74 Там жа. С. 70, 130.
75 Гісторыя беларускай кнігі... С. 285.

нага ісіхазму і багаслоўскай глыбіні, характэрнае для візантыйскай традыцыі, не магло пазбегнуць трансфармацый згодна з новымі сацыяльнымі працэсамі, зменамі ў светапоглядзе грамадства і ў свядомасці вернікаў. Гэта абумовіла паступовае ўзрастанне ў іканапісе маральнай экстравертнасці, што функцыянальна супадала са зместам разнастайных твораў, якія выходзілі з базыліянскіх і каталіцкіх ордэнскіх друкарняў.

У асобных творах XVII–XVIII стст. сустракаецца аб'яднанне некалькіх евангельскіх сюжэтаў, па сваім змесце адрознае ад раней вядомых абразоў «з жыціямі», прысвечаных аднаму біблейскаму персанажу. На абразе Маларыцкага майстра сюжэт «Цалаванне Іакіма і Ганны» (1648–1650) спалучаны з апакрыфічным «Дабравешчаннем св. Ганне», укленчанай у малітве перад анёлам на фоне пейзажа з гарой[76]. На верхняй палове цудадзейнага абраза (да 1725) з Чарнякова (Бярозаўскі раён), апроч св. Мікалая, адлюстравана Багародзіца з Немаўлём, у ніжняй частцы — тры невядомыя епіскапы са св. Мікалаем (?) і св. Параскевай (твор захоўваецца ў Нацыянальным мастацкім музеі Рэспублікі Беларусь). Што гэта — паўтор традыцыйных схем без разумення іх рэлігійнага зместу[77] ці багаслоўская творчасць народных «богамысленікаў» як вынік пераадолення глухой да знешніх уплываў артадаксальнасці і атрымання большай асабістай, у т.л. разумовай, свабоды?

Пасля апошняга падзелу Рэчы Паспалітай у іканапісе Заходняга Палесся працягваліся мясцовыя мастацкія традыцыі XVIII ст., што добра заўважна ў інтэр'еры царквы св. Ільі (1815) у Дубку (Брэсцкі раён) і ў шматлікіх творах XIX ст.[78].

Распачатая на пачатку XIX ст. рэлігійна-палітычная трансфармацыя грамадства ў сувязі з падрыхтоўкай да ліквідацыі Уніі стала моцным абмежавальным фактарам для развіцця мясцовага іканапісу. У 1833–1834 гг. быў пакладзены пачатак сапраўднай вайне супраць спадчыны ўніяцкай царквы. Пазней нішчылася ўсякая мясцовая даўніна[79].

У 30-я гады XIX ст. былі зроблены іканастасы для ўніяцкіх святынь у Опалі, Дружылавічах, Ляхавічах (Іванаўскі раён); Вавулічах, Папіне, Зёлаве, Валавелі, Ліпніках, Дзеткавічах (Драгічынскі раён); Стрыгіні (Бярозаўскі раён); Гарадцы, Дывіне (Кобрынскі раён); Сцяпанках,

76 Іканапіс Беларусі XV–XVIII стагоддзяў... Іл. 32.
77 Высоцкая Н. Ф. Искусство Беларуси XII–XVIII вв... С. 35.
78 Музей старажытнабеларускай культуры... С. 129–137, 139, 141–144.
79 Марозава С. Лёс культурнай спадчыны ўніяцкай царквы ў Беларусі // Спадчына. 1996. № 6. С. 100–118.

Здзітаве, Хмелеве (Жабінкаўскі раён); Ляхаўцах, Чарнянах, Хаціславе, Олтушы (Маларыцкі раён); Чэрску, Чарнаўчыцах (Брэсцкі раён); Вайской, Дзмітровічах (Камянецкі раён); Гошчаве, Яглевічах (Івацэвіцкі раён)[80] і ў іншых помніках. У жывапісных творах іканастасаў, выкананых на добрым мастацкім узроўні і большай часткай напісаных алеем на палатне, водгукі барочнай экспрэсіі стрымліваюцца класіцыстычнай разважлівасцю. Усталяванне іканастасаў не стала станоўчым фактарам у развіцці традыцыйнага мясцовага іканапісу, мела на мэце спрыяць духоўнай і культурнай каланізацыі краю з ўдзелам праваслаўнай царквы Расійскай імперыі. Аднак духоўныя традыцыі папярэдняй эпохі ўсё роўна адлюстраваліся ў асаблівасцях канструкцыі, мастацкай кампазіцыі і дэкаратыўных элементах уніяцкіх алтарных перашкод, якія замаўляліся грэка-каталіцкімі святарамі пад прымусам схільнага да ліквідацыі уніі зверхніка ўніяцкай царквы русафіла І. Сямашкі з аднадумцамі-паплечнікамі, але сталі новай арыгінальнай з'явай уніяцкага мастацтва.

Пасля ліквідацыі Уніі (1839) развіццё мясцовай мастацкай творчасці было абмежавана, замаруджана шырокім расійскім імпартам і знішчэннем культурных набыткаў уніяцкай эпохі — на кастрышчах палалі кнігі і абразы, вынасныя алтарыкі, працэсійныя крыжы, арганы, старажытнае літургічнае адзенне, знішчаліся іншыя мастацкія творы, выдаленыя з былых грэка-каталіцкіх святынь. У такіх умовах мясцовыя мастакі звыкла звяртаюцца да вобраза Хрыста, духоўны аўтарытэт якога ў меншай ступені залежаў ад міжканфесійных дачыненняў. Яго высокамастацкія адлюстраванні — ужо жывапісныя, а не іканапісныя (першая палова — сярэдзіна XIX ст., палатно, алей), захаваліся да нашага часу ў царкве св. Параскевы (1822) у Сычах (Брэсцкі раён) і ў іншых старажытных святынях Палесся. Мастацкія спробы стварыць ідэальны вобраз Збаўцы сведчаць, што імкненне захаваць уласны творчы голас у выказе духоўнага зместу не перарвалася і мела несумненны поспех.

На працягу некалькіх дзесяцігоддзяў ад часоў ліквідацыі уніі адбывалася паступовае занядбанне драўляных святынь, скарачаліся патрэбы ў іх аздабленні новымі іканапіснымі творамі. Даведзеныя да абсалютнай пакоры, вернікі страцілі жаданне захоўваць свае забраныя ў праваслаўе цэрквы.

80 Якімовіч Ю. А. Драўлянае дойлідства Беларускага Палесся: XVII–XIX стст. Мінск, 1978. С. 88.

Пасля залагоджвання ўсіх палітычных пытанняў у сувязі з ліквідацыяй уніі вастрыня рэлігійных дачыненняў паступова аціхла, а з ёю знікла і цікавасць да стану сакральных аб'ектаў, пакінутых увагай улад і пазбаўленых жывога, сардэчнага клопату вернікаў пра іх аднаўленне і рамонт. У 1862 г. царкоўны гісторык М. Каяловіч заклапочана пісаў пра цяжкую сітуацыю ў Паўночна-Заходнім краі[81]. Сярод іншага чытаем: «Я бачыў цяпер яшчэ цэлыя дзясяткі цэркваў, якія застаюцца зачыненымі за нястачай сродкаў для іх аднаўлення, і яшчэ болей такіх, дзе хоць і правіцца богаслужба, але сярод такой беднасці і з такімі цяжкасцямі, што, бадай, калі б не бачыў гэтага сам, то не даў бы веры».

Цяжкі маральны стан былых уніятаў пасля навяртання ў праваслаўе і адсутнасць прыстойнай душпастырскай апекі з боку прысланага з Расіі духавенства давялі ў другой палове XIX ст. да паніжэння рэлігійнасці беларускай вёскі і пашырэння скептычнасці сялянскага насельніцтва да праваслаўных святароў[82]. Красамоўныя ўражанні відавочцаў тагачасных падзей: «Шчаслівыя… людзі, калі ў гэтым пераходзе яны атрымліваюць годнага Пастыра, але, на жаль, гэта амаль ніколі не адбываецца. Хуткае распаўсюджанне Праваслаўя пазбаўляе магчымасці нованабытыя прыходы замяніць сумленнымі і не абцяжаранымі карыслівасцю духоўнымі і такіх здольнасцей, якімі б яны маглі прыцягнуць да сябе сэрцы новай паствы, і што бывае гэтаму следствам? Незадаволенасць, недаверлівасць і неахвотнае наведванне храма»[83].

Вынікам гэтых працэсаў, а таксама следствам ліквідацыі ўсіх уніяцкіх і большасці каталіцкіх манастыроў, стаў пачатак паступовага заняпаду багаслоўскай культуры і заходнепалескага іканапісу. Прыкметы гэтага знаходзім, напрыклад, у адлюстраванні Збаўцы (першая палова XIX ст.) з царквы Св. Тройцы (1827) у Песках Бярозаўскага раёна[84]. Пры несумненнай блізкасці да іканаграфічнага канону і мясцовай іканапіснай традыцыі выява Хрыста выканана ў спрошчанай, некалькі інсітнай манеры, адпаведнай мастацкаму густу сацыяльных нізоў. Напісаны малапісьменнай рукой фрагмент евангельскага тэксту «Рече

81 Коялович М. О. Записки Иосифа, митрополита Литовского, изданные Императорскою Академиею наук по завещанию автора. СПб., 1883. 23 с.

82 Токць С. Беларуская вёска ў эпоху зменаў: другая палова XIX — першая траціна XX ст. Мінск, 2007. С. 81.

83 Уния в документах : сб. / сост. В. А. Теплова, З. І. Зуева. Минск, 1997. С. 478.

84 Музей старажытнабеларускай культуры… С. 134.

Господь своим ученикам...» не адпавядае ні адной са строф з падобнымі пачаткамі ў Евангеллі ад Мацвея.

Нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы, у XIX ст. мастацтва заходнепалескага іканапісу захоўвала своеадметнасць[85].

Яго плённае развіццё не было магчымым на пачатку XX ст. з прычыны катастрафічных гістарычных падзей Першай сусветнай вайны, у часы Другой Рэчы Паспалітай, калі працавалі іканапісныя майстэрні толькі ў асобных найбуйнейшых манастырах, і ў перыяд савецкага атэістычнага панавання.

Адроджаны сучасны іканапіс Заходняга Палесся абапіраецца на мастацкія рэмінісцэнцыі старажытных балгарскага, беларускага, візантыйскага, грэчаскага, рускага, украінскага іканапісу, ствараюцца спісы праслаўленых старажытных абразоў. Мастакі С. Герасімук (в. Хацíслаў Маларыцкага раёна), А. Вакуліч (г. Баранавічы), С. Каркатадзэ, Г. Панаётаў, П. Саладоўнікаў (г. Брэст) і інш. ступаюць на ўжо пройдзены шлях дзеля вобразнага выказу духоўных пастулатаў Біблії, якія цяжка чытаюцца ў тэхнагенную эпоху, небяспечную апакаліптычнымі пагрозамі чалавецтву. Магчыма, праз колькі дзесяцігоддзяў іканапіс, пазбаўлены філасофска-багаслоўскай глыбіні, перастане быць патрэбны як форма адлюстравання сучаснай хрысціянскай свядомасці або захаваецца як даніна старажытнай традыцыі, вабнай толькі сваёй архаікай?

Без дасканалага мастацкага таленту, павялічанага багаслоўскімі ведамі, без натхнёнага святарскага служэння біблейская далячынь блякне. Ці здатны іканапісцы ў эпоху постмадэрнізма надаць сваім творам былую «сафійнасць», якая сувымерыць маральна-філасофскія рэфлексіі сучаснасці — «не столькі развіцця сацыяльнай рэальнасці, колькі свядомасці» (З. Бауман), засведчыць прыклады найвышэйшай хрысціянскай маралі паводле фактаў найноўшай гісторыі і іх адпаведнасць універсальным агульначалавечым каштоўнасцям? Пошук матывуецца жаданнем пазбегнуць паўторнага адмаўлення ад хрысціянскага спосабу светабачання. У кароткім XX стагоддзі гэта давяло да рэвалюцый, вынаходжання індустрыяльных і высоканавуковых тэхналогій знішчэння чалавека.

85 Шматаў В. Ф. Іканапіс XIX ст. // Іканапіс Заходняга Палесся XVI–XIX стст. Мінск, 2005. С. 265–314.

Неклюдова Т.А.

Культурно-просветительная деятельность женских общественных организаций Полесского воеводства (1921–1939 гг.)

В межвоенный период (1921–1939 гг.) наблюдается рост социальной активности женщин Полесского воеводства. Для идеологии Польского государства была характерна высокая оценка значения женщин в жизни народа и государства. Большое внимание уделялось гражданско-просветительной работе среди женщин, воспитанию сознательной гражданки Польши в духе преданности Польскому государству и его идеалам, способной эффективно работать на её благо. Эти принципы нашли своё отражение в содействии участию женщин в многочисленных женских общественных организациях.

Женские организации Полесского воеводства вели активную работу в области просвещения: они организовывали лекции, беседы, курсы повышения квалификации, являлись инициаторами создания учебных заведений, клубов, библиотек.

Одной из наиболее влиятельных и многочисленных женских организаций Полесского воеводства был «Союз женщин гражданского труда», принадлежащий так называемому «санационному лагерю». Днём основания Союза считается 25 марта 1928 г., когда в Варшаве на съезде Демократического Избирательного Комитета женщин был создан Союз государственно-созидающей работы женщин (Związek Państwowo-Twórczej Pracy Kobiet), который позже сменил название на «Союз женщин гражданского труда» (Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet). Товари-

щество, которое возглавила Зофья Морачевска, было организовано с целью включения женщин в кампанию Беспартийного блока сотрудничества с правительством перед выборами в парламент.

Центральный орган Союза в Варшаве выдавал еженедельник «Prosta Droga». Журнал содержал материалы по домашнему хозяйству, садоводству, животноводству, воспитанию детей. Кроме того, в нём помещалась информация о политических событиях в Польше и мире, рассказы, стихи, отчёты отделов «Союза женщин гражданского труда». Главное правление обращалось ко всем отделам, в том числе и Полесского воеводства, с просьбой к женщинам присылать корреспонденцию и фотографии о работе их отделов, которые могут быть напечатаны в журнале[1].

«Союз женщин гражданского труда» активно занимался гражданско-политическим воспитанием и в целом культурно-просветительной деятельностью среди женщин. Например, в поветовом объединении «Союза женщин гражданского труда» в Пинске (основано 12 декабря 1932 г.) в период подготовки к выборам в органы самоуправления были организованы лекции на темы «Что такое территориальное самоуправление» и «Женщина и самоуправление» (Мария Колендо и Ядвига Чарноцка), а делегат главного управления А. Подгурская прочитала лекцию «Выборы в органы самоуправления». Был организован курс из трёх циклов о современной Польше. Секция самообразования «Союза женщин гражданского труда» организовывала читальни в помещении общества «Семья чиновника». На одном из заседаний заслушивался реферат пани Суловской «Обозрение литературы новой Польши»[2].

В октябре 1934 г. в Пинске был организован клуб для девочек, окончивших начальную школу. Клубом сначала руководила пани Дренгевичева, потом пани Трояновска. Здесь учили чтению, письму, счёту, рукоделию, шитью руками и на машинке, уделяли внимание физическому воспитанию и отдыху.

Для женщин, работающих в сельских, городских и сезонных детских садах, а также в летних лагерях, организовывались курсы подготовки. Они проходили в г. Бресте-над-Бугом в течение месяца и были рассчитаны на тех, кто уже работает в этих заведениях. Курс содержал заня-

---

1 Государственный архив Брестской области (ГАБО). Ф. 390. Оп. 1. Д. 10. Переписка с Брестским поветовым Союзом женщин гражданского труда, протоколы общих собраний членов отдела союза, финансовый отчет и списки членов отдела за 1938 год. Л. 91.

2 ГАБО. Ф. 390. Оп. 1. Д. 9. Отчёт о деятельности Союза женщин гражданского труда за 1932–1935 гг. Л. 1–6.

тия по административно-хозяйственной тематике, вопросам воспитания и гигиены. На курсы принимались женщины в возрасте до 30 лет, имеющие образование не ниже среднего или закончившие учительскую семинарию[3].

Активно работал Дрогичинский поветовый «Союз женщин гражданского труда». В нём был стабильный состав, в котором выделялось несколько активисток. Его неизменным руководителем была Каролина Хитрыйова. В рамках отдела традиционно существовали секции гражданско-политического воспитания и прессы. Последнюю возглавляли Мария Хмелевска, Магдалена Филонова, Хелена Хабалова. В планах работ кружка имеются сведения об организации вечеров дискуссий, главной целью которых было самообразование членов Союза с помощью читаемых лекций, рефератов, касающихся женщин и их дел, а также политических и общественных вопросов[4].

Другой женской общественной организацией была «Семья чиновника». Товарищество было организовано по инициативе супруги премьера Польши Янины Присторовой в декабре 1932 г. Полесский округ «Семьи чиновника» был создан 22 ноября 1933 г. по инициативе центральных властей «Семьи чиновника» и супруги воеводы Анны Бернацкой, которая и стала его главой[5]. Главной целью общества признавалось объединение всех чиновников и их семей. Кружкам этой организации предписывалось концентрировать деятельность в рамках опеки над матерью и ребёнком в направлении организации курсов повышения квалификации для домохозяек (курсы кулинарии, кройки и шитья), а в рамках культурно-просветительной сферы в организации курсов повышения квалификации для членов товарищества (например, курсы иностранных языков), лекций и вечеров дискуссий, краеведческих экскурсий, расширении моральной и материальной опеки над бедной сельской начальной школой.

По состоянию на 1935 г. в Полесском воеводстве было 9 кружков «Семьи чиновника», в которых насчитывалось 1065 членов. Кружки

---

3 ГАБО. Ф. 390. Оп. 1. Д. 10. Переписка с Брестским поветовым Союзом женщин гражданского труда, протоколы общих собраний членов отдела союза, финансовый отчет и списки членов отдела за 1938 год. Л. 94.

4 ГАБО. Ф. 390. Оп. 1. Д. 4. Протоколы заседания правления Союза женщин гражданского труда (16 октября 1936 г. — 7 декабря 1938 г.). Л. 1–3.

5 ГАБО. Ф. 390. Оп. 1. Д. 61. Отчёты пинского кружка и переписка с окружным правлением товарищества «Семья чиновника» о деятельности. Л. 12–28.

имели в том числе 5 клубов (в Бресте-над-Бугом, Дрогичине, Камень-Каширском, Лунинце, Пинске).

Кружок товарищества в г. Бресте-над-Бугом выпускал свой журнал. Кроме того, в городе для членов «Семьи чиновника» была открыта бесплатная библиотека-читальня. Библиотека вызывала большой интерес членов кружка. Отмечался постоянный рост числа её пользователей. 2 раза в неделю эту библиотеку посещали 130 человек. В 1936 г. кружок в г. Бресте-над-Бугом организовывал вечера дискуссий по актуальным общественно-политическим темам. Планировалось также учредить лекции по изучению иностранных языков (английский и французский).

Пинский кружок товарищества «Семья чиновника» был основан на организационном собрании 9 декабря 1933 г.[6]. В 1936 г. в г. Пинске культурно-просветительная секция «Семьи чиновника» приступила к созданию единой библиотеки, которая объединила бы библиотеку «Семьи чиновника» с библиотеками других организаций. Кроме того, секция провела 5 собраний, на которых заслушивались 2 доклада: «Идейные основы новой Конституции» и «Борьба с проявлениями хозяйственного кризиса»[7]. В 1937 г. в рамках кружка также действовали 2 секции: культурно-просветительная и развлекательная. В рамках культурно-просветительной секции было организовано 16 лекций на различные темы, которые проходили в здании гимназии и в собственном помещении товарищества. Кроме того, руководством кружка проводились ежедневные открытые клубы, где занимались чтением газет, журналов, игрой в бильярд, шахматы, бридж[8].

Похожей по целям и задачам была деятельность организации «Полицейская семья». Членами товарищества могли быть совершеннолетние лица: жёны, матери, дочери, сёстры действительных и бывших служащих полиции, а также их вдовы, сироты и женщины-служащие. Из устава товарищества, утверждённого 23 апреля 1931 г. на общем собрании в Варшаве, следовало, что одной из целей организации является создание идейных связей и культурной, товарищеской, спортивной совместной жизни среди семей полицейских. Для достижения этих целей

6 ГАБО. Ф. 390. Оп. 1. Д. 60. Протоколы общих собраний членов кружка и заседания ревизионной комиссии (9 декабря 1933 — 26 июля 1939 гг.). Л. 1.

7 ГАБО. Ф. 390. Оп. 1. Д. 61. Отчёты пинского кружка и переписка с окружным правлением товарищества «Семья чиновника» о деятельности. Л. 21.

8 ГАБО. Ф. 390. Оп. 1. Д. 59. Указания центрального и окружного правлений товарищества «Семья чиновника» и переписка с ними. Л. 17.

предполагалось в том числе организовывать профессиональные курсы; давать бесплатные юридические консультации; организовывать библиотеки, клубы, собрания, лекции, концерты, драмкружки и т.д.; организовывать краеведческие экскурсии[9]. Например, Дрогичинский кружок товарищества «Полицейская семья» был организован в 1929 г., на март 1939 г. насчитывал 67 членов. Однако этот кружок не отличался особой активностью. У кружка не было своей библиотеки (члены пользовались услугами библиотеки при полицейском спортивном клубе), не было также и своего клуба. Деятельность кружка сводилась к организации помощи бедным детям (раздача одежды, обуви), проведении различных немногочисленных мероприятий (новогодние ёлки для детей, танцевальные вечера, лекции, экскурсии)[10].

Проводила культурно-просветительную работу и организация «Семья лесника». Например, кружок «Семья лесника» при надлесничестве «Пинск» (организован 16 декабря 1934 г.) имел свою передвижную библиотеку, которой активно пользовались члены кружка. Кроме того, руководство кружка занималось организацией индивидуальной подписки на различные специализированные издания: «Echa leśne», «Niwa», «Moja przyjaciółka». Эти журналы всегда давали почитать менее богатым членам кружка, которые не могли их выписывать самостоятельно[11].

Молодые девушки являлись членами нескольких организаций, работающих на селе: это Союз сельской молодёжи (Związek Młodzieży Wiejskiej) и Союз молодой деревни (Związek Młodej Wsi). Члены этих организаций традиционно участвовали в конкурсах на лучшее чтение книг. Работа кружков также предполагала наличие культурно-просветительной секции, которая существовала во всех структурных подразделениях. Практически каждый кружок имел свою небольшую библиотеку. Например, кружок сельской молодёжи в д. Домбек гмины Домачево в 1939 г. имел библиотеку, насчитывавшую 20 книг; кружок д. Страдеч гмины Медно — 32 книги (1938 г.). Интересно, что даже в тех кружках, где представительство девушек было значительным, от-

9 ГАБО. Ф. 390. Оп. 1. Д. 11. Устав товарищества «Полицейская семья», утвержденный 23 апреля 1931 г. на общем собрании в Варшаве. Л. 2–12.

10 ГАБО. Ф. 390. Оп. 1. Д. 18. Отчёты о деятельности дрогичинского кружка товарищества «Полицейская семья» за 1939 год. Л. 1–2.

11 ГАБО. Ф. 390. Оп. 1. Д. 48. Инструкции и указания центрального правления и окружного комитета товарищества «Семья лесника» и переписка с ними (16 апреля 1934 — 22 июня 1939 гг.). Л. 62.

сутствовала секция подружек (koleżanek). Тем не менее, такая секция работала в колонии Сучки Верховицкой гмины Брестского повета. Этот кружок насчитывал в 1937 г. 44 члена, из них 11 девушек. У кружка также была своя библиотека; более того, в ней находились 2 книги, посвященные именно женским вопросам[12].

В сельской местности на территории Польского государства также активно работала организация «Кружок сельских хозяек» (Koła gospodyń wiejskich). На 29 ноября 1938 г. в Полесском воеводстве насчитывалось 152 кружка. В комиссии «Кружков сельских хозяек» при Полесской сельскохозяйственной палате действовало несколько отделов. Существовал и отдел просвещения, который в 1938 г. организовал экскурсии в Варшаву, Гдыню, Познань; в них приняли участие 220 членов кружков. Отдел организовал экскурсию в Пинск на «Полесскую ярмарку», поездки в сельскохозяйственные школы, соседние кружки и образцовые хозяйства. В целом деятельность организации «Кружок сельских хозяек» носила скорее практический характер. Это было в первую очередь оказание различной помощи сельской женщине — от присмотра за ребёнком до организации различных практических курсов (птицеводство, ткачество, кулинария и т.д.)[13].

Тем не менее руководство Польского государства добивалось повышения культурного уровня домохозяек. Например, в Варшаве были организованы сельскохозяйственные курсы имени Станислава Сташица, которыми руководила Марья Карчевска. Целевой аудиторией курсов были сельские женщины, занимающиеся ведением хозяйства. В программу по проведению занятий от 28 марта 1929 г. входили следующие лекции: «Принципы работы в домашнем хозяйстве» (автор — Ирена Шумляковска; курс содержал расписание занятий для хозяйки на день, неделю, месяц и сезон), «Внутреннее убранство дома» (Хелена Бычиньска), «Дом и двор» (Марья Карчевска), «Материнство» (доктор М. Касперовичева; курс содержал сведения по анатомии женщины, беременности и родам, об основах гигиены женщины, о венерических заболеваниях), «Гражданские и общественные обязанности сельской хозяйки» (Паулина Ресторффова; в курсе объяснялись понятие гражданских прав, принципы работы органов самоуправления, чем должны за-

12 ГАБО. Ф. 115. Оп. 1. Д. 11. Планы работы союза сельской молодежи и отчеты о деятельности союза и кружков сельской молодежи за 1934–1938 гг. Л. 18–22, 44–46, 157–158.

13 ГАБО. Ф. 1. Оп. 7. Д. 251. Протоколы съездов и заседаний экономической бюджетно-финансовой комиссии Полесской сельскохозяйственной палаты. Л. 33.

ниматься женщины в органах самоуправления) и другие[14]. Безусловно, эти курсы, составленные грамотными специалистами, способствовали повышению культурного и образовательного уровня, укреплению гражданского самосознания женщин, давали им практические сведения по ведению хозяйства.

Таким образом, культурно-просветительная деятельность была одним из основных направлений работы женских общественных организаций Полесского воеводства в 1921–1939 гг. В её рамках осуществлялась организация различных курсов, лекций, бесед, открывались школы, клубы, библиотеки, выпускались периодические издания.

14 ГАБО. Ф. 1. Оп. 7. Д. 260. Программы и другие материалы по проведению занятий с домохозяйками. Л. 2, 22, 179, 187, 209.

Марозава С.В.

Лёс уніяцкай кнігі ў Беларусі ў XIX ст.

Сёння ўніяцкая кніга — вялікая рэдкасць у бібліятэках і музеях Беларусі. Як частка культава-абрадавага комплексу ўніяцкай царквы яна была страчана не толькі натуральным шляхам, але і ў выніку мэтанакіраванага сістэматычнага знішчэння, якім суправаджалася рэфармаванне і ліквідацыя самой царквы.

Афіцыйная Расія падазрона ставілася да помнікаў уніяцкай кніжнай культуры як да крыніцы іншавер'я і іншадумства. Пачалі з абмежаванняў для распаўсюджання ўніяцкай кнігі. Узяўшы ў 1794 г. курс на скасаванне уніі, імператрыца Кацярына II запатрабавала ўніфікаваць выданні Пачаеўскай базыльянскай друкарні паводле маскоўска-кіеўскіх нормаў з захаваннем, аднак, імя папы рымскага, месяцаслова з імёнамі шанаваных царквой святых і сімвала веры «по униатскому их умствованию»[1]. У XIX ст. пачаеўскія друкі зусім забаранілі купляць для прыходскіх цэркваў[2]. Наклалі забарону на спеўнік выдання 1824 г. з падманнымі выхаднымі дадзенымі (Вільня), бо яго царкоўнаславянскія песні былі «противны греко-российскому исповеданию». Шукаючы спеўнік,

1 Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў (РДАСА). Ф. 18. Спр. 321. Арк. 3–4.

2 Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Украіны ў Львове. Ф. 201. Воп. 4. Спр. 1878. Арк. 1–2 адв.

пратрэслі манастырскія і царкоўныя кнігасховішчы, бібліятэкі навучальных устаноў Беларусі, Віленшчыны[3].

Малітоўнікі і іншага роду ўніяцкія кнігі на царкоўнаславянскай мове, прададзеныя ў вялікай колькасці на кірмашах, сталі разносіцца па ўсёй Расіі. Па непаразуменні іх пачалі выкарыстоўваць у праваслаўным набажэнстве — «к соблазну православных». Каб зменшыць абарачэнне на публіцы гэтых кніг, Сенат указам ад 27 чэрвеня 1826 г. забараніў іх продаж на кірмашах і наогул у тых месцах, дзе няма ўніяцкіх цэркваў[4]. У 1828 г. усе выдавецтвы падпарадкавалі духоўнай цэнзуры. У 1833 г. быў асуджаны да канфіскацыі надрукаваны ў 1826 г. у Мінску польскамоўны малітоўнік «Набожныя песні на ўрачыстыя святы, на цэлы год сабраныя, з дадаткам новых песень», бо яны маглі служыць «к возбуждению и усилению мятежа». Сярод новых былі песні, папулярныя ва ўніяцкім асяроддзі[5].

Другім бокам гэтых абмежаванняў было інтэнсіўнае цэнтралізаванае насычэнне беларускіх зямель з канца XVIII ст. кніжнай прадукцыяй расійскіх друкарняў, забеспячэнне сінадальнымі выданнямі, якія пачынаюць выцясняць уніяцкую кнігу. Пастановай ад 7 лютага 1834 г. уніяцкае духавенства абавязалі карыстацца толькі служэбнікамі і кнігамі малітоўных спеваў, надрукаванымі ў маскоўскай сінадальнай друкарні адпаведна ў 1831 і 1828 гадах, каб замяніць «ошибочные, разной печати церковные книги, в которых давно искажён славянский язык». 2800 асобнікаў меркавалася накіраваць у Беларусь па памяркоўнай цане[6].

Канфіскацыя ўніяцкіях кніг і замена іх маскоўскімі служэбнікамі, змест якіх разыходзіўся з традыцыйнымі выданнямі, збянтэжыла народ, выклікала супраціў духавенства[7]. Устрывожаныя мэтай такой рэформы, святары пачалі заяўляць калектыўныя пратэсты.

2 красавіка 1834 г. 57 святароў з Наваградка падалі пратэст супраць прымусу ўжываць маскоўскі Літургікон і патрабавалі дазволу па-

3 Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. СПб., 1907. Т. 2 : 1701–1839. С. 783–784.

4 Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА). Ф. 797. Воп. 6. Спр. 22600. Арк. 2, 4, 7–7 адв.

5 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Ф. 1297. Воп. 1. Спр. 6888. Арк. 1, 7, 21, 24 адв., 31 адв., 45 адв.–46.

6 Аддзел рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі Расіі. Ф. 52. Спр. 25. Арк. 9–9 адв.

7 Мартос А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни. Буэнос-Айрес, 1966 ; Минск, 1990. С. 222. Репринт.

ранейшаму карыстацца віленскім выданнем. Усе падпісанты паводле загаду цара былі пакараны годам манастырскай турмы[8].

У канцы 1835 г. себежскае (17 чалавек), лепельскае (18 чалавек), чашніцкае, бешанковіцкае і дрысенскае духавенства адмовілася прыняць прысланыя кнігі і заявіла пісьмовыя пратэсты. Паколькі большая частка святароў ігнаравала новыя кнігі, а некаторыя і «совсем не умеют читать по книгах московской славянской печати», міністэрства ўнутраных спраў запатрабавала «положить конец беспорядкам». Выконваючы гэта патрабаванне, магілёўскі губернатар зразумеў: «Нет возможности искоренить это злоупотребление без решительной конфискации из униатских церквей старых книг». Беларускай кансісторыі прапанавалі канфіскаваць усе ўніяцкія служэбнікі і іншыя кнігі, «чтобы совсем нигде старых не было». Іх загадалі звозіць у Полацк[9].

Аднак, падчас чарговай рэвізіі аршанскі епіскап Васілій (Лужынскі), наведаўшы 16 цэркваў, ні ў адной не знайшоў пасланых туды маскоўскіх служэбнікаў. Ён пераканаўся, што ўсе святары так і не развіталіся са старадрукамі, а новыя кнігі байкатуюць. З яго слоў, многія з іх тады «дерзко обращались с несуразными заявлениями в Белорусскую консисторию против этих служебников»[10].

Каб прымусіць духавенства падпарадкавацца, В. Лужынскі асабіста рэвізаваў цэрквы і, знаходзячы непарадкі ў дакументах, фінансавых справаздачах, кнігазборах, пагражаў прыходскаму святару адлучэннем ад прыхода, а то і судом кансісторыі. Ён настаўляў іх на розум, што выкарыстаннем старых кніг робіцца злачынства. У такой сітуацыі, як успамінаў сам епіскап, ім нельга было доўга стаяць за унію[11].

Святар Соржыцкай царквы (Сенненскі павет Магілёўскай губерні) новага служэбніка не прыняў. Сваім прыхаджанам ён растлумачыў далёка ідучыя наступствы замены богаслужэбных кніг і заклікаў цвёрда трымацца сваёй веры. З-за гэтага, як небеспадстаўна ацэньваліся настроі ў вёсцы ў сакрэтнай афіцыйнай перапісцы паміж Магілёвам, Вільняй і Пецярбургам, «может родиться в бездумной толпе простолю-

---

8 НГАБ. Ф. 1297. Воп. 1. Спр. 7815. Арк. 117 ; Lencyk W. The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I. Romae ; New York, 1966. P. 62, 65–66.

9 НГАБ. Ф. 1297. Воп. 1. Спр. 7815. Арк. 137–137 адв., 147–149, 163 адв., 167–168 адв., 199 адв., 202 адв.–203, 212 адв., 222.

10 РДГА. Ф. 797. Воп. 6. Спр. 23015. Арк. 21 адв.

11 Записки Василия Лужинского, архиепископа полоцкого. Казань, 1885. С. 109, 111, 118, 120, 122–123, 125–126, 147.

динов нарекание, а пры наименшем намеке на изменение их веры — и волнение»[12]. Так яно і здарылася летам 1838 г.

Соржыцкі святар правіў у царкве літургію па старым служэбніку. Пасля службы ўніяцкі благачынны Васютовіч, выконваючы волю начальства, у прысутнасці прыхаджан выразаў з кнігі 48 лістоў, «содержание которых не соответствовало духу восточной церкви». «Это вызвало гомон и уныние в народе».

Сабраўшыся ў храме на наступны дзень, сяляне разглядзелі знявечаны служэбнік і заключылі: «Нас дабру не навучаць». Яны завязалі званы, каб тыя не клікалі вяскоўцаў на набажэнства, зачынілі царкву і забралі ад яе ключы. Пяць дзён духавенства беспаспяхова ўгаворвала адчыніць храм. Калі ў вёску выклікалі паліцыю, сяляне сталі больш згаворлівымі: аддалі земскаму спраўніку ключы, 2 старыя ўніяцкія служэбнікі, а таксама падпісаную 167 чалавекамі просьбу, каб літургію ім служылі па ранейшых кнігах, каб вярнулі вырваныя са служэбніка лісты. 40 дзён працягвалася супрацьстаянне. Вынік быў звычайны: соржыцкіх «бунтаўшчыкоў» аддалі пад суд[13].

Восенню 1838 г. 111 святароў Беларускай епархіі звярнуліся з прашэннем да цара пра захаванне уніі і ўладкаванне друкарняў для выдання ўніяцкіх богаслужэбных кніг. Яны прапаноўвалі самі выдаткаваць грошы на гэтыя патрэбы[14].

Шэраговае духавенства Літоўскай епархіі таксама масава не жадала развітвацца са сваімі кнігамі, таму ў 1834 г. у прыходы паступіў загад: адабраць з цэркваў усе старыя кнігі пачаеўскага, віленскага і супрасльскага друку і выслаць у кансісторыю ў Жыровічы. На неслухаў абрынуліся пакаранні: эпітымія, паніжэнне ў пасадзе. Паліцыі было даручана сачыць, каб папы прытрымліваліся новых кніжак і ад іх не адступалі. Толькі старым святарам, няздольным асвоіць новыя псалтыры і малітоўнікі (некаторыя гэтым прыкрываліся), часова пакінулі ранейшыя кнігі[15].

18 чэрвеня 1839 г. Літоўская кансісторыя выдала пастанову аб зняцці служэбнікаў мінулага друку з ужытку. Іх звозілі ў Жыровічы. Ужо ў жніўні ўзнікла праблема: што з імі рабіць? Вырашылі: спаліць,

12 РДГА. Ф. 797. Воп. 7. Спр. 23410. Арк. 7–7 адв.

13 РДГА. Ф. 797. Воп. 7. Спр. 23410. Арк. 18.

14 Шавельский Г. Последнее воссоединение с православной церковью униатов Белорусской епархии (1833–1839 гг.). СПб., 1910. С. 285.

15 Смалянец А. Да стацьці В–ста «Аб паленьні кніг на Беларусі» // Крывіч. 1924. № 2. С. 32–33.

пакінуўшы па 1–2 асобнікі кожнага выдання для бібліятэкі епархіяльнай семінарыі[16]. Спальванне ў манастырскіх печках было марудным спосабам іх знішчэння, да таго ж частка кніг раскрадалася. Таму ў 1844 г. літоўскі епіскап Іосіф (Сямашка) загадаў вынесці кнігі на манастырскі плац і спаліць іх на вогнішчы адразу[17]. За 3 гады было спалена 2000 кніг[18].

Вырратаваныя ад знішчэння кнігі надалей выкарыстоўваліся ў багаслужэнні прыхільным да уніі духавенствам, як было, напрыклад, у Лідскім і Ашмянскім паветах у 1852 г. Таму 30 мая 1852 г. Сенат распарадзіўся канчаткова зняць з ужытку ўніяцкую літаратуру. У 1853–1855 г. паўтары тысячы асобнікаў, тады яшчэ сабраных па цэрквах і манастырах, было спалена[19]. Тым не менш ... У час рэвізіі цэркваў Кобрынскага павета ў 1856 г. выявілі 16 служэбнікаў, прычым адзін святар катэгарычна адмовіўся выдаць кнігу. У 1865 г. мітрапаліт Іосіф звяртаў увагу Сінода на выкарыстанне даўно забароненых кніг[20]. Паводле дадзеных В. Ластоўскага, знішчэнне іх працягвалася ў 60-я г[21].

А.Ф. Хайнацкі сцвярджаў, што тысячы святароў заходнерускага краю ў трэцяй чвэрці XIX ст. служылі па супрасльскім, пачаеўскім і львоўскім уніяцкіх трэбніках, падобных да трэбніка Пятра Магілы 1646 г. Апошні карыстаўся вялікай павагай за паўнату і прыстасаванасць да ўсіх абставін царкоўнага, сямейнага і грамадскага жыцця беларускага і ўкраінскага народаў, і здабыць яго было цяжка. Таму гэткай уніяцкай кнігай асабліва даражылі і ёй аддавалі перавагу перад праваслаўным трэбнікам апошняй рэдакцыі. Ды й самім сваім даследаваннем Хайнацкі праследаваў мэту — «спыніць ... павагу да ўніяцкіх кніг»[22].

Ёсць звесткі, што нават на мяжы XIX–XX стст. уніяцкія кнігі, якія да таго часу сталі рэліквіямі, скупляліся, тады ўжо за вялікія грошы,

16 Записки Иосифа, митрополита Литовского. СПб., 1883. Т. 3. С. 526, 598.
17 Калубовіч А. Мова ў гісторыі беларускага пісьменства // Крокі гісторыі : даследаванні, артыкулы, успаміны. Беласток ; Вільня ; Мінск. 1993. С. 192.
18 Смалянец А. Да стацьці В–ста «Аб паленьні кніг на Беларусі»... С. 32.
19 Записки Иосифа, митрополита Литовского. СПб., 1883. Т. 2. С. 617.
20 Извеков П. Д. Исторический очерк состояния православной церкви в Литовской епархии за время с 1839–1889 г. М., 1899. С. 418, 421.
21 В–ст (Ластоўскі В.). Паленне кніг на Беларусі // Крывіч. 1924. № 1. С. 61.
22 Хойнацкий А .Ф. Западнорусская церковная уния в её богослужении и обрядах. Киев, 1871. С. 40–41, 213–215.

і таксама нішчыліся прыгнятальнікамі уніі[23]. Вядома, што ў 1990-х гг. налічвалася 99 захаваных выданняў супрасльскіх друкаў са шматсоценных накладаў і 48 выданняў віленскіх базыльян[24].

Ацалелыя рукапісныя і друкаваныя ўніяцкія кнігі з цэркваў і манастыроў Беларусі захоўваюцца сёння ў Вільні (бібліятэкі Акадэміі навук Літвы і Вільнюскага ўніверсітэта), Санкт-Пецярбургу (бібліятэкі Акадэміі навук і Санкт-Пецярбургскага аддзялення Інстытута гісторыі), у Загорску, Маскве (Расійская дзяржаўная бібліятэка, Дзяржаўны гістарычны музей, Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў), у Польшчы (збор Чартарыйскіх у Кракаве, бібліятэкі Варшавы, Курніка, Вроцлава, Познані)[25] і ў нязначнай колькасці — у Мінску (Нацыянальная бібліятэка Беларусі) і Гродне (Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей).

У 1830-я — 1870-я гг. былі распатрошаны і рассеяны або знішчаны базыльянскія кнігазборы, назапашаныя ў XVII–XVIII стст. Яны сталі асновай бібліятэк навучальных устаноў этнічнай Беларусі, а таксама прыватных і дзяржаўных бібліятэчных збораў Расіі. Частка рукапісных і друкаваных кніг падлягала продажу як антыкварыят або ішла на макулатуру, «непатрэбныя» прызначаліся на спаленне[26].

Кнігі з Паддубісся ў другой палове 1830-х г. перадалі ў Віленскі манастыр[27]. Частку кнігазбору з Жыровіч у 1845 г. адправілі ў Віленскую духоўную семінарыю[28]. У 60–70-х гг. рабіліся новыя чысткі царкоўных і манастырскіх бібліятэк Беларусі[29]. Звыш тысячы тамоў бібліятэкі гродзенскіх базыльян трапіла тады ў Віленскую публічную бібліятэку[30]. Пры перамяшчэнні разбураліся сістэмы манастырскіх калекцый, пашкоджваліся і раздзіраліся кнігі. 40 тысяч тамоў кніг з базыльянскіх манастыроў нават у 1866 г. валяліся на падлозе ці былі хаатычна раскладзены па паліцах у сховішчы Віленскай публічнай бібліятэкі[31]. Бібліятэка Полацкай семінарыі, якая налічвала больш за 10 тысяч

23 Rusin Moskal i Polak czyli kościoł unicki a Schizma. Poznań, 1873. S. 78.
24 Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. Мн., 1996. Т. 3. С. 209.
25 Нікалаеў М. Палата кнігапісная: рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. Мінск, 1993. С. 53–54, 107.
26 Pidłypczak-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku. Wrocław, 1996. S. 114–115.
27 Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў. Ф. 797. Воп. 6. Спр. 23018. Арк. 14.
28 Энцыклапедыя гісторыі Беларусі... С. 385.
29 Калубовіч А. Мова ў гісторыі беларускага пісьменства... С. 192.
30 Аддзел рукапісаў Навуковай бібліятэкі Вільнюскага універсітэта. Ф. 3. Спр. 155. Арк. 2–19.
31 Колекція та архів епископа Павла Доброхотова. Київ, 1992. С. 25.

тамоў, у 1900 г. па загадзе Сінода была вывезена ў Кіеўскую духоўную акадэмію[32]. Каштоўнейшы збор прафесара Віленскага ўніверсітэта Міхаіла Баброўскага з беларускіх і іншых славянскіх рукапісных і друкаваных кніг быў куплены памешчыкам Трамбіцкім, пасля смерці якога дастаўся бібліятэцы графаў Замойскіх у Варшаве і амаль цалкам загінуў у час пажараў 1939 і 1944 гг. Другая яго частка трапіла ў бібліятэку Акадэміі навук у Пецярбургу[33].

Такім чынам, падаўленне ўніяцкай кніжнай традыцыі абярнулася вымываннем цэлага пласта культуры Беларусі і сустрэла моцны супраціў духавенства і народа. Уніяцкая кніга тут шанавалася і, зберажоная, выкарыстоўвалася нават пасля афіцыйнай забароны. Яна разышлася па імперыі і па непаразуменні дзе-нідзе ўжывалася ў праваслаўным богаслужэнні.

32 Калубовіч А. Мова ў гісторыі беларускага пісьменства... С. 187.
33 Там жа. С. 188.

Cichoracki P.

Polesie w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich [dalej ZNiO] to obecnie jedna z najważniejszych polskich placówek bibliotecznych. Została ufundowana i założona we Lwowie w 1817 r. przez Jozefa Maksymiliana Ossolińskiego[1]. Pierwotnym jej fundamentem była kolekcja książek, rękopisów, medali i numizmatów samego Ossolińskiego, wzbogacona po kilku latach (1823 r.) kolekcją dzieł sztuki rodziny Lubomirskich. W 1829 r. uruchomiona została drukarnia, dzięki której wszczęto prace wydawnicze[2].

Decydującym wydarzeniem dla obecnego kształtu Ossolineum było zakończenie II wojny światowej i przesunięcie granicy polsko-sowieckiej na zachód, w efekcie czego Lwów został włączony w skład Związku Sowieckiego. Władze sowieckie zadecydowały o przekazaniu Polsce części tego zasobu jako «daru narodu ukraińskiego dla narodu polskiego». Podział zbiorów ZNiO został zadekretowany uchwałą Rady Ministrów USRR nr 776 z 6.V.1946, w wyniku której postanowiono przekazać Polsce do 150 000 książek i rękopisów[3]. Na siedzibę ZNiO w Polsce wybrany został Wrocław, w którym osiedliło się wielu repatriantów z przedwojennych województw wschodnich II RP, m.in.

1 Trzynadlowski J. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich 1817–1967. Wrocław, 1967. S. 34.
2 Historia ZNiO // Zakład Narodowy im. Ossolińskich [Электронны рэсурс]. URL: http://www2.oss.wroc.pl/index.php/aktualnosci/historia-znio (дата доступу 4. 06. 2012 г.).
3 Matwijów M. Zbiory rękopiśmienne Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie w latach 1939–1946 // Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. 1999. Z. 10. S. 226.

znaczna część kadry lwowskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza[4]. Ostatecznie ze Lwowa przysłano w ciągu kilku miesięcy 217 450 woluminów, w tym 7 068 rękopisów i 41 505 woluminów starych druków. Szacuje się obecnie, że ok. 70% przedwojennego zasobu Ossolineum pozostało we Lwowie[5]. Jeśli chodzi o rękopisy do Wrocławia trafiło 54 % całości zbiorów lwowskich według ich stanu z maja 1945 r.[6] Obecnie kontynuowany jest proces stopniowej digitalizacji przedwojennego zasobu kontynuatora ZNiO we Lwowie — Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki im. Wasyla Stefanyka i przenoszenia go w postaci cyfrowej do Wrocławia[7].

Obecnie najważniejsze działy z punktu widzenia użytkownika to: Dział Przechowywania i Udostępniania Nowych Druków Zwartych, Dział Nowych Druków Ciągłych (czasopisma), Dział Rękopisów, Dział Starych Druków, Dział Dokumentów Życia Społecznego, Dział Kartografii, Gabinet Grafiki i Gabinet Numizmatyczny[8]. Obecnie zasób ZNiO liczy ponad 1 800 000 jednostek[9].

Szeroko rozumiana tematyka poleska również jest obecna w zbiorach ZNiO. Zastrzec trzeba, że nie jest to spuścizna bardzo obszerna, co wynika zapewne z usytuowania dziewiętnastowiecznej siedziby Ossolineum w granicach cesarstwa austriackiego. Natomiast Polesie jako część historycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego związane było kulturowo i społecznie głównie z Wilnem. Niemniej wydaje się, że warto opisać «poleski» zasób ZNiO. Być może okaże się to pomocne zwłaszcza białoruskim badaczom Polesia stanowiąc ewentualnie rodzaj wstępnego informatora, pozwalającego ogólnie zorientować się zainteresowanym w możliwościach prowadzenia prac we Wrocławiu. Na marginesie zasygnalizować można, że materiały dotyczące Polesia znajdują się również w rękopiśmiennych zbiorach Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki im. Wasyla Stefanyka[10].

4 Suleja W. Historia Wrocławia. Wrocław, 2001. T. III : W Polsce Ludowej, PRL i III Rzeczypospolitej. S. 14–15.

5 Historia ZNiO // Zakład Narodowy im. Ossolińskich [Электронны рэсурс]. URL: http://www2.oss.wroc.pl/index.php/aktualnosci/historia-znio (дата доступу 4.06.2012 г.).

6 Matwijów M.... op. cit., S. 241.

7 Historia ZNiO//Zakład Narodowy im. Ossolińskich [Электронны рэсурс]. URL: http://www2.oss.wroc.pl/index.php/aktualnosci/historia-znio (дата доступу 4.06.2012 г.).

8 Struktura organizacyjna ZNiO // Zakład Narodowy im. Ossolińskich [Электронны рэсурс]. URL: http://www2.oss.wroc.pl/index.php/aktualnosci/ struktura-organizacyjna-znio (дата доступу 4.06.2012 г.).

9 Historia ZNiO // Zakład Narodowy im. Ossolińskich [Электронны рэсурс]. URL http://www2.oss.wroc.pl/index.php/aktualnosci/historia-znio/ (дата доступу 4. 06. 2012 г.).

10 Informator o polonikach w zbiorach rękopiśmiennych Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki im. Wasyla Stefanyka / oprac. M. Matwijów, E. Ostromęcka. Wrocław, 2010.

Możliwości poszukiwań dotyczących Polesia istnieją w odniesieniu do różnych działów Ossolineum. Dotyczy to zarówno zasobu druków zwartych, starodruków jak i rękopisów. Wydaje się, że najbogatszym i zarazem najcenniejszym fragmentem jest właśnie część rękopiśmienna. Zawiera — co najmniej — niemal sto pozycji, rzadziej w całości, częściej fragmentarycznie odnoszących się do interesującego tu terytorium. Jej też w niniejszym tekście uwaga zostanie poświęcona przede wszystkim. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że jedynie znikoma część analizowanego zasobu została opublikowana. Z kategorii wspomnień wymienić można jedną z relacji Jadwigi Skirmunt[11], pamiętniki jej brata — Konstantego[12], czy też opis walk formacji Stanisława Bułak-Bałachowicza prowadzonych m.in. na Polesiu, którego autorem był Stanisław Lis-Błoński[13].

Pod pojęciem «Polesie» będzie tu rozumiany obszar objęty mniej więcej granicami międzywojennego województwa poleskiego wchodzącego w skład II Rzeczypospolitej. W odniesieniu do spuścizny rękopiśmiennej podstawą dla selekcji był drukowany, wielotomowy inwentarz zbiorów Działu Rękopisów ZNiO[14]. Zastosowano system wyszukiwań indeksowych według ograniczonego klucza haseł. Uwzględniono zwroty «Polesie» (oraz pokrewne np. «poleskie województwo»), «Brześć» («Brześć Litewski»), «Pińsk», «Łuniniec», «Prużana». Uwzględniono również te określenia w stosunku do urzędów staropolskich. Jeśli chodzi o okres międzywojenny opierano się również o własne doświadczenia w korzystaniu z omawianego zasobu. Zastosowana metoda nie daje rzecz jasna pewności wyszukania wszystkich tekstów, które podejmowałyby tematykę poleską. Przykładem może być część spuścizny Jadwigi Skirmunt, w znacznym stopniu odnoszącej się do Polesia, a nie dającej się zlokalizować dzięki przyjętej metodzie[15].

Należy zasygnalizować, że istnieje również elektroniczny odpowiednik inwentarza rękopisów ZNiO. Jest on jednak znacznie uboższy jeśli chodzi o opis zawartości poszczególnych — niekiedy bardzo obszernych i posiadających

Część I : Zbiory Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich zinwentaryzowane przed 1945 r. S. 435, 493, 495.

11 Skirmuntówna J. Pani na Hruszowej. Dwadzieścia pięć lat wspomnień o Marii Rodziewiczównie. Warszawa, 1994.

12 Skirmunt K. Moje wspomnienia 1866–1945. Rzeszów, 1997.

13 Ліс-Блонскі С. Балахоўцы. Беласток ; Вільня. 2012.

14 Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. T. I–XIX. Wrocław, 1948–2008.

15 Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Dział Rękopisów (*dalej* ZNiO DR), 14568-9/II (mikrofilm [*dalej* mf] 5229-30), Korespondencja Jadwigi Skirmunttówny z H. Tukalskim-Nielubowiczem i M. Tukalską [1941–1964].

bardzo rozbudowaną strukturę — pozycji katalogu drukowanego[16]. W efekcie polecenie odszukania pozycji odnoszących się do hasła rzeczowego «Polesie» przynosi zaledwie dwa rękopisy[17]. Katalog elektroniczny zawiera również jedynie informację o zmikrofilmowaniu, brak jednak sygnatury mikrofilmu. Przeszukanie przy zastosowaniu analogicznego klucza jak w wypadku rękopisów, a jednocześnie metodą elektroniczną katalogu rękopisów akcesyjnych przyniosło skromny efekt[18]. Przybrał on postać czterech pozycji.

Analizowany zasób będący w posiadaniu Działu Rękopisów ZNiO zawiera w sumie 96 pozycji. Reprezentowane są wszystkie epoki historyczne, choć w nierównomiernym stopniu. Przeważają dzieła powstałe w XIX i XX w. Zestaw ten jest różnorodny co do charakteru. Dominują tzw. «dokumenty osobiste», a więc wspomnienia, dzienniki a także korespondencja. Część ma charakter autografów, część maszynopisów, niekiedy jednocześnie istnieje rękopiśmienny oryginał i jego maszynowy odpis. W mniejszym stopniu w wyselekcjonowanej grupie znalazły się dokumenty (także w odpisach), wreszcie druki. Prócz korespondencji, gdzie używany w XIX w. bywa niekiedy język francuski, zazwyczaj stosowany jest język polski. Niemal nie można mówić o choćby umownych kolekcjach, zawierających dużą ilość pozycji podobnej prowenienсji, czy też powiązanej ze sobą w inny sposób. Wyjątkiem jest spuścizna rodu Skirmuntów. Relatywnie bogata i różnorodna wydaje się bardzo cennym źródłem do dziejów Polesia w XIX i XX w. Można wreszcie dodać, że wszystkie pozycje zostały zmikrofilmowane, co ułatwia ewentualne korzystanie z nich w ramach wymiany międzybibliotecznej, bez konieczności osobistego pobytu we Wrocławiu. Starsze mikrofilmy (mniej więcej do pozycji nr 10 000) znajdują się również w warszawskiej Bibliotece Narodowej, młodsze są dostępne jedynie we Wrocławiu.

Średniowiecze praktycznie nie jest reprezentowane w analizowanym zasobie. Odnaleziono zaledwie jedną pozycję, pośrednio związaną z tą epoką[19]. Pozycje powstałe w epoce nowożytnej mają zazwyczaj fragmentaryczny, oderwany od siebie charakter. Wchodzą w skład sygnatur zawierających albo papiery rodzinne, albo «miscellanea». Noszą w związku z tym przede wszystkim charakter gospodarczy, bądź prawny. Zupełnie brak pozycji związanych

16 Katalog rękopisów zinwentaryzowanych [Электронны рэсурс]. URL: http://bazy.oss.wroc.pl/rkp/pubi/ (дата доступу 4. 06. 2012 г.).

17 Там жа. URL : http://bazy.oss.wroc.pl/rkp/pubi/szukaj.php?sygnatura=&autor=&pelne1=1&haslo=Polesie&pelne2=1&tematyka=0&rodzaj=0 (дата доступу 4.06.2012 г.).

18 Katalog rękopisów akcesyjnech [Электронны рэсурс]. URL: http://bazy.oss.wroc.pl/rkp/pub/szukaj.php (дата доступу 4. 06. 2012 г.).

19 ZNiO DR, 13889/III, 9 (mf 12017). [Notatka dotycząca dokumentu Zygmunta Kiejstutowicza z 1397 r. zawierającego fundację kościoła OO Franciszkanów w Pińsku].

z XVI w., zidentyfikowano natomiast osiem dotyczących kolejnego stulecia. Dwie z nich odnoszą się do słynnej sprawy Kazimierza Łyszczyńskiego — podsędka brzeskiego, skazanego na śmierć i spalonego na stosie za deklarację ateizmu[20]. Zachowała się również jedna instrukcja sejmikowa[21], dwie pozycje dotyczące kwestii majątkowych[22], wreszcie dwie dotyczące incydentów pomiędzy przedstawicielami miejscowej szlachty[23]. Odnotować można również autograf biskupa brzeskiego Stanisława Witwickiego złożonego na akcie komisji żupnej z 1684 r.[24]

Wśród pozycji związanych z wiekiem XVIII przeważają te odnoszące się do spraw majątkowych. Spośród jedenastu podobny charakter nosi aż sześć sygnatur[25]. Poza tym zachował się przekład poezji klasycznej autorstwa Mate-

20 ZNiO DR, 12770/II, C 2 (mf 2251). «Manifest przeciwko JP [Kazimierzowi] Łyszczyńskiemu podsędkowi brzeskiemu atheuszowi, który wyznawał, że nie ma Boga, działo się to za króla Jana Sobieskiego y spalony został przez dekret sejmowy»; ZNiO DR, 12806/II, A 29-30 (mf 2397). «Mowa Pana [Szymona Kazimierza] Kurowicza [Zawistowskiego], instygatora WKL przy sprawie ateisty P Kazimierza Łyszcyńskiego, podsędka brzeskiego na seymie warszawskim zerwanym d. 15 Febr. 1689 miana». S. 109–114; «Druga mowa IMP instygatora WKL po przeczytaniu manifestacyey coram atheo».

21 ZNiO DR, 2952/II (mf 1007). «Instrukcya z sejmiku brzeskiego na sejm do Grodna a 1678 dana».

22 ZNiO DR, 14626/III, 1 (mf 5508). Zapis wieczysto-sprzedażny gruntów z łąkami i poddanymi w dobrach Lasków w woj. brzeskim przez Grzegorza Laskowskiego Andrzejowi Laskowskiemu i jego żonie Annie z Kańskich [1664 (wypis z 1779)]; ZNiO DR, 14626/III, 2 (mf 5508). Odprzysiężenie w grodzie woj. brzeskiego w 1667 r. dot. dymów w majętności Zagórze (Zahorze), posiadłości Jana Kańskiego (dziada Ludwika) [wypis z 1779].

23 ZNiO DR, 14182/II, 3 (mf 4418). Mowa Ludwika Konstantego Pocieja, podkomorzego brzeskiego do Augusta II «po postrzeleniu w drodze [...] [Leona Kazimierza] Ogińskiego, podstolego WXL pod olkienicką farsalią» [po 2 XI 1700]; ZNiO DR, 17720/III. 5 (mf 24 169). «Dekret trybunału lubelskiego w sprawie zajazdów Mikołaja, wojskiego brzeskiego i Anny z Zębockich Sadowskich, Heleny z Sadowskich Sawickiej i [Rejnolda] Sadowskiego, podstolego brzesko-litewskiego i In. Na Witulin Dominika Sawickiego, kasztelana brzesko-litewskiego oraz Dominika Sawickiego na Malową Górę i Terlików» [1692] ; «Dekret sądu kapturowego brzeskiego w sprawie miedzy Heleną z Sadowskich Sawicką a Dominikiem Sawickim, kasztelanem brzeskim, o krzywoprzysięstwo dot. zapisu na wieś» [1697].

24 ZNiO DR, 11909/III (mf 8756). Autograf bpa brzeskiego Stanisława Witwickiego na akcie komisji żupnej z 1684.

25 ZNiO DR, 3630/II (mf 376). Papiery rodziny Sadowskich (m.in. dot. majątku Kurnice i wójtostwa brzeskiego); ZNiO DR, 13708/III, 5, (mf 10 274). Akta dotyczące wsi Ortel w kluczu Łomazy ekonomii brzeskiej — przywilej Augusta II dla Jana i Marianny Zubielewiczów; ZNiO DR, 13726/II, 7, (mf 3631) List nominalny urzędu ziemskiego woj. brzeskiego przeciw Zofii 1v. wdowie po Bartłomieju Wojnie (Woynie) Czelesznickim, 2v. Pawłowej Kochanowskiej w sprawie długu na wsi Błonie należącej do Ławryna Wojny; ZNiO DR, 14620/III, 3 (mf 5502), Zobowiązanie i zapis Michała Sapiehy, pisarza polnego lit., wojewody podlaskiego na rzecz syna Józefa przywianku po śmierci Teresy z Wielopolskich Sapieżyny zabezpieczonego na dobrach m. Wysokie Litewskie i Raśna z przyległościami w województwie brzeskim [lata 30-te XVIII w.] ; ZNiO DR, 15683/II, III 4 (mf 7 128). Akt sprzedaży majętności

usza Matuszewicza — kasztelana brzeskiego[26], materiał dotyczący obrządku wschodniego[27], a także papiery związane z intencją mszalną na rzecz Rejnalda Sadowskiego — kasztelana brzeskiego[28]. Szczególny charakter ma powstałe w 1928 r. opracowanie autorstwa Ignacego Wysłoucha, poświęcone Zenonowi Wysłouchowi, podkomorzemu brzeskiemu[29]. Do epoki nowożytnej odnoszą się wypisy z brzeskich ksiąg grodzkich i ziemskich[30].

Wiek XIX reprezentowany jest znacznie obficiej, a co najważniejsze tego okresu w znacznym stopniu dotyczy wspomniana wyżej kolekcja Skirmuntów. Dwie sygnatury zawierają korespondencję i papiery rozmaitego charakteru różnych członków rodu. Obejmują one zarówno XIX jak i XX w. Są to obszerne jednostki, liczące ponad 400 i 500 kart. Jest to również zasób różnojęzyczny[31]. Oddzielnie zebrana została korespondencja Heleny Skirmuntt do Hortencji Skirmuntt. Listy te stanowią zawartość aż czterech sygnatur i obejmują okres kilkudziesięciu lat (1849–1874). Zestaw ten liczy w sumie ponad 1200 kart[32]. Jedna jednostka dodatkowo zawiera korespondencję Heleny

---

Hrusk [pow. wołkowyski] przez Annę z Owerkowiczów Dominikową Massalską, cześnikową smoleńską i jej syna Józefa Łukaszowi i Róży z Hinków Sadowskim, cześnikostwu brzeskim [1741 (wypis z 1832)] ; ZNiO DR, 16041/III, 11 a (mf 29 865). Pełnomocnictwo ze strony Antoniego Patyńskiego, gubernatora białostockiego dane Ignacemu Szczepanowskiemu, regentowi grodzkiemu brzeskiemu, za zajęcie wsi Kuplin za dług 1779, S. 249–252 + wypisy z ksiąg grodzkich brzeskich [Papiery majątkowe Węglańskich i rodzin spokrewnionych].

26 ZNiO DR, 12432/II (mf 21 747). «Satyry Horacyusza na polski wiersz przełożone przez Iaśnie Wielmożnego Imć Pana Marcina Antoniego z Mateusza Matuszewica, kasztelana Brzeskiego Litewskiego, dawniey przed kilką lat zaczęte a w roku 1762 dnia 22 Ianuarii dokończone».

27 ZNiO DR, 12750/II, 4 (mf 2393). «Informacja o prawach świętej katolickiej w obrządkach greckiej religii w pięciu uwagach nad propozycjami z memoriału JX biskupa mohylewskiego nieunita wujętemi od Antoniego Młodowskiego biskupa brzeskiego, koadiutora włodzimierskiego, roku pańskiego 1766».

28 ZNiO DR, 17720/III, 5 (mf 24 169). «Zobowiązanie Barbary Pociejówny, Kseni ss. Brygidek klasztoru brzeskiego, dane Krystynie z Pociejów Sadowskiej do odprawienia mszy w kościele klasztornym za duszę [Rejnalda] Sadowskiego, kasztelana brzesko-litewskiego» [1725].

29 ZNiO DR, 7248/II (mf 1999). *Ignacy Wysłouch* (Antoni Szech), «Zenon Wysłouch — podkomorzy brzeski 1727–1802» [1928].

30 ZNiO DR, 13704/III [„poz. 17»] (mf 10 270). [wypisy z brzeskich ksiąg grodzkich]; ZNiO DR, 14602/III „poz. 26», Wypis z brzeskich ksiąg grodzkich; ZNiO DR, 15684/II (mf 7 129), Wypisy z ksiąg grodzkich starostwa brzeskiego (poz. II 13) i ksiąg grodzkich ziemskich brzeskich (poz. II 17,18).

31 ZNiO DR, 13816/II (mf 3747). Papiery różnej treści rodziny Skirmunttów [1844–1934]; ZNiO DR, 13817/II (mf 3779). Korespondencja Skirmunttów [1817–1933 i brak dat].

32 ZNiO DR, 13819/II (mf 3781). Listy Heleny Skirmuntt do Hortensji Skirmuntt [1849–1856]; ZNiO DR, 13820/I (mf 3782). Listy Heleny Skirmuntt do Hortensji Skirmuntt [1857–1862]; ZNiO DR, 13821/II (mf 3783). Listy Heleny Skirmuntt do Hortensji Skirmuntt [1861–1869]; ZNiO DR, 13822/II (mf 3784). Listy Heleny Skirmuntt do Hortensji Skirmuntt [1870–1874 i brak dat].

Skirmunt do różnych osób[33]. Listy pisane z kolei do Heleny Skirmuntt przez Jadwigę Kieniewicz tworzą zawartość kolejnych dwóch, bardzo obszernych, obejmujących razem ponad 800 kart sygnatur[34]. Niejako uzupełnieniem, niemniej bardzo istotnym dla spuścizny po Helenie Skirmuntt jest jej dziennik z lat 1863–1867. Jest on również bardzo obszerny, liczy bowiem niemal 700 kart[35]. W rękopiśmiennych zbiorach Ossolineum zachowało się również krótkie opracowanie poświęcone artystce. Jego autorem był Jerzy Sienkiewicz. Powstało ono w 1930 r.[36] Mołodowskiej gałęzi rodziny Skirmuntów dotyczą papiery po Jadwidze i Konstantym Skirmuntach. Zasygnalizowano już, że dwie z tych pozycji, częściowo odnoszące się do okresu sprzed I wojny światowej, zostały już opublikowane[37], natomiast najprawdopodobniej do dziś jedynie w rękopisie pozostała krótka relacja Jadwigi dotyczące przełomu XIX i XX w[38].

Jeśli chodzi o XIX w. wyraźnie wyodrębnia się kilka sygnatur związanych z rodziną Moraczewskich, a zwłaszcza z marszałkiem szlachty powiatu prużańskiego — Kazimierzem Moraczewskim. Dotyczą one głównie spraw majątkowych, przy czym nie zawsze Moraczewscy wstępują w nagłówkach sygnatur jako podmiot[39]. Poza tym jedna pozycja związana jest z Sewerynem

33 ZNiO DR, 13818/II (mf 3780). Korespondencja Heleny Skirmuntt [1830–1873].

34 ZNiO DR, 13823/II (mf 3785). Listy Jadwigi Kieniewicz do Heleny Skirmuntt [1850–1858]; ZNiO DR, 13824/I (mf 3786). Listy Jadwigi Kieniewicz do Heleny Skirmuntt [1859–1869 i brak dat].

35 ZNiO DR, 13825/I (mf 3746). Dziennik Heleny Skirmuntt [1863–1867].

36 ZNiO DR, 13826/II (mf 3753). *Jerzy Sienkiewicz* «Życie i działalność artystyczna Heleny Skirmunttowej 1827–1874», [1930].

37 ZNiO DR, 14052/I i II (mf 3939-40). *Jadwiga Skirmunttówna* «25 lat wspomnień o Maryi Rodziewiczównie» [1946, 1966], [T. 2 — maszynopis z poprawkami i komentarzami Henryka Tukalskiego-Nielubowicza]; ZNiO DR, 14094/II (mf 4072), *Konstanty Skirmunt* «Moje wspomnienia» [1946].

38 ZNiO DR, 16170/II (mf 29 991). *Jadwiga Skirmunt* «Wspomnienia o Mołodowie z przełomu XIX i XX w.» [1946–1955].

39 ZNiO DR, 14602/III, 26, d (mf 5482). Kwity zapłaconego procentu klasztorowi bernardynów w Brześciu od sumy zapisanej na Kuplinie na intencje mszalne [1816–1832]; ZNiO DR, 14602/III, 26, e-h (mf 5482). Papiery ekonomiczne i sądowe (spór z Wojciechem Pusłowskim) dotyczące Kuplina oraz marszałka pow. prużańskiego Kazimierza Moraczewskiego [I poł. XIX w.]; ZNiO DR, 14602/III, 37, d (mf 5482). Relacja i intromisji Jakuba, Michała i Juliana s. Jana Wasilewskich, chorążyców b. wojsk polskich, do części w okolicy wsi Czaczki i wsi Stasiuki w pow. Prużańskim na podstawie dokumentu dziel czego z Petronelą z Wasilewskich Laszkiewiczową [1818]; ZNiO DR, 14602/III, 39 (mf 5482). Zgoda Stanisława Jabłońskiego w imieniu Onufrego Stankiewicza, podoficera, na zajęcie wsi Czacheć przez Michała Bułharyna, marszałka szlachty pow. prużańskiego i złożenie umowy w tej sprawie u Kazimierza Moraczewskiego [1821]; ZNiO DR, 14602/III, 40 (mf 5482), Akt darowizny folwarku Kuliki (Kulików) w pow. prużańskim Jakubowi i Petroneli z Konaszewskich Wasilewskim przez Elżbietę z Szulców Konaszewską [1824].

Moraczewskim, ale ma charakter drugorzędny[40]. Trzy pozycje można zaliczyć do kategorii wspomnień powstałych w obrębie polskich miejscowych — także ziemiańskich — elit, przy czym powstały one w różnych okresach: jeszcze przed I wojną światową[41], w okresie międzywojennym[42], wreszcie po 1945 r.[43] Z punktu widzenia dziejów Polesia szczególnie interesująca wydaje się zwłaszcza druga z wymienionych pozycji, dotyczących życia w powiecie brzeskim i w Brześciu lat 60-ch XIX w., w tym w okresie powstania styczniowego. Odmienny charakter ma zestaw ukazów wileńskiego konsystorza katolickiego dla zgromadzenia bernardynek w Brześciu. Liczy on 141 kart i obejmuje okres 1817–1839[44].

Okres I wojny światowej, który tak dramatycznie odcisnął się na sytuacji Polesia, jest reprezentowany w sposób śladowy. Wymienić można relację ks. Józefa Panasia - jednego z kapelanów Legionów Polskich[45], a także wspomnienia Polaka służącego w armii niemieckiej[46]. Trzeba jednak zaznaczyć, że skromny efekt selekcji mógł być spowodowany przyjęciem takiego a nie innego klucza przy przeszukiwaniu indeksów inwentarzy Działu Rękopisów ZNiO. Legiony Polskie, które znajdowały się na południowym Polesiu przez niemal dwa lata (1915–1916), były formacją szczególną, w stopniu ponadprzeciętnym nasyconą ludźmi wykształconymi. Być może poszukiwania nakierowane na ich relacje dałyby bardziej spektakularny efekt jeśli chodzi wspomnienia z walk na Polesiu.

Okres II RP (1918–1939) jest reprezentowany najobszerniej, zwłaszcza przez materiały wspomnieniowe, powstałe po 1945 r. W rękopiśmiennym zasobie ZNiO znajduje się kilka relacji dotyczących walk polsko-bolszewickich prowadzonych m.in. na Polesiu w latach 1919–1920. Wszystkie one są autorstwa żołnierzy Wojska Polskiego. Mają charakter fragmentaryczny, żadna nie jest w sposób monograficzny poświęcona działaniom na Polesiu. Zwraca jednak

---

40 ZNiO DR, 16046/III, 51 (mf 29 870). Pozwolenie wyjazdu Seweryna Moraczewskiego z Prużany do Brześcia i z powrotem [1850].

41 ZNiO DR, 14096/I (mf 4084-5). «Pamiętnik Marii z Ponikwickich Steckiej żony Konstantego Steckiego lekarza ur. 1852 Starodworce gub. grodz. zm. 1930 w Poznaniu» [1910–1914].

42 ZNiO DR, 16814/I, II, (z. 1-2) (mf 29 095). *Józef Szczepański* «Pamiętnik z lat 1859–1913» [1927–1931].

43 ZNiO DR, 14136/II (mf 4341). *Jadwiga Smolkówna* «Kilka słów o rodzinie» [1964].

44 ZNiO DR, Akc. 89/50. Ukazy Jego Imperatorskiej Mości ... z Wileńskiego Rzymsko-Katolickiego Konsystorza Oddziału Rządowego przesyłane przełożonej SS Bernardynek Brzeskich [1817–1839].

45 ZNiO DR, 7204/II (mf 1968). *Józef Panaś* «Wielkanoc na Polesiu» [Rękopisy redakcyjne «Kuriera Lwowskiego»].

46 ZNiO DR, 14466/II (mf 4789). *Czesław Bągorski* «Mój dzienniczek z wojny światowej 1914–1918» [1932].

uwagę, że dotyczą zarówno wstępnego okresu wojny, jak i głównego etapu kampanii jaki rozegrał się w okresie wiosna-jesień 1920 r. Mamy więc do czynienia ze wspomnieniami obejmującymi zimę 1918/1919 r. i działaniami formacji polskich składających się na tzw. Samoobronę Wileńską, które cofały się wówczas na zachód przez północną część późniejszego województwa polskiego[47]. Pozostałe wspomnienia wyszły spod pióra żołnierzy 1 pułku ułanów[48], 3 Dywizji Piechoty Legionów[49], oraz wspominanego już oficera przydzielonego do formacji Stanisława Bułak-Balachowicza[50]. Dwie pierwsze powstały już po II wojnie światowej, ostatnia w latach 30-ch XX w.

Zwracają uwagę relacje osób zaangażowanych w działalność oświatową na terenie województwa poleskiego. Zdecydowanie na plan pierwszy wysuwają się w tej kategorii wspomnienia Romualda Petrykowskiego, który w latach 1933–1939 pełnił funkcję kuratora Brzeskiego Okręgu Szkolnego. Znaczna ich część poświęcona jest właśnie okresowi pracy w Brześciu[51]. Niemal tego samego okresu (1935–1939) dotyczą wspomnienia jednego z podwładnych Petrykowskiego — Antoniego Zięby, który pracował jako wizytator kuratoryjny[52]. W zasobie rękopiśmiennym ZNiO znajdują się również relacje nauczycielek pracujących w międzywojennym szkolnictwie na Polesiu. Dotyczy to zarówno szkolnictwa ogólnego[53], jak i zawodowego. W tym ostatnim wypadku zachowała się relacja dotycząca szkoły rolniczej w Duboi[54].

Polesie jest obecne również we wspomnieniach funkcjonariuszy innych polskich instytucji. Mogli oni służyć na Polesiu, jak w wypadku jednego z komendantów powiatowych Policji Państwowej w Brześciu[55], czy też urzędnika

47 ZNiO DR, 15616/II (mf 10117). *Andrzej Brochocki* «Wspomnienia wojenne z 13 Pułku Ułanów Wileńskich. Okres walk od Samoobrony Wileńskiej w 1918 r. do zawarcia rozejmu z Litwinami w 1920 r.» [1968]; ZNiO DR, 15640/II (mf 10158), *Józef Fiedorowicz* «Wspomnienia» [1980].

48 ZNiO DR, 15366/II i III (mf 4490). *Stanisław Linowski* «Silva Rerum» [po 1964].

49 ZNiO DR, 15650/II, cz. 3 (mf 10 172). *Roman Turek* «Zanim pługi wyszły w pole» [1946–1970].

50 ZNiO DR, 15545/II (mf 15545). *Stanisław Lis Błoński* «Bałachowcy» [1931–1939].

51 ZNiO DR, 15516/II, t. I-II (mf 9868). *Romuald Petrykowski* «50 lat służby oświatowej 1911–1961» [1970].

52 ZNiO DR, 15641/II, t. I (mf 10 159). *Zięba Antoni* «Pamiętnik pedagogiczny. Wspomnienia i refleksje» [ok. 1980].

53 ZNiO DR, 15560/II, t. 2 (mf 9920). *Irena z Lissowskich Hołyńska* «Wspomnienia»; ZNiO DR, 16731/II (mf 35 885), *Stanisława Cybulska-Białowieska* «Moje wspomnienia (lata 1922-1945)» [1962-1976].

54 ZNiO DR, 13343/II (mf 2962). *Łukaszewicz Stanisław* «Moje wspomnienia z pracy w szkolnictwie rolniczym 1922–1960», [1960].

55 ZNiO DR, 14059/II (mf 3951). *Wraubek Józef* «Moje wspomnienia» [1965].

tamtejszej okręgowej Izby Skarbowej[56]. Punkt widzenia z poziomu władz centralnych reprezentuje relacja jednego z urzędników Ministerstwa Rolnictwa, odnoszącego się do kwestii gospodarczych Polesia w latach 20-ch[57].

Relatywnie znaczną ilość stanowią materiały związane z życiem polskiego ziemiaństwa. Szczególną uwagę zwracają te, których autorami są jego miejscowi przedstawiciele. Ponownie należy wskazać na papiery po mołodowskich Skirmuntach. Prócz wyżej wspomnianej relacji Konstantego wymienić trzeba relację Jadwigi Skirmunt dotyczącą jej życia w majątku Marii Rodziewiczówny — Hruszowej. Wspomniano już, że została ona co prawda opublikowana, ale w zbiorach ZNiO zachowany jest maszynopis z poprawkami i komentarzami innego poleskiego ziemianina, właściciela majątku Mutwica — Henryka Tukalskiego-Nielubowicza[58]. Nie jest to zresztą jedyna relacja na temat pisarki z Hruszowej[59]. Ossolineum jest również w posiadaniu maszynopisu obszernych wspomnień samego Tukalskiego — Nielubowicza, które wzbogacone są o fotografie sprzed 1939 r.[60] Cennym uzupełnieniem jest powojenna korespondencja Jadwigi Skirmunt i Tukalskiego-Nielubowicza, niejednokrotnie zahaczająca o kwestie ich życia na Polesiu do 1939 r.[61] Inne relacje powstałe w kręgu ziemiańskim obejmują zarówno osoby mieszkające na Polesiu[62], ludzi spoza województwa poleskiego, czasowo goszczących w dworach miejscowego ziemiaństwa[63], bądź w inny sposób incydentalnie stykających się z życiem tejże sfery na opisywanym terenie[64]. Do pierwszej grupy zaliczyć można również relację z Mołodowa z 1929 r., która jest kolejnym

56 ZNiO DR, 14110/II (mf 4108). *Domański Władysław* «W skoku przez lata» [1968].

57 ZNiO DR, 13258/II (mf 4825-6). *Czekanowski Stanisław* «Roczniki długiego żywota mego». Wspomnienia z lat 1878-1945, t. IV A., B.

58 ZNiO DR, 14052/I i II (mf 3939-40). *Skirmunttówna Jadwiga* «25 lat wspomnień o Maryi Rodziewiczównie» [1946, 1966], [T. 2 — maszynopis z poprawkami i komentarzami Henryka Tukalskiego-Nielubowicza].

59 ZNiO DR, 15642/I (mf 10 162). *Kwiecień Stanisław* «Wspomnienia o Marii Rodziewiczównie» [ok. 1970].

60 ZNiO DR, 15444/II, cz. I-II (mf. 9780-1). *Tuklaski-Nielubowicz Hieronim* «Pół wieku wspomnień» [1966].

61 ZNiO DR, 14568-9/II (mf 5229-30). Korespondencja Jadwigi Skirmunttówny z H. Tukalskim-Nielubowiczem i M. Tukalską [1941–1964].

62 ZNiO DR, 14136/II (mf 4341). *Smolkówna Jadwiga* «Kilka słów o rodzinie» [1964]; ZNiO DR, 14573/II (mf 5034), *Jan Zakrzewski* «Z moich wspomnień» [1953–1954].

63 ZNiO DR, 13172/II (mf 2735). Wspomnienia Marii z Wierzbickich 1 voto Iwaszkiewiczowej, 2 voto Kopernickiej z lat 80-tych XIX w. do 1934 roku, [1934–1938]; ZNiO DR, 15536/I, t. II (mf 9886), *Leszek Jastrzębiec* (właśc. Stanisław Czajewicz), «Tułacze życie. Pamiętnik» [1969–1970].

64 ZNiO DR, 13165/II. T. 4 (odpis maszynowy) (mf BN 2733), *Jagmin Stanisław* «Pamiętnik z lat 1875–1959», [1959].

uzupełniającym źródłem do dziejów rodu Skirmuntów, jakie przechowuje ZNiO[65].

Niejako konsekwencją społecznego charakteru polskiej grupy etnicznej przedwojennego województwa polskiego jest również obecność relacji dotyczących większych ośrodków miejskich Polesia. Przeważają wspomnienia związane ze stolicą ówczesnego województwa. Prócz Brześcia reprezentowana jest również Prużana[66]. Kilka sygnatur zawiera informacje na temat największego zamierzenia inwestycyjnego na Polesiu w okresie międzywojennym, a więc projektów melioracyjnych. Odnoszą się do nich fragmenty wspomnień Jana Dąbskiego, parlamentarzysty z lat 20-ch[67], a także korespondencja ze spuścizny lwowskiego uczonego i przyrodnika — Stanisława Kulczyńskiego[68]. Wśród papierów tego ostatniego znajdują się również bardzo obszerne, liczące razem ponad 1 000 kart materiały na temat prowadzonych przezeń badań nad torfowiskami poleskimi[69]. Do wyjątków w analizowanym zasobie ZNiO należą dokumenty życia politycznego, wytworzone w okresie międzywojennym na Polesiu[70]. Ewenementem w ogóle jeśli chodzi o całość grupy tekstów poświęconych Polesiu z zbiorach ZNiO jest utwór poetycki, powstały w 1936 r., a którego autorem był jeden z lubieszowskich duchownych [93][71].

Okres II wojny światowej jest odzwierciedlony znacznie skromniej w porównaniu do lat 1918-1939 zarówno pod względem ilości sygnatur jak i rozmiaru tekstów poświęconych Polesiu. Tzw. kampania wrześniowa, a więc czas walk obronnych stoczonych przez Wojsko Polskie w obronie granic II RP w 1939 r. znalazła odbicie głównie we fragmentach wspomnień osób, które w wyniku ewakuacji bądź odwrotu znalazły się na Polesiu. Są to zarówno re-

65 ZNiO DR, 14573/II (mf 5034). *Zakrzewski Jan* «Z moich wspomnień» [1953–1954].

66 ZNiO DR, 16732/II (mf 35 886). *Lisiecki Stanisław* «Wspomnień nikt nam nie odbierze (1932–1978)» [1932–1978] (wewnątrz oddzielnie wspomnienia innych prużanian: Józefy Malcherowej i Janiny Świerzewskiej).

67 ZNiO DR, 15534/II. T. II (mf 9208). *Dębski Jan* «Wspomnienia z lat 1889–1973» [1965–1973].

68 ZNiO DR, 18455/II, 3 (mf 26 622). Korespondencja w sprawie melioracji Polesia 1929–1931.

69 ZNiO DR, 18458/II (mf 26 625). Dokumentacja dotycząca pracy Stanisława Kulczyńskiego pt. «Torfowiska Polesia» [1940-1970]; ZNiO DR, 18464/II, 3 (mf 26633-44). Polesie 1930–1933, 4 zeszytów.

70 ZNiO DR, 7195/II (mf 1962). Pismo Komitetu Wojewódzkiego Stronnictw Ludowych w Pińsku [1924]; ZNiO DR, 14695/II, 2, b (mf 5917). «Obowiązki ciążące na członkach i sympatykach Polskiego Zjednoczenia Polesia».

71 ZNiO DR, Akc. 47/81. ks. *Grzegorz Winogrodzki*, «Polesie» [1936].

lacje wojskowych[72] jak i cywili[73]. Dla znacznej większości odnotowywanym epizodem był pobyt w Brześciu. Tylko w jednym wypadku relacja dotyczy Kobrynia[74]. Do okresu po zajęciu terytorium II RP przez III Rzeszę i Związek Sowiecki odnosi się kilka sygnatur. Są to wspomnienia osób które nalazły się w Brześciu[75], a także kilka relacji związanych z konspiracją akowską, jaka podległa rządowi polskiemu przebywającemu w czasie wojny w Wielkiej Brytanii[76]. Na uwagę zasługuje wspomnienie uczestnika rozbicia więzienia w Pińsku w styczniu 1943 r.[77], a także listy osób, które znalazły się na Zachodzie, kierowane do mieszkańców powiatu łuninieckiego[78].

Jeśli chodzi o okres po 1945 r., jest on reprezentowany niemal symbolicznie. W Dziale Rękopisów ZNiO odnaleziono bowiem jedynie dwie relacje osób, które zdecydowały się na repatriacje do Polski i znalazły się w obozie przejściowym w Brześciu[79], a także materiały dotyczące sprowadzenia prochów Stanisława Witkiewicza (Witkacego)[80], który popełnił samobójstwo na Polesiu we Wrześniu 1939 r.

---

72 NiO DR, 15361/II (mf 9217). *Stefan Turkowski* «Z Marsem i Orfeuszem. Notatki czasu wojny 1939–1945» [1976]; ZNiO DR, 15413/II, cz. III (mf 9417). *Karol Borysowicz*, «Pamiętniki» [1965–1967]; ZNiO DR, 15679/II (mf 10 213), *Wincenty Mianowski*, «Wspomnienia wojenne (turysty generała Sikorskiego) 1939–1945» [ok. 1982].

73 ZNiO DR, 14454/II (mf 4776). *Teresa Górska*, «Raid [sic] wojenny. Wrzesień 1939» [1965]; ZNiO DR, 14458/II (mf 4781) *Józefa Lis-Błońska*, «Pamiętnik z lat 1939–1946» [1969]; ZNiO DR, 15571/II, cz. 2 (mf. 10055), *Józef Iwicki*, «Wspomnienia z pracy w Piotrowickiej fabryce maszyn w latach 1927–1950» [1973]; ZNiO DR, 15622/II, t. II (mf 10126-27), *Maria Wernerowa*, «Wspomnienia z mego życia» [przed 1980]; ZNiO DR, 15634/II (mf 10144), *Władysław Domański*, «Oblicza zmian» [1975].

74 ZNiO DR, 15571/II, cz. 2 (mf. 10055). Józef Iwicki, «Wspomnienia z pracy w Piotrowickiej fabryce maszyn w latach 1927-1950» [1973].

75 ZNiO DR, 16746/II (mf 35 900). *Andrzej Brochocki*, «Moje przeżycia i wrażenia w czasie II wojny światowej. Wydarzenia aktualne głównie dla byłego województwa nowogródzkiego» [1955–1965]; ZNiO DR, 16769/II (mf 35 939), Halina Kierska, «Gdzie step bez kresu … (Dziennik deportowanej 1939–1946)», [1940-1941, 1990].

76 ZNiO DR, 15557/II, cz. 2 (mf 9916). *Feliks Kostecki*, «Na leśnych bezdrożach» [1967]; ZNiO DR, 15630/II (mf 10140), *Felicjan Majorkiewicz*, «Na pomoc powstańczej Warszawie» [1967]; ZNiO DR, 16724/II (mf 35 878), *Wacław Kopisto*, «Moje pokręcone losy» [1985–1986].

77 ZNiO DR, 16724/II (mf 35 878). Wacław Kopisto, «Moje pokręcone losy» [1985–1986].

78 ZNiO DR, 16294/I, (mf 35 741). Archiwum Rady Głównej Opiekuńczej m. Lwowa. Listy Polaków przebywających w państwach Europy Zachodniej, Afryki, Azji i Ameryki do rodzin i znajomych z terenów Wołynia i Małopolski Wschodniej przesyłanych przez Międzynarodowy Czerwony Krzyż w Genewie w latach 1942-1944.

79 ZNiO DR, 16733/I (mf 35 887). *Stanisław Lisiecki*, «Wspomnienia z Wilna. Wspomnienia byłego studenta USB w Wilnie» [1950–1956]; ZNiO DR, 16780/II (mf 35 950), *Jan Dzieduszycki*, «Trzy lata wykreślone z życiorysu» [1984].

80 ZNiO DR, Akc. 185/83, *Włodzimierz Ziemlański*, «Dokumentacja starań o przeniesienie prochów Witkacego z Polesia do Polski».

Ograniczenia objętości niniejszego tekstu powodują, że jedynie całkiem pobieżnie scharakteryzować można zestaw starodruków, a także druków zwartych związanych z Polesiem i znajdujących się w zasobie ZNiO. Wyszukiwarka, umożliwiająca selekcję starodruków według rozbudowanego klucza haseł osobowych i rzeczowych obejmuje obecnie tylko pozycje szesnastowieczne, choć zaznaczyć należy, że prace digitalizacyjne prowadzone w ZNiO postępują cały czas naprzód[81]. Starodruki siedemnastowieczne o charakterze poloniców doczekały się inwentarza opublikowanego w wersji papierowej[82].

Analiza obu tych narzędzi przyniosła efekt w postaci wyselekcjonowania dwunastu pozycji. Starodruki szesnastowieczne można podzielić według klucza oficyn. Reprezentowane są trzy drukarnie brzeskie: S. Murmeliusa, C. Bazylika oraz drukarnia Radziwiłłowska. Dwie pozycje wyszły w oficynach krakowskich. Pierwsza z wymienionych drukarni brzeskich sygnuje cztery prawne pozycje Bartłomieja Groickiego[83]. Znakiem Drukarni Radziwiłłowskiej opatrzono tekst «Rozmowy Polaka z Litwinem»[84], a także dwa teksty biblijne[85]. Dwa starodruki krakowskie dotyczą pogrzebu Mikołaja Paca — podkomorzego brzeskiego[86], oraz synodu brzeskiego[87]. Wszystkie teksty opublikowane dzięki drukarniom brzeskim wyszły w dekadzie lat 60-ch. Dwie z prezentowanych pozycji szesnastowiecznych[88] są dostępne drogą internetową na stronach Dolnośląskiej Biblioteki Cyfrowej[89]. Staro-

81 Katalog elektroniczny zasobów cyfrowych projektu EOG [Электронны рэсурс]. URL: http://bazy.oss.wroc.pl/pn/ (дата доступу 4.06.2012 г.).

82 Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVII. T. 2, 3. Wrocław, 1992–1993.

83 ZNiO Dział Starodruków (dalej DS), MF-31383, Bartłomiej Groicki, Porządek sądów prawa magdeburskiego, S. Murmelius, Brześć 1560; ZNiO DS, MF-31384, Bartłomiej Groicki, Artykuły prawa magdeburskiego, S. Murmelius, Brześć 1560; ZNiO DS, MF-31385 Bartłomiej Groicki, Ustawa płacej, S. Murmelius, Brześć 1560; ZNiO DS, MF-31386 Bartłomiej Groicki, Porządek w sędziech około karania na gardle, S. Murmelius, Brześć 1560.

84 ZNiO DS, MF-31493. Biblia. Nowy Testament. Sprawy i słowa Jezusa Chrystusa, Drukarnia Radziwiłłowska, Brześć 1566.

85 ZNiO Dział Starodruków [dalej ZNiO DS], MF-30959. Rozmowa Polaka z Litwinem. — Przydana jest rozmowa o niewoli litewskiej, Drukarnia Radziwiłłowska, Brześć 1565 (?); ZNiO DS, MF-31494 Biblia. [Acta Apostolorum]. Wtóre księgi Łukasza, [Drukarnia Radziwiłłowska], Brześć 1566.

86 ZNiO DS, MF-31102. Jurowiusz Andrzej, «Pogrzeb Mikołaja Paca z Kiwaczyc podkomorzego Brześcia Litewskiego», Kraków 1595.

87 ZNiO DS, MF-31095. Skarga Piotr, «Synod brzeski», A. Piotrkowczyk, Kraków 1587.

88 ZNiO DS, MF-30959. Rozmowa Polaka z Litwinem. — Przydana jest rozmowa o niewoli litewskiej, Drukarnia Radziwiłłowska, Brześć 1565 (?);ZNiO DS, MF-31095. Skarga Piotr, «Synod brzeski», A. Piotrkowczyk, Kraków 1587.

89 Dolnośląnska Biblioteka Cyfrowa [Электронны рэсурс]. URL: http://www.dbc.wroc.pl/publication/4135, 4433 (дата доступу 4. 06. 2012 г.).

druki siedemnastowieczne zostały wyselekcjonowane nie dzięki miejscu ich wydania, a ze względu na treść związaną z obszarem Polesia[90].

Księgozbiór druków zwartych pochodzących z XIX i XX w. zawiera co najmniej około 100 pozycji. Można zapoznać się z nim drogą internetową, ponieważ katalog kartkowy został zeskanowany i udostępniony w postaci elektronicznej [125][91]. Należy przeszukiwać go według klucza rzeczowego, skonstruowanego analogicznie do zastosowanego tutaj w wypadku inwentarza rękopisów. W zbiorze tym dominują polskie wydawnictwa z okresu międzywojennego. Generalnie publikacje dotyczą zarówno historii regionu, kwestii politycznych i społecznych, gospodarki, wreszcie etnografii. Niektóre pozycje w katalogu rejestrują teksty publikowane wcześniej jako artykuły w periodykach.

90 ZNiO DS, XVII-6215. «Potrzebne cosideratie około porządku wojennego y pospolitego ruszenia przez Franciszka Glinkę [...] podane [acc.] Krótko zebrane zdanie o złączeniu rzeki Piny z Muchawcem ...», Drukarnia Radziwiłłowska, Słuck 1675; ZNiO DS, XVII — 17933 adl., «Constitucie y uchwała seymu walnego [...] w Brześciu Litewskim [...] 1653 dnia 24 marca [...]», Andrzej Piotrkowczyk, Kraków [po 5 V 1653].

91 Katalog alfabetzchnych druków zwartych od XIX w. [Электронны рэсурс]. URL: http://graf.oss.wroc.pl//ramka.html (дата доступу 4. 06. 2012 г.).

Ціхарацкі П.

Палессе ў зборах Нацыянальнага Інстытута імя Асалінських у Вроцлаве

Нацыянальны Інстытут імя Асалінськіх [Асалінэум, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, далей ZNiO] — гэта зараз адна з найважнейшых бібліятэк у Польшчы. Яна была заснаваная ў Львове ў 1817 г. Юзэфам Максіміліянам Асалінськім. Пачатак дала калекцыя кніг, рукапісаў, медалёў і нумізматыкі самога Асалінськага, узбагачаная ў 1823 г. калекцыяй твораў мастацтва сям'і Любамірскіх. У 1829 г. распачалася выдавецкая дзейнасць.

Вырашальнай падзеяй для сучаснага Асалінэума стала заканчэнне 2-й Сусветнай вайны і перамяшчэнне польска-савецкай мяжы на захад, у выніку чаго Львоў апынуўся ў складзе Савецкага Саюза. Савецкія ўлады прынялі рашэнне перадаць Польшчы частку збораў як «дар украінскага народу для народу польскага». Падзел ZNiO адбыўся паводле пастановы Савета Міністраў СССР № 776 ад 6. V. 1946 г., у выніку вырашана перадаць Польшчы да 150 000 кніг і рукапісаў. Месцам размяшчэння ZNiO ў Польшчы абралі Вроцлаў, дзе асела шмат рэпатрыянтаў з даваенных усходніх ваяводстваў Другой Рэчыпаспалітай, у тым ліку значная частка кадраў львоўскага ўніверсітэта Яна Казіміра. Усяго з Львова прыслана цягам некалькіх месяцаў 217 450 кніг, у тым ліку 7 068 рукапісаў і 41 505 тамоў старадрукаў. Каля 70% даваеннага збору Асалінэум засталіся ў Львове. Што датычыць рукапісаў, то ў Вроцлаў трапіла 54 % ад агульнай колькасці львоўскіх (май 1945 г.). Зараз калекцыі ZNiO налічваюць 1 800 000 адзінак, працягваецца працэс дыгіталізацыі таго, што засталося ў Львове (Львоўскай Нацыянальнай бібліятэцы імя Васыля Стэфаныка) і перанос у лічбавым выглядзе ва Вроцлаў.

Пад паняццем «Палессе» мы разумеем умоўныя межы абшару Палескага ваяводства, што ўваходзіла ў склад Другой Рэчыпаспалітай. У зборах ZNiO прадстаўлена палеская тэматыка ў шырокім яе разуменні. Трэба заўважыць, што гэтая спадчына не асабліва вялікая, беручы пад увагу размяшчэнне сядзібы Асалінэум у 19 ст. у межах Аўстра-Венгерскай імперыі. Тым часам Палессе, як частка гістарычнага Вялікага Княства Літоўскага, сваёй тэрыторыяй і культурай звязана было пераважна з Вільняй. Тым не менш выдаецца важным апісаць «палескую» частку збораў ZniO (заўважыўшы, што датычныя Палесся

матэрыялы таксама ёсць у рукапісным фондзе Львоўскай Нацыянальнай бібліятэкі ім. Васыля Стэфаныка).

Найбагацейшы і самы каштоўны матэрыял датычны Палесся можна адшукаць у рукапісных зборах. Яны ўключаюць, адносна цікавай нам тэрыторыі, не менш, як сто пазіцый. Толькі нязначная частка гэтых матэрыялаў надрукаваная — з катэгорыі мемуараў можна назваць успаміны Ядвігі Скірмунт, мемуары яе брата — Канстанціна, а таксама апісанне ваенных дзеянняў на Палессі Станіслава Булак-Булаховіча, аўтарам якіх быў Станіслаў Ліс-Блоньскі.

У адносінах да рукапіснай спадчыны для пошукаў найбольш прыдатны 19-тамовы друкаваны інвентар збораў Аддзелу рукапісаў ZNiO. Праўда, яго паказальнікі змяшчаюць абмежаваную колькасць пошукавых слоў, таму не заўсёды даюць магчымасць выявіць матэрыялы, звязаныя з Палессем. Прыкладам можа быць частка спадчыны Ядвігі Скірмунт, у значнай частцы датычнай Палесся. Існуе і электронны адпаведнік інвентара рукапісаў ZNiO. Аднак ён мае нашмат горшыя пошукавыя магчымасці і на тэматычны запыт «Палессе» паведамляе толькі пра два рукапісы. У выпадку з пошукам мікрафільмаваных матэрыялаў не менш сціплы эфект у выглядзе чатырох пазіцый.

Тым часам у Аддзеле рукапісаў ZNiO цікавы нам матэрыял складае 96 пазіцый. Прадстаўлены, хаця і няроўна, усе гістарычныя эпохі, найбольш XIX і XX ст. Пераважаюць «асабістыя дакументы» — успаміны, дзённікі і карэспандэнцыя. Не выпадае гаварыць пра ўмоўныя калекцыі з вялікай колькасцю «палескіх» матэрыялаў. Выключэнне — спадчына роду Скірмунтаў, якая багатая разнастайнымі крыніцамі па гісторыі Палесся XIX і XX ст. Усе гэтыя матэрыялы былі мікрафільмаваныя, пры тым раней зробленыя мікрафільмы (прыблізна да пазіцыі № 10 000) знаходзяцца таксама ў варшаўскай Бібліятэцы Нарадовай, больш позція даступныя толькі ў Вроцлаве.

Сярэднявечча прадстаўлена адным дакументам — гэта нататка, датычная дакумента Жыгімонта Кейстутавіча 1397 г. адносна фундацыі касцёлу аа. Францысканцаў у Пінску. Матэрыялы новага часу часта маюць фрагментарны характар, уваходзяць у склад сямейных архіваў альбо «miscellanea». Адсутнічаюць матэрыялы, звязаныя з XVI ст., знойдзена восем адзінак з матэрыяламі наступнага стагоддзя. Дзве з іх звязаныя з вядомай справай Казіміра Лышчынскага — брэсцкага падсудка, якога засудзілі на смерць і спалілі на кастры за дэкларацыю атэізму. Захавалася таксама адна інструкцыя брэсцкага сойміка 1678 г., дзве адзінкі з паперамі эканамічнага характару (маёмасныя справы),

дзве датычныя інцыдэнтаў паміж прадстаўнікамі брэсцкай шляхты, а таксама аўтограф брэсцкага епіскапа Станіслава Вітвіцкага 1684 г.

Сярод спраў XVIII ст. пераважаюць маёмасныя паперы — іх шэсць з адзінаццаці. Акрамя таго захаваўся пераклад класічнай паэзіі аўтарства брэсцкага кашталяна Матэвуша Матушэвіча, матэрыялы датычныя грэка-ўніяцкай царквы, а таксама паперы, звязаныя з памінаннем у брэсцкім манастыры брыгітак кашталяна Рэйнальда Садоўскага. Сюды ж залічым напісаны ў 1928 г. Ігнатам Віславухам біяграфічны нарыс пра брэсцкага падкаморага Зянона Віславуха (1727–1802), а таксама выпісы з брэсцкіх гродскіх і земскіх кніг.

XIX ст. прадстаўлена больш багата шмат у чым дзякуючы вышэй успамінанай калекцыі Скірмунтаў. Дзве справы ўключаюць карэспандэнцыю і паперы featureрознага характару розных членаў роду. Ахопліваюць як XIX так і XX ст. Гэта вялікія разнамоўныя комплексы, якія налічваюць каля 400 і 500 аркушаў. Асобна сабраныя лісты Алены Скірмунт да Гартэнзіі Скірмунт. Гэтая перапіска складае чатыры справы, ахоплівае перыяд 1849–1874 гг. і мае прыкладна 1200 аркушаў. Адна справа ўключае карэспандэнцыю Алены Скірмунт з рознымі асобамі. Наступныя дзве справы, агульным лікам каля 800 аркушаў, гэта лісты да Алены Скірмунт Ядзвігі Кеневіч. Дзённік Алены Скірмунт за 1863–1867 гг. памерам каля 700 аркушаў дапаўняе гэтыя матэрыялы. Тут жа захоўваецца біяграфічны нарыс Алены Скірмунт пра Юрыя Сянкевіча, датаваны 1930 г. Маладаўскай галіне сям'і датычаць паперы Ядзвігі і Канстанціна Скірмунтаў. Яны часткова апублікаваныя, у рукапісе застаецца кароткі ўспамін Ядзвігі пра мяжу XIX і XX ст.

Сярод матэрыялаў XIX ст. вылучаюцца некалькі справаў з дакументамі сям'і Марачэўскіх, прынамсі маршалка шляхты пружанскага павету Казіміра Марачэўскага, а таксама Севярына Марачэўскага. Тры справы складаюць мемуары мясцовых эліт, датычныя падзей перад I Сусветнай вайной, у міжваенны час і пасля 1945 г. Своеасаблівы комплекс складаюць загады віленскай каталіцкай кансісторыі для брэсцкіх бернардынак — ён налічвае 141 аркуш і датуецца 1817–1839 гг.

Да перыяду I Сусветнай вайны належаць рукапіс Язэпа Панася «Вельканоч на Палессі», а таксама «Мой дзённічак з сусветнай вайны 1914–1918» Чэслава Бангорскага, які служыў у нямецкім войску. Перыяд Другой Рэчыпаспалітай прадстаўлены найбольш, асабліва ўспамінамі, напісанымі пасля 1945 г. былымі салдатамі Войска Польскага.

Сярод матэрыялаў, датычных развіцця асветы на тэрыторыі Палескага ваяводства, вылучаюцца ўспаміны Рамуальда Петрыкоўскага,

які ў 1933–1939 гг. быў куратарам Брэсцкай Школьнай Акругі. Да таго самага часу (1935–1939) належаць і ўспаміны аднаго з падначаленых Петрыкоўскага — Антонія Зенбы. Палессе прысутнічае ва ўспамінах супрацоўнікаў іншых устаноў.

Што датычыць перыяду пасля 1945 г., то ён прадстаўлены хіба сімвалічна. У Аддзеле рукапісаў ZNiO знойдзены дзве справы асобаў, якія пагадзіліся на рэпатрыяцыю ў Польшчу і знаходзіліся ў лагеры рэпатрыянтаў у Брэсце, а таксама матэрыялы, датычныя пераносу праха Станіслава Віткевіча (Віткацыя), які скончыў жыццё самагубствам у верасні 1939 г., з Палесся ў Польшчу.

Сярод старадрукаў, што знаходзяцца ў ZniO, Палесся датычаць 12 пазіцый. XVI стагоддзе прадстаўлена прадукцыяй трох брэсцкіх друкарняў: С. Мурмеліуса, К. Базыліка і друкарняй Радзівілаў. Гэта чатыры юрыдычныя кнігі Варфаламея Граіцкага, «Размова Паляка з Ліцьвінам» і два біблійныя тэксты, маюцца таксама два кракаўскія старадрукі, датычныя Брэсцкага сабору і пахавання брэсцкага падкаморага Мікалая Паца. Са старадрукаў XVII ст. вылучаны тыя, што сваім зместам звязаныя з абшарам Палесся. Гэта «Potrzebne cosideratie około porządku wojennego y pospolitego ruszenia przez Franciszka Glinkę [...] podane [acc.] Krótko zebrane zdanie o złączeniu rzeki Piny z Muchawcem ...», (Друкарня Радзівіла, Слуцк, 1675; і «Constitucie y uchwała seymu walnego [...] w Brześciu Litewskim [...] 1653 dnia 24 marca [...]», Кракаў [пасля 5. V. 1653].

Зборы кніг XIX і XX стст. уключаюць каля 100 назваў «палескай» тэматыкі. Пазнаёміцца з імі можна і праз інтэрнэт, карыстаючыся прадметным паказальнікам. Пераважна гэта польскія кнігі міжваеннага перыяду.

Дзендзелюк Л.С.

Основные аспекты сохранения региональных особенностей памятников книжной культуры

На протяжении веков традиции формирования книги изменялись. Архитектоника книг отображала вкусы общества конкретного территориального и временного пространства. Изменялись как типы конструкции, так и художественное оформление книг. Сегодня исследователи памятников письменности и печати имеют возможность отслеживать и анализировать эти изменения, фиксировать неизвестные детали. Целесообразно проводить такие исследования, поскольку они помогут создать эталонную систему строения книг, которая станет остовом при их атрибуции, локализации, идентификации.

Давние кодексы можно разделить на три территориальные группы: западноевропейские, средиземноморские и книги арабского мира. Каждая из этих групп имеет свои подвиды. К первой группе относят, например, французские, английские, немецкие, италийские кодексы и т.п. Ко второй (средиземноморской) группе принадлежат восточнославянские (русские, украинские, белорусские) и южнославянские (болгарские) книги. Письменные памятники арабского мира объединяют исламские, мусульманские, магометанские, сарацинские, арабские, мавританские, сирийские и египетские[1].

1 Encyklopedia wiedzy o ksiniсe / Komitet redakcyjny: A. Birkenmajer [i inni] ; red.: A. Kawecka-Gryczowa [i inni]. Wrociaw ; Warszawa ; Krakyw : Zakiad Narodowy im. Ossolicskich, 1971. K. 1031–1036.

В соответствии со временем создания давних кодексов различаем следующие техники переплета: коптская (III–V вв.), византийская (V–XVII вв.) и западноевропейская (VI–XVI вв.). Переплёты западноевропейской группы дополнительно делятся по хронологическим периодам: раннесредневековый (VI–IX вв.), дороманский (X–XII вв.), романский (XII–XIV вв.), готический (XIV–XVI вв.). Согласно такому делению важно выстроить систему, которая охватывает принципы формирования книг, в частности переплёта, шитья книжного блока и капталов, характер орнаментальных мотивов, их композицию.

Особенное место занимают материалы, используемые для книгопроизводства: бумага, пергамент, чернила, краски, клеи, нити, кожа, древесина, ткани, металлы. Например, различают бумагу ручного и машинного изготовления, из тряпичных (льняные, шёлковые, шерстяные и т. д.) или древесных волокон, шлихтованную, лощёную, мелованную. Пергамент по качеству изготовления делят на греко-византийский, западноевропейский, древнерусский, иногда его называют историческими синонимами (велень, харатья). Среди сшивных материалов — льняные, конопляные, шёлковые, хлопчатобумажные, металлизированные нити, а также проволока. В качестве писчего материала использовали, к примеру, сажевые, железогаловые, кампешевые, ализариновые, анилиновые чернила, киноварь и разнообразные краски как минерального, так и органического происхождения. Для переплётов употребляли кожу различных животных, которую обрабатывали по-разному. Среди большого разнообразия кож, использованных переплётчиками, можно выделить несколько наиболее распространённых: телячья, бычья, свиная, оленья (классификация по виду животных) и юфть, марокен, сафьян, хоз, шагрень, сырец (в зависимости от выделки). Их качество неодинаково и зависит от способа обработки, например, от метода дубления (жировое, растительное, квасцовое), окрашивания, лакирования. В разных регионах использовались материалы определённых видов. Например, в Украине и России для изготовления переплётов пергамент почти не использовали, за исключением интролигаторской мастерской Киево-Печерской Лавры (начиная со второй четверти XVIII в.). Окрашенная в яркие цвета козья кожа (сафьян, марокен, кордуан), которая украшала дорогие европейские переплёты до конца XVIII в., была привозной, и только поздний марокен — местного производства. Юфть впервые была использована в европейских переплётах во второй половине XVIII в. Лакированная кожа появилась в

конце XVIII в., хромовая — во второй половине XIX в.[2]. Романские кодексы, как и готические, покрывали вывороткой квасцового дубления (толстая белая свиная кожа), пергаментом и тканью. Нарядные переплёты иллюминированных рукописей начиная с XIV в. покрывали дорогой тканью (парча, шёлк, бархат). При этом ее натягивали как на голые крышки переплёта, так и на предварительно покрытые кожей или хлопчатобумажной тканью[3]. Для готических переплётов использовали дорогие ткани, вышитые золотом. По наблюдениям И.П. Мокрецовой, древнерусские кодексы XII–XIII вв. переплетали ирхой тёмного оттенка или гладкой дублёной толстой кожей коричневого цвета[4], однако С.В. Зинченко считает, что изначально применяли ирху цвета слоновой кости, а тёмный оттенок придали ей вековые загрязнения. В XII — начале XIV вв. для переплётов использовали преимущественно свиную кожу, поверхность которой напоминает замшу [5], с XIV в. — телячью. Украинские переплёты XVI–XVII вв. изготовлены из хорошо выделанного сырца, который практически не отличается от краснодубной кожи. Галицкие переплёты тёмно-коричневые, почти черные, сделанные из кож местного производства и насыщенного вишнёвого — из привозных молдово-валаамских, а для русских переплётов характерен красноватый оттенок. Полукожаные «французские» переплёты XVII в. покрыты цветной декоративной бумагой ручной работы, а с XIX в. — фабричного производства. С целью упрощения и экономии в XVIII в. в Украине и России (несколько позже, чем в Западной Европы) начали использовать однотонную разноцветную бумагу. В XIX в. кожаное покрытие переплётов начало вытесняться тканевым, коленкоровым и ледериновым. Независимо от использования той или иной переплётной техники крышки в восточнославянских и западноевропейских переплётах сначала изготовляли исключительно из дерева, которое, начиная с конца XVII в., постепенно сменил картон. Однако в книгах арабского

2 Сынкова И. А. Западноевропейский переплёт XV–XVIII веков : проблемы локализации и датировки // Информационное обеспечение науки Беларуси: от рукописей к электронным информационным ресурсам. Минск, 2006. С. 37–147.

3 Средневековый книжный переплёт : история, материалы и техника, принципы реставрации : учеб. пособие / авт.-сост. И. П. Мокрецова ; отв. ред. С. С. Попадюк. М., 2005. С. 35.

4 Там же. С. 48.

5 Клепиков С.А. Описание древних русских обиходных переплётов // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. М., 1976. Вып. 2, ч. 1. С. 54 ; Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні : історія, структура опис. Київ, 2005. С. 154.

мира крышки переплётов покрывала муракка [6]. Существуют и исключения. Так, согласно исследованиям Т. Петерсона [7], в отдельной группе ранних восточных переплётов, датированных IX–XI вв., крышки переплётов сделаны из досок (преимущественно тополя, реже сосны, финикового дерева, лавра и тамариска). Очевидно, что и здесь использовали наиболее распространённую древесину.

Доскам придавали определенную форму. Толщина крышек зависела не только от размера и объёма книги, но и от бытующих традиций. По формату переплёты разделяют на две группы: с кантами и без кантов. Так, размеры переплёта и книжного блока совпадали в византийских, раннесредневековых и романских кодексах, а также в книгах Востока. Для готических переплётов характерны канты (выступления на 5–10 мм над блоком). В западноевропейских (готические и ренессансные) переплётах они появляются с конца XV в., а в восточноевропейских — несколько позже — с третьей четверти XVI в. В Украине и Беларуси они распространяются приблизительно со второй половины XVI в., а в России — в конце XVI — начале XVII вв. Случается, что на готических переплётах конца XV — начала XVI вв. канты расположены лишь со стороны фронтального или только по поперечным обрезам. В начале XVII в. на восточнославянских землях устанавливается привычный для нас вид деревянных крышек, который в богослужебных книгах сохранился до XX в.

Различна и конфигурация торцов крышек, например: прямоугольная; скруглённая в разных вариациях; со скосами (частичными или целостными), сделанными под разными углами; с желобками различных форм, размещённых локально или растянутых по всему торцу. Детально эти разновидности изучила Е.М. Гальченко[8]. Сравнение восточнославянских книг XIV–XVII вв. с византийскими, греческими, южнославянскими, романскими и готическими переплётами показало, что среди традиционных деревянных крышек достаточно часто встречаются книги с нетипичной конструкцией переплётов.

Региональные особенности отображает и художественно-техническое построение текстовой полосы, палеографические или шрифтовые составляющие, наличие гравюр, заставок, концовок и дру-

6 *Муракка* — многослойная склейка бумаги ручного изготовления.
7 Petersen T.C. Early Islamic Bookbinding sand their Coptic Relations // Art Orientalis. 1954. № 1. P. 45.
8 Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура опис. Київ, 2005. 375 с. ; іл.

гих оформительских элементов. Сузить границы первичных атрибуционных предположений позволяет визуальная оценка конструктивных особенностей книги, среди которых: шитье книги, способ крепления блока с крышками, вид форзацев, тип капталов, а также декор обрезов, переплёта. Раскроем палитру некоторых из них.

Различают две основные техники шитья книг: безопорное и опорное (в различных вариациях). Безопорное шитьё может быть выполнено одной или двумя иглами, редкое или густое, прямое, двух- или трехшаговое расширенное и т.п. Важно, что конкретные типы шитья были преобладающими для определённых регионов. Например, на Востоке использовали только безопорное (не очень прочное) шитье «жучком» (разновидность шитья цепочкой), базирующееся на парном количестве проколов, размещенных симметрично от центра блока. При этом слабыми оставались головка и хвостик корешка, которые фиксировали лишь тканые капталы. Шитьё блоков европейских книг, как правило, выполненное на опорах, было прочнее, крайние станции на корешке скрепляли швом, а в дополнение и капталом. Опорами служили ремни, шнуры, тканевые или коленкоровые полоски, тесьмы. Ремни могли быть узкие или широкие, цельные или с прорезями, шнуры одинарные или сдвоенные, размещённые на поверхности корешка блока или погружённые в специальные прорези, пропилы, насечки или зарубки.

При изучении разновидности капталов, было отмечено, что они могут быть изготовлены из кожи, пергамента, ткани, шнура, нитей. Техники изготовления (плетение, шитьё) зависели от вкусов и навыков мастеров. Различаем следующие виды капталов: опорные и безопорные, выносные (каролингский, цепной безопорный, ёлочный опорный) и утопленные (готический, ренессансный), открытые (каролингский с ушком) и закрытые (спрятанные под материалом покрытия со следующей прошивкой; с губочкой; с дополнительным повторным оплетанием поверх материала покрытия переплёта), плетёные (византийские, немецкие), тканые (исламские, византийские) и т.п. [9]. Они отличаются орнаментальным решением и конструктивными особенностями, изготавливаются непосредственно на книжном блоке или независимо от него. Существуют различные особенности в креплении капталов как к блоку, так и к доскам переплёта. В XVI–XVIII вв. капталы в Запад-

9 Дзендзелюк Л. С. Каптал. / Л. С. Дзендзелюк, С. В. Зінченко // Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток» 24–27 травня 2005 року. Київ., 2005. С. 72–74.

ной Европе плели из льняных нитей нескольких цветов (неокрашенные, зелёные, красные, синие). Начиная с XIX в. их изготавливали из ткани или кожи, окрашенной в цвет переплёта или обреза. В XX в. для этого использовали хлопчатобумажную, полушёлковую или шёлковую тесьму с утолщенным бортиком [10]. На восточнославянских переплётах XVI в. капталы специфичны за счёт наличия «губочки» (возвышение, образованное ими на торцах крышек), а стежки размещены горизонтально (исламский) или под углом 45° (византийский). Для книг более позднего времени характерны капталы, не заходящие на крышки. Стежки при плетении капталов располагались уже перпендикулярно к обрезу. Книги арабского мира украшали капталы, выполненные на одинарной сердцевине из кожаного ремня, закрепленной некрашеной нитью, образующей основу, которую заполняли нитями утка двух цветов, образуя рисунок, напоминающий зигзаг. Выполнение этого типа каптала хорошо проиллюстрировано в работе Д. Еветтс [11].

Для соединения книжного блока с переплётом задействовали разнообразные системы отверстий, туннелей и каналов, отличающихся формой и местом расположения. Способы введения опор различны и составляют своеобразный рисунок на крышках (например, зигзагообразный, угловой, прямолинейный). Переплёты византийской конструкции имеют разные системы крепления в зависимости от того, как шился блок — отдельно от крышек или вместе (одной нитью). Так, в первом случае на крышках формировали отдельные воздушные петли, которые соответствовали стадиям шитья блока. Крепление и шитьё блока выполняли одной нитью. Во втором случае — к отдельно намотанным петлям привязывали другие нити, которыми сшивали блок[12]. В переплётах романской конструкции (XII–XIV вв.) опорные ремни (шнуры) вводили в туннели на торцах крышек, а выводили поочерёдно то на внешнюю, то на внутреннюю стороны и фиксировали колышками. Отверстия объединяли каналы для углубления опор. В пергаментных переплётах XVI–XVII вв. опорные ремни (также пергаментные) выводили на поверхность крышек через прорези, размещённые около корешка. Начиная с конца XVII в., с появлением картонных крышек ренессансной конструкции, опорные шнуры в восточнославянских книгах при-

10 Консервация и реставрация книг : метод. рек. / сост. В. И. Стеблевский, Н. К. Николаева. М., 1987. С. 134.

11 Evetts D.M. Traditional Islamic Chevron Headband // Guild of Book Workers Journal. 1980–1981. № 19. S. 30–35.

12 Средневековый книжный переплет... С. 26.

клеивали, растрепав концы веерообразно (ренессансное крепление). Система крепления раннесредневековых переплётов (VI–IX вв.) заключалась в протягивании нитей шитья через отверстия в торцах крышек на их поверхность (с любой стороны), где их завязывали или фиксировали колышками. Готическая система крепления бытовала в Европе с XV в., а на восточнославянских землях — в XVII в. Она заключается во введении опор шитья блока с внешней стороны крышек переплёта или вклеивании их в паз (в переплётах немецкого происхождения), который вёл к сквозному отверстию, после чего опоры по каналам выводили поочерёдно на внутреннюю и внешнюю стороны крышек и закрепляли колышками. На восточнославянских землях готический тип крепления широко распространяется с конца XV в. Для славянских кодексов XIV–XVII вв., созданных на територии Западной Украины, характерно крепление, которое образует ряд двойных острых углов на внешней стороне крышки [13]. Однако, начиная с XVII в., на восточнославянских переплётах употребляли одновременно два разных типа крепления шнуров: готическое и ренессансное (на клею).

Заметим, что блоки книг Востока присоединяли к переплётам с помощью форзацев. Приклеивали также и корешок блока к переплёту, в результате чего, по сравнению с книгами других регионов, он всегда был глухим, плоским, а также скромным, без украшений. Корешки других форм (кашированные, круглённые) наряду с плоскими присущи западноевропейским и восточнославянским давним книгам.

В древнерусских книгах форзацев не было, обратную сторону крышки не выклеивали [14]. С XVI в. форзацы стали неотъемлемыми составляющими любой переплетённой книги. В средневековых переплётах форзацы изготовляли из пергамента, а с XIV в. для этого начали использовать бумагу. Кроме обычных, чистых листов, форзацы бывают иллюстративно-информативными, декоративно-орнаментальными, цветными. Форзацы западноевропейских книг XVIII–XIX вв., изготовленные из мраморных и парчёвых бумаг, представляют самостоятельную художественную ценность. Лишь рисованных форзацев французских переплётов XVII–XVIII вв. различают 18 видов [15] (например, с рисунком в виде мрамора, букета, черепашек, улиток, с орнаментом гребёнки и тому подобное). В конце XIX в. во время сецессии и исто-

13 Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг... С. 163, 327.
14 Там же. С. 103.
15 Інтролігаторські папери XVIII–XIX стст. / П. І. Приведа, С. В. Зінченко, Л. М. Льода, А. Б. Банах // Кваліологія книги : зб. наук. праць. Львів, 2004. Вип. 7. С. 151.

рических стилей интролигаторы часто применяли форзацную бумагу, изготовленную техникой клейстерного мрамора. В книгах мусульманского мира традиционны форзацы, которые состоят из двух отдельных листов бумаги, соединённых фальчиком. Наклеенные на внутреннюю сторону крышек переплёта листы были окрашены натуральными пигментами. Свободные форзацные листы, прилегающие к блоку, обычно по качеству идентичны бумажной основе книжного блока. Следует вспомнить о филигранях, ведь их присутствие на форзацной бумаге указывает приблизительное время создания или ремонта переплёта книги.

Рассматривая обрезы давних книг, также можно выстроить характерные способы декорирования. Так, у восточнославянских рукописных книг средневековья и в эпоху ренессанса они были в основном естественными, иногда окрашенными (жёлтые и зелёные в XIV–XV вв., красные со словесником — в XVI в.)[16]. Несколько позже — в конце XVI — начале XVII вв. их начали золотить. Одноцветные с золотым тиснением обрезы практиковали на украинских печатных книгах в XVII и XVIII веках. Двухцветные обрезы, делящие блок на две половины (зелёная и красная), свидетельствуют о работе мастеров Киево-Печерской Лавры в XVII–XVIII вв. Украинские книги XVIII в. украшали полосатые или крапчатые обрезы. Отделка однородным крапом была распространена в XVIII–XIX вв. В это же время встречаются и мраморные обрезы на западноевропейских печатных изданиях, а также и в рукописях XVI в., переплетённых в XVIII–XIX вв. Для восточнославянских рукописных и печатных книг XVIII–XIX вв. характерны также клейстерные обрезы, а золочёные гравированные были очень популярны в XVII и XVIII вв.

Подача текста книги также традиционна. Украшение гравюрами, характерными заставками, выделяющимися заглавиями и инициалами, концовками характерно как рукописным, так и старопечатным памятникам. Однако арабографическим книгам свойственно отличие — текст заключён в скромную тонкую контрастную рамку, прямоугольник текстовой полосы сдвинут к корешку. Наши исследования позволяют констатировать, что обрамление выполняли после написания текста, на что указывают неперечёркнутые выносные литеры. Поражающей ровности рукописных строк достигали благодаря использованию «местера»[17]. Европейцы этот принцип не использовали, поскольку

16 Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг… С. 172.

17 *Местер* — приспособление в виде картона равномерно обвязанного ниткой. Подставляя его под лист и прижимая рукой, выделяли линии ориентира в виде бугорков.

указанная техника нанесения линий удобна лишь для шлихтованной (покрытая белком, крахмальным клейстером, рыбьим клеем) основы, широко применяемой на Востоке. На других территориях наблюдается традиция разлиновывания бумаги. Характерной особенностью является место расположения кустод [18]: в левом углу каждого листа восточной книги и в правом — на каждой странице западноевропейских и восточнославянских рукописных и старопечатных книг.

В искусстве украшения переплётов Восточных книг отметим особенные миндалевидные контуры средника, в котором обычно сфокусирован орнаментально-растительный декор. Часто его сопровождали фестончатые бутоны, заполненные арабской графикой. При этом медальоны выделяли иным цветом.

Трудно зафиксировать целостную конструктивную систему техники изготовления книг, поскольку происходило накладывание, взаимовлияние традиций соседних народов. Убеждающим примером может служить хамаил[19] (1808 г.) из собрания рукописных книг Львовской национальной научной библиотеки Украины имени В. Стефаника[20]. Книга аккумулирует в себе восточные и европейские традиции. Написана арабской графикой, она вмещает тексты на арабском, тюркском, белорусском с примесью польского языках. Рукопись отображает бытующую письменность татар Великого Княжества Литовского. Тексты закомпонованы в рамку — традиция Востока. Здесь имеются заставки — примитивные «унваны», открытый прямоугольник с «басмалой» (традиционная мусульманская формула «Во имя Аллаха милостивого, милосердного»), «хотимы» — конусообразные концовки разделов, т. е. все традиционные атрибуты восточной книги. Однако качество бумаги европейское (не шлихтованная, без покрытия). Это подтверждает и наличие филиграней. Форзацы целостные приклейные, а не разнородные на фальчике. Конструкция и украшение переплёта европейские — с кантами, цельнокроенный (не оклеен полосками на торцах), золотое тиснение в виде скромного цветка. Однако плоская форма глухого корешка соответствует восточным

18 *Кустода* — первое слово (иногда часть слова) следующей страницы.

19 *Хамаилы* — сборники молитв на арабском, тюркском или турецком языках. Кроме молитв, они часто включают тексты на польском и белорусском языках, в частности разъяснение обрядов, пророчеств, рекомендации народной медицины, толкование снов, календарно-астрономические наблюдения и гадание. В переводе с арабского «хамаил» означает «перевязь», «портупея», «то, что носят, перекинув через плечо». Крымские татары и турки словом «хамаил» называют «амулет».

20 ЛННБУ. Ф. 4. Оп. 1. № 327.

техникам переплёта. Сочетание арабских графики и декоративного украшения текстовой части манускрипта с европейской конструкцией кодекса свидетельствуют о симбиозе двух абсолютно разных традиций. Смешение разных культур вносило самобытность и давало новый толчок к развитию. Поэтому таким важным является пристальное внимание ко всем составляющим элементам и техническим аспектам строения книги в её архитектоническом облике, конструктивным особенностям и технике изготовления переплётов, которые бытовали в разные времена у разных народов, что поможет исследователям в атрибуции древних памятников письменности и печати.

Кніжнасць на Берасцейшчыне ў XVI—XIX стагоддзях

Гладышчук А.А.

Дзевяць прыярытэтаў Берасця XVI—XVII стст.

Берасце — адзін з найстаражытнейшых гарадоў Беларусі, які першы раз дакладна ўпамінаецца ў пісьмовых крыніцах пад 1019 годам[1]. Гэта азначае, што зусім хутка трэці па ўзросце горад Беларусі, пасля Полацка і Турава, справіць сваё 1000-годдзе. Сапраўдны інтарэс да старажытнага горада Заходняй Русі з'явіўся пасля фенаменальнага адкрыцця беларускім археолагам П.Ф. Лысенкам драўлянай часткі старажытнага горада[2], што дазволіла пасля правядзення незвычайных археалагічных раскопак на гэтым месцы адкрыць унікальны і пакуль адзіны такога тыпу археалагічны музей «Бярэсце»[3].

Існуе некалькі версій паходжання гэтай рэдкай назвы старажытнага горада Заходняй Русі — Берасце. Але, на погляд шмат якіх даследчыкаў, найбольш верагоднай здаецца, што гэтую назву мог даць вяз-бераст (Ulmus), які мае мясцовую назву карагач і мог ў тыя часы займаць дастатковыя плошчы ў даліне Буга, дзе ён менавіта сустракаецца і сёння.

1 Повесть временных лет. М. ; Л., 1951. Ч I. С. 98.
2 Лысенко П. Ф. Берестье. Минск, 1985. 399 с.
3 Гладышчук А. А. Бярэсце — горад старажытны // Родная прырода. 1983. № 6. С. 12—13. ; Лысенко П. Ф. Открытие Берестья. Мн., 1989. 159 с. ; Лысенко П. Ф. Открытие Берестья. 2-е изд., доп. Минск, 2007. 181 с.

У працы ўпершыню робіцца спроба сістэматызаваць матэрыял і звярнуць увагу на тыя абставіны, якія рабілі старажытны горад Русі Берасце ў сярэднявечныя часы адным з найважнейшых у Вялікім княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім, і падкрэсліць прыярытэтнасць напрамкаў яго развіцця ў сэнсе адносін да гісторыі Беларусі.

I. ЗАМАК

***«Вежъ замковыхъ пятъ направныхъ: На одной зекгаръ одъ места,** (л. 292) **который завжди бьетъ. Другая вежа од Мухавца на всходъ сонца; третея одъ Замуховечя наполъ до полудне; четвертая от Буга на полудне летнее; пятая над броною старою зъ кганкомъ на верху, на которой на верху звонъ великий з Вол[ы]ни привезенихъ»*[4].**

Гэта пакуль адзіная вядомая пісьмовая лакалізацыя 1566 года ў прасторы вежаў Берасцейскага замку, якая вельмі дакладна супадае з тапаграфічнай, зробленай шведскім мастаком-баталістам Э. Дальбергам[5] праз 90 гадоў пасля прыведзенага апісання ў 1657 годзе, што, безумоўна, выпадковым быць не можа. Сапраўды, Берасцейскі замак на працягу стагоддзяў з'яўляўся галоўнай дамінантай старажытнага Берасця і займаў значнае месца ў палітычным і эканамічным стане дзяржавы адразу ж пасля сталіцы Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага — Вільні.

Гісторыя Берасцейскага замку, трэба меркаваць, сваім пачаткам узыходзіць да заснавання самога горада старажытнай Русі, але першыя пісьмовыя ўпамінанні менавіта самога замку знаходзім у польскіх крыніцах крыху пазней, аб чым Мацей Стрыйкоўскі піша наступным чынам[6]: *«Zatym też Brzeście Litewskie, roku od narodzneia Christosa Pana 1182, z posluszenstwa się Polskiego wybiło i wszystek on kraj do Ruskiego przełożeństwa znowu przysłąpil. Co słysząc Kazimirz, xiąże Polskie, obległ Brzeście, i dobywszy go za 12 dni sturmem ustaniecznym, winniejshych na gardle skarał, i zamek nad miastem zbudował, ktory Polskimi żołnierzami przeciw Rusakow osadził, jako Długosz, Miechovius fol. 103, Wapowski, Bielski fol. 248, świadcza».*

---

4 Описание староства Берестейскаго 1566 года // Документы Московского архива Министерства юстиции / под ред. М. Довнара-Запольского. М., 1897. Т. 1. С. 205—448.

5 Dahlberg E. Plan of Brest. 1657. // Kotljarchuk A. In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. Stockholm, 2006. S.303.

6 Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, żmódska i wszystkiej Rusi // Zbiór dzijepisów polskich. Warszawa, 1846. T. I. S. 203.

Яшчэ раней аб гэтай падзеі паведаміў Ян Длугаш, польскі гісторык, у сваёй шматтомнай «Гісторыі Польшчы», над якой ён працаваў у 1469—1480 гг. і на якога спасылаецца М. Стрыйкоўскі[7]: *«Лета Божага 1182, Казімір, князь і манарх польскі, даведаўшыся аб выхадзе з паслушэнства Берасцейскай зямлі і яе сталіцы, размешчанай над ракой Буг, адразу ж узяўся за зброю і, сабраўшы войска як коннае, так і пешае, хуткім маршам прыбыў пад Берасце (Brześć), узяў у аблогу яго і праз дванаццаць дзён узяў горад сілай. Пасля чаго галоўных віноўнікаў мяцяжа (rokoszu) пакараўшы смерцю і замак над горадам (grodek nad miastem) паставіўшы, забяспечыў яго моцнай залогай, каб утрымаць народ у паслушэнстве перад страхам кары».*

З гэтага выцякае, што ўжо ў 1182 годзе ў Берасці існавала добра ўмацаваная частка горада, якая і з'яўлялася ягонай фартэцыяй альбо замкам. Адна з першых нататак пра Берасцейскі замак, якую на сённяшні дзень маем, датуецца дакладна — **1182 годам!** Не лішнім будзе сказаць, што ў «Великой хронике о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв.»[8] пра Берасце ідзе размова толькі адзін раз і якраз у сувязі з падзеямі, пра якіх гаворыцца вышэй, у 39-й частцы: *«Случилось так, что город Руси Берестье, отказавшись от повиновения Казимиру, перестал выплачивать обычные подати и стал готовить оружие для сопротивления Казимиру. Последний, собрав отряд храбрых воинов, в году от Р. Х. 1182 пошёл против него и его князя и внезапно мужественно его [город] атаковал и захватил».*

Заўважым, польская, а не руская хроніка адназначна сцвярджае, што Берасце з'яўлялася горадам Русі і нават мела асабістага князя, г. зн. Берасцейская зямля магла набыць на той час статут удзельнага княства, а князь, вядома, мог пабудаваць замак, у якім знаходзілася ягоная рэзідэнцыя. Як бы там ні было, але Берасцейскі замак паўнапраўна можа адлічваць сваю гісторыю з 1182 года.

Калі пазнаёміцца з працамі вядомага беларускага гісторыка М. Ткачова[9] пра замкі Беларусі, то, на жаль, там не знойдзецца даты пра першую згадку Берасцейскага замка, якая ў параўнанні з іншымі прыведзенымі ў ягоных манаграфіях датамі з'яўляецца найстаражытнейшай.

---

7 Jana Długosza kanonika krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście / przekład Karola Mecherzyńskiego. Cracoviae : Typogr. «Czas» (Fr. Kluczycki), 1863—1887.

8 Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. / под ред. В. Л. Янина. М., 1987. С. 122.

9 Ткачёв М. А. Замки Белоруссии. Минск, 1987. 221 с. ; Ткачёв М. А. Замки Беларуси. Минск, 2005. 200 с.

II. РАТУШЪ МЕСЦКІЙ

«Право тому мѣсту нашому Берестейскому предкове наши, короли и великіи князи ихъ милость пожаловали, на имя Майтборское, то есть Нѣмецкое»[10].

Як добра вядома, Магдэбургскае права Берасце атрымала першым сярод беларускіх гарадоў 15 жніўня 1390 года, амаль на стагоддзе раней, чым іншыя месцы, якім гэтае права было даравана. Але сёння большасць тых іншых беларускіх гарадоў ганарыцца і з розумам выкарыстоўвае ў патрыятычных мэтах свае адбудаваныя ратушы, а нам ніяк не ўдаецца лакалізаваць месца, у якім знаходзілася ратуша, таму што гэтае месца сёння належыць «Брэсцкай крэпасці».

Пісьмовае ўдакладненне, дзе на Рынавай плошчы Старога гораду знаходзілася ратуша, данесла нам «Описаніе староства Берестейского 1566 года»: *«Другая полатъ ринку. Ратушъ месцкий — 2 $^{1}/_{2}$ прута»*. Гэты запіс, як і план Фюрстэнгофа[11], дапамог прыблізна вызначыць магчымае месца лакалізацыі ратушы Берасця[12]. Але для дасканалага вырашэння гэтай праблемы патрабаваліся больш канкрэтныя даследаванні[13], якія ўключаюць і археалагічнае шурфаванне. Яго падтрымаў старшыня Брэсцкага аблвыканкама К.А. Сумар. На жаль, даследаванні не далі чаканага выніку, але дазволілі канчаткова вызначыцца з магчымым месцам знаходжання Берасцейскай ратушы.

На вонкавы выгляд самой ратушы, часткова праліваюць святло адбіткі старажытных гарадскіх пячатак Берасця[14], якія знайшліся ў Вільні. Гэта дало магчымасць у 1937 годзе двум супрацоўнікам архіву ў Вільні выканаць рэканструкцыю пячаткі з лацінскім тэкстам: ***«CIVITATIS BRESTENSIS SIGILLUM SKABINORUM»***, што азначае: ***«ГОРАДА БЕРАСЦЕЙСКАГА ПЯЧАЦЬ ЛАЎНІКАЎ»***. Вядома, што на гарадской пячатцы ніяк не магла знайсці сабе месца замкавая вежа, як пра гэта часта паведамляецца, а больш лагічным і адпаведным можа з'яўляцца менавіта сімвалічная выява самога будынка гарадской ратушы. На карысць гэтага сведчыць і літаграфія Старога горада, выкананая польскім мастаком К.Ф. Ксаверыем прыкладна ў 1823 г. з боку Буга ад

10 Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией. СПб., 1848. Т. 2 : 1506—1544.

11 Plan von der Stadt BRZESC in Litthauen [Дыяпазітыў] : [1740] / [G.M. fon Fürstenhoff]. [Берлін, 2007]. [Захоўваецца ў Брэсцкай абласной бібліятэцы імя М. Горкага].

12 Гладышчук А., Басаў С. Чаму Брэст без ратушы? // Вечерний Брест. 2008. 21 мая.

13 Рубашевский Ю. Ратуша на экране георадара // Вечерний Брест. 2008. 17 окт.

14 Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці. Ф. 5. Воп. 1. Сп. № 2335. Л. .1, 48, 55, 56, 59 зв., 59, 68, 72, 76, 76 зв., 77.

Тэрэспаля падчас будаўніцтва шашы Варшава—Берасце. Сумяшчэнне вуглавых памераў з вядомымі тапаграфічнымі планамі Берасця дазваляюць зрабіць пазітыўны вынік, што занядбаны будынак на малюнку мог належаць менавіта гарадской ратушы старажытнага Берасця, прыярытэт якой у Беларусі не выклікае сумнення.

III. ДРУКАРНЯ

«Первая полать ринку. — Друкарня — $2^2/_3$ пруты волных».

Аб месцы знаходжання Берасцейскай друкарні, якая ў 1553 годзе выдала першы друкаваны твор на тэрыторыі сучаснай Беларусі, было зроблена паведамленне на І-ай Міжнароднай канферэнцыі «Берасцейскія кнігазборы»[15]. Знайсці гэтае месца дапамагло «Описаніе староства Берестейского 1566 года»: «*...Место в паркане. Рынок. Первая полать ринку. Садибы, пруты. Станислав Пекарский — $2^2/_3$; Яско Олфирович, где Миколай зять живет — $2^2/_3$; Друкарня — $2^2/_3$ волных; Серафен Новоселский — $2^3/_4$; Андрей золотарь — $2^1/_3$...*».

Самую вялікую славу Берасцейскай друкарні прынесла Берасцейская альбо Радзівілаўская Біблія. Адным з даследчыкаў апошняй стаў вядомы кнігазнаўца Мікола Нікалаеў[16]. Шэдэўр сусветнай культуры меў наступную поўную назву[17]: ***«Biblia swięta, to jest księgi Starego i Nowego zakonu wlasnie z żydowskiego, greckiego i lacinskiego nowo na polski język z pilnoscią i wierie wyłozone»***. Гэта было самае вялікае друкаванае выданне на той час у ВКЛ, якое ***«не тое што насіць — вазіць цяжкавата», — з'едліва сказаў пра гэты фаліянт арыянін Сымон Будны»***. Выданне Берасцейскай Бібліі было аздоблена незвычайнымі высокакласнымі гравюрамі невядомага майстра, як мяркуе Мікола Нікалаеў, — майстар быў спецыяльна для такой справы запрошаны Мікалаем Радзівілам Чорным, таму што ў кніжнай прадукцыі ВКЛ больш яго гравюры не сустракаюцца.

Сёння гэта вялікі гонар — мець дачыненне да вытокаў сусветнай культуры кнігадрукавання. Берасце на тэрыторыі Беларусі да гэтай важнай справы чалавецтва таксама мае прыярытэтнае дачыненне. За-

15 Гладышчук А. Там, дзе пачыналася кніга // Вечерний Брест. 2008. 31 окт.; Гладышчук А. А. Да вызначэння магчымага месцазнаходжання першай беларускай друкарні на тэрыторыі сучаснага мемарыяльнага комплексу «Брэсцкая крэпасць-герой» // Берасцейскія кнігазборы... Брэст, 2010. С. 254—259.

16 Нікалаеў М. В. Шэдэўр Брэсцкай друкарні // Помнікі мастацкай культуры Беларусі: новыя даследаванні / Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР. Мінск, 1989. С. 144—149.

17 Нікалаеў М. В. Гісторыя беларускай кнігі. Мінск, 2009. Т. 1. С. 172—181.

стаецца толькі зрабіць адпаведны знак пра гэта ў тым месцы, дзе магла знаходзіцца першая Берасцейская друкарня.

IV. «ШПИХЛИР СОЛНЫЙ»

«На четвертой полатђ его к. мл. замокъ и шпихлир солный».

Соль — гэта не проста тавар, гэта адна з першых патрэбаў забеспячэння жыццяздольнасці чалавека, і на гэтай справе ва ўсе часы будавалася стратэгія валодання і гандлю такім важным прадуктам харчавання, які сваім гаспадарам даваў усё неабходнае для забеспячэння ўлады і эканамічнага росту. Берасце паводле свайго геапалітычнага размяшчэння апынулася ў цэнтры скрыжавання гандлёвых шляхоў, у першую чаргу водных, па якіх гэты важны харчовы кампанент дастаўляўся да карыстальнікаў, таму горад ніяк не мог заставацца ў баку ад тых выгодаў, якія прыносіў гандаль соллю. Ніхто дасканала да сённяшняга дня не даследаваў гэты пласт шматграннай гісторыі эканамічнага развіцця сярэднявечнага Берасця. Але ў гэтым кантэксце нас будзе цікавіць толькі аб'ект з вельмі гучнай назвай «шпіхлір» альбо «шпіхлер солный».

Ён дасканала лакалізаваны ў рэестры замка 1566 года: «*Шпихлер солний великий у мосту замкового над Мухавцом на палахъ, в дерево мурований, о котором Волтбахъ справу давалъ, яко би то мелъ власнимъ коштомъ своимъ будовати*». Гэты запіс каралеўскага рэвізора растлумачвае, што менавіта «*шпихлер солний великий у мосту замкового над Мухавцом на палахъ, в дерево мурований*» стаяў. «Шпіхлер» на плане 1690 года і на самай справе знаходзіцца каля таго замкавага пад'ёмнага моста. Важна заўважыць, што «шпіхлер» быў пабудаваны на «палахъ», г. зн. на сваях, яго пабудаваў нехта Волтбах, і гэта магло здарыцца ў сярэдзіне XVI стагоддзя, калі гандаль соллю ў Берасці набраў моц.

Але вернемся да археалагічных даследаванняў ратушы ў жніўні 2009 г. Безвыніковы пошук фундаментаў старажытнай ратушы даў вельмі незвычайны вынік: з раскопу прыкладна на глыбіні 1,5 м з некранутага культурнага слоя выглянуў абрубак драўлянай сваі, якая магла адносіцца да XVI ст. Знаходка была вельмі неардынарнай, каб пакінуць яе без увагі. Гэты абрубак быў устаноўлены на плоскім камені і, безумоўна, нешта падпіраў. Калі цяпер яшчэ раз уважліва разгледзець малюнак К.Ф. Ксаверыя, то няцяжка заўважыць, што на ім толькі адзін будынак стаіць на палях якраз у тым месцы, дзе павінен быў знаходзіцца «шпіхлір солный». Цяпер застаецца адказаць на пытанне: «Ці накрыла яго пры будаўніцтве казарма крэпасці?» Адказ падказвае план графа

Опермана, на якім будынак, да якога маем інтарэс, на самай справе «выглядвае» з-пад казармы. Калі гэтыя разважанні знойдуць практычнае пацвярджэнне, то гэта азначае, што «солный шпіхлер» можа аказацца дасканалай рэпернай кропкай, якая дае надзею знайсці не толькі ратушу, але і іншыя аб'екты Старога горада.

А «шпіхлер солный» у Берасці ў другой палове XVI стагоддзя акрэсліваў не толькі адзін з галоўных прыярытэтаў эканамічнага развіцця горада, але быў найбуйнейшы ў ВКЛ.

V. ЗЕКГАРЪ

«На одной [веже] зекгаръ одъ места, который завжди бьетъ».

Гэта вельмі цікавае і незвычайнае паведамленне 1566 года дае звесткі пра вельмі рэдкую з'яву для таго часу — вежавы гадзіннік. Гісторыя гадзіннікаў сярэднявечча — вельмі цікавая і захапляльная[18], абмяжуемся ў дадзенай працы толькі берасцейскімі гадзіннікамі. Так, іх на самай справе было два, але першы з'явіўся, хутчэй за ўсё, дзякуючы берасцейскаму старасце Мікалаю Радзівілу Чорнаму, які менавіта быў апошнім «рэстаўратарам цвярдыні Берасцейскай» і ўзвёў апошнюю вежу ў Берасцейскім замку з гадзіннікам, якая, дарэчы, магла выконваць і ролю кальвінісцкага сабору ў Берасці, які даследчыкам не ўдаецца лакалізаваць.

Другі гадзіннік у Берасці з'явіўся на ратушы пазней, хутчэй за ўсё, напрыканцы XVI стагоддзя: «*Ку тому месту волокъ 60. Повинность: Ведле привелею его крол. милости с каждой волоки вини до скринки месцкой платити по гр. 12, а за то на ратушу врядъ месцки зекгаръ направный мети и трубача ховати повиненъ*».

Гэта незвычайна рэдка, каб у адным горадзе ў тыя часы было адразу два гадзіннікі на вежах. Але з радзівілаўскім гадзіннікам вельмі жорстка абышлася прыродная стыхія[19]: «*1619 ...Того же року септемврія 11 буря була барзо великая, іже все дерево по садах поломила і вежу замковую в Бересті з годинником у воду вкинула і двур Сопіжин стерла*».

Тым не менш, факт існавання вежавых гадзіннікаў у Берасці для Беларусі таксама з'яўляецца прыярытэтным.

---

18 Пипуныров В. Н. История часов с древнейших времён до наших дней. М., 1982. 496 с.

19 Острозький літописець [Электронны рэсурс]. URL: http://litopys.org.ua (дата доступа: 24.10.2011).

VI. РУРМУСЪ

«Рурмусъ, або млинъ, с которого вода рурами до замку идетъ».

Рэестр Берасцейскага замка 1566 года вельмі ёмка абазначыў наяўнасць у Берасці першага вадаправоду на тэрыторыі сённяшняй Беларусі: «*Рурмусъ, або млинъ, с которого вода руруми до замку идетъ, ободномъ колесе в одном валномъ великомъ, в которомъ сутъ помпи медяние, або спижние за штемплями желизними и иними потребами к тому належачими, железомъ опревеними; тамъ жо ещо можетъ бити фалюшъ, або ступа на толчене пороху; тотъ домъ з вежицою; у дверей замокъ нутрний, в немъ свердловъ великихъ до верченя руръ 2*».

Гэта незвычайна рэдкае дасягненне тэхнічнай думкі ў той час для нашых земляў, якое прыйшло з Заходняй Еўропы. Сёння гэтай справе больш за 445 гадоў.

VII. СОЛОДУВНИ И БРОВАРЫ

«А такъ пляцовъ у перекопа месцкого, над Бугомъ, по погореню никому не дано и на нихъ солодувнѣ побудовано».

Першая бочка берасцейскага піва ў пісьмовых крыніцах выплыла выпадкова і пры сумных абставінах пасля знішчальнага стыхійнага пажару ў Берасці ў 1525 годзе, калі «маскоўскія вязні» ў замкавай турме апынуліся ў крытычным становішчы[20]: «*А живности имъ передъ тымъ давали: на тыждень по два бараны, а по два бохоны на человѣка хлѣба, а по 10 головажень соли, а по бочцѣ пива; а теперь того имъ, повѣдають, не дають, о страву стоскують велми: «не будетъ ли дей жалованья господарского? не можемъ дей стрывати съ голоду*».

Фраза з рэестру 1566 года растлумачвае, дзе знаходзіліся ў той час у Берасці «солодувні і бровары»: «*Там же над Мухавцом броваровъ зрубленихъ поспołу 4, котории за всими потребами комини и огнищами ново збудовавши жидомъ в аренду подани. Начине тежъ броварское всякое ведле потребе во всехъ броварахъ есть, которие за пенязи замковие арендовние через жидов ново покуплено и по спущеню аренды таковое жъ отдати повинни. За тими бровари над Мухавцомъ ятка замковая для потреби битья бидла замкового. Солодувни две над Бугом от места подле перекопу, в нихъ озницъ мурованихъ 3 со всими потребами, в одной солодувнии печъ кафловая и коминъ*».

20 Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб., 1848. Т. 2. 1506—1544.

Вядома імя аднаго з першых піваварaў старажытнага Берасця: «*Хацъ пивоваръ*», якім хутчэй за ўсё з'яўляўся іншаземец, які пасяліўся ў Берасці, таму што пражываў па вуліцы Угрынцы.

XVIII. АПТЭКА

«Станиславъ аптикаръ — зять князя Симонов».

Гэты прыярытэт у Беларусі Берасце раздзяляе з Пінскам. Імя першага берасцейскага аптэкара ў рэестры з'яўляецца тройчы:

— *Место его кролевской милости Берестейское. Место въ парканђ. Рынокъ. Третяя полатъ ринку...Станиславъ аптикаръ, 2 пруты садибы...*

— *Надъ гостинцомъ Теребунскимъ. Станиславъ аптикаръ, 2 прути садибы, 8 прутов огороди...*

— *Волоки места Берестейского. ... Станиславъ аптикаръ, зять князя Симонов, 56 личбой влоки...*

Няпростай справай аказалася вызначыць, зяцем якога князя мог быць берасцейскі аптэкар, але дапамагла, як гэта часта здараецца, звычайная судовая справа паміж братам і сястрою: «*Олександра князь Михайло Глинскій, постановившися передъ нами очивисто у права, на жалобу его черезъ умоцованного своего Миколая Скиндера отказъ чинил тымъ обычаемъ: што се дотычетъ тое выправы з ыменей отчизныхъ той сестре моей, тогды-мъ ей дати не повиненъ с тыхъ причинъ, ижъ она первей того, будучи у в опеце дядька своего и моего тежъ князя Семена Ивановича Глинского и безъ воли и ведомости того дядька моего и иншыхъ кревныхъ, повиноватыхъ своихъ необычайне замужъ пошла за земенина господарского пана Станислава Войтеховича Войшвиловича, першого мужа своего...*».

Князь Міхаіл Іванавіч Глінскі (1505—1532), які памёр вельмі маладым, пакінуў сына Аляксандра і дачку Галену пад апекай свайго малодшага брата Сямёна Іванавіча (1514-1549), на што ўказвае змест сваркі паміж братам і сястрою: Такім чынам, поўнае імя першага берасцейскага аптэкара — Станіслаў Войцехавіч Вайшвілавіч, за якога «*тая братанка его [князя Семёна Ивановича] княжна Олена, будучи у в опеце его, замужъ необычайне, безъ воли его опекунское и иншыхъ кревныхъ своевольне замужъ пошла...*».

Што да Пінска (імя першага аптэкара таксама, як ні дзіўна, Станіслаў), то «Пісцовая кніга Пінскага і Клецкага княства» 1552—1555 гг. аптэкі

ў Пінску не згадвае[21], але ў «Пісцовай кнізе былога Пінскага староства» знаходзім[22]: «*...Thamże uleczka mała za klasztorem... Druga połacz... Stanisław Aptekarz — 1 Pręt sielid.*». Дадзеная крыніца датавана, як і берасцейская, 1566 годам. Гэта першыя сведчанні развіцця аптэкарскай справы ў Беларусі.

IX. МЫНЦА

Далёка не кожнаму сёння вядома, што ў Берасці паводле рашэння Варшаўскага сойму 1659 года быў створаны манетны двор (мынца), першы і адзіны на тэрыторыі Беларусі, які сваю працу распачаў 4 снежня 1665 года, а спыніў 16 снежня 1666 года, выдаўшы 240 680 150 медных берасцейскіх шэлягаў, якія больш вядомыя як «баратынкі» (ад імя Ціта Баратыні).

З прычыны фінансавага крызісу ў ВКЛ дзейнасць Берасцейскай мынцы была спынена, а абсталяванне «*старанна праінвентаравана і зложана ў адным з пограбаў*»[23]. Цяжка адказаць на пытанне, пра які склеп ідзе гаворка, але, хутчэй за ўсё гэта магло адбывацца на тэрыторыі Берасцейскага замка.

Чаму менавіта пра дзевяць прыярытэтаў Берасця ідзе гаворка ў гэтых нататках? На самай справе іх можа быць і, сапраўды, ёсць больш, але спынімся, каб перавесці дых і ад такой колькасці...

21 Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, составленная Пинским Старостою Станиславом Хвальчевским в 1552—1555 гг. Вильна, 1884.

22 Писцовая книга бывшего Пинского староства, составленная по повелению короля Сигизмунда Августа в 1561—1566 годах пинским и кобринским старостою Лаврином Войною (с переводом на русский язык). Вильна, 1874. Ч. I.

23 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северно-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа... Вильна, 1870. Т. IV : Акты Брестского городского суда.

Никитчик А.Д.

Каплица святого Стефана первомученика

История создания этого удивительного, к сожалению, утраченного памятника по-своему неповторима. Каплица[1] была создана в память об игумене преподобномученике Афанасии Филипповиче, игумене Свято-Симеоновского монастыря и сооружена рядом с деревянной церковью святого Симеона Столпника в центре монастырской территории на Замухавечье. Возведение каплицы своим главным посылом имело символичность и тождественность событий, происходивших дважды: в первые годы христианства и во время казацкого возмущения в 1648 г. Именно эта многократная и явная корреляция двух событий, разделённых эпохой в 1615 лет, определила имя святого, выбранного в качестве образа, предложила величину и уровень самого события, случившегося сразу по Вознесении Господнем в 33 г. н.э. Православные шляхтичи, вдохновлённые идеей создания каплицы, обращаются к образу святого Стефана — символу мученичества. Инициатором этой идеи являлся Василий Александрович Красинский, который в 1680 г., таким образом, создавал центр духовного притяжения и мемориального поклонения, адресованный, по нашему мнению, Афанасию Филипповичу.

---

1 В документальном материале, относящемся к этому памятнику, иного названия не использовалось, поэтому, для сохранения тональности материала XVII в. оставлена форма написания *каплица* (не часовня).

Святой Стефан

Святой Стефан[2] является первым в истории христианства мучеником, происходившим не из еврейской диаспоры Иерусалима, а из тех евреев, которые проживали в эллинских странах, о чём говорит его греческое имя, означающее в переводе «венец», «корона».

Почитается христианской церковью как первомученик. Стефан был старшим среди семи диаконов, поставленных самими апостолами, поэтому его называют архидиаконом и апостолом от 70-ти. Проповедовал христианское учение и побеждал иудейских законоучителей в спорах, за это иудеи оклеветали Стефана, будто бы он произносит хулы на Бога и на Моисея, за это он был привлечён к суду Синедриона и побит камнями в Иерусалиме около 33—36 гг.[3].

Православная Церковь вспоминает его в соборе 70 апостолов 4 января; день его гибели в 33 г. 27 декабря; обретение мощей в 415 г. 15 сентября; перенесение мощей из Иерусалима в Константинополь (ок. 428 г.) 2 августа (даты даны по ст. ст.). В католической традиции память первомученика отмечается 26 декабря, обретение мощей 3 августа, перенесение мощей 7 мая (даты даны по ст. ст.)[4].

К общеевропейскому процессу сакрализации святого Стефана следует добавить один несуществующий уже памятник, созданный в берестейском монастыре Симеона Столпника в 1680 г.

По мощности и диапазону существовавшего культа святого Стефана, генерированным европейским христианским сообществом на протяжении всей христианской истории, небольшая деревянная берестейская каплица святого по всем физическим характеристикам уступает любому из перечисленных выше. Внутренний духовный посыл создателей предельной чистотой их замысла отождествлял обоих мучеников и таковым поставлением каплицы намеревался сохранить память об этом единственном берестейском святом.

Однако здесь, в городе, эта каплица ценилась особенно высоко по нескольким критериям. Она была впервые основана в православном монастыре на Замухавечье святого Симеона Столпника. Освящена в честь св. Стефана, но адресована, по нашему мнению, другому христи-

---

2 Vetera monimenta in quibus praecipue Musiva opera sacrarum / I. Ciampini. Romae, 1669. Pars II. S. 378 (tab. 54).

3 Святой Стефан [Электронный ресурс]. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/Стефан_Первомученик (дата доступа: 10.05.2011 г.).

4 Горбачевский Н. И. Археографический календарь на 2000 лет (325—2324) по юлианскому, и на 742 года (1583—2324) по григорианскому. Вильна, 1869. С. 95.

анскому мученику XVII в. — Афанасию, и была поставлена в монастыре через 47 лет с момента возобновления его функционирования (1633 г.), чем, не исключено, подчеркивался возраст погибшего игумена.

1648 г. — год смерти короля Владислава. В Берестье со страхом обсуждают последние известия, пришедшие с Украины. Об этом лучше всего расскажет краткая историческая справка, касающаяся событий, происходящих в Литве глазами их современника и участника, литовского канцлера Альбрехта Станислава Радзивилла, составленная по текстам его «Pamiętników» («Дневников»). Причины этого нашествия (nawalności), как он сам замечает, произошли за «грехи наши и притеснения убогих»[5].

24 июля записывает в дневник: «Того ж дня из Литвы пришла неутешительная новость, что хлопы с казаками соединились, с Кривоносом, на дворы шляхетские нападали»[6]. В этот же день «воеводство берестейское освободило сенаторов от присяги на судах каптуровых». 1 августа решался вопрос о привлечении наёмного контингента, постановлено собрать в Литве 5000 солдат. Сбор войска от Берестейского воеводства на войну с казаками начинался на традиционном месте сбора обоза, на полях за Мухавцем, при главных дорогах из города в южном направлении. За август была проделана большая работа, обоз уже представлял солидную силу. Войско собиралось выступить в поход в назначенное место сбора польских хоругвей г. Львов, Хмельницкий концентрировался под Пилавцами. Именно в этот момент к военным (воеводе Массальскому и капитану гвардии Шумскому) был препровождён Афанасий. В «борку», находящемся во владении иезуитов, недалеко от этого обоза его убили.

Арестованный 1 мая, в самом начале событий, получивших название битвы на Жёлтых Водах (29 апреля — 16 мая), Афанасий, находясь в цехгаузе замка, не мог принимать в них никакого практического участия. Разгром польского войска при Корсуни (26 мая) и вскоре ответный разгром казачьего войска Кривоноса при Константинове (26—28 июля), закрепили непримиримость сторон. Обе стороны готовились к встрече под Львовом. Все понимали, что хрупкий мир может разрушиться, и тогда из-за этого произойдёт катастрофа. Провоцировать запрещено. Ситуация с Филипповичем не была реакцией на межобрядовые столкновения, цеховые и братские конфликты, при том, что драки и стычки базилиан, иезуитов и православных монахов и братства стали почти регулярными.

---

5 Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła kanclerza W. Litewskiego. Poznań, 1839. T. 2. C. 299.

6 Там же. С. 310.

Достоверно установлено и подтверждено документами, что православие на Замухавечье, находясь (с середины XVI в.) на своей земле, всегда было стороной потерпевшей. Как пишет Давид (Люлька) об Афанасии: «Ничого ж небожчик отец игумен юж противного и не мовил противко униатом; сидел тихо в монастыру под час тот трвожливый»[7].

К нарушению шляхетских свобод Афанасий также не призывал. Вот он берестейский парадокс: событие — есть, адресата, конкретики, локализации — нет. Даже если вспомнить «рокош» Зебржидовского 1606 г., когда вновь образованная конфедерация выставила требования об изгнании короля Сигизмунда III из страны, полемические намёки Филипповича покажутся каким-то детским лепетом. Тогда за что и кто его приговорил вопреки здравому смыслу и отсутствию исходящей от него реальной угрозы? Казнить можно лишь по приговору двух сенаторов — Гембицкого и Радзивилла. В стране после смерти короля остался их более высокий начальник, арцибискуп Гнезненский, примас Речи Посполитой Мацей Любеньский, на два года ставший высшим правителем Польши.

Гембицкий имел свою католическую кафедру в Луцке, откуда обстановка была видна лучше. Не потому ли он срочно покинул Луцкую резиденцию и оказался в своём палаце в Берестье, на Замухавечье, чтобы остаться в живых? Арест игумена был тактическим шагом, адресованным казачьему войску, живой Афанасий был охранной грамотой города. Убийство Афанасия предопределило уничтожение города, что и случилось ровно через месяц после его смерти, 5 октября. Тем более не напрасно в «Дневниках» Радзивилла даётся описание казней после захвата Берестья. «Казаки Брест-Литовский взяли, многих законников и каноника Лаща убили, костёлы обесчестили и ограбили»[8]. Почему именно на фарного каноника Лаща было направлено остриё возмездия? Был ли он причастен каким—то образом к неоднократным увещеваниям Афанасия отречься от православия — не узнаем, вероятно, никогда. Смерть игумена корректировала направление одного из ударов казачьей лавы и устранила какие бы то ни было шансы для переговоров, дала выход неконтролируемой мести и агрессии. Несколько иная тональность в донесении дьяка Григория Кунакова. Он отмечает, что Берестье уничтожали не только казаки, но и «жолнеры», издеваясь над евреями при поиске зарытых богатств. Так, Берестье оказался втянутым в пропасть, однако ещё

7 Диариуш А. Филипповича [Электронный ресурс]. URL: http://starbel.narod.ru/razn/fil_diar.htm (дата доступа: 4.06.2012).

8 Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła kanclerza W. Litewskiego. Poznań, 1839. T. 2. S. 329.

не самого страшного опустошения гражданской войны 1648 г., находясь далеко на севере, от вектора стратегического интереса армии Хмельницкого в Замостье.

Афанасий преподобномученик берестейский

Второй составляющей этого события, его адресатом, является мученический подвиг Афанасия Филипповича.

Иеромонах Введенско-Преображенского Купятичского монастыря Афанасий Филиппович появился в городе в конце 1640 г., с благословения игумена Иллариона Денисовича. Впервые зафиксирован в актах берестейского гродского суда 8 января 1641 г. Талантливый полемист и самоотверженный защитник не только доверенного ему Свято-Симеоновского монастыря, но и всего православного обряда на достаточно большой территории, ограниченной городами: Яблэчно, Клещеле, Бельск, Дрогичин, Сокулка, Гродно, Каменец, Кобрин, Ратно. С его появлением в Свято-Симеоновском монастрыре, произошел мощный отток верующих из греко-католического обряда в православный. За свои антиунийные выступления и обращения к высшим сановникам государства неоднократно подвергался преследованиям. Обвинен по подозрению в помощи казакам и арестован. Через несколько месяцев заключения, в сентябре 1648 г. подвергся пыткам и затем расстрелян[9]. Сопоставив отдельные факты жизни Афанасия в городе из указанных источников и собственных разысканий, с агиографией Стефана, обнаруживаем поразительную тождественность, что представлено далее.

Православная Церковь достойно чтит своего защитника и отмечает несколько событий, связанных с ним: убиение Афанасия 5 сентября (1648 г.); 20 июля (1649 г.) обретение мощей преподобномученика (по «Диариушу» 1 мая). Кроме этого, из «Диариуша» следуют ещё две даты: 2 мая перенесение мощей наместником Давидом в Рождество-Богородичную церковь, 8 мая перенесение их на место постоянного пребывания, в Симеоновскую церковь — «на правый клирос, в склепику поховали, напрод погреб ему ведлуг порядку церковного одправивши»[10].

9 Первая полная биография А.Филиповича представлена во 2-м томе Гродненского православно-церковного календаря епископа Иосифа (Воронеж, 1899), последняя публикация: Коршунов А. Ф. Афанасий Филиппович: жизнь и творчество. Минск, 1965. 181 с.

10 Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. (РИБ). СПб, 1878. Т. 4. С. 61.

Определенно, образ святого выбирал хорунжий смоленский, хотя человек по должности военный в подробностях не знал историю местной Церкви. События же здесь происходили экстраординарные. Рассказы об убийстве брестских игуменов, Филипповича и через 9 лет (в 1657 г.) Люльки, глубоко пронзили Берестейщину. Однако предложение каким-то образом зафиксировать память о них последовало позже, спустя примерно 20 лет. От кого именно это исходило: от пружанских или кобринских священников, смоленских родственников В.А. Красинского, хорунжего смоленского либо родственников Афанасия — достоверно неизвестно. Пружанских православных приходов неуниатского обряда там, где поселился Красинский, не осталось. На 1667 г. Пружанщина представлена только греко-католичеством. Такой храм был в Кобрине, согласно привелею Владислава IV от 16 марта 1633 г. «О возвращении православным по одной церкви в Бресте, Кобрине, Пинске»[11]. Не исключено, что замысел сохранить память о них, выстроив каплицу, состоялся при участии кобринских священников. Когда в 1667 г. В.А. Красинский поселился в Чахце, до Кобрина было гораздо ближе, чем до Бреста, а до времени покупки юрисдики в Берестье в 1680 г. было еще 13 лет. Значит, какими-то условиями было продиктовано решение поставить каплицу не в Кобрине, Пинске, Купятичах, Вильно, Красном, Дорогобуже, а предполагалось это сделать в Берестье, в единственном монастыре, оставшемся в православии. Избранные факты генеалогии рода Красинских показывают связь с фамилией Филипповичей, что также могло служить реальным поводом. Возможно, Красинский хотел зафиксировать какой-то другой поступок, происшедший в Смоленской земле, повторяющий подвиг Афанасия Брестского. Версий можно найти множество, но факторика события связывает духовное намерение Красинского именно с Берестьем, монастырём Свято-Симеоновским, с церковью Симеона Столпника — впоследствии местом «открытого пребывания нетленных останков преподобномученика».

Роль великого коронного канцлера Ежи Оссолинского в событиях вокруг Берестья 1648 г. не освещалась. Вероятно, к нему отправлялось посольство по вопросу о берестейском игумене. Не последнюю роль в этом самосуде сыграл бискуп Луцкий Анджей Гембицкий, один из двух «панов судовых» во время «безкролевья» решивших судьбу А. Филипповича, после возвращения из Варшавы.

11 Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии православных монастырей, церквей и по разным предметам. Минск, 1848. С. 169.

Вероятно, по его указанию была решена судьба игумена на заседании 24 июля, о котором упоминает Альбрехт Радзивилл: «наша литовская сессия была у отцов бернардинов»[12].

Начало монастырской каплицы

В Свято-Симеоновском монастыре существовало два символических ядра, посвящённых Афанасию Филипповичу. Это: гробница с мощами святого преподобномученика Афанасия и каплица (часовня), поставленная в его честь, но с алтарем, освящённым в честь святого Стефана первомученника. Два церковных элемента: гробница (в источниках: саркофаг, рака, мощевик, ларец) и каплица, преобразовавшаяся в самостоятельный придел, совершенно различные понятия и различно конструктивно устроенные. Совместное существование их было реальным примерно до 1716 г., времени первого пожара при игумене Гервасии.

Стремление создать на территории монастыря каплицу в честь святого Стефана окончательно сформировалось у Василия Александровича Красинского к осени 1680 г. Для этих целей он, проживая в Чахце, в 5 верстах от Пружан, приобретает у волынского каштеляна и старосты Овручского Николая Леона Сапеги юрисдику. Название фундушовой юрисдики она сохранит до конца XVIII в. Настоящий мотив приобретения в самом акте при покупке им пока не разглашается. Продавцы указывают причину такого отчуждения неопределенными словами «на цели и намерения хорошие»[13], свидетельствующими, что чета Сапег была в курсе намерений хорунжего Смоленского. Акт купли—продажи был составлен в Слуцке 26 сентября 1680 г., в присутствии Николая Леона Сапеги, Анны Констанции Сапеги (Харлинской), двух братьев Верещаков: как «приятель» Теодор и как «регент» Максимилиан. Братья Верещаки были приглашены неслучайно, они были родственниками Кшиштофа Дорогостайского. Их родственница, Александра Павловна Верещака, вторым браком была замужем за влиятельным державцем Шерешевским и Яловским, старостой Волковысским К. Дорогостайским. Через нее с. Муравец от Солтанов попало во владение Сапег (по цепочке: сын Владислав, его дочь София, муж её Томаш Сапега, обозный литовский[14]).

---

12 Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła kanclerza W. Litewskiego. Poznań, 1839. T. 2. S. 319.

13 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северно-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа. (АСД). Вильна, 1890. Т. 11. С. 41.

14 Walicki J. Historia przezacnego obrazu kodeńskiego Panny Maryi. Toruń, 1720. P. 6 a.

Продавцы — супруги Сапеги — владели двумя частями. Продаваемая юрисдика и забужское с. Муравец перешли во владения рода от протестантов Дорогостайских и Верещак. Возле с. Муравец находились владения (сенокосы) Свято-Спасской в описываемое время кафедральной церкви. «Реестр подымного», составленный в 1667 г., показывает владельцем Александра Казимира Сапегу[15], родного брата Томаша и Яна Фридриха Сапег. Александр Казимир получил с. Муравец после смерти Томаша в 1654 г., жена последнего Софья Дорогостайская умерла в 1653 г. Томаш и Софья наследников не оставили. 22 мая 1671 г. умирает бискуп Виленский и Жмудский Александр Казимир. После него, в 1671—1672 гг., владения переходят к его племяннику Николаю Леону, сыну Фридриха Сапеги[16].

Отчуждаемые земли состояли из трёх частей и упоминаются в двух документах: в купчей от 26 сентября 1680 г. и акте фундации от 8 ноября 1680 г.

1. Собственные дедичные добра (юрисдика) Николая Леона Сапеги, находящаяся около «церкви ...», на ул. Рыбацкой. «Отказавшись от права на свою собственную юрисдику, в повете и воеводстве (Берестейском), на цели и намерения хорошие ... мои собственные дедичные добра полученные разделением между моими родными, мне доставшиеся и в поссесию мою законно поданные, т.е. юрисдику в г. Бресте Литовском за рекой Мухавцем **около** церкви в честь Святого Симеона Столпника, на ул. Рыбацкой издавна основанную фундушами, с мещанами, осажденными на этой юрисдике, с плацами, огородами, сенокосами к тем огородам относящимися и чиншами, с лугами и со всеми пожитками и принадлежностями (кроме каменицы в рынке и плацов около неё располагающихся и издавна принадлежащих), целую ту юрисдику, что перед этим имела и из чего состояла ... урожденному е.м.п. Василию Красинскому хорунжему Смоленскому даю, продаю на вечность за 4000 зл. польских нынешней монеты»[17].

Акт фундации непосредственно самой каплицы, составленный через полтора месяца, 8 ноября 1680 г., в Берестье, также называет юрисдику, присоединяемую к монастырю: «в том же городе Бресте Литовском, за рекой названной Мухавцем, **около** того же монастыря и церкви в честь Святого Симеона Столпника, на ул. Рыбацкой»[18].

---

15 Rachuba A. Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667—1690 rr. Warszawa, 2000. S. 66.

16 Sapieha E. Dom Sapieżyński. Warszawa, 1995. Tabl. IV.

17 АСД. Вильна, 1890. Т. 11. С. 41.

18 Акты ВАК. Вильна, 1870. Т. 3. С. 94.

2.1. В отношении собственных владений Анны Харлинской, где она ссылается на давнего владельца и уточняет, что владения поступили «из реформации», т.е. от Дорогостайских. Речь идет о важном для монастыря с. Муравец, которое вошло в состав юрисдики ранее.

2.2. Патронат и колляторство Анна передаёт от своего имени, не от имени обеих продавцов. «И колляторство своё и право патроната на церковь Симеона Столпника и монастырь на той юрисдике остающиеся, в персональное владение е.м.п. хорунжего Смоленского и его наследников ввожу, передаю и уступаю»[19]. Это означает, что владения в пунктах 2 и 3 были «привнесены» в дом Сапег в качестве приданого (вена), чем она и распоряжается от своего имени. Кроме права собственности на монастырь и владения, Красинский передает Константину Выговскому (очередному владельцу) право колляторства и патроната на монастырь. При этом Красинский отказывается от прав на юрисдику: «ни через моих представителей претендовать и никаких препятствий в наследовании этой юрисдики и колляторства с совладельцами моими указанными (т.е. супругой) их милости, к этой веной передаче, делать не имею и не буду иметь, и вообще от всяческих трудностей и вмешательств правовых и неправовых, от бывших владельцев и от моих совладельцев»[20].

3. Купчей продавалась непосредственно сама монастырская территория. Монастырская часть (coenobiae oppido), которая достаточно полно подтверждена документами со времени владения ею Солтановичами, Дорогостайскими, Сапегами, Красинским, Выговским, находилась в границах улиц: Прилуцкой, Рыбацкой, «улочки идущей к церкви Честного Креста» и притоком Буга — речкой Стругой, с принадлежащими монастырю плацами, грунтами, сенокосами, млынами.

Акт фундации называет следующего, после Красинского, владельца монастыря. С 8 ноября 1680 г. им становится Константин Выговский, подчаший Хелминский. Игуменом Свято-Симеоновского монастыря и духовным отцом этой идеи в описываемое время был Яков Карасинский[21]. Ещё одна досадная описка касается игумена Сильвестра Троцевича, упомянутого в акте фундации каплицы. Определять игуменство Троцевича с 8 ноября 1680 г. по документу фундации[22] неправильно, т.к. дата показывает время фундации каплицы святого Стефана, но не время представления документа об этой фундации в суде.

19 АСД. Вильна, 1890. Т. 11. С. 41.
20 Акты ВАК. Вильна, 1870. Т. 3. С. 95.
21 АСД. Вильна, 1890. Т. 11. С. 43.
22 Акты ВАК. Вильна, 1870. Т. 3. С. 93.

Помещение документа под 1680 г. есть следствие невнимательного прочтения текста при составлении 3 тома ВАК. В 1680 г. С. Троцевич в берестейском суде не был и не мог быть. Первый раз о нём упоминается только 10 октября 1686 г.: «разсудив место святое Бреское, покорно просим ... о присылке честного брата Троцевича»[23].

В акте фундации хорунжий оговаривает условие о епархиальной подчинённости законников Берестейских: «нигде, как только ясно преподобного отца епископа Белорусского Могилевского, при исповеданию и подчинению церкви святой Восточной и светейших патриархов Константинопольских находящихся, а при отсутствии таковых к чудотворной лавре Печерской Киевской обращались, со свободной элекцией игумена из братьев духовных, с позволенья епископа Белорусского не в унии будущем, или их милостей отцов архимандритов в чудотворной Лавре Печерской правящих»[24]. Здесь же хорунжий желает «добрами моими, согласно с убогим состоянием моим, снабдить законников того монастыря, чтобы за душу мою слава Богу возносима была и после смерти моей, где и тело мое погребено должно быть»[25].

Определив составные части полученных монастырем владений и персоналий, участвующих в основании каплицы, невыясненным остаётся вопрос главного благотворителя В.А. Красинского.

Каплица на правом клиросе

Поставленная в относительно спокойное время, эта небольшая деревянная каплица испытывала все удары и превратности судьбы вместе с монастырем и его насельниками. Время для монастыря никогда не было спокойным, несмотря ни на какие законы и межгосударственные договорённости. Всё это происходило по одной причине — это было Берестье. Всю непродолжительную историю этого удивительного памятника можно заключить в 4 периода: 1. 1680—1715 гг.; 2. 1716—1760-е гг.; 3. 1760—1815 гг.; 4. 1816—1843 гг. Просуществовала она (включая придел) всего 163 г. (1680—1843 гг.).

Период 1. 1680 — 1715 гг. Основание каплицы описано в акте фундации от 8 ноября 1680 г. Свою волю фундатор выразил так: «Я, Василий Красинский, хорунжий Смоленский, отказываясь от права на мою соб-

23 Титов А. Памятники православия и русской народности в Северо-Западном крае. Киев, 1905. Т. 1. Ч. 1. С. 18.

24 Акты ВАК. Вильна, 1870. Т. 3. С. 94.

25 Там же.

ственную земскую юрисдику, повета и воеводства, … соглашаясь с законом под названием ординация добр земских дедичных 1635 г., в вере чести и совести, чему Бог свидетель, желаю вновь основать **при монастыре и церкви** в честь Святого Симеона Столпника в городе Бресте Литовском, за рекой Мухавцем, находящихся, новую каплицу в честь святого первого мученика Стефана Апостола, и оную к фундации их милостей панов Дорогостайских на упомянутый монастырь церкви святого Симеона данной, добрами моими, по убогому моему положению, законников этого монастыря (хочу) одарить. … Писано в Бресте года 1680 ноября 8 дня»[26].

Протестация А. Котовича от 29 июля 1670 г.[27] сообщает о том, что Красинский строит и восстанавливает «церкви и монастыри», не уточняя, о каких именно церквях идет речь. Историография замухавецких церквей насчитывает их 6 (3 униатские и 3 в обеих монастырях). Протест Котовича, в первую очередь, возник из-за храмов греко-восточного обряда. Три греко-католические (униатские) церкви: святой Параскевы Пятницы на Песках, Свято-Спасская и Свято-Честнокрестская[28], обе на Замухавечье, были сожжены. Дата происшествия не обозначена. Это могло произойти еще в 1648 г., когда 5 октября Берестье был захвачен казацким войском. Пожары, разграбление монастырей были катастрофическими. Казацкое войско заняло весь город, в том числе и предместья. Либо в ноябре 1655 г., когда 5 октября, под стенами города неожиданно возник «прибывший с южного востока, сильный отряд казацкий под предводительством Петра Забеллы, который отступил на юг после подтверждения П. Сапегой условий, оставленных в Бресте Ртищевым»[29]. Отряд «Кузьмы Козлова с Лукскими казаками» дошёл только до Брестского поля (в районе Речицы), разрушений не сделал. Сообщение о том, что церкви спалили сами военные П. Сапеги, в источниках не встречается.

Вновь основанная некаменная каплица располагалась при монастыре и церкви около Свято-Симеоновской церкви. В практике местного церковного строительства было возводить исключительно деревянные строения, что соблюдено и здесь. Православных каменных храмов после берестейской унии в городе не было. Документ не позволяет сказать, была ли это отдельностоящая церквушка либо пристроенная с правой (южной) стороны

26 Акты ВАК. Вильна, 1870. Т. 3. С. 94—95.
27 АСД. Вильна, 1870. Т. 4. С. 106—107.
28 Акты ВАК. Вильна, 1870. Т. 3. С. 97.
29 Płosiński J. Wyprawa kniazia S. Urusowa na Brześć (listopad—grudzień 1655 r.) // Mazowieckie studja humanistyczne. 2003. № 1—2. S. 22.

к основному объёму. Несомненно, она была действующая, построенная при непосредственном участии преподобного Якова Карасинского, т.к. акт фундации каплицы выдан во время его игуменства в Свято-Симеоновском монастыре. Почтенный отец «Якоб, как старший монастыря» упоминается 13 сентября 1661 г.[30], вероятно, с этого момента можно отсчитывать его главенство над монастырём, когда он принял разоренный мадьярами монастырь после замученного под Мельцом игумена Давида (Люльки). Преподобный Яков провёл в молитвенном подвиге более 20 лет на своём посту (1661—1682 гг.). Его трудам принадлежит поиск места убийства и обретение останков ещё одного берестейского игумена, своего предшественника Давида. Только Божъему промыслу под силу было совершить такую многозначащую и одновременно трагическую связь Берестья с Мелецким монастырем. Из Мелецкого монастыря в 1632 г., по благословению владыки Луцкого Афанасия Пузыны, в монастырь Симеона Столпника пришли три чернца. Под защитой воеводы Бельского (так в документе) пана Рафаила Лещинского они «распечатали» монастырь и ненадолго возобновили богослужение, и около того же Мелецкого монастыря в 1657 г. был замучен последователь Афанасия Филипповича, игумен Давид. Останки Давида вернулись домой, в Берестейский монастырь. Позже останки обоих святых находились в двух «гробницах» в главной монастырской церкви.

Основание каплицы явилось одним из фактов «публичного доказательства своей веры и домогательства отнятых униятами приходов и монастырей» и послужило поводом возмущения очередной волны межобрядового противостояния. На игумена Якова 1 марта 1681 г. написал жалобу королю Яну III Собесскому местный униатский владыка Леон Заленский. В ней он жаловался, «что православное духовенство в Бресте, Каменце, Дрогичине, Бельске и др. местах совершает таинства, исправляет различныя духовныя требы, в противность запретительным королевским постановлениям, — и тем возмущает народ и священников униатских. Король запрещает православному духовенству исправлять требы и совершать таинства в перечисленных местах и во всех деревнях, принадлежащих к униатской церкви»[31].

Забота о каплице, проявляемая игуменом Яковом Карасинским закончилась с его смертью, случившейся осенью 1686 г. Это открывается из письма Фомы Красно-Красинского митрополиту Гедеону от 27 октября. «Осиротевшую бес пастырей православных сущим сыном церкви нашей восточной, пребывают повседневно, яко овцы посреде волков, и Господь ведает,

30 АСД. Вильна, 1890. Т. 11. С. 23.

31 Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. СПб., 1897. Т. 1. С. 354.

что с нами будет, понеже многих потеряли началников достойны; а ныне не знаем при ком стояти. ... как от хищных волков оборонитись, восстает бо последняя брань горше первых о монастыре Бреском и о заслугах покойного отца Карасинского»[32].

10 октября 1686 г., монахи, наблюдая за угасанием ослабшего игумена Якова Карасинского, направляют просьбу к митрополиту Гедеону «о присылке честного брата Троцевича»[33] в Симеоновский монастырь, что вскоре произошло. Пробыв несколько лет в должности наместника монастыря, в 1690 г. Сильвестр Троцевич, архимандрит Саввина-Сторожевского монастыря[34] (2 км от Звенигорода Московской области) становится игуменом[35]. Он широко известен по передаче в Могилёв пречестнейшему отцу Иосафу Дранику, архимандриту Бизюковскому Толковой псалтыри, из Симеоновского монастыря, в которую в конце был приписан «Диариуш» А. Филипповича, а игуменом Люлькой добавлена главка «О смерти». Находясь на берестейском игуменстве, Сильвестр совмещал две должности: одну — Свято-Симеоновского игумена, вторую — супериора Могилёво-братского монастыря[36]. Последнее упоминание о нём относится к 1706 г. Преподобный С. Троцевич во время очередной шведской оккупации генерала Мейерфельда не упоминается. Документов Троцевича чрезвычайно мало, что не позволяет обнаружить какую-либо конкретику о каплице во время его правления. По всей видимости, здание каплицы просуществовало недолго, вероятно, до шведской инвазии 1706 г. (около 26 лет).

В 1713 г. упоминаются только «отцы законники»[37]. Легендарный Гервасий Рудницкий в 1722 г. сообщал Священному Синоду: «А ныне доносим Святейшеству вашему, что во обители святой от 1706 року нет настоятеля»[38].

Важное замечание, сделанное в этой фундации, касается слова «ординация». Это означает, что юрисдика (территория Свято-Симеоновского монастыря) со всем располагающимся на ней была в частном владении, имела своего господаря, отсюда «господарская». С 1604 г. она находилась во владении Солтанов, с 1635 г. — Дорогостайских, далее, с 1650-х гг. —

32 Титов А. Памятники православия и русской народности в Северо-Западном крае. Киев, 1905. Т. 1. Ч. 1. С. 21.
33 Там же. С. 18.
34 РГИА. Ф. 796. Канцелярия Святейшего Синода. Оп. 8. Д. 375. Л. 2—17.
35 Акты ВАК. Вильна, 1870. Т. 3. С. 259.
36 АСД. Вильна, 1871. Т. 5. С. 130.
37 АСД. Вильна, 1890. Т. 11. С. 59.
38 Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода. СПб., 1879. Т. 2. Ч.1. С. 1068.

Сапег, с 1680 г. — Красинского и К. Выговского. По определению ординации, о неделимости и неотчуждаемости ординатских владений, она не могла быть раздроблена на несколько частей, продана, передана, брошена, заменена, «заставлена» (сдана в залог) и т.д., как обладающая иммунитетом неделимости. Упомянутая здесь ординация не есть классический аналог ординациям Яна Замойского или Радзивиллов, т.к. за исследуемый период сменила много владельцев. Здесь совершенно иная ситуация, нет ни одного пункта, который бы соответствовал принципам ординации. Не найдем ни сеньорат, ни майорат, ни примогенитурых преемников добр, т.к. фактов отчуждений было достаточно много. Кроме всех оговорённых условий, женское владение было исключено, а в купчей наравне с Сапегой выступает его супруга Анна Харлинская. Ординация здесь обозначает то обстоятельство, что от монастырских владений не будет отчуждаема никакая, даже малейшая часть.

Период 2. 1716—1760 гг.

1716 год трагический в истории монастыря. На этот год источники относят пожар монастыря, однако информация неоднозначно описывает это событие. К сожалению, не обнаружено прямого нарабильного сообщения описания пожара в монастыре. Архимандрит Амвровсий в 1811 г. сообщает: «Церковь, в 1716 г. построенная, во имя Св. Симеона Столпника, почему и монастырь именуется ещё Симеоновским»[39]. Причина, по которой пришлось строить или восстанавливать церковь, не называлась, но существовала. Просто так ничего не строилось. Даже для состоятельного дворянства строительство было занятием слишком затратным. Как видим, о пожаре ни слова.

Археографический сборник[40], посвящённый монастырю, конкретно сообщает о пожаре в монастыре 25 мая 1716 г., в двух местах, написанных при издании, т.е. в 1890 г.: в предисловии на стр. XV и в русском переводе «Декрета королевских комиссаров» от 28 августа 1744 г. на стр. 73. В самом же тексте «Декрета», исходном материале для перевода на стр. 77 о пожаре 1716 г. не говорится. Там указывается на совсем другой пожар: «zatym exhibuit proces o spalenie monastyra sub actu roku tysiąc siedmsetnego miesiąca marca 25 dnia imci xiędza Gerwasego Rudnickiego, superiora monastyru Zamuchawieckiego ritus graeci». В переводе значит: «затем предъявлено дело о сожжении монастыря 1700 г. марта 25 дня из актов духовного Гервасия Рудницкого, наместника монастыря Замухавецкого греческого обряда».

39 История Российской иерархии, собранная Антониева монастыря Архимандритом Амвросием. М., 1811. Ч. III. С. 456.

40 АСД. Вильна, 1890. Т. 11.

Гервасий называется настоятелем (superiorem) монастыря. Итак, две даты, указывающие на одно и то же событие: 25 мая 1716 г. и 25 марта 1700 г. Более правдоподобна дата 1716 г., при этом месяц (март или май) установить не удалось, что не создает больших противоречий. Не ясно также, был это поджог или пожар, что не одно и то же, и в корне меняет подложку мотивов.

При исследовании документов замечено, что после строительства новой монастырской церкви в 1716 г. исчезает упоминание каплицы святого Стефана. Вновь построенная церковь находилась на месте прежней, т.е. на месте церковного дединца или oraculo, что очень важно для понимания археологической составляющей при поиске следов храма. Строилась она длительное время, более 10 лет, легендарным игуменом Гервасием Рудницким. Сбор средств на сооружение деревянного храма по причине крайней бедности местных источников продолжался в Санкт-Петербурге.

«В 1726 году деревянная церковь Симеона Столпника упоминается как обветшавшая и разрушившаяся от времени. Архимандрит Саввина-Сторожевского монастыря Сильвестр Троцевич завещал книги на латинском, польском и русском языке на восстанавливаемую церковь Симеоновского монастыря и ещё при жизни отдал их архимандриту Варфоломею Гилевскому, который, приехав в монастырь, пожил там немного и, не отдав книг, уехал. Поэтому для решения этого вопроса в 1727 году наместник Свято-Симеоновской обители игумен Гервасий Рудницкий с насельником монастыря иеромонахом Серапионом Радошкевичем приехали в Петербург, в Святейший Синод, с ходатайством о вышеупомянутом деле. Синод разрешил вопрос положительно и, с позволения Императрицы Екатерины Первой, были собраны пожертвования на строящийся монастырский храм»[41].

Преподобный Гервасий прослужил игуменом с 1728 г., всего же в монастыре — около 30 лет. В его правление православное движение добилось от короля Августа II подтверждения права на исповедание православной веры. Привилей был выдан 28 ноября 1720 г. и подтвержден 11 февраля 1735 г.[42]. На обращение к королю получил частный «привелей на сохранение прав православного Свято-Симеоновского монастыря наравне с другими в этой вере остающимися от 15 декабря 1735 г.»[43]. Неординарный документ открывает структурное подчинение литовских

41 РГИА. Ф. 796. Канцелярия Святейшего Синода. Оп. 8. Д. 375. Л. 2—17.

42 АСД. Вильна, 1867. Т. 4. С. 199.

43 Акты ВАК. Вильна, 1870. Т. 3. С. 168.

монастырей. Берестейский был в подчинении могилёвского марковского Свято-Спасского монастыря одноименной епископии. Ей подчинялись 39 мужских и 12 женских православных обителей. Символично еще одно обстоятельство. Берестейские игумены были наместниками могилёвского Спасского монастыря, что говорит о высоком уровне образованности берестейских игуменов, получавших у митрополитов такую высокую оценку. Достаточно вспомнить прототрониев киевской митрополии во второй половине XVI в. Умер Гервасий в монастыре в своей келье вскоре после 29 сентября 1749 г., даты последнего упоминания.

Тяжелое материальное положение с течением времени только усугублялось и вынуждало искать доступные средства. Нищета монастыря была бичом для любых начинаний. Поэтому преподобным Гервасием было решено не строить отдельную каплицу, а преобразовать каплицу в самостоятельный внутренний боковой придел святого Стефана. Церковь из крестообразной в плане, центрично-пространственной композиции (какой она показана около 1706 г. на карте Фюрстенхоффа), преобразуется в сооружение трёхчастной продольно-осевой пространственной композиции (притвор, наос (баня), алтарь). Алтарём была ориентирована на восток.

Новым настоятелем обители в Берестье становится преподобный Спиридон Гриневецкий, игумен Дрогичинского и наместник витебского Марковского монастырей[44], которому митрополитом было обещано берестейское игуменство 10 января 1753 г.[45].

Старательный, дисциплинированный Спиридон Гриневецкий стремился в Берестейский монастырь давно и, попав в него, начал приводить в порядок расстроенное «восстанием в брестских монастырях». С особым тщанием занимался приделами. О состоянии Свято-Стефановского придела сообщается в очередном письме к митрополиту Тимофею Щербацкому от 19 июня 1753 г. К его игуменству относится сообщение о двух внутренних приделах. В описании «принадлежностей экономичных, относящихся к нашему монастырю, с верою вашей архипастырской милости, доношу. Церкви великой правая сторона, т.е. алтари святых архидиакона Стефана и Симеона Столпника вновь соответствующим резным иконостасом приукрасил, образ наисвятейшей девы Казанской над царскими вратами, в оклад с превосходными

44 Вестник Западной России. Вильна, 1864. Кн. 10. С. 198.

45 Титов А. Памятники православия и русской народности в Северо-Западном крае. Киев, 1905. Т. 1. Ч. 2. С. 754.

резными скульптурами, покрытыми художественной росписью, также поместил»[46].

Важное замечание относится к «гробнице сребро-злащеной» (январь-февраль 1752 г.), куда были перенесены обретённые останки Афанасия. В земле («склепику») их нахождение не могло быть длительным по причине сезонных буговых подтоплений, которые могли их повредить. Упоминаемая в 1757 г. конструкция возведения монастырской церкви на «штандарах деревянных, т.е. высоких пнях» — дополнительное тому подтверждение. О характере и месте расположения «гробницы» с мощами преподобномученика Афанасия в рапортах игумена не сообщается. Из этого следует, что в замухавецких церквях и монастырских строениях, вероятно, не было погребов, подвалов, ледников и т.д. по той же причине высокой воды.

Поразительная судьба небольшой деревянной каплицы, как и предполагалось, превратится в изложение судьбы людей духовного призвания её строивших, оберегавших, восстанавливающих. В её истории, как в зеркале, отражается вся история старого города. Не просто исследовать постоянную трагедию берестейских монастырей и церквей, балансирующую на грани возможного и запредельного. У них всё было под прессом: вера, служба, труд и жизненный финал. На грани существования оказался и сам монастырь, не сумев вписаться в формат военного исполина, который, подмяв его под себя, привалил многотонной громадой. Не бывает худа без добра. Несмотря на современное абстрактное существование следов этого памятника (с 1840 г. под массой земли его никто не беспокоил), сохраняется надежда, что в будущем все же будут обретены достоверные свидетельства этого и других святых мест города, составлявших и составляющих сейчас то, без чего не может существовать Церковь: корней духовных, культурных и исторических.

46 Там же. С. 1004.

Берёзкина Н.Ю.

Из истории города Бреста (по печатным материалам XIX в.)

Город Брест исследователи XIX в. относили к древнейшим городам Российской империи, связывая его основание с надбужными славянами. Брест находился при устье судоходной реки Мухавец, двумя рукавами впадающей в Западный Буг. Мухавец, Припять и другие реки составляли издревле ближайший путь сообщения между народами: русским и польским — востоком и западом. Польский историк Длугош по справедливости называет Берестье «пристанью и воротами в литовские и русские земли»[1].

Начало Бреста относят к отдалённым языческим временам. Предание гласит, что какой-то иностранный гость (купец) не мог пробраться с товарами через вязкие болота. Он «срубил плотину из берёзовых деревьев, завалил болото берестою или берестью и проложил себе таким образом шляховую (торную) дорогу. На этом месте он построил капище, а само место назвал «Берестьем». Сбыв товары, он воротился сюда с семейством и слугами и поселился здесь, имея, вероятно, какой-нибудь промышленный расчёт. Мало-помалу это поселение разрасталось и, наконец, обратилось в город»[2]. Таким образом он «положил начало по-

1 Паевский Л. Город Брест-Литовск и его древние храмы // Труды Девятого археологического съезда в Вильне. 1893. М., 1895. Т. 1. С. 309.

2 Там же.

селению, получившему название от имени деревьев, послуживших к спасению строителя церкви»[3]. Как пишет П. Шпилевский, «предание ничего не говорит, какого племени был этот купец, откуда приехал он и что заставило его основаться на том месте, где он чуть было не погиб в болотах»[4]. На эту легенду ссылаются и другие исследователи второй половины XIX в.[5].

«Легенда, говоря о происхождении Бреста, не даёт, впрочем, никакого намека на время его основания, и вообще точный год основания неизвестен, хотя он, бесспорно, не позднее X века.»[6]. М. Балинский и Т. Липинский предполагали, что уже в X столетии славяне имели здесь свой укреплённый замок[7]. И. Ярошевич считал, что Брест был основан в 1018 году[8].

В 1019 г. Брест впервые упоминается в «Повести временных лет» в связи со сражением киевского князя Ярослава Мудрого с предводителем древлян князем Святополком[9]. Ф. Покровский ошибочно указывает, что в «русских летописях в первый раз Брест упоминается под 1044 годом, когда завладел им Ярослав Мудрый Киевский»[10].

В 1020 г. Брестом завладел Болеслав Храбрый, король польский, но в 1044 году киевский князь Ярослав отнял город у поляков[11].

В 1097 г. турово-пинский князь Святополк Изяславич, став великим князем киевским (1099—1133), который стремился присоединить Брест к своим землям, предпринял поход на Брест: «Поиде к Берестью»[12]. П. Бобровский отмечает, что «летописцы в сказаниях о междоусоби-

---

3 Покровский Ф. В. Археологическая карта Гродненской губернии. Вильна, 1895. С. 92.

4 Шпилевский П. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю : [оттиск из журнала «Современник». 1853—1854]. С. 90—91.

5 Бобровский П. О. Гродненская губерния. СПб., 1863. Ч. 2. С. 810 ; Киркор А. К. Литовское Полесье // Живописная Россия : Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под общ. ред. П. П. Семенова. СПб., 1882. Т. 3. С. 193.

6 Покровский Ф. В. Археологическая карта ... С. 92.

7 Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. Warszawa, 1846. T. 3. S. 723.

8 Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi, od czasow najdawniejszych do końca wieku XVIII. Wilno, 1844. Cz. 1. S. 36.

9 Повесть временных лет. М. ; Л., 1950. Ч. 1. С. 98.

10 Покровский Ф. В. Археологическая карта... С. 92

11 Киркор А. К. Литовское Полесье... С. 193 ; Шпилевский П. Путешествие по Полесью... С. 91.

12 Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. СПб., 1846. Т. 1 : Лаврентьевская и Троицкая летописи. С. 114 ; Повесть временных лет... С. 178.

цах удельных князей часто воспоминают о Берестье (Берестове); но по этим отрывочным сведениям нельзя составить систематического целого; можно сказать только, что Берестье в усобицах князей принимало весьма деятельное участие»[13].

Великий князь Владимир Мономах «утвердил свое могущество на западе Руси, владел и Брестом»[14].

«В 1182 г. Брестом завладел Казимир Справедливый, король польский, построивший здесь замок. Им же был воздвигнут столб, т.е. башня по тогдашнему обычаю»[15]. Монголы напали на Брест, разрушили замок и произвели большие опустошения[16]. С этого времени, — как указывает П. Шпилевский, — Берестов, Бересть был переименован польскими хронологами в Брест (Brzest)[17].

В 1275 г. волынский князь Владимир Иоаннович, прозванный философом, завладел Брестом и воздвиг «сильный каменный замок», просуществовавший 556 лет[18], другая башня («столп камен»), сохранившаяся до наших дней, была построена севернее на р. Лесной. При ней Владимир заложил город на пустом месте «и нарче имя ему Каменец, зане бысть земля камена»[19]. На это указывается и в книге М. Балинского и Т. Липинского[20]. Вероятно, в те времена Брест был уже значительным городом, потому что в 1289 году Мстислав Данилович, князь владимирский и луцкий, «наложил на жителей его, за какую-то крамолу, большие подати»[21].

Как пишет П. Бобровский, «историю г. Бреста можно разделить на четыре периода. Первый период, от основания Бреста до завоевания его литовцами, обнимает три или четыре столетия; во втором периоде рассмотрим Брест под господством Литвы, т.е. до люблинского соединения или лучше до брестских соборов, давших начало религиозной унии, здесь два столетия. В третьем опишем ход событий, отразившихся на Бресте, по соединению Литвы с Польшею, тоже два столетия

---

13 Бобровский П. О. Гродненская губерния ... С. 811.
14 Там же.
15 Киркор А. К. Литовское Полесье... С. 193.
16 Киркор А. К. Литовское Полесье... С. 193 ; Шпилевский П. Путешествие по Полесью... С. 91.
17 Шпилевский П. Путешествие по Полесью... С. 91.
18 Киркор А. К. Литовское Полесье... С. 193
19 Полное собрание русских летописей... СПб., 1843. Т. 2 : Ипатьевская летопись. С. 207.
20 Baliński M. Starożytna Polska... S. 724.
21 Шпилевский П. Путешествие по Полесью... С. 91 ; Киркор А. К. Литовское Полесье... С. 193—194.

и потом, в четвёртом, состояние города по возвращении западных губерний к России»[22].

В 1296 г. Брест присоединён был к Туровскому княжеству, и в нём жил православный епископ туровский[23].

В начале XIV в. Брест вошёл в состав Великого княжества Литовского (ВКЛ), однако литовско-польские войны, в том числе за Брест, продолжались до 1366 г., когда между литовскими князьями и польским королём Казимиром был осуществлён раздел земель, и брестские земли отошли к ВКЛ[24]. В 1379 г. Брест «испытал тяжкую годину от крестоносцев: предводитель их, Теодорик Эльнер, напал на него врасплох, ограбил и выжег почти весь город, пощадив только замок»[25].

Брест первым среди городов Беларуси получил Магдебургское право в 1390 г.[26] А. Киркор ошибочно указал дату этого события: «В 1490 г. Витовт дал Бресту Магдебургское право»[27]. В 1500 году Брест «много потерпел от нападений перекопской Орды; впрочем, замок уцелел, хотя отчасти и был поврёжден»[28].

По мнению П. Шпилевского, «Ягелло первый основал в Бресте христианские храмы, расширил город и способствовал торговле дозволением селиться в нём иноземным купцам. Витовт ещё более распространил христианство в Бресте и давал полную свободу брестским литовцам принимать *русскую веру*», но более всех для Бреста сделал Сигизмунд Август, «особенно после того, как он в Бресте, в 1554 году, получил известие о возведении его на престол Литовского княжества»[29].

Л. Паевский писал: «В 1566 году в Бресте на сейме произошло совещание о соединении Литвы с Польшею, а в 1569 году в Бресте учреждено воеводство, обнимавшее уезды: Берестейский, Кобринский и Пружанский (в то время Гродненской губернии), Пинский (Минской губернии) и Бельский уезд»[30].

22 Бобровский П. О. Гродненская губерния... С. 809—810.

23 Шпилевский П. Путешествие по Полесью... С. 91—92.

24 Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. Wilno, 1862. T. 2. S. 210.

25 Шпилевский П. Путешествие по Полесью... С. 92.

26 Стукалич В.К. Белоруссия и Литва : очерки истории городов в Белоруссии. Витебск, 1893. С. 39 ; Шпилевский П. Путешествие по Полесью... С. 92.

27 Киркор А. К. Литовское Полесье... С. 194.

28 Шпилевский П. Путешествие по Полесью... С. 92.

29 Там же.

30 Паевский Л. Город Брест-Литовск ... С. 311.

Во второй половине XVI в. Брест был местом пребывания Радзивиллов, которые «преемственно были берестейскими старостами. Николай Радзивилл (Чёрный) ввёл кальвинизм и устроил в Бресте типографию, в которой еще в 1563 году напечатана была на польском языке библия, стоившая ему 10 000 червонцев»[31]. С 1609 года в Бресте появились иезуиты и основали коллегиум и разные другие школы. Брестская типография была переведена в Вильно, а большинство экземпляров Брестской библии было уничтожено. Книга стала «большой библиографической редкостью», — как писал В. Сырокомля, обнаружив в Койданово «прекрасно сохранившийся экземпляр Брестской библии»[32].

В 1596 г. Брест «был свидетелем порождения унии, а в 1657 г. сильно пострадал от опустошений, порожденных в нём семиградским князем Ракочи и потом королём Густавом Адольфом. Несмотря на свою неукреплённость, Брест сильно отстаивал нападение Густава, так что король удивился такой смелости города и, в память того, велел начертить план осады Бреста. В 1661 г. Ян Казимир обновил Брест и дал ему средства отстроиться в лучшем виде. Но в 1706 г. Карл XII, проходя через границы Волыня, велел генералу Мейерфельду осадить Брест»[33].

Со смертью Августа III Брест сделался «конфедерационным городом: сила иезуитов упала, укрепилась уния; базилиане основали семинарии, завели публичные лекции, устроили богатую библиотеку и утвердили униатское епископство»[34]. В 1795 г. Брест вошёл в состав Российской империи.

Археографическая комиссия, созданная в Вильно в 1855 г., занималась изданием древних книг, актов, рукописей. Содержание ряда томов составили материалы, связанные с Брестом, в частности, акты Брестского земского суда и Брестского гродского суда[35]. Некоторые документы свидетельствовали о наличии книг у жителей Бреста, например: Духовное завещание брестского мещанина Гурина Федоровича, в котором он записал детям своим имущество, а книги духовного содержания (в том числе «Псалтырь» и «Апостол» Ф. Скорины) — разным церквам (1624)[36]. В Реестре аптекарских и домашних вещей, оставшихся

31 Там же.

32 Сыракомля У. Вандроўкі па маіх былых ваколіцах : успаміны, даследаванні гісторыі і звычаяў : [пер.: Wędrówki po moich niegdyś okolicach. Wilno, 1853]. Мінск, 1992. С. 135.

33 Шпилевский П. Путешествие по Полесью... С. 93.

34 Там же.

35 Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Вильна, 1867—1872. Т. 2—6.

36 Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Т. 6. С. 243.

по смерти брестского бургомистра Станислава Бобровского (1639), указаны 4 книги[37].

Вполне закономерно, что история Бреста, борьба за «владение» которым шла на протяжении многих столетий, была предметом изучения П. Шпилевского, А. Киркора, Ф. Покровского, П. Бобровского и других исследователей. Однако исторические очерки, посвящённые Бресту, не всегда опирались на официальные документы; некоторые сведения, даты, факты, приводимые в печатных работах XIX в., не всегда соответствуют действительности.

37 Там же. С. 318.

Бабкова В.У.

Тастаменты (завяшчанні) жыхароў Берасцейшчыны другой паловы XVI стагоддзя

У апошняе дзесяцігоддзе беларускія гісторыкі актыўна выкарыстоўваць тастаменты як унікальную гістарычную крыніцу[1]. Цікавасць да гэтага віду дакументаў існуе і ў супрацоўнікаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі. У аддзеле старажытных актаў

1 Галенчанка Г.Я. «Ложка серебреная сыну моему Василию...» // Шляхам гадоў : гіст.-літ. зб. Мінск, 1990. [Вып. 2]. С. 334—337 ; Сліж Н. Шляхецкія тэстаменты 16—пачатку 18 ст. / Н. Сліж, М. Гардзееў // Гістарычны альманах. Мінск, 2000. Т. 3. С. 90—110 ; Барсукова Н. Тэстамент капітана каралеўскіх драбантаў Юрыя Караля Шэлпаха фон Штэтэнберга // Архіварыус. Мінск, 2001. Вып. 1. С. 71—72 ; Залівака А. Сфальсіфікаваны тэстамент пана Мікалая Канстантынавіча Залівакі // Архіварыус. Мн., 2005. Вып. 3. С. 64—66 ; Бабкова В. Тэстаменты з актавых кніг Менскага гродскага суда XVI—XVII стст. // Архіварыус. Мінск, 2005. Вып. 3. С. 104—119 ; Śliż N. Testament Piotra Kochlewskiego, skdziego ziemskiego brzeskiego z 1649 roku // Zapiski historyczne. T. LXXII. 2007. Zeszyt 1. S. 97—109 ; Корсак В. Публікацыя тэстамента Мікалая Більдзюкевіча, падкаморага парнаўскага // Архіварыус. Мінск, 2008. Вып. 6. С. 59—65 ; Яшчолт Т. Крыштаф Весялоўскі гербу Агеньчык і яго тэстамент / Т. Яшчолт, Г. Рыжэўскі // Архіварыус. Мінск, 2008. Вып. 6. С. 86—109 ; Корсак В. Публікацыя тэстамента Яна Серакоўскага, стольніка гастыньскага // Архіварыус. Мінск, 2009. Вып. 7. С. 39—44 ; Грыб А. Тастамент гарадзенскага мешчаніна Барталамея Галоўчыца 1639 г. як крыніца па гісторыі беларускага мяшчанства / А. Грыб, З. Яцкевіч // Гарадзенскі палімпсест XI—XX стст. Гародня; Беласток 2008. С. 214—220, 334—337; Пазнякоў В. Тэстамент Гальшкі Яўфіміі Радзівіл з князёў Вішнявецкіх (1569—1596) // БАШ. Мінск, 2007. Вып. 8. С. 207—221 ; Бабкова В. Свет пачуццяў і свет рэчаў: шляхецкія тэстаменты другой паловы XVI ст. // HOMO HISTORIKUS. Гадавік антрапалагічнай гісторыі. Вільня, 2008. С. 57—77.

гістарычнага архіва падрыхтаваны і перададзены ў друк зборнік дакументаў «Тастаменты шляхты і мяшчанаў зямель Беларусі др. паловы XVI ст. па матэрыялах актавых кніг НГАБ». Сярод 116 дакументаў зборніка, якія звязаны з рознымі тэрыторыямі ВКЛ, 33 тастаменты напісаныя жыхарамі Берасцейскага ваяводства. Усе яны былі ўпісаныя ў актавыя кнігі Берасцейскіх судоў на працягу амаль 30 гадоў (1568—1597 гг.).

Корпус актавых кніг Берасцейскіх судоў перыяду ВКЛ і РП займае значнае месца ў фондах архіва. Напрыклад, у нашых сховішчах захоўваецца 560 актавых кніг гродскіх і земскіх судоў Берасцейскага ваяводства. На 11 з іх за перыяд XVI ст. складзены ўнутраныя вопісы. Гэта значыць, што змест дадзеных судовых кніг становіцца даступным шырокаму колу даследчыкаў старажытнасці.

Менавіта пры распрацоўцы актавых кніг другой паловы XVI ст. былі выяўлены 40 шляхецкіх тастаментаў (7 з іх значна пашкоджаныя). Сярод іх завяшчанні такіх асобаў як першая жонка канцлера Льва Сапегі Дарота Фірлееўна, берасцейская ваяводзіная Барбара Гаўрылавая Гарнастаевая, князь Манойла Шуйскі, пан Міхайла Багавіцін Казярадскі, маці княжны Соф'і Слуцкай, гомельская старосціная Барбара Сапежыная, астрынскі староста Крыштаф Садоўскі, васількаўскі войт Васіль Здзітавецкі ды шмат іншых.

Некаторыя тастаменты пісаліся тастатарамі ў самім Берасці, некаторыя ў розных маёнтках Берасцейскага ваяводства (Ваўковічах, Кобрыні, Беразоі, Раеўшчыне, Дзягцярне, Пяшчачы, Ількавічах, Церабуні, Босечы, Івачэвічах, Здзітаўцах, Галенчычах, Ботках, Такарах) ды інш. А таксама ў Варшаве, Любліне, Калішы. Пасля чаго тастаменты актыкаваліся ў канцылярыях пэўных судоў ці пераносіліся з кніг аднаго суда ў іншы, пераважна з «гроду ў земства» (г.з. «выпісы»), бо менавіта актыкацыя тастамента ў земскім судзе надавала дакументу права вечнасці. Такім чынам, тастаменты, пра якія ідзе гаворка, актыкаваліся пераважна ў кнігах Берасцейскага земскага суда ці пераносіліся туды з гродскіх кніг (Берасцейскага, Кобрынскага, Луцкага судоў), а таксама з кніг Пяшчацкага магістрата.

Дык у чым асаблівасць і ўнікальнасць гэтых дакументаў? Найперш у тым, што тастаменты належаць да той катэгорыі гістарычных крыніц, у якіх выразна гучыць голас самога чалавека. Нават з улікам стандартнага фармуляра дакумента, памер тэксту ў якім часам залежаў ад аплаты пісару і ўжывання ў ім канцылярскай мовы, у тастаменце магчыма разглядзець асобу аўтара, яго індывідуальныя рысы,

часам ягоныя эмоцыі. Некаторыя даследчыкі справядліва адносяць тэксты тастаментаў да пэўнага літаратурнага жанру і прапаноўваюць разглядаць іх як факт гісторыі культуры[2].

Тастаменты захоўваліся ў сем'ях разам з іншымі важнымі маёмаснымі дакументамі, што дазваляла нашчадкам карыстацца імі на працягу жыцця наступных пакаленняў. Адной з галоўных мэтаў напісання тастаментаў было распараджэнне асабістай маёмасцю на выпадак смерці іх складальнікаў. Каб забяспечыць спакой паміж сваякамі і тым самым як бы працягнуць сваё існаванне на зямлі праз рэчы і нерухомасць, пакінутыя нашчадкам. Як сведчаць дакументы, тастамент складаўся заўсёды «*по доброй воли; з доброй памятью а з достаточным а сталым розмышленнем; ни з чыего прымушення, намовы и парады*», а толькі каб «*у неведомости не змер; абы маетность марне вниевеч оборачона не была*»[3].

У другой палове XVI ст. тастаменты ў крыніцах называліся па-рознаму: «*тастамент*», «*дастамент*», «*дэстамент*», «*тэстамент*», *і зрэдку «духовница»*. Жыхары Берасцейшчыны найчасцей ужывалі тэрмін «тэстамент», зямянін Іван Касцюшкавіч Барсоба акт сваёй апошняй волі назваў «дестаментам»[4].

Аўтарамі 19 шляхецкіх тастаментаў жыхароў Берасцейшчыны былі мужчыны, 14 — жанчыны. Пераважная большасць тастатараў сыходзілі з гэтага свету ў выніку «*обложной хворобы*», значная частка — у сталым узросце; будучы ўжо ўдовамі і ўдаўцамі, маючы па чацвёра-шасцёра дзяцей, два шляхцічы — у выніку гвалтоўнага нападу ці то двубою. Пані Аксіння Цяляціцкая склала тастамент падчас цяжарнасці («*будучы обвезана плодом*»)[5]. А маладзенькая панна Ганна Грыгораўна Мажэйкаўна Каранеўская не мела яшчэ нават сваёй пячаткі, каб зацвердзіць свой тастамент, дый прасіла «*о приложене печатеи людеи добрых земян воеводства Берестейского*»[6].

Сустракаюцца тастаменты, напісаныя абачліва загадзя, без прычынаў, звязаных са стратай здароўя, верагодна, з разуменнем небяспечнасці і хуткаплыннасці жыцця, раптоўнасці прыходу «*злодея панского*» — смерці, якая, паводле слоў зямяніна Менскага ваяводы Фёдара Плашчынскага (1641 г.), «*...заўсёды за намі як злодзей ходзіць, спакваля дом*

2 Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. М., 1992. С. 14.
3 Тут і далей цытаты прыводзяцца з апублікаваных у зборніку дакументаў.
4 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 4. Арк. 278—280.
5 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 3. Арк. 216.
6 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 4. Арк. 1348.

мізэрнага цела нашага подкопвае і разбурае, і яго з маёмасцю, то бок з душой нашай разлучае»[7].

Тастамент даслоўна ўпісваўся ў судовыя кнігі пасля смерці яго аўтара на мове арыгінальнага дакумента. Запіс тастамента з'яўляўся гарантам яго юрыдычнага зацверджання, а таксама страхавым варыянтам на выпадак страты арыгіналу.

Пасля ўпісання тэксту тастамента ў актавую кнігу зацікаўленыя асобы мелі магчымасць узяць адтуль выпіс з копіяй занатаванага дакумента. Выпісы (vidymusy) тастаментаў другой паловы XVI ст. браліся ў судовых канцылярыях нават у XIX ст., пра што сведчаць пазнейшыя паметкі на палях дакументаў.

З'яўляючыся прыватна-прававым дакументам, тастамент, безумоўна быў таксама актам рэлігійным, які здаўна ўкараняўся царквой і меў распаўсюджанне нават сярод самых незаможных. Пісалі тастаменты і сяляне, аднак мне пакуль што не давялося сустрэць такі дакумент у фондах нашага архіва.

Сведчаннем канфесійнай прыналежнасці ў тастаментах найчасцей выступае тая частка тэксту, дзе гаворка ідзе пра распараджэнні, якія стасуюцца «душы і цела». Тут агаворвалася месца апошняга спачыну ў звязку з хрысціянскай святыняй: царквой або касцёлам. Сведчаннем магла таксама выступаць згадка прысутнасці сярод сведкаў тастамента святара пэўнай царквы, ксяндза або плябана.

Паводле веравызнання выяўленыя тастаменты падзяляюцца наступным чынам: праваслаўных — 12, католікаў — 8, 13 тастаментаў зборніка маюць нявызначаную рэлігійную прыналежнасць з просьбай пахаваць «*водлуг обычаю хрестианского*». У некаторых тастаментах запісаная просьба хаваць «*без помпы паганскае*», каб «*цела доўга не лежала*», «*без порожное утраты и накладов*», «*без жадных церемоний светских*», каб «*елмужная гайная убогим была дана*».

Большасць тастатараў выбралі месцам свайго апошняга спачыну цэрквы: у Кобрыні, Рэчыцы, маёнтку Расна, перад царквой Волмаўскай, Кругельскай, Такароўскай. Таксама касцёлы: Цеханавецкі, Церабуньскі, Боткаўскі, «*костелак Садовски*» ды іншыя. Увогуле, жаданне быць пахаваным побач з рэліквіямі святых і храмаў з'яўляецца выразнай рысай хрысціянскай цывілізацыі[8].

---

7 НГАБ. Ф. 1727. Воп. 1. Спр. 3. Арк. 195—196 адв.

8 Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. М., 1992. С. 69.

Часта гучала просьба тастатараў быць пахаванымі побач з продкамі і сямейнікамі («*...подле родичов звычаем хрестиянским*», «*на радзіме мужа, у склепе яго бацькоў*», «*на грунце моем на горе где дочка Марухна*», «*во имению отчизном.. у гробе отцов*», «*где предки мои лежат*»).

Згадваюцца таксама і іншыя месцы пахавання: гэтак зямянін Берасцейскага ваяводства Аляксандр Тхарніцкі прасіў свайго айчыма пахаваць яго «*на горцы недалеко Демешовщизны и над могилою ..зрубом учинившы, мает побить драничками*»[9], Пан Ян Лазавіцкі завяшчаў пахаваць яго звычаем хрысціянскім «*на полю властном под грушаю, подле дороги, которая идет с Кобрыня до Городца и ниде индей*»[10].

Амаль не сустракаецца ў разгледжаных дакументах просьбаў аб чыненні памінальных набажэнстваў, а таксама інфармацыі пра ахвяраванні і дарэнні на карысць храмаў, што вылучае іх ад аналагічных тастаментаў ранейшага і пазнейшага часу.

Будучы першапачаткова рэлігійным актам, навязаным царквой, тастамент на мяжы Новага часу ўсё больш рабіўся актам дабраахвотным, які сведчыў пра розныя моманты індывідуальнай гісторыі чалавека. Пра стан ягонай заможнасці, склад сям'і, адносіны ў межах сям'і, стан здароўя, ступень адукаванасці. А таксама сведчыў пра тое, што было ўласціва ўсім аўтарам сваёй апошняй волі: адказнасць за лёс сям'і, права самому распарадзіцца сваёй маёмасцю, сваім целам і сваёй душой.

Тэкст тастамента можна ўмоўна падзяліць па змесце на дзве часткі: духоўную і матэрыяльную. Першая звязана з праявамі ўласна канфесійнымі, развагамі пра хуткаплыннасць і нетрываласць гэтага свету, непазбежнасць надыходу смерці і важнасць памяці, якую захоўвае пісьмо, пра выбар месца апошняга прытулку. Другая частка ўтрымлівае інфармацыю пра рухомую і нерухомую маёмасць, яе падзел паміж сваякамі, размеркаванне грошай, вяртанне пазык. Абедзве гэтыя часткі месцяцца ў адмысловых раздзелах фармуляра — дыспазіцыі і нарацыі, парадак якіх заставаўся традыцыйным і непарушным практычна з часоў Антычнасці да XVIII ст.

Калі мы гаворым пра тэкст тастамента як узор літаратуры, то маем на ўвазе, што менавіта ў гэтым прыватна-натарыяльным дакуменце, які звыкла ўпісваўся ў канцылярскія кнігі, можна сустрэць цэлыя абзацы развагаў, якія чалавек лічыў неабходным пакінуць на паперы, развітваючыся з гэтым светам, будучы на «божай дарозе» і разумеючы,

9 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 4. Арк. 703.
10 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 4. Арк. 396.

што «*памяць чалавечая вельмі кароткая, калі б пісьмом падпірана не была*». Гэтыя развагі сведчаць на карысць глыбокага ўсведамлення важнасці падзеі, якая мусіла непазбежна адбыцца. Нават калі меркаваць, што частка тэкстаў пісалася пісарам па прынятым шаблоне, змест развагаў агулам сведчыць пра высокі ўзровень тагачаснага мыслення.

Свет, які чалавек быў вымушаны пакідаць, вызнаецца як — «мізэрны», «аблудны», «нерозны», «нендзны», гэта значыць няпэўны, прывідны, недаўгавечны, пакутны… Развагі пра марнасць і мізэрнасць, пра неабходнасцы пачуцця пагарды да гэтага свету адпавядалі даўняй традыцыі, зафіксаванай яшчэ ў сярэдневечнай літаратуры, яны дажылі да часоў Асветніцтва[11].

Але адначасна ў апошнім прыжыццёвым дакуменце згадваюцца «раскошы і радасці» гэтага свету, «верная міласць», «зычлівасць» ды «дабрадзействы», звыклыя ў свеце людзей. Апроч таго, трывалай была вера ў хуткае «змёртвыхустанне», калі справядлівы Бог-Суддзя на Страшным Судзе «*косці збудзіўшы*» верне памерлага да новага жыцця. Шмат хто быў перакананы, што ўваскрэснуць толькі тыя, хто быў пахаваны прыстойным чынам і магілы якіх не будуць патурбаваныя. Французскі гісторык Філіп Ар'ес лічыць, што ў людзей пачатку Новага часу існаваў культ магіл, цесна звязаны з верай ва ўваскрашэнне[12].

У тэкстах тастаментаў развагі пра непазбежнасць прыходу смерці гучаць наступным чынам: «*..ижъ што кольвекъ живо родится, то умерети мусить, а до кресу замероного прудко бежить…*» — напісаў пан Іван Бялеўскі ў 1568 г. у маёнтку Ваўковічы[13]; «*...не ведаючи певного часу, которого Пан Бог на мене час смертный послати маетъ… прото не хотечи в том сумненя и души своее затрудняти перед маестатом Божим, абы по смерти моей жона и дети мои не нарекали…*» — пісаў зямянін Берасцейскага ваяводства Касцюк Барсобіч у Беразоі[14].

Зямянка Ганна Стакорская пакінула наступныя словы, запісаныя ў Берасці ў 1579 г.: «*Кгды ж вси речы на свете с часом с памети людское сплывают а в забытье приходят, прото бачные люде, такъ у добром здоровъю, яко и с часом хоробы звыкли то писмом обваровывати,*

11 Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. М., 1992. С. 125. На Беларусі найбольш вядомая «танатаічная» кніга выйшла ў другой палове XVIII ст. — гэта было ананімна выдадзенае сачыненне іезуіта Юзэфа Бакі «Разважанні пра смерць, непазбежную для ўсіх» (Вільня, 1788).

12 Там жа. С. 61.

13 НГАБ. Ф. 1705. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 12.

14 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 183.

абы по их жывотех, хто зь якою волею з сего света одходит, объяснено было»[15]. Гэта «фармулярная» сентэнцыя выкарыстоўвалася і ў іншых дакументах. Адзін з больш ранніх яе варыянтаў быў ужыты на пачатку прывілея Жыгімонта Аўгуста аб зраўнанні ў правах літоўскай і рускай праваслаўнай шляхты са шляхтай каталіцкай, дадзенага на віленскім сойме 7 чэрвеня 1563 г.: «*Гдыжъ вси справы съ часомъ съ памяти людское сплываютъ и въ забытье приходятъ, а для того есть вынайдено, абы письмомъ объяснены были, къ ведомости потомъ будучим*»[16].

Тым часам астрынскі староста Крыштаф Садоўскі ў сваім маёнтку Сялец разважаў такім чынам: «*Иж на томъ облудномъ свете не маемо ничого певнеишого над смерть, которая дедичънымъ правомъ на сыны Адамовы для проступъства его пришла, а иж тежъ, яко нас Збавитель наш перестерегает, не ведаемо часу ани години*»[17].

Паводле слоў французскага гісторыка Філіпа Ар'еса, смерць з'яўляецца эталонам, індыкатарам характару цывілізацыі. Ва ўспрыманні смерці праяўляюцца таямніцы чалавечай асобы[18].

Распісваючы маёмасць паміж сваякамі, тастатар найперш жадаў пазбавіць сямейнікаў у будучым «нязгоды», «пасвары», «шарпаніны», «вархолу», «бурды», «спору», «зайстя», «трудносці», «ненавісці», «клопоту», «розруху», «фрасунку», «замяшання», якія былі частымі праявамі паміж сваякамі пры падзеле маёмасці. Вялізная колькасць тагачасных словаў, якія выражалі стан нязгоды, сведчыць пра існаванне такой праблемы ў грамадстве. Тастатары ж імкнуліся пакінуць па сваім сыходзе ў сям'і «міласць і згоду».

Нерухомасцю найперш надзялялася жонка і дзеці з забаронай іншым сваякам чыніць ім крыўды і «пераказы». Асабліва ад сваякоў баранілася будучая ўдава. Тастатар надзяляў сваю жонку маёмасцю, «*отдаляючы от того всих близкіх, кревных и повиноватых мужского и женского стану*». Пасля смерці жонкі нерухомасць у некаторых выпадках пераходзіла дзецям. Звычайна маёнтак дзяліўся паміж сынамі на роўныя часткі. Сыны павінны былі клапаціцца па смерці бацькі пра вена сваім сёстрам. Часам дзеці ад першага шлюбу рабіліся апекунамі другой жонкі і яе дзяцей.

Рухомыя рэчы пералічаліся ў некаторых тастаментах падрабязна, а часам згадваліся даволі сцісла. Умоўны рэестр рухомасці, завешча-

15 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 29 адв.

16 Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 3. СПб., 1848. С. 118.

17 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 63. Арк. 180 адв.

18 Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. М., 1992. С. 6.

най нашчадкам, сапраўды стварае каштоўную карціну тагачаснага побыту: тузіны срэбных лыжак, кубкі гладкія, кубкі на ножках, кубкі «келіхаватыя», каўшы, цынкавыя талеркі, місы, конвы, кварты, фляшы, кацялкі, медзяныя панвы і іншае начынне, шаблі, апраўленыя срэбрам, мячы, корды, мультаны, ручніцы, а таксама гарматы, гакаўніцы, бляхавыя панцыры, шышакі... Велізарная размаітая колькасць жаночага адзення: перловыя тканіцы (галаўныя ўборы), ядвабныя чапцы, калпакі, аксамітныя паясы з срэбнымі спражкамі, лісы, куны, бабровыя футры, размаітыя сукенкі, белыя хусты, а таксама пасцель, пярыны верхнія і споднія, пуховыя падушкі, кілімы вялікія да сцен, кілімы нідэрланскія і турэцкія...

Выключным па колькасці пералічаных упрыгожанняў, жаночага гардэробу, іншай рухомай маёмасці з'яўляецца тастамент жонкі Льва Сапегі Дароты Ферлеевай. Уражвае колькасць гатункаў тканін, палітра колераў размаітых убораў, кляйнотаў, начыння[19].

Больш сціслы ў пераліку маёмасці акт апошняй волі гомельскай старосціны Барбары Мікалаеўны Сапежынай, былой жонкі Юрыя Юравіча Алелькавіча, князя Слуцкага, маці апошняй з роду Алелькавічаў княгіні Соф'і Слуцкай. Узяўшы другі шлюб пасля смерці мужа з гомельскім старостам Андрэям Сапегам, кабета ўсю сваю маёмасць па смерці пакінула выключна яму аднаму, пазбавіўшы спадчыны (дакладна агаварыўшы гэта ў тастаменце) сваю 11-гадовую дачку, маці, сястру і брата[20].

Усе тастаменты зямянаў Берасцейскага ваяводства, незалежна ад месца напісання, актыкаваліся ў Берасці, чатыры ж былі напісаныя непасрэдна ў самім горадзе. Гэта тастаменты зямянкі Ганны Стакорскай, пана Міхайлы Багавіціна Казярадскага, зямяніна Адама Зглічынскага ды берасцейскага мешчаніна Марціна Сарокі. Апроч рознай інфармацыі, якую ўвогуле ўтрымліваюць тастаменты, мы знаходзім у іх ускосныя звесткі пра сам горад, пра яго тагачасных жыхароў.

Пані Ганна Стакорская, застаўшыся ўдавой і не маючы гатовых грошай, валодала нерухомасцю ў Берасці, якую і завяшчала нашчадкам, а менавіта: агарод на Лозках з садком Касцюкоўскім і дзве крамніцы, у якіх сядзелі жыдове берасцейскія Машэевая Ліпчыная з сынам; пляц за Мухаўцом, які трымаў у арэндзе Іван Стаціўка.., «*огороды два за Мухавцом, врочищом на Осинкахъ, сеножать на Головску, там же за Мухав-*

19 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 5. Арк. 6—13.
20 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 63. Арк. 342 адв.—345 адв.

цом, а другая Вариводинская за Бугом, ... пляц на Гнилой улицы, на Песках, а другий там же на Песках, противъ церкви Светого Михайла»[21].

Пан Міхайла Багавіцін Казярадскі пісаў свой тастамент перад выправай «*до чужое зямли до Немец*» у Цепліцы для «*поратованя*» свайго здароў'я. Апроч безлічы маёмасці ў Берасцейскім павеце ды на Валыні, у самім Берасці меў двор на прадмесці «*врочыщам На Песках*» з дзвюма сенажацямі за Бугам «*до Люблина з места Берестья едучы, по левой стороне за Болотковом*»[22].

Берасцейскі мешчанін Марцін Сарока пісаў тастамент ва ўласным доме на вуліцы Плябанскай, куды да яго прыйшлі члены берасцейскага магістрата. А таксама меў два дамы ў Берасці, рэзніцкую лаўку, клетку з таварам і безліч даўжнікоў-берасцейцаў, прозвішча якіх пералічыў у дакуменце: Адама, лазебніка, Захара, жыда-гарадняніна, Рамана Гуру, Івашку каваля, Каліха каваля, Хільку кушнера, Барташа рэзніка, ды іншых[23].

Зямянін Берасцейскага ваяводства Адам Зглічынскі не быў жыхаром Берасця, але быў смяротна паранены ў горадзе слугой пана Міхайла Багавіціна Казярадскага Шчасным Слабкоўскім і яго жонкай Барбарай, і таму акт сваёй апошняй волі пісаў менавіта тут. Здарылася зраненне падчас земскіх рокаў (пасяджэнняў земскага суда) і праз вознага Берасцейскага ваяводства пана Грабоўскага ў прысутнасці сведкаў тастамент быў перададзены ў судовую канцылярыю[24].

Згадваюцца ў тастаментах назвы вуліц і ў некаторых іншых населеных пунктах. Напрыклад, у Дзягцярні, дзе пісала сваю апошнюю волю пані Аўдоцця Ленкавая: вуліцы Перкаўская («*з улицы Перковское*»), Парабацкая («*з улицы Паробоцкое*»), Патрыкаўская («*з улицы Патриковское*»), дзе жылі яе даўжнікі[25].

У месце Пяшчача (Пяшчатка) напрыканцы XVI ст. былі вуліцы Лукаўская, Дамброўская, млын на рацэ Галублі, уездны дом з двума пляцамі, мост над месцкім ставам, Пятніцкая царква[26].

Актавыя матэрыялы Берасцейскіх судоў утрымліваюць багатую інфармацыю пра аўтараў актаў апошняй волі, пра абставіны іх жыцця і смерці. Гэтак, у фондзе «Берасцейскі гродскі суд», дзе быў зафіксаваны

21 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 30 адв., 31.
22 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 185 адв.
23 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 5. Арк. 215—216.
24 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 402—402 адв.
25 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 95 адв.—97.
26 НГАБ. Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 3. Арк. 155 адв.—157.

тастамент пана Івана Бялеўскага, заактыкаваныя сазнанне і квіт вознага пра абвяшчэнне тастаменту і ліквідацыю сыгнету нябожчыка пад час яго пахавання[27].

Кожны са згаданых тастаментаў у арыгінале меў ад 4 да 6 прыціснутых пячатак, а таксама ўласнаручных подпісаў прадстаўнікоў урада, прыяцеляў-сведкаў, часам святара, самаго тастатара. Аднак тастаменты-арыгіналы — даволі рэдкія дакументы. Мы ж маем справу менавіта з актыкацыяй тастаментаў у судовых кнігах таго самага часу, што дазваляе ўявіць маштаб распаўсюджвання гэтай традыцыі на тэрыторыі ВКЛ напрыканцы XVI ст. Гэта сведчаць пра існаванне на нашых землях даўняй культуры напісання тастаментаў, страчанай у пазнейшыя часы ў выніку розных палітычных трансфармацый найноўшага часу.

Захавальнікам і прадаўжальнікам традыцыі напісання тастаментаў з'яўлялася пануючае шляхецкае саслоўе. Тарадыцыі, якая апроч іншага сведчыла пра трываласць сямейных повязяў.

Будучы ўнікальнай па інфарматыўнасці гістарычнай крыніцай эканамічнага і рэлігійнага характару, тастаменты прадстаўляюць даследчыкам таксама матэрыял для вывучэння гісторыі ментальнасцяў, генеалогіі, дэмаграфіі, мовазнаўства, гісторыі права, штодзённасці. А ў больш шырокім кантэксце набываюць значэнне гісторыка-культурнай з'явы.

27 НГАБ. Ф. 1705. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 7 адв.—8.

Walecki W.

W oczekiwaniu na jubileusz Biblii Brzeskiej

Mówi się po polsku, że nie należy wozić drewna do lasu, a po rosyjsku, że nie wozi się samowara do Tuły, co jest oczywiście reminiscencją starożytnej greckiej mądrości, iż nie należy przywozić sowy do Aten, choć bezpośrednie źródło polskiego powiedzenia jest u Horacego:

> In silvam non ligna feras insanius ac si
> Magnas Graecorum malis inplere catervas.
> *Satirae*, lib. 1 poem. 10 v. 34-35

po polsku:

> Jak do lasu drwa nosić, szaleństwu się równa
> Bogactwo greckich wierszy ubóstwem pomnażać.
> przeł. Stefan Gołębiowski.

Sądzę jednak, iż okoliczności dziejowe, dawne i nowe, zezwalają, a nawet zmuszają, by tu, w Brześciu, nie podporządkować się tej pradawnej dyrektywie naszych przodków i powiedzieć parę słów o randze i niewątpliwym wybitnym charakterze tego zabytku, jaki stanowi kalwiński przekład Pisma św. na język polski z 1563 roku, czyli tzw. Biblia Brzeska albo Radziwiłłowska w dziejach europejskiej myśli teologicznej, wyrosłej na podłożu naszych dyskusyj konfesyjnych w XVI wieku, w kontekście kultury polskiej, języka polskiego i ogólnie polemik religijnych tamtych czasów. Sprawa jest zatem o

tyle uzasadniona, że oto stoimy w przededniu 450-ej rocznicy tego istotnego wydarzenia, jakim było opublikowanie owego nie-katolickiego przekładu Pisma św., że ilość zachowanych egzemplarzy oryginału spadła po drugiej wojnie światowej radykalnie, że nawet tu, w miejscu jej narodzin (czyli druku jednego z najważniejszych zabytków piśmienniczych kultury staropolskiej) nie ma tego cimelium (proszę popatrzeć na parę zdjęć kopii jednego z egzemplarzy), a na ostatniej aukcji antykwarycznej w Krakowie przed kilkoma tygodniami zabytek, starodruk, sprzedany został za 92'000 zł (ok. 30'000 USD). To są również okoliczności, które leżą u podłoża planowanej przeze mnie w Krakowie na jesień 2013 roku konferencji naukowej poświęconej temu pomnikowi kultury polskiej i języka polskiego. Rozpatrzymy piękno jego języka i tajniki nieocenionych komentarzy na marginesach, które pozwolą lepiej zrozumieć trud translatorów.

Cóż więc jest w nim takiego, że mimo tak sędziwego jego wieku (piętnaście pokoleń go czytało) patrzymy współcześnie nań z nieukrywanym podziwem nie tylko z powodu jego szacowności, lecz (szczególnie!) z powodu jego przystawalności do dzisiejszej mentalności, do tego, że jego język jest dla nas ze wszech miar zrozumiały, że czytamy go właściwie bez zbędnego komentarza semantycznego, że rozumiemy ten język, że słowa tłumacza (tłumaczów) mają własność ponadczasową, że przez to odbieramy dzieło jako przejaw nie wypowiedzi archaicznej, lecz sformułowań nam wewnętrznie najbliższych, czyli widzimy w tym szczególnym przekładzie Pisma św., choć tak dawnym, nie nakaz nam narzucony, lecz głęboką naszą własną myśl, własną identyfikację (jeśli oczywiście jesteśmy wierzący). I wcale nie ma tu znaczenia kalwińska konfesyjność tego tekstu: on jest, jak wspomniano, ponadczasowy i w naszej rozmowie z Bogiem ponadwyznaniowy, a w odniesieniu do Starego Testamentu może nawet i ponadchrześcijański.

Biblia Brzeska nie jest oczywiście ani pierwszym ani jedynym polskim przekładem całości Pisma św. powstałym w XVI wieku. Poprzedziła ją wersja katolicka, tzw. Biblia Leopolity (czyli Lwowianina Jana Nicza, 1561), a po niej nastąpiła tzw. Biblia Nieświeska (Szymona Budnego, 1572) wreszcie również kompletna katolicka tzw. Biblia Wujka (ostatecznie 1599). Biblia Brzeska ma jednak tę przewagę, że już w XVI wieku była wielokrotnie przedrukowywana (ponownie w 1563 roku i następnie w 1568, oba w Nieświeżu, w roku 1566 znowu w Brześciu, w roku 1565 w Toruniu, w 1593 roku w Wilnie, wreszcie w roku 1599 w Norymberdze), co świadczy o jej popularności, a więc przystawalności do oczekiwań, właśnie poprzez wspaniały, zrozumiały, przemawiający język. W dalszym ciągu tego wystąpienia powiem o języku Biblii Brzeskiej konkretnie na przykładzie jednego z psalmów, dlatego może

warto w tym miejscu wskazać, że i ta księga Starego Testamentu — Psałterz cieszyła się wśród szesnastowiecznych translatorów w Polsce szczególnym uprzywilejowaniem. Psalmy Dawidowe były przekładane prozą i poetycko przez całe stulecie coraz to na nowo w liczbie przekraczającej kilkanaście wersji, żeby wspomnieć tylko (poza wymienionymi opracowaniami w ramach całości Pisma św.) prace bezimiennego twórcy w tzw. Psałterzu Krakowskim (1532), Walentego Wróbla (1539), Mikołaja Reja (1546), bezimiennego translatora (1558), Jakuba Lubelczyka (1558), Jana Kochanowskiego (1579), Pawła Milejewskiego (1587). Posłużę sie także nowoczesnymi przekładami: Biblii Tysiąclecia, translacji Czesława Miłosza, tzw. Biblii św. Pawła. Bo, jak pisała swego czasu prof. Ewa Ostrowska, ówczesna walka o «piękne słowo psałterzowe» to wielka sprawa.

*

Psalm 129/130 jest tekstem szczególnie przejmującym, często traktowanym jako tekst modlitwy, zwłaszcza modlitwy umierającego (znam takie konkretne przypadki z czasów nam współczesnych), dlatego ekspresja tego tekstu, zarówno łacińskiej Wulgaty jak i wersji polskojęzycznej jest tu szczególnie przejmująca. Popatrzmy zatem najpierw na wersję wulgatową jako swego rodzaju dla nas dzisiaj uchodzącą za kanoniczną:

129

canticum graduum de profundis clamavi ad te Domine

Domine exaudi vocem meam fiant aures tuae intendentes ad vocem deprecationis meae

si iniquitates observabis Domine Domine quis sustinebit

quia tecum est propitiatio cum terribilis sis sustinui Dominum sustinuit anima mea et verbum eius expectavi

anima mea ad Dominum

a vigilia matutina usque ad vigiliam matutinam expectet Israhel Dominum

quia apud Dominum misericordia et multa apud eum redemptio

et ipse redimet Israhel ex omnibus iniquitatibus eius

A oto reprodukcja ze starodruku Biblii Brzeskiej:

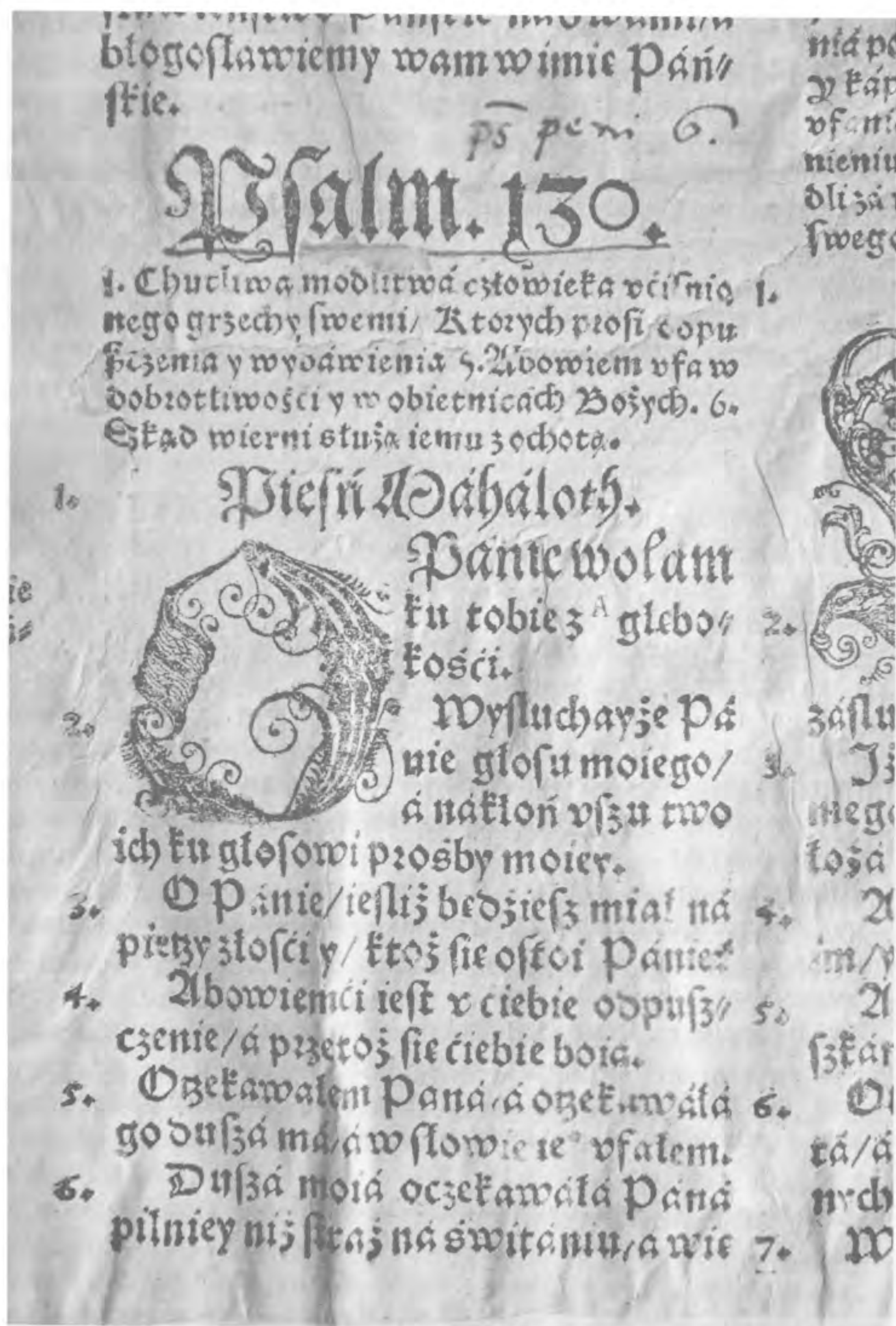

błogosławiemy wam w imię Pań-
skie.

Psalm. 130.

1. Chutliwa modlitwa człowieka vciśnionego grzechy swemi/ Ktorych prosi o opuszczenia y wyodawienia 5. Abowiem vfa w dobrotliwości y w obietnicach Bożych. 6. Skąd wierni służą iemu z ochotą.

Pieśń Maahaloth.

1. O Panie wołam ku tobie z glębokości.
2. Wysłuchayże Pánie głosu moiego/ á nákłoń vszu twoich ku głosowi prośby moiey.
3. O Pánie/ iesliż będziesz miał ná pieczy złości y/ ktoż sie ostoi Pánie?
4. Abowiemći iest v ciebie odpuszczenie/ á przetoż sie ciebie boią.
5. Oczekawałem Paná/ á oczekawáłá go duszá má/ á w słowie ie[illegible] vfałem.
6. Duszá moiá oczekawáłá Páná pilniey niż straż ná świtániu/ á wie

Брэсцкая Біблія. 1563 г. Старонка з пачаткам Псалма 130.

I transkrypcja:

^A To jest, z wielkie-
go niebezpieczeń-
stwa.

Psalm 130

1. Chutliwa[1] modlitwa człowieka uciśnionego grzechy swemi, ktorych prosi odpuszczenia i wybawienia. 5. Abowiem ufa w dobrotliwości i w obietnicach Bożych. 6. Skąd wierni służą jemu z ochotą.

1. PIEŚŃ ADAHALOTH[2].
O Panie, wołam
ku tobie z^A głębo-
kości.
2. Wysłuchajże Pa-
nie głosu mojego,
a nakłoń uszu two-
ich ku głosowi prośby mojej.
3. O Panie, jeśli będziesz miał na
pieczy złości i, ktoż się ostoi Panie?
4. Abowiemci jest u ciebie odpusz-
czenie, a przetoż się ciebie boją.
5. Oczekawałem Pana, a oczekawała
go dusza ma, a w słowie je° ufałem.
6. Dusza moja oczekawała Pana
pilniej niż straż na świtaniu, a wię-
cej niźli straż z zaranka.
7. Niechajżeć Izrael oczekawa Pa-
na, abowiemci u niego jest miłosier-
dzie, a obfite odkupienie.
8. Onci sam odkupi Izraela ze w-
szytkich nieprawości jego.

Ta niewątpliwie natchniona szesnastowieczna polszczyzna w modlitwie tej brzmi prosto, ale jednocześnie pięknie, niepospolicie. Nieznany nam z

1 Żarliwa
2 Pieśń (modlitwa) wstępowania (stopni), podczas zbliżania się pielgrzymów do schodów Świątyni (Psalmy 120—134)

imienia i nazwiska tłumacz Biblii Brzeskiej posłużył się tutaj językiem prozy artystycznej starannie dobranym. Trudne miejsce wersetu 6 rozwiązał po mistrzowsku:

Dusza moja oczekawała Pana pilniej niż straż na świtaniu,
a więcej niźli straż z zaranka.

Wulgata:
a vigilia matutina usque ad vigiliam matutinam expectet Israhel Dominum

Prozatorski przekład poety, Czesława Miłosza, idzie tu zdecydowanie w kierunku właśnie wypowiedzi poetyckiej i odchodzi od ducha oryginału, posługując się swego rodzaju prozatorskim refrenem:

Dusza moja czeka na Pana bardziej niż nocne straże na przyjście poranka, niż nocne straże na przyjście poranka.

Tak samo postąpiono w Biblii Tysiąclecia, powtarzając dwukrotnie *bardziej niż strażnicy świtu.*

Najnowsze tłumaczenie tego miejsca w tzw. edycji św. Pawła najbardziej odbiega, wydaje się, od ducha oryginału, przypisując w sensie logicznym drugą część tego wersetu do kolejnego:

Wyczekuję Pana bardziej niż straże poranka.
[7]Bardziej niż straże poranka· niech Izrael oczekuje Pana.

To jedynie kilka przykładów, w świetle których brzeskie
Dusza moja oczekawała Pana pilniej niż straż na świtaniu, a więcej niźli straż z zaranka

wydaje sie najtrafniejszym ujęciem, bowiem nie ma wątpliwości, że chodzi o straże oczekujące poranka i straże od poranka oczekujące nowego poranka.

Albo inne miejsce z wersetu 5.: *w słowie jego ufałem*, czyli *ufałem jego słowu*, czyli *wierzyłem jego słowu* — to przecież z punktu widzenia prozy artystycznej wcale nie to samo, co Miłoszowe *czekam na jego słowo*, albo *oczekuję na twe słowo* (Biblia Tysiąclecia). Trafnie natomiast w edycji św. Pawła:
pokładam nadzieję w jego słowie.

Dalej:
a nakłoń uszu twoich ku głosowi prośby mojej.

Jakże nie-modlitewnie brzmi wobec tych słów sformułowanie z Biblii Tysiąclecia:

nakłoń swoich uszu ku głośnemu mojemu błaganiu.

I tak dalej, i tak dalej...

I jeszcze problem najtrudniejszy: werset 1. W Brzeskiej:

O Panie, wołam ku tobie z głębokości.

Werset ten, Mimaamakim keraticha — dosłownie przekazuje myśl: Z głębin (pluralis) wołałem (a właściwie: wołam) do Ciebie. Bowiem forma czasownika keraticha to złożenie perfectum z odpowiednim sufiksem . Ale w biblijnej hebrajszczyźnie przy dodawaniu cząstek do rdzenia, aby stworzyć nową formę, nie mówimy o czasach w łacińskim rozumieniu: czas teraźniejszy, czas przeszły, czas przyszły, a bardziej o aspekcie dokonanym dla perfectum i niedokonanym dla imperfectum. Tutaj mamy jakby perfectum, ale co ważniejsze, formę dokonaną, zatem w pełni uzasadniającą zrozumienie tekstu jako dzisiejsze praesens. Stosowanie w Wulgacie i w innych przekładach formy imperfectum nie odpowiada duchowi przekazu hebrajskiego, bowiem kieruje naszą myśl w stronę czynności niedokonanej, podczas gdy mamy do czynienia z pseudo-perfectum, czyli, co najważniejsze, z czynnością dokonaną, oddaną dobrze przez polski czas teraźniejszy: «wołam» — właśnie tak jak w Biblii Brzeskiej, która tym drobiazgiem, tą dogłębną znajomością hebrajszczyzny bije na głowę wszystkie inne tłumaczenia, z Wulgatą włącznie.

Ale starczy chyba tych przykładów, by powiedzieć jedno: tekst tego psalmu w wersji Biblii Brzeskiej ma zalety zarówno wierności oryginałowi jak i polszczyzny pięknej, delikatnej, miękkiej, modlitewnej, czyli po prostu natchnionej. Dlatego przetrwał te piętnaście pokoleń i dalej jest piękny, dlatego sięgają do niego różne konfesje, bo znajdują w nim to, co najważniejsze: ducha wiary, Boga, tak jak w Kochanowskiego parafrazie psalmów z muzyką Mikołaja Gomółki, które śpiewa do dziś, uważając je za swoją poetycką modlitwę ku glorii Stwórcy wiele wyznań w Polsce (a może i nie tylko w Polsce, lecz wszędzie tam, gdzie się chwali Pana po polsku).

Валецкі В.

У чаканні юбілею Брэсцкай Біблii

Гаворацьпа-польску, што не варта насіць дровы ў лес, а па-руску — не трэба ехаць у Тулу са сваім самаварам, што відавочна ёсць рэмінісцэнцыяй старажытнай грэцкай мудрасці — не варта прывозіць у Афіны саву.

Мяркую, аднак, што даўнія і новыя гістарычныя акалічнасці дазваляюць і нават змушаюць каб тут, у Брэсце, не падпарадкоўвацца гэтай праўдзівай дырэктыве нашых продкаў і сказаць некалькі слоў пра ранг і несумненна выдатны характар таго помніка 1563 г., якім з'яўляецца кальвінскі пераклад Св. Пісьма на польскую мову, так званую Брэсцкую ці Радзівілаўскую Біблію, якая вырасла як феномен еўрапейскай тэалагічнай думкі на фоне нашых канфесійных дыскусій XVI-га стагоддзя і ў кантэксце польскай культуры, мовы і рэлігійнай палемікі тых часоў.

Мы знаходзімся напярэдадні 450-й гадавіны тае істотнае падзеі, якой было апублікаванне гэтага не-каталіцкага перакладу Св. Пісьма, колькасць захаваных экзэмпляраў арыгіналу якога зменшылася пасля Другой Сусветнай вайны радыкальна, і нават тут, у горадзе яго нараджэння (друкавання) няма гэтага рарытэту, а на апошнім антыкварным аўкцыёне ў Кракаве гэты старадрук быў прададзены за 92'000 zł (каля 30'000 USD).

Нешта ж ёсць у ім такое, калі ня гледзячы на сівы век (пятнаццаць пакаленняў яго чыталі) сёння глядзім на яго з непрыхаваным здзіўленнем не толькі з прычыны ягонай каштоўнасці, але (асабліва!) з прычыны дапасавання да сучаснай ментальнасці, да таго, што яго мова для нас зразумелая, што чытаем яго без непатрэбнага семантычнага каментарыя, што словы перакладчыка (перакладчыкаў) маюць надчасавую вартасць. Праз тую мову чытаем тэкст не як архаічнае казанне, але як сцвярджанні ўнутрана нам вельмі блізкія, і бачым у гэтым асаблівым перакладзе Св. Пісьма, хай сабе такім старым, не навязаны наказ, але глыбокую нашу ўласную думку, уласную ідэнтыфікацыю (вядома, калі мы вернікі). І ўвогуле не мае тут значэння кальвінская канфесійнасць гэтага тэксту: ён, як успаміналася, надчасовы і ў нашай размове з Богам надканфесійны, а ў дачыненні да Старога Запавету можа нават і надхрысціянскі.

Брэсцкая Біблія не першы і не адзіны пераклад усяго Св. Пісьма, што з'явіліся ў XVI ст. Апярэдзіла яе каталіцкая версія, так званая Біблія Леапаліты (ці львавяніна Яна Ніча, 1561), а пасля яе была т.зв. Нясвіжская Біблія (Сымона Буднага, 1572), нарэшце таксама поўная каталіцкая т.зв. Біблія Вуйка (1599). Брэсцкая Біблія мае, аднак, тую перавагу, што ўжо ў XVI ст. была шмат разоў перадрукавана (яшчэ раз у 1563 г. і потым у 1568 — у Нясвіжы, у 1566 г. зноў у Брэсце, у 1565 г. у Таруні, у 1593 г. у Вільні, урэшце ў 1599 г. у Нюрэнбергу), што сведчыць пра яе папулярнасць, а таксама адпаведнасць чаканням, прынамсі з-за добра зразумелай, пераканаўчай мовы.

У далейшым я буду гаварыць пра мову Брэсцкай Біблії канкрэтна на прыкладзе аднаго з псальмоў. Тэкст псальма 129/130 асабліва пранізлівы, яго часта трактуюць як тэкст малітвы, прынамсі малітвы таго, хто памірае (ведаю такія канкрэтныя выпадкі з часоў нам блізкіх). У сувязі з гэтым варта прыгадаць, што тая кніга Старога Запавету — Псалтыр — была для транслятараў XVI стагоддзя значным прыярытэтам. Псальмы Давіда перакладалі прозай і паэтычна цягам усяго стагоддзя, існуе некалькі дзясяткаў варыянтаў, з якіх варта ўспомніць (па-за тымі, што рабіліся ў межах поўных перакладаў) працу безыменнага творцы ў так званым Кракаўскім Псалтыры (1532), Валента Врубля (1539), Мікалая Рэя (1546), безыменнага транслятара (1558), Якуба Любельчыка (1558), Яна Каханоўскага (1579), Паўла Мілееўскага (1587). Карыстаемся таксама сучаснымі перакладамі: Біблій Тысячагоддзя, трансляцыі Чэслава Мілаша, так званай Біблій Св. Паўла, бо, як пісала праф. Ева Астроўская, тагачасная бойка за «прыгожае слова Псалтыра» — вялікая справа.

Прыводжу прыклады, каб сцвердзіць адно: тэкст псальма 129/130 у версіі Брэсцкай Біблії каштоўны тым, што ён адпаведны арыгіналу і гучыць па-польску прыгожа і далікатна, мякка і малітоўна, натхнёна. Таму і перажыў ён пятнаццаць пакаленняў, таму і звяртаюцца да яго розныя канфесіі, знаходзяць у ім найважнейшае: дух веры, Бога. Гэтак гучаць псальмы Каханоўскага з музыкай Гамулкі, іх спяваюць, лічаць сваёй паэтычнай малітвай да глорыі Творцы шмат вызнанняў у Польшчы (а можа і не толькі ў Польшчы, але ўсюды, дзе хваляць Госпада па- польску).

Варабей А.В., Нікітчык А.Д., Нікалаеў М.В.

Пінская публікацыя тэксту Брэсцкай уніі 1596 г.

Рыхтаваць гэты матэрыял аўтары пачалі пасля знаёмства са старадрукам у адным з прыватных кнігазбораў Брэста[1]. «Жыццёвы шлях» яго дастаткова цікавы сам па сабе: кніга была выратавана з напаўразваленай вясковай хаты, прызначанай на знос. Перажыўшы войны і рэвалюцыі XX ст., ёй было наканавана дажываць свой век разам са старым жытлом, гаспадары якога альбо памёрлі, альбо з'ехалі ў горад — шукаючы «лепшай долі», назаўсёды парваўшы са сваімі каранямі.

Кніга захавалася добра, аднак страчаныя тытульны аркуш і некалькі наступных старонак не адразу дазволілі вызначыць яе назву і выдаўца. Па загалоўках асобных частак адразу відаць, што гэта выданне некалькіх твораў першага рэктара Віленскага універсітэта, славутага на свой час тэолага, прапаведніка, таленавітага пісьменніка і палеміста, іезуіта Пятра Скаргі. Захаваная частка кнігі складаецца з 2 частак і 4-х главаў, с несуцэльнай (паглаўнай) нумарацыяй. Не выклікае сумнення, што першыя 3 главы былі надрукаваны ў 1734 г. у Пінску, фарматам «у аркуш» — «in folio». Іезуіцкі калегіюм у Пінску быў заснаваны ў 1638 г., пачатак дзейнасці пры ім друкарні прыпадае на першую чвэрць XVIII стаг. Да прадукцыі пінскай друкарні з упэўненасцю можна залічыць толькі 4

---

1 Выказваем падзяку І. Бараноўскаму за дапамогу ў пошуках і ўдакладненне прынцыпова важных акалічнасцяў.

выданні, апошнім (найбольш познім) сярод іх было: *Piotr Skarga, Kazania na niedziele y święta całego roku* (Нядзельныя і святочныя казанні на цэлы год, 1734; 1735), добра захаваныя яго экзэмпляры маюць на тытульным аркушы дакладныя выходныя звесткі: *Pińsk, druk. Coll. S. I., 1735.*

Пасля выхаду казанняў Скаргі ў 1735 г. выдавецкая дзейнасць у Пінску спынілася, а іезуіты падрыхтавалі наступнае выданне П. Скаргі «Казанні пра сем таямніц святога Каталіцкага касцёла» (*Kazania o siedmiu sakramentach Kosciola Swiętego Katolickiego*) ужо ў Вільні, у друкарні Віленскай акадэміі ў 1737 г. Тэкст набіралі паводле кракаўскага выдання 1618 г.[2]. Была нават працягнута пагінацыя — яна пачынаецца з тых нумароў старонак, якімі заканчваюцца пінскія выданні 1734 і 1735 гг.

Злучэнне двух частак збору казанняў П. Скаргі ўтварае арыгінальны «пінска—віленскі» канвалют, да якога, па ўсёй верагоднасці, і належыць захаваны ў Брэсце асобнік. Падобны выдавецкі канвалют маецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі — у яго ўваходзяць абедзьве кнігі Скаргі — пінскае выданне 1735 г. і віленскае 1737 г.[3]

Наш экзэмпляр у другой палове XVIII ст. знаходзіўся ў бібліятэцы Нясвіжскіх дамініканцаў, пра што сведчыць пячатка з надпісам: «SIGILLUM BIBLIOTHICA CONVENTUS NESVISIENSIS ORDINIS PREDICATORUM» — «Пячатка бібліятэкі нясвіжскага канвенту ордэну прапаведнікаў». Асобныя кнігі з гэтай бібліятэкі ўспамінае беларускі музыказнавец Тамара Ліхач[4]. Надпіс на захаваным левым форзацы верхняй крышкі: «Applicatur Bibliotheca Conventus Nesvisiensis Anno 1807. Septembris 22 die», паказывае на тое, што, як найменш, у верасні 1807 г. кніга яшчэ была ў бібліятэцы канвента ў Нясвіжы. Надпіс на апошнім форзацы паказвае, што ў 1900 г. яна трапіла ў прыватны кнігазбор.

Акрамя іншых твораў Пятра Скаргі ў расшуканым намі паасобніку маюцца публікацыі тэкстаў, якія прадстаўляюць асаблівую цікавасць для Брэста. У другой главе кнігі (на С. 80—105) змешчаны матэрыялы, датычныя Берасцейскай уніі 1596 г. Гэта ліст Кірыла Лукарыса[5], экзарха Александрыйскага патрыярха (С. 80—83). Скарга меў гутарку з экзархам

2 Estrejcher K. Bibliografia Polska. Kraków, 1930. Cz. 3. T. XVII. S. 145.

3 Самайлюк Т. А. Друкарня езуітаў у Пінску // Спадчына. 2005. № 4/5. С. 96—99; **гл. таксама:** Нарбутене Д. Издания пинской типографии в фондах библиотеки им. Врублевских Литовской Академии Наук — у гэтым выданні «Берасцейскіх кнігазбораў».

4 Ордэн дамініканцаў і развіццё музычнай культуры Беларусі [Электронны рэсурс]. URL: http://media.catholic.by/nv/n12/art5.htm (дата доступу: 25.05.2012).

5 Cyril-Lucaris [Электронны рэсурс]. URL: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/43/ Cyril-Lucaris.jpg (дата доступу: 25.05.2012).

Кірылам пад час падрыхтоўкі тэксту Акта уніі. Далей змешчаны матэрыялы з апісаннем эпахальных падзей, што адбыліся на пачатку кастрычніка 1596 г. Каралеўскі прапаведнік Пётр Скарга[6] прысутнічаў у Брэсце ў тыя векапомныя дні. Пад час работы Сабору і хутка пасля прыняцця царкоўнай уніі ён удзельнічаў у абмяркаванні і напісанні чатырох надрукаваных у нашым экзэмпляры тэкстаў:

1. «Берасцейскі Сінод» (С. 84—85).

2. «Зварот паслоў Караля Яго Міласці да адлучыўшыхся ў Бярэсці, якія Сабор Святы раздзяляць хацелі» (С. 85—88).

3. «Акт святой Уніі» (С. 88—90).

4. «Абарона Берасцейскага Сабору» (С. 90—105) — канцэптуальны палемічны твор, які складаецца з 12 раздзелаў.

Пётр Скарга ўспамянуты ў апошнім абзацы Акта уніі як «каралеўскі прапаведнік», які гаварыў казанне ў самым канцы ўрачыстага сходу ў саборы святога Мікалая, ужо грэка-каталіцкім, 10 кастрычніка 1596 г. Тэкст самога казання не прыведзены.

У наш час арыгінал акта Берасцейскай царкоўнай уніі (рукапіс на пергамене) знаходзіцца ў Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Украіны ў Львове. Нажаль брэсцкія бібліятэкі не маюць добрай лічбавай копіі гэтага дакумента[7], так важнага для гісторыі горада.

Ужо пры жыцці Скаргі акт уніі друкавалі двойчы: у 1596 г. і 1597 г. у Кракаве. Чатыры выданні было зроблена ў XIX ст.: у 1851 г. «Акты, относящиеся к истории Западной России» Т. 4, № 103 (па спісу са збораў князя Абаленскага); у 1862 г. Міхаіл Харасевіч у лацінскамоўным выданні «Annales ecclesiae Ruthenae»; у 1882 г., у Пецярбургу дакумент надрукаваны ў 7 томе «Рускай гістарычнай бібліятэкі», у «Памятниках полемической литературы»; нарэшце ў 1896 г., у Познані, Эдвард Лікоўскі ў працы «Unia Brzeska» дадаў да дакумента свае разважанні, чым істотна ўскладніў чытанне арыгіналу — адсутнасць двухкоссяў пры цытаванні першакрыніцы змяшала матэрыялы. Апошняя навуковая публікацыя гэтага тэксту была зроблена ў 1970 г. у Рыме[8].

Карыстаючыся знойдзеным пінскім старадрукам, ніжэй мы друкуем тэкст уніі паводле выдання пінскіх іезуітаў з перакладам на рускую

---

6 Краіна Беларусь / аўт. тэксту У. Арлоў ; маст. Д. Герасімовіч ; рэд. Д. Санько. Мінск, 2003. С. 177.

7 Нездавальняючы па якасці: Акт Брэсцкай уніі [Электронны рэсурс]. URL: http://zapadrus.su/bibli/istfbid/ 2011-02-14-11-39-35/283--1596-.html (дата доступу: 26.09.2011).

8 Documenta unionis Berestensis eiusque auctorum : (1590—1600) / collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit Athanasius G. Welykyj. Published : Romae : PP. Basiliani, 1970.

мову. Пераклад з польскай зроблены аўтарамі з захаваннем пунктуацыі, арфаграфіі і стылю арыгіналу. Гэта датычыць напісання ўласных імёнаў, тапонімаў, пасадаў духавенства абодвух абрадаў.

Беларускі пераклад зроблены паводле выдання: Соборная грамота Кіевского митрополита Михаила Рагозы и Литовскорусскихъ епископовъ, Владиміро-Волынскаго, Луцкаго, Полоцкаго, Хелмскаго и Пинскаго съ низшими духовными властями, о вступленіи ихъ въ союзъ съ Римскою церковію и признаніи надъ собою верховной власти Папы Климента VIII и его преемниковъ// Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т. 4. 1588—1632. Подготовленъ къ изданію и напечатанъ подъ наблюденіемъ Члена и Главнаго Редактора Археографической Комиссіи, Собственнаго Его Императорскаго Величества Дворца Протоіерея Іоанна Григоровича. СПб., 1851. С.139—141[9].

«LIST UNIEY SWIĘTEY.

W Imie BOGA w Troycy jedynego, na cześć y S. chwałę jego, y ludzkiego zbawienia a wiary S. Chrześćiańskiey Katholickiey wzmocnienie y podwyższenie, wszytkim ktorym to wiedźieć będźie należało, my w BOGU na Synodźie porządnym w Brześciu Litewskim, Roku Pańskiego 1596. dnia 9 [s. 88] miesiąca Octobra, wedle starego Kalendarza, w Cerkwi S. Mikołaja zebrani, Metropolit y Władykowie obrzędu Grieckiego, niżey podpisani, oznaymujem na wieczną pamiątkę: Iż my bacząc jako Monarchia Kośćioła Bożego w Ewangeliey, y usty Pana y BOGA naszego JEZUSA Chrystusa fundowana jest: aby na jednym Pietrze, jako opoce, Kośćioł Chrystusow mocnie stojąc, od jednego rządzony y sprawowany był: aby u jednego ćiała jedna głowa, w jednym domu jeden gospodarz y szafarz obrokow Bożych nad czeladką postawiony, rząd y dobre szytkich obmyślał; y tak ten rząd Kośćioła Bożego od czasow Apostolskich zaczęty trwał po wszytkie wieki: iż wszytkie Patryarchie do jednego się potomka Piotra S. Papy Rzymskiego, zawżdy w nauce wiary, y w braniu mocy duchowney, y w sądach Biskupich; y appellacyach uciekali. Jako się to z Soborow y Kanonow abo prawidł Oycow Swiętych pokazuje, y nasze Słowieńskie pisma z Greckich zstarodawna przełożone, dostatecznie to w prawidłach Oycow Swiętych oznajmuja; y starzy Swięći Oycowie wschodney Cerkwie to świadcza, ktorzy tę Piotra S. Stolicę y zwierzchność a władza jey nad Biskupy wszytkiego świata, znają.

9 Пераклад М. Нікалаева. Заўважная розніца паміж гэтым тэкстам і выданнем пінскіх езуітаў дае падставу і матэрыял для далейшых даследаванняў.

Nie mniey też Carogrodzcy Patryarchowie, od ktorych ta strona Ruska wiarę święta wzięła, tę zwierzchność Stolice Rzymskiey Piotra S. długo znali, y jey podlegali, y od niey błogosławieństwo brali. Od ktorey wielekroć odstępowali: ale się zaś z nią jednali; y do posłuszeństwa jey wracali: a ostatnie na Concylium abo Soborze Florenckim Roku P. 1439. przez Jozefa Patryarchę y Cesarza Carogrodzkiego Jana Paleologa, zupełnie się do tego posłuszeństwa wrocili, wyznawając iż Rzymski Papa Oycem jest y Mistrzem, y sprawcą wszytkiego Chrześcianstwa; y prawym Piotra S. następnikiem. Na ktorym też Florenckim Soborze był nasz Kijowski y wszey Ruśi Metropolit Isidorus, ktorzy to zjednoczenie Patryarchiey Carogrodzkiey y wszytkich Kośćiołow do niey należących przyniosł, y te kraje Ruskie w tymże posłuszeństwie y zwierzchnośći Kośćioła Rzymskiego utwierdził. Dla czego Krolowie Polscy, a mianowićie Władysław Krol Polski y Węgierski, y inni dali przywiley Duchowieństwu obrządku Greckiego; ktorym na walnym Seymie wolnośći im Kośćioła Katholickiego Rzymskiego nadali. Od ktorego zjednoczenia Kośćielnego gdy Carogrodzcy Patryarchowie zaś odstąpili, a za taki srogi grzech odszczepieństwa y rozerwania jednośći Kośćielney, w moc pogańska y Turecką wpadli, zaczym wiele blędow y złych postępkow ich, y zaniechania dozoru prawego tych krajow Ruskich, y wiele brzydkiego świętokupstwa nastąpiło, iż się herezye rozsialy, y prawie wszytkę Ruś opanowały, Cerkwie pustosząc, y chwałę Bożą psując. My niechcąc być uczestnicy grzechu tak wielkiego, y niewolstwa pogańskiego ktore zatym przyszło, Carogrodzkich Patryarchow, y niechcąc im odszczepienstwa y rozerwania Kośćielney świętey jednośći pomagać: y zabiegając spustoszeniu Kośćiołow, y zgubie dusz ludzkich przez herezye, ktore się teraz podniosły, mając o to sumnienie y niebiespieczęstwo zbawienia swego, y trzody nam od Pana B O G A poruczoney: Roku przeszłego wyprawiliśmy do Oyca S. Klemensa osmego Papy Rzymskiego posły nasze Przewielebne, Hipatego Prototrona Władykę Włodźimierskiego, Brzeskiego y Cyriłła Terleckiego Władykę Łuckiego y Ostrowskiego wiadomością y pozwoleniem y przyczyną K.J.M. Polskiego Zygmunta Trzeciego Pana pobożnego, ktoremu day Boże szczęśliwie y wiecznie krolowanie: prosząc aby nas do swego posłuszeństwa, jako naywyższy Pasterz Kośćioła powszechnego Katholickiego przyjał, y od zwierzchnośći Patryarchow Carogrodzkich wyzwolił y rozgrzeszył, zachowując nam obrządki y Ceremonie Kośćiołow wschodnych Greckich, a żadney odmiany w Cerkwiach naszych nie czyniąc. Co iż uczynił; y na to swoje przywileje y pisma posłał; rozkazując abyśmy się na Synod zwoławszy wyznanie wiary S. uczynili, y posłuszeństwo Stolicy Rzymskiey Piotra S. Klemensowi VIII. y jego potomkom oddali. Tośmy dźiś na tym Synodźie

uczynili, jako to listy nasze y podpisanie własne ręku naszych, y przyciśnienie pieczęci naszych świadczą, ktoreśmy do rąk Posłow Oyca S. Papieża Klemensa na ten Synod posłanych, to jest Przewielebnemu Arcybiskupowi Lwowskiemu Janowi Dymitrowi Solikowskiemu, y Bernatowi Maćiejowskiemu Biskupowi Łuckiemu, y Stanisławowi Gomolińskiemu Biskupowi Chełmskiemu, oddali. Przy bytnośći Posłow Krola J.M. Zygmunta trzeciego, Oświeconego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, Xiążęcia na Ołyce y Nieświeżu, Wojewody Trockiego: y kanclerza W. X. Litewskiego Leona Sapiehy: y Dymitra Chaleckiego, tegoż W. X. Litewskiego Podskarbiego, Starosty Brzeskiego; y innych wiele przytomnych duchownych y świeckich.

Zatym rzućili się do pocałowania Biskupi Kośćioła Zachodniego, do Biskupow Kośćioła Wschodniego, y w BOGU się obłapiając, y zgodę świętą y miłość sobie dając [S. 89] pokoy Chrystusow z sobą umocnili y utwierdźili. Z czego z Anioły niewiadomemi radując się, zaśpiewali pieśń Chwały Bogu w Troycy jedynemu. Potym w tychże ubiorach, y onym wszytkich wiernych skupieniem, poszli do Kośćioła Panny MARYI Łaćińskiego obrzędu, y tam z wielkim nabożeństwem wszyscy dziękując, y Te DEUM laudamus śpiewając, BOGU Chrystusowi onę świętą jedność poruczyli, aby ją on sam umacniał y trzymał, na powstanie zelżoney y poniżoney sławy Chrześćiańsiey, na pohańbienie błędow y fałszow heretyckich, na postrach niewiernemu pogaństwu, y na zmocnienie Krolestwa tego przeciw wszytkim domowym rosterkom y niezgodom. Na co patrząc wszytek lud wierny, hoynie łzy wylewał, dźiwując się tak szczęsliwey, y dawno żądaney od przodkow naszych godzinie y łasce Pana BOGA naszego, ktory rosproszone zgromadza, a pokorne podwyższa, y od Kośćioła swego, ktory odkupił krwią swoją, miłoserdźia swego nie oddala.

Nazajutrz w Niedzielę Ich-Mość Xięża Biskupi Łaćińscy, wespoł z Posły K.J.M. y z innemi Kośćioła Rzymskiego Chrześćiany, szli do Cerkwie S. Mikołaja, y tam z Władykami y Duchowieństwem Greckiego Kośćioła, Liturgiey S. słuchali, y nachwalebney oney służby y ofiary y obrządkow zgody z Łaćińscka Mszą pełnych, z radośćią y nabożeństwem zażywali. Tamże Kaznodzieja K.J.M. kazanie o jednośći Kośćioła Bożego, y o tey szczęsliwey zgodzie y pokoju Chrystusowym czynił. Z tym się, opatrzywszy pismem y pieczęciami co było potrzeba, w wielkiey miłośći rozjechali, chwaląc BOGA w Troycy jedynego. Ktory żyje y kroluje na wieki. Amen.

Podpisy rąk własnych.

Sekretarz y Pisarze S. Synodu,
za roskazaniem Starszych»

«АКТ СВЯТОЙ УНИИ

Во имя БОГА в Троице единого, в честь и Святую славу его, и человеческого спасения и веры Святой Христианской Католической усиление и возвышение, всем, кому это необходимо будет знать, мы в БОГЕ на Синоде справедливом в Бресте Литовском, Лета Господня 1596. дня 9. месяца Октобра, по старому Календарю, в Церкви Святого Николая собравшиеся, Митрополит и Владыки обряда Греческого, ниже подписавшиеся, объявляем на вечную память: Поскольку мы видя как Единовластие Костёла Божьего на Евангелии, и устами Господа Бога нашего Иисуса Христа основано, чтобы на едином Петре, как на камне, Костел Христов крепко стоял, одним руководим и управляем был; чтоб у одного тела одна голова, в одном доме один хозяин и собиратель оброков Божьих над челядью поставленный; порядок и благо всех обдумывал; и так та власть Костела Божьего со времён Апостольских начавшись, держалась во все века: чтобы все Патриархи к одному потомку Святого Петра Папы Римского, всегда прибегали в научении веры, и в обретении силы духовной, и в судах Бискупьих, и апелляциях. Как то из Соборов и Канонов или правил Святых Отцов показывается, и наши Славянские писания с Греческих издавна переведённые, достаточно это в правилах Святых Отцов указывают; и старшие Святые Отцы восточной Церкви то свидетельствуют; которые ту Столицу Святого Петра и верховенство и власть её над Бискупами всего мира признают.

А также, Царегродские Патриархи, от которых та сторона Русская веру святую приняла, то верховенство Столицы Римской Святого Петра долго знали, и ей подчинялись, и от неё благословение брали. От которой многократно отступались: но опять же объединялись с ней и к послушанию её возвращались: а последний раз на Консилиуме или Соборе Флорентийском Лета Господня 1439 через Иосифа Патриарха и Цесаря Царегродского Яна Палеолога, полностью к тому послушанию вернулись, признавая, что Римский Папа является Отцом и Господином, и управителем всего Христианства, и законным преемником Святого Петра. На том же Флорентийском Соборе был наш Киевский и всей Руси Митрополит Исидорус, который то объединение Патриархии Царегродской и всех Костелов к ней принадлежащих принёс, и те края Руские в том же послушании и верховенстве Костёла Римского утвердил. Для чего Короли Польские, а именно Владислав Король Польский и Венгерский, и другие дали привилей Духовенству обряда Греческого, которым на вальном Сейме свободы Костёла Католиче-

ского Римского пожаловали. От которого же объединения Костельного когда Царегродские Патриархи отступили, а за такой страшный грех отступничества и разрыва единства Костёльного, под силу языческую и Турецкую попали, после чего много ошибок и плохих поступков их, и пренебрежение заботой правой о тех краях Руских, и много противного святотатства наступило, так что еретические учения размножились, и почти всю Русь захватили, Церкви опустошая, и славу Божию ломая. Мы, не желая быть участниками такого великого греха, и плена языческого, который после этого наступил (для) Царегродских Патриархов, и не желая им способствовать в отступлении и разрывании святого Костельного единства: и добиваться опустошения Костёлов, и погибели душ людских через ереси, которые сейчас восстали, имея в том сомнение и опасность спасения своего, и стада нам от Господа БОГА доверенного: в прошлом Году отправили мы к Святому Отцу Клеменсу восьмому Папе Римскому послов наших Преподобных, Ипатия Прототрония Владыку Владимирского, Брестского и Кирилла Терлецкого Владыку Луцкого и Острожского с известием и согласием и объяснением Е.К.М. Польского Зыгмунта Третьего, Господина набожного, которому дай Боже счастливого и вечного правления: прося, чтобы нас в своё послушеньство, как наивысший Пастырь Костёла всеобщего Католического принял, и от верховенства Патриархов Царегродских освободил и оправдал, сохраняя нам обряды и Церемонии Костёлов восточных Греческих, а никакой замены в Церквях наших не делая. Что (он) уже сделал и о том свои привилеи и письма послал, приказывая, чтобы мы, на Синод собравшись, исповедание веры Святой исполнили, и послушание Столице Римской Святого Петра Клеменсу VIII и его преемникам приняли. И так мы сегодня на том Синоде исполнили, как это письма наши и подписи собственноручные наши, и поставление печатей наших свидетельствуют, которые в руки Послов Отца Святого Папы Клеменса на тот Синод посланных, то есть Преподобному Арцибискупу Львовскому Яну Димитрию Соликовскому, и Бернату Мацеёвскому Бискупу Луцкому, и Станиславу Гомолиньскому Бискупу Хелмскому, отдали. При бытности Послов Е.М. Короля Зыгмунта третьего, Освящённого Миколая Кшиштофа Радзивилла, Князя на Олыке и Несвиже, Воеводы Трокского: и Канцлера В.К. Литовского Леона Сапеги: и Димитра Халецкого, того же В.К. Литовского Подскарбия, старосты Брестского; и многих других весьма присутствующих духовных и светских.

Затем приступили к целованию Бискупы Костёла Западного, к Бискупам Костёла Восточного, и с БОГОМ обнимаясь и согласие святое и любовь себе принимая, мир Христов между собою укрепили и утвердили. От чего радуясь с Ангелами невидимыми, запели песнь Славы Богу в Троице единому. Потом в тех же одеждах, и с оным собранием всех верных, пошли к Костёл Девы МАРИИ Латинского обряда, и там все великой службой благодаря, и Тебя БОЖЕ хвалим спевая, БОГУ Христу это святое единство доверили, чтобы он её сам укреплял и поддерживал, на восстановление оболганной и униженной славы Христианской, на удаление ошибок и фальшей еретических, на устрашение неверному язычеству, и на укрепление Королевства того против всех внутренних смут и несогласий. На что глядя, весь люд верующий обильно слезы изливал, дивясь такому счастливому, и давно ожидаемому от предков наших моменту и милости Господа БОГА нашего, который рассеянных собирает, и покорно возвышает, и от Костёла своего, который искуплен своей кровью, милосердия своего не отдаляет.

Назавтра в Воскресенье Их Милости Ксендзы Бискупы Латинские, вместе с Послами Е.К.М. и с другими Христианами Костёла Римского, шли в Церковь Святого Николая, и там с Владыками и Духовенством Греческого Костёла, Литургию Святую слушали, и найславнейшей этой службы и жертвы и полного согласия обрядов с Латинской Мшой, с радостью и благоговением применяли.

Там же Проповедник Е.К.М. проповедь о единстве Костёла Божьего, и о том счастливом согласии и мире Христовом исполнил. Согласно с тем, снабдив подписями и печатями, что было необходимо, в великой любви разъехались, славя БОГА в Троице единого. Который живёт и правит вовек. Аминь.

Подписи собственноручные

Секретарь и писари Святого Синода, по указанию Старших».

«АКТ СВЯТОЙ УНІІ

У імя БОГА ў Троіцы адзінага, у гонар і Святую славу яго, і людскага выратавання і веры Святой Хрысціянскай Кафалічаскай узмацненне і ўзвышэнне, усім, каму тое ведаць патрэбна, мы ў Бозе на Сінодзе справедлівым у Брэсце Літоўскім, Лета Гасподня 1596 месяца Октобрыя восьмага дня, паводле старога календара, у царкве саборнай святога Міколы сабраныя, мітрапаліт і епіскапы абраду Грэчаскага,

ніжэй падпісаныя, аб'яўляем на вечную памяць, што мы бачачы як адзінаўладнасць царквы Божай у Евангеліі вуснамі Госпада Бога нашага Іісуса Хрыста заснаваная і зацьверджаная, каб на адзіным Пятры, як на камяні, царква Хрыстова моцна стоячы, ад яго аднаго кіраваная і парадкавана была; каб у аднаго цела адна галава, і ў адным доме адзін гаспадар і збіральнік аброкаў Божых над чэляддзю пастаўлены пра парадак і пра ўсё добрае для ўсіх раздумваў. Якіж-то парадак царквы Божай ад часоў апостальскіх пачаўшыся быў праз усе вякі, а менавіта, што ўсе патрыярхі да адзінага нашчадка Пятра святога, папы Рымскага, заўжды ў навуцы веры і прымання ўлады духоўнае і ў судах епіскапскіх і ў апеляцыях звярталіся, як гэта ў Саборах і правілах святых Айцоў паказана, і нашы славенскія пісьмы з Грэчаскіх здаўна перакладзеныя дастаткова тое паказваюць, і старыя святыя Айцы царквы Усходняй тое сведчаць, якіяж-то пра Пятра святога прастол і старшынство і ўладу яго над епіскапамі ўсяго свету ведаюць.

Не меней тэш і патрыярхі Царгародскія, ад якіх і гэтая краіна Руская веру святую прыняла, тую ж зверхнасць сталіцы Рымскай святога Пятра немалы час ведалі, і ёй падлягалі, і ад яе блаславенства бралі: ад якой хаця ж шматкроць адступаліся, але ізноў з ёю ядналіся і да паслушэнства яе вярталіся; а астатні раз на саборы Фларэнтыйскім, року божага тысяча чатырыста трыццаць восьмага праз Іосіфа патрыярха і цэсара Царгародскага Іаана Палеолага, разам да таго паслушэнства вярнуліся, прызнаваючы, што Рымскі папа ёсць айцом і настаўнікам і кіраўніком усяго хрысціянства і правым Пятра святога намеснікам. На каторым-то Фларэнтыйскім саборы быў і наш Кіеўскі і ўсяе Русі архіепіскап і мітрапаліт Ісідор, які тое злучэнне Царыгародскай патрыярхіі і ўсіх цэркваў, што да яе належаць, прынёс у гэтыя краі Рускія і ў тым жа паслушэнстве Рымскай царкве зацьвердзіў. Для чаго і каралі Польскія і вялікія князі Літоўскія, а менавіта Уладзіслаў кароль Польскі і Угорскі і іншыя гаспадары далі прывілеі духавенству Рускага і Грэчаскага абрадаў, якім на вальным сойме свабоды і вольнасці ўсе, якія цэрквы Рымскія ўжываюць, такія ж ім далі. Калі аднойчы Царыгародскія патрыярхі ад таго царкоўнага злучэння адступіліся, і за такі грэх адступлення і разарвання царкоўнае еднасці ў моц паганскую Турэцкую трапілі: пасля чаго шмат памылак і кепскіх учынкаў, і занядбанне дазору праўнага і ў гэтых краях Рускіх, і шмат брыдкага святакупства надыйшло, бо ерасі размножыліся і амаль не ўсю Русь апанавалі, цэркаў спусташаючы і хвалу Божую псуючы. Мы не хоцячы быць удзельнікамі так вялікага грэху і няволі паганскай, якая за тым

прыйшла на Царгародскіх патрыярхаў, і не хоцячы ім дапамагаць у разрыве і расколе святой царкоўнай еднасці, і пазбягаючы спусташэння цэркваў і выратаванню душ людскіх, праз ерасі, якія цяпер падняліся; маючы пра тое раду і небяспеку свайго выратавання і статку славеснага, нам ад Бога даручанага, року мінулага выправілі да свяцейшага айца Кліменція восьмага, папы Рымскага, паслоў і братоў нашых, вялебных у Хрысце епіскапаў, Іпацыя Пацея, протофронія, епіскапа Володымерскага і Берасцейскага, і Кірыла Тэрлецкага, экзарха, епіскапа Луцкага і Астрожскага, з ведама, дазволу і згоды няснейшага гаспадара нашага караля яго міласці Польскага і Вялікага князя Літоўскага Жыгімонта трэцяга, пана набожнага (якому дай Божа шчасле і вечнае цараванне!) просячы, каб нас да свайго паслушэнства, як найвышэйшы пастыр усяленскае царквы каталіцкай прыняў, і ад кіравання патрыярхаў Царыгародскіх вызваліў і дазволіў, захаваўшы нам абрады і цырымоніі цэркваў Усходніх Грэчаскіх і Рускіх, а ніякае адмены ў цэрквах нашых не робячы, толькі па паданню святых Айцоў Грэчаскіх навечна нас пакінуў. Што і зрабіў, і на тое свае прывілеі і паслоў паслаў, казаўшы, каб мы на сінод сабраўшыся, учынілі спавяданне святой веры і аддалі паслушэнства Рымскай сталіцы святога Пятра, Кліменту восьмаму і яго спадчыннікам. Тое мы сёння на гэтым сінодзе зрабілі, як гэта лісты нашы з прыкладаннем пячатак нашых сведчаць, якія мы аддалі ў рукі паслоў айца святога папы Кліменція, пасланых на той сінод — прэвелебнага Яна, айца Дзімітрыя Салікоўскага, архіепіскапа Львоўскага, і яго міласці айца Станіслава Гамаліцкага, біскупа Холмскага, а пры бытнасці паслоў яго міласці Жыгімонта трэцяга, іх міласцяў яснаасвяцонага Мікалая Крыштафа Радзівіла, князя на Алыцы і Нясвіжы, ваяводы Троцкага, і яго міласці пана Дзімітрыя Халецкага, падскарбія земскага Вялікага Княства Літоўскага, старасты Берасцейскага, і іншых шмат духоўных і свецкіх на тым сінодзе сабраных. Дадзены, як вышэй памянута, з подпісам рук нашых уласных:

Міхаіл Рагоза, воляю Божай архіепіскап мітрапаліт Кіеўскі і Галіча і ўсяе Русі, рукою ўласнаю

Іпаці Пацей, Божаю міласцю епіскап Володымерскі і Берасцейскі, рукою ўласнаю

Кірыл Тэрлецкі, Божаю міласцю экзарх, епіскап уладыка Луцкі і Астрожскі, уласнай рукой

Грыгорый Герман, міласцю Божай архіепіскап Полацкі, уладыка Віцебскі і Мсціслаўскі, рукою ўласнаю

Дыянісій Збіруйскі, Божаю міласцю епіскап уладыка Холмскі і Белзскі, рукою ўласнаю

Іона Гогаль, Божаю міласцю епіскап Пінскі і Тураўскі, архімандрыт Кобрынскі, уласнай рукою

Багдан Гадкінскі—Клімонт архімандрыт Браслаўскі, уласнай рукою

Гедэон Брольніцкі, архімандрыт Лаўрышаўскі

Паісій архімандрыт Менскі, рука ўласная

Жилко В.В., Тумилович В.Н.

«САМИЗДАТ» на Лунинетчине

Термин «самиздат» трактуется по-разному. Наиболее известное из определений: «Способ неофициального и потому неподцензурного распространения литературных произведений, а также религиозных и публицистических текстов в СССР, когда копии изготавливались автором или читателями без ведома и разрешения официальных органов, как правило, машинописным, фотографическим или рукописным способами».

Хотя понятие «самиздат» возникло лишь в середине прошлого века, подобный способ распространения тех или иных запрещённых текстов известен в мире издавна. Например, в Российской империи уже в XVIII и XIX веках так распространялись различные сатиры, памфлеты, революционные воззвания и иные листовки, отдельные литературные произведения, не имевшие шансов быть допущенными цензурой к изданию. С развитием средств технического прогресса, особенно с начала XX века, на смену рукописному «самиздату» приходят машинописные издания, всё чаще используются нелегальные типографии, а также ротапринты, светокопии, фотокопии и другая множительная техника того времени — до появления ксерокопирования и компьютерного набора (отметим, что до эпохи «перестройки» множительная техника в СССР находилась под контролем властей, хотя в разные периоды степень строгости этого контроля различалась).

Можно отметить, что название «самиздат» возникло как пародийная реакция на названия многих советских издательств со схожими окончаниями. Отметим также, что понятие «самиздат» не обязательно связывалось с произведениями и иными материалами, запрещёнными по политическим мотивам. Хотя, безусловно, именно политический «самиздат» и применявшиеся советскими спецслужбами к его авторам и распространителям репрессии получили наибольший резонанс в мире. Поэтому и термин «самиздат» у многих ассоциировался в первую очередь с диссидентством, хотя, как мы видим, реальное содержание этого явления шире. Подтверждением чему служит и тот факт, что «самиздат» как таковой не исчез и после распада СССР, но явление приобрело новые формы. С одной стороны, в большинстве постсоветских стран цензура формально отсутствует либо её можно «обойти», печатаясь в негосударственных издательствах или за рубежом. С другой же стороны, теперь чаще всего при выпуске «самиздата» во главу ставится «финансовый» принцип — к «самиздату» прибегают авторы, которые не имеют достаточно средств для выпуска своих трудов в официальных издательствах. Относительная либерализация законодательства о печати, массовое распространение компьютеров, множительной и иной оргтехники, свободная продажа расходных материалов также способствуют тому, что «самиздат» по-прежнему остаётся востребованным и даже в некотором роде обрёл «второе дыхание» благодаря Интернету. К тому же, как правило, малотиражные периодические издания (в Беларуси — до 300 экземпляров) можно издавать без регистрации, хотя законодательство имеет ряд требований и к таким изданиям.

Для целей данного доклада авторы избрали следующую, максимально широкую, трактовку понятия «самиздат» (или «литература самиздата»): это рукописные или печатные книги, брошюры, периодические издания, которые по различным причинам не могли быть напечатаны издательствами в качестве официально изданной литературы и потому не включены в перечень изданной печатной продукции.

«Самиздатовская» литература, как правило, малотиражна, но она существует практически в каждом регионе. Что касается Лунинецкого района Брестской области, то здесь «самиздат» имеет более чем вековые традиции, но особенно активно пополняют его местные авторы в наши дни. Цель данного доклада — выявить некоторые отличительные особенности «самиздата по-лунинецки».

Насколько сейчас известно исследователям, первое «самиздатовское» издание появилось на Лунинетчине в последней четверти XIX в. Это

была рукописная брошюра по грамматике белорусского языка (с переводом на русский) под названием «Язык. Часть первая. Св(ященник) Платон Тиханович. М. Лунин. 31 января 1875 года». Автор, разработавший эту грамматику, был сторонником того, чтобы местные жители получали школьное образование на родном языке, хотя в те времена власти Российской империи «наречие» белорусов за язык не считали. С позиций сегодняшнего дня видно, что исследование священника Тихановича имеет, несомненно, прогрессивное и глубоко патриотическое значение.[1]

«При Польше» (1921—39 годы), когда школьному образованию стали уделять внимания несколько больше, чем в дореволюционной России, и заметно повысился интерес к литературе и литераторам, в лунинецком самиздате занял достойное место рукописный журнал «Рожок». Это было первое в истории Лунинетчины «самиздатовское» периодическое издание. Готовили его учащиеся 6—8 классов русской реальной гимназии. Ежемесячно выходил один-единственный номер. В журнале помещались фотоснимки, стихи, рассказы, анекдоты, карикатуры — издание было сатирическо-литературное. Его выход прекратился с закрытием гимназии в 1930 г. К сожалению, ни один номер «Рожка» не дошёл до наших дней.[2]

В конце 1920-х гг. «самиздатовскую» литературу Лунинетчины пополнило «Путешествие жизни 1927 года» Кондрата Дмитриевича Бовкуновича из д. Вичин. Автор, отправляясь в Аргентину на заработки, описывает путь из Вичина через Лунинец, Варшаву, Гдыню, Атлантический океан… Повествование далеко выходит за рамки 1927 года. Автор рассказывает о тяжёлых условиях труда, подробно останавливается на наиболее интересных сторонах работы и жизни за океаном. С грустью повествует, как ночью покалечился на работе и долгих 132 дня пролежал в госпитале Буэнос-Айреса. Ценность «Путешествия» также и в том, что автор дополняет рукописный текст письмами из Вичина в Аргентину и аргентинским фотоархивом. Записи, сделанные К. Бовкуновичем, имеют, несомненно, значительную ценность для написания истории его малой родины.[3]

Отметим также, что в «польский период» на Лунинетчине, как и по всей Западной Белоруссии, имели хождение нелегальная литература, листовки запрещённых партий и организаций, в первую очередь ком-

---

1 Памяць. Лунінецкі раён. Мінск, 1995. С. 147—149.

2 Тумілович В. Забыты пачын гімназістаў Лунінца // Информ-прогулка. 2000. 15 сент.

3 Туміловіч В. Падарожжа жыцця // Лунінецкія навіны. 2001. 17 мая.

мунистические издания, однако, как правило, они тиражировались в других регионах или даже за пределами Польши, а сюда лишь нелегально завозились. В частности, бывшая ученица русской реальной школы Александра Лобачевская-Коротышевская вспоминала, что такую литературу в Лунинец привозили студенты Виленского университета из числа лунинчан.[4] Подпольные структуры КПЗБ получали листовки из Пинска и Сарн.[5] С созданием подпольного горкома КПЗБ (1931 г.) листовки начали печатать и в самом Лунинце — в доме подпольщика Аркадия Свиридонова, где хранились наборный печатный латинский шрифт и гектограф (множительный аппарат).[6] Вскоре, однако, польские спецслужбы сумели разгромить подпольную организацию, хотя и не полностью. Так, листовки в Лунинце были разбросаны даже в дни суда над подпольщиками в 1933 г.

После установления на Лунинетчине Советской власти (осень 1939 г.) здесь начала издаваться районная газета «Авангард». В первые дни войны типография сгорела, однако газета продолжала выходить до 5 июля 1941 г. Во время оккупации «Авангард» выходил подпольно — в Пинском партизанском соединении В.З. Коржа. Редактором был назначен Пётр Павлович Заяц, до войны работавший учителем на Старобинщине. Впоследствии он вспоминал, что типографский шрифт собирали, где могли (в том числе откопали мешки и ящики со спрятанными в начале войны шрифтами Старобинской типографии). Опытный наборщик Степан Бань научил, как изготовить типографский станок и верстатки, обучил набору жену Петра Зайца Нелу и жену секретаря подпольного обкома партии Дору Войтехович. Печатали газету на листках из школьных тетрадей. При всём этом газета выходила достаточно регулярно, нелегально распространялась в Лунинце и других населённых пунктах.[7] В архивах и музеях сохранился ряд её номеров.[8]

В послевоенные десятилетия в силу ряда причин (в первую очередь — жёсткого контроля со стороны государства) «самиздат» на Лунинетчине фактически отсутствовал. В то же время известны некоторые материалы, которые в той или иной мере схожи с самиздатовскими, хотя их авторы далеко не всегда ставили перед собой такую цель осознанно.

4 Памяць. Лунінецкі раён. Мінск, 1995. С. 263.
5 Там же. С. 275.
6 Там же. С. 277.
7 Там же. С. 285.
8 Там же. С. 367—370.

Например, в Лунинецком районном краеведческом музее хранится автобиографический дневник (куда также включены ранние стихи автора) белорусского писателя Владислава Иосифовича Недведского (1929—1973). По его страницам можно проследить не только духовные поиски молодого человека — будущего писателя, но и пережить вместе с автором трудности сиротской жизни в послевоенное полуголодное время, заглянуть в мир мечтаний и тревог молодёжи первых послевоенных лет...[9]

Ровесником хрущёвской «оттепели» явилась «самиздатовская» «История Кожан-Городка» Ивана Демьяновича Ленинца, колхозного бухгалтера по профессии. Это исследование имело объём около 700 страниц и охватывало период с древнейших времён до середины XX века. Автор был свидетелем многих исторических событий, пережил дома период оккупации и в конце войны давал показания во время суда над бывшими полицаями. К сожалению, книга содержала несколько исторических мифов, но мало разбиравшиеся в истории сельчане всё равно выстраивались в очередь к автору, чтобы получить для прочтения его труд. После смерти Ивана Демьяновича один из его сыновей забрал отцовское исследование и выехал в Восточную Сибирь, откуда не вернулся. Затерялись и следы «самиздатовской» «Истории».

Следующие два десятилетия, 1970—80-е гг. — время появления рукописных авторских сборников самодеятельных композиторов Лунинетчины. Из них следует выделить сборники Андрея Даниловича Гурбановича из д. Кожан-Городок. Автор пишет и слова песен, и музыку. Авторские песни в исполнении А. Гурбановича неоднократно звучали по Белорусскому радио. Но поскольку профинансировать издание творческого наследия Андрея Даниловича не было возможности, написанные им сборники существуют в качестве «самиздата» (а в 2004 г. был выпущен ещё один — «Палескі край»).

Эпоха перестройки внесла значительные коррективы в развитие «самиздата». Раскрепостились творческие силы, в стране появилось много новых периодических изданий, начали широко обсуждаться ранее запрещённые темы. В частности, многие люди осознали, что плохо знают свою историю, что она неоднократно переписывалась, фальсифицировалась. Неслучайно с середины 1980-х гг. у людей возник повышенный интерес к своей родословной, многие семьи стали искать в архивах корни своего генеалогического древа.

9 Жылко В. Размова з прысутнымі // Жырандоля—2. Мінск, 2009. С. 229—241.

Следовало ожидать новых «самиздатовских» исследований. И они появились. Пенсионерка Надежда Андреевна Жук из Лунинца написала книгу «Воспоминания». В настоящее время автор находится в США, а набранные на компьютере экземпляры книги — у немногочисленных родственников. Книга интересна детализацией отдельных сторон жизни лунинчан и может быть оценена прежде всего историками и молодым поколением, которое имеет смутное представление о трудностях первых послевоенных десятилетий.

С начала 1990-х годов, в связи с либерализацией законодательства в сфере печати и книгоиздания и расширения технических возможностей, больше книг и брошюр стало выпускаться районными типографиями. В Лунинце, например, в 1991 г. увидел свет сборник юморесок Анатолия Харламова «Па агрэхах» — формально не «самиздат», но в то же время отражение новых веяний. Затем «эстафету» подхватили частные коммерческие структуры, общественные организации и так далее.

В 1996 г. в «самиздате» тиражом 200 экземпляров вышла брошюра лунинчан Вадима и Дмитрия Жилко «Две музы. Шахматные задачи и стихи», которой один из авторов этого доклада начал серию брошюр «Голоса Лунинетчины». В ней в том же 1996 г. были на ризографе выпущены сборники стихов «Страна чудес» Виктора Филатова, «Лебединая сказка» Ольги Касперович, «Кассиопея» Ольги Гридюшко, в 1997-м — сборник карикатур «Улыбка Джоконды» Ларисы Громыко и сборник стихов «Спасение в самом себе» Галины Тристень, в 1998-м — сборники стихов «Жизненная позиция» Галины Горгун, «Агеньчык жыцця» Елены Мирчук, в 1999-м — «Медяк удачи» Ирины Курак. В дальнейшем эту серию продолжила районная газета «Лунінецкія навіны», под эгидой которой увидели свет сборники стихов «Дзень добры» Степана Нефидовича (1999), «Звёздный карнавал» Ирины Свибович (2000), «Хлеб души» Григория Жука (2001), краеведческое исследование «Вымершие и умирающие профессии» Льва Колосова (2002) и антология стихов лунинецких поэтов «На крылах кахання» (2004). Всего, таким образом, в серии вышло 14 брошюр. Тираж их составлял, как правило, 100 экземпляров.

Между тем с начала 2000-х гг. Вадим Жилко и участники творческого клуба «Муза», возглавляемого Виктором Карповичем, основали несколько новых «самиздатовских» серий, общее число изданий в которых насчитывает уже многие десятки (при среднем тираже 100 экземпляров) и продолжает постоянно пополняться. Выпускается упомянутый «самиздат» с помощью компьютеров и соответствующей оргтех-

ники, его «электронные версии» частично представлены в Интернете. Остановимся на упомянутых сериях несколько подробнее.

В 2001 г. увидел свет краеведческий сборник «Лунінецкі сшытак № 1». В начале 2012 г. выпусков «Лунінецкіх сшыткаў» насчитывалось уже 12 (в том числе два сдвоенных) плюс 5 спецвыпусков меньшего объёма. Здесь публикуются исследования лунинецких краеведов либо других авторов, связанные с историей Лунинетчины.

С 2000 г. выходит альманах «Лунинецкая муза». На начало 2012 г. в этой серии вышло 34 брошюры, не считая приложений. Среди «основных» выпусков: сборники стихов Виктора Филатова «Тревога и надежда» (2000), Александра Хавдеева «Родныя сцежкі» (2001), Ольги Гридюшко «Шчаслівы сон» (2002), «Время цветов» (2005) и «Зімнія яблыкі» (2011), Лилии Викторовой «Голос сердца» (2003), «Отблески заката» (2004) и «Искорка надежды» (2009), Татьяны Чумак «Рэха былога» (2004), Степана Нефидовича «Сувой жыцця» (2005) и «Махаю крыламі гадоў» (2010), Валентины Гриб «Лабиринт души» (2005), Григория Жука «Праздник чувств» (2005) и «Мой свету цуд» (2010), Людмилы Хмелевской «Время перемен» (2006); сборники прозы Максима Казуна «Голас белых буслоў» (2005), Николая Ильючика «Роспач і надзея» (2007); прозаических миниатюр Степана Нефидовича «Святло бяроз» (2004), «Спеў берасцянкі» (2007) и «Запознены салавей» (2011); стихов и прозы Ларисы Громыко «Полнозвучие» (2000), Николая Ильючика «Дзе жыве душа» (2004), Вадима Жилко «Оборванная нить» (2006); сатиры и юмора Степана Нефидовича и Виктора Филатова «Парушынкі ў воку» (2002), Виктора Филатова «Великое и смешное» (2005), «Чаша терпения» (2006); антологии стихов лунинчан «З двух берагоў» (2002) и молодых авторов «Прамень надзеі» (2000); краеведческие исследования Василия Тумиловича «Возрождение забытого имени. Жизнь и деятельность Софии Прорвич, православной писательницы» (2001), Вадима Жилко «Размова з прысутнымі. Уладзіслаў Нядзведскі: старонкі жыцця і творчасці» (2001); сборник эссе и публицистики Вадима Жилко и Виктора Петрова «Права на пошук» (2002); антологии афоризмов «Крупицы мудрости» (2004) и «Крупицы мудрости-2» (2005), очерки-воспоминания Степана Нефидовича «Сустрэчы і раставанні» (2009).

Среди приложений к данной серии: повести Людмилы Хмелевской «Но лишь бережёного Бог бережёт» (2002) и Анатолия Харламова «Ой, рэчка, рэчанька» (2003), очерк Ларисы Громыко «Снова ты в цветах на шумной сцене» (2003), житейские истории Галины Самуйлик «Несбывшаяся мечта» (2008), сборник эссе Людмилы Хмелевской «Отражение»

(2012), сборник стихов Валентины Мацукевич «Вещие сны» (2011), исследования Василия Тумиловича «Нарысы даціроўкі манет» (2001), «З фальклорных крыніц Кажан-Гарадка» (2003), «Кажан-Гарадок 500-гадовы. Гістарычныя даследаванні» (2005), сборник кроссвордов Виталия Дымова «Крестословица» (2002), очерки брестского профессора Веры Зарецкой «Зарунела літаратурная ніва... «Літаратурныя старонкі» гісторыі Лунінеччыны» (2008), антология стихов лунинецких авторов «Азбука поэзии-2» (2010; первая «Азбука поэзии» увидела свет в 1998 г. и была выпущена не «самиздатом», в отличие от продолжения).

С 2002 г. выпускается бюллетень «Выток», с 2007 г. — это совместное издание лунинецкого клуба «Муза» и Брестского областного отделения Союза белорусских писателей. Публикуются новости творческой жизни, фрагменты произведений и т. д. На начало 2012 г. вышло 28 номеров (часть — сдвоенные).

Ещё в 1991 г. Вадим Жилко начал выпускать в виде машинописных или светокопий бюллетень по шахматам и шахматной композиции «Альбино». Регулярно он выходит с 2001 г., распространяется в Беларуси и зарубежье. К весне 2012 г. увидели свет 101 номер, а также около 70 выпусков приложения «Альбино плюс» и несколько отдельных шахматных брошюр. В декабре 2011 г. издание получило приветственный адрес от Центра шахматной культуры и информации Государственной публичной научно-технической библиотеки России в связи с 20-летием издания и выходом 100-го номера. Руководитель центра гроссмейстер Юрий Авербах, в частности, отметил: «Сегодня «Альбино» и «Альбино плюс» являют собой важную часть белорусской шахматной культуры. Соревнования, которые с 2008 г. ежегодно проводятся под эгидой «Альбино», объединяют любителей шахмат из разных стран. «Альбино» — единственное печатное шахматное издание в современной Беларуси...»

Кроме упомянутых многолетних серий Вадима Жилко и клуба «Муза» («Голоса Лунинетчины», «Лунинецкая муза», «Лунінецкія сшыткі», «Выток», «Альбино» с приложениями) на Лунинетчине выходят и другие близкие к «самиздату» книги или периодические издания. Так, районная библиотека (в первую очередь, отдел маркетинга во главе с Татьяной Карпукович), помимо бюллетеня «Бібліятэчная панарама» (17 выпусков с 2000 г.), многочисленных методических разработок, сценариев и других материалов, оформленных в виде брошюр, выпустила совместно с клубом «Муза» сборники «На рубеже веков. Стихи лунинецких поэтов» (2001), «Нет города роднее и милей... Вершы пра

Лунінец» (2009), «Нарысы гісторыі бібліятэк Лунінеччыны» (2008), материалы конференции к 560-летию Лунинца «Лунінецкія краязнаўчыя чытанні» (2009), брошюры Василия Тумиловича «Тапаніміка Кажан-Гарадка і яго зямель» (2001) и Степана Нефидовича «Іх яднала дружба» (2010). Отдел культуры Лунинецкого райисполкома издаёт свой вестник «Дни культуры». На предприятиях района издаются малотиражные газеты «Гранит-обозрение» и «Полесьеэлектромаш» (формально это не совсем «самиздат»), в учебных заведениях — альманахи произведений учеников (в первую очередь это относится к Микашевичской гимназии, лицею г. Лунинца, политехническому колледжу) и периодические издания (например, «Гимназический вестник» в гимназии, «Класс» в политехническом колледже, «Для души и с пользой» в Синкевичской СШ и т. д.). В городе Микашевичи отделение Белорусской организации трудящихся женщин выпустило в 2003—2008 гг. 24 номера бюллетеня «Подруги», а молодёжная инициатива «Кажан» из д. Кожан-Городок в 2003—2004 годах - несколько номеров бюллетеня «Моладзевыя крылы».

Из-за нехватки средств порой используют «самиздат» и местные литераторы, обычно предпочитающие издавать книги официально. Так, в 2011 г. Иван Панасюк выпустил несколько экземпляров книги «От Остромечино до Остромечево», которая стала «самиздатовским» «вторым томом» его книги «Остромечево и «остромычивци», изданной в Бресте издательством «Альтернатива» в 2010 г. тиражом в 1000 экземпляров. Во «второй том» вошли материалы, которым не хватило места в предыдущем издании — на 240 страницах собраны, в частности, легенды об Остромечево, антропонимика, мемуары местных уроженцев, около 70 фотоснимков и т.д.

А ветеран войны из Лунинца Евгений Парфёнович Старовойтов (1924 г. р.) в возрасте 81 года (!) освоил компьютерный набор и вёрстку, оргтехнику, цифровое фото и видео и выпустил около десятка своих книг (по несколько экземпляров), среди которых «Украденная юность. Фронтовые записки» (200 страниц, иллюстрации), «Мать» и другие.

Как мы видим, «самиздат» на Лунинетчине, имеющий давние традиции, в последние полтора-два десятилетия стал по-настоящему массовым, насчитывает сотни названий, выпусков и десятки авторов, частично объединён в рамках тех или иных серий (прежде всего это относится к изданиям клуба «Муза»). Часть его состоит из художественных произведений — прозы, поэзии, публицистики, а также мемуаров. Другая часть — научные исследования, прежде всего краеведение. Зна-

чительная часть исторического краеведения вышла именно в «самиздате».

«Самиздат» востребован не только школьниками или студентами. Он замечен и оценён за свой широкий диапазон преподавателями вузов, журналистами ряда газет — от региональных до столичных, Белорусского телевидения и т. д.

«Самиздат» живёт не без проблем. Главная — отсутствие или минимум финансирования. Ещё одна проблема — дальнейшая судьба «самиздатовских» книг. Они малотиражны, поэтому весьма важно максимально эффективное использование их (в том числе передача в фонды столичных, областных и районных библиотек), что частично и делается. Так или иначе, но лунинецкий «самиздат» уже стал неотъемлемой частью региональной культуры, вышел за рамки Лунинетчины и «сдавать позиции» в обозримом будущем вряд ли собирается.

Иванец Э.

Косовская библиотека (1935—1941 гг.)

История косовской библиотеки тесно связана с личностью Евгении Бауэр (1915—1988), её девичья фамилия Дацкевич. Биография этой женщины нам мало известна. Не знаем, кто был её отец. Знаем только, что она воспитывалась в доме деда, где вместе проживала со своей матерью. Е. Дацкевич вышла замуж за господина Бауэра, учителя немецкого языка, венчалась в римско-католическом костёле.

В 1935 году, по всей вероятности, благодаря своему мужу, преподавателю единственной гимназии в районе, ей, молодой женщине, поручили организацию косовской библиотеки. Эта библиотека принадлежала Союзу польских учителей и финансировалась отделом народного образования. Она находилась в здании, расположенном в центре города вблизи церкви. Библиотека состояла из двух довольно обширных комнат. Первая комната была предназначена для читального зала. Там стоял шкаф с алфавитным и предметным каталогами. В этой комнате также обслуживали читателей. Библиотекарь, чтобы облегчить выбор книги, каждый раз выкладывала на столе около 30-ти экземпляров, чтобы читатель мог выбрать нужную, и она часто рассказывала содержание этих книг. Во второй комнате было хранилище книг — примерно 4.000 экземпляров. Собрание книг состояло из мировой и польской классики, а также энциклопедии, словари и т.п. Библиотекарь покупала книги в Варшаве в известных издательских фирмах. Денежный

фонд для покупки книг был весьма ограничен. Чаще всего покупались книги, в которых нуждались учителя в их преподавательской работе. Библиотекой мог пользоваться каждый, кто внёс плату: 1 злотый ежемесячно. Очень часто одним платным читательским абонементом пользовались одновременно несколько читателей. Читателями были, кроме учителей, сезонные рабочие лесопильных заводов, молодёжь, мещане-землевладельцы и др. Книга постоянно была товаром, пользующимся большим спросом, но в то время библиотек было мало, а их собрания были небольшие. Абонементных читателей было около 200 человек. За один раз можно было взять 2 книги на двухнедельный срок.

Учителя пользовались библиотекой бесплатно. Библиотеку часто посещали читатели. Е. Бауэр утверждала, что она не помнила такого случая, чтобы надо было требовать в письменном виде возвращения взятой книги. Косовская библиотека Союза польских учителей работала с 10 часов утра до 19 часов, с обеденным перерывом в один час.

Кроме вышеописанной работы, библиотека организовывала так называемые передвижные библиотеки. Было их 25, а в каждой по 50 книг. Библиотекарь подбирала книжки различного уровня и тематики. Так как владельцем библиотеки был Союз польских учителей, то и передвижные библиотеки передавались учителям (в основном сельских школ), которые дополнительно исполняли обязанности библиотекарей. Спустя четыре месяца, подвижные комплекты книг, в специальных шкафчиках возвращались в косовскую библиотеку. Здесь их обменивали, и шкафчики с книжками снова возвращались к тем же читателям. Шкафчики были изготовлены по заранее установленным образцам. В то время книга была дорогой, и не каждый мог её купить. С большим трудом родители покупали детям необходимые школьные учебники. Поэтому библиотека в Косово пользовалась большим успехом.

Кроме того, в 1935—1939 гг. в Косово был организован ещё один вид библиотеки, а именно библиотека даров. Е. Бауэр, после согласования с отделом народного образования, обратилась с просьбой к читателям, чтобы они ненужные им книги приносили в дар Косовской библиотеке Союза польских учителей. Таким образом, было собрано несколько сотен экземпляров книг, хотя не все из них были ценными. Эти книги выдавали читателям бесплатно. Возраст читателей колебался в пределах от 10 до 60 лет, особенно в библиотеке даров. С сожалением надо отметить, что в косовской библиотеке Союза польских учителей в межвоенный период не было ни одной книги на белорусском и русском языках. Все книги были только на польском языке. Дети из белорусских семей

не имели никакой возможности ознакомиться с литературой или прессой своего народа, который представлял здесь преобладающее большинство. Многие хотели читать книги и на русском языке, особенно те, которые были беженцами в России и недавно вернулись домой, но такой возможности им косовская библиотека не давала.

В сентябре 1939 года в Косово пришла советская власть. Е. Бауэр, у которой был большой авторитет среди жителей Косова, поручили организовать новую уже советскую государственную библиотеку. Библиотеку открыли в ноябре 1939 года. Сразу же в новую библиотеку прислали много книг из Советского Союза. Книги были на русском, белорусском и польском языках. Польские книги Союза польских учителей не были выброшены из библиотеки, их по-прежнему можно было взять. Помещение увеличили и приняли на работу ещё двух работников, открыли читальный зал для чтения газет и журналов. Книги выдавались бесплатно. Таким образом, значительно увеличилось количество читателей. Советская пропаганда ловко использовала тот факт, что во времена Польши в косовской библиотеке не было ни одной книги на белорусском и русском языках. Пропаганда усиленно подчёркивала, что польская библиотека служила полонизации и утрате национального облика белорусов, а советская ныне как раз наоборот, тому не служит, а служит людям, чтобы лучше познавали свою Родину, общественную справедливость и углубляли общие знания. В Косовскую библиотеку поступило много книг и журналов антирелигиозного характера. Однако всякого рода «Безбожники» и другие антирелигиозные журналы не пользовались успехом среди косовских граждан. Читали их главным образом приезжие советские чиновники.

В 1941 г. во время Второй мировой войны Косовская библиотека сгорела, а её библиотекарь Е. Бауэр уехала с мужем и матерью на территорию, занятую немцами. Ходят слухи, что муж её и маленькая дочь погибли во время бомбёжки. Когда и где — неизвестно. В 1948 г. моя мать встретила Е. Бауэр на улице в г. Лодзи. С тех пор она бывала у нас очень часто. Как мне известно, Е. Бауэр работала в Лодзи до пенсии библиотекарем Общества польско-советской дружбы. Мать её жила в 80 км от города в деревне, в маленьком деревянном домике среди довольно большого фруктового сада. Здесь она и умерла. Е. Бауэр похоронила свою мать на римско-католическом кладбище в ближайшей приходской деревне. В Лодзи Е. Бауэр кроме работы библиотекарем, принимала активное участие работе Русского культурно-просветительного общества. Активно участвовала в работе при кафедральном православном храме

Александра Невского. В 1988 году после кратковременной болезни она умерла. Причиной смерти был перелом таза, когда она упала, спеша за отходящим автобусом. Друзья и знакомые похоронили Е. Бауэр на православном кладбище в г. Лодзи по улице Телефоничной, 4.

Статья написана по некоторым письменным воспоминаниям Е. Бауэр, находящимся в моём личном архиве, и моих личных разговорах с ней, а также по сведениям, полученным от Елены Бикиевич (1918 г.р.), которая является ныне самой пожилой жительницей города Косова.

Из воспоминаний Евгении Бауэр

«...Chcą przytoczyć tu, może mało znaczący epizod z mojej pracy bibliotekarza, o którym na przestrzeni lat i zawieruchy wojennej zapomniałam.

Któregoś dnia o wczesnym jesiennym zmierzchu 1938 roku — pracowałam w Bibliotece. Słysząc niesamowite krzyki na ulicy, wyszłam zobaczyć co się dzieje. Widzę, że dwóch wyrostków, może po 14-15 lat, ciągnęli za ręce chłopca mniejszego od siebie. Prowadzili go do Biblioteki. Cała trójka krzyczała.

Na moje pytanie co się dzieje — jeden z prowadzących chłopców wskazuje na wyrywającego się chłopaka i mówi: «Kola podarł wypożyczoną książkę». Pytam chłopca czy rzeczywiście to zrobił i dlaczego. Odpowiada, że tak — podarł książkę — bo książka kłamie.

Całą trójkę poprosiłam wejść do Biblioteki. Przede mną stanął winowajca bez lęku. Podarta książka pochodziła z biblioteki — darów. Był to zbiór opowiadań różnych autorów, tytułu nie pamiętam.

Pytam, dlaczego jego zdaniem to opowiadanie kłamie. Odważnie patrzy i mówi, że przecież jest niemożliwie, aby dzieci co dzień miały bułki i jeszcze nie chciały ich jeść.

Przecież on wie, że bułki jada się tylko na Wielkanoc, a na następne trzeba czekać cały rok... Książka pisze nieprawdę. Chłopak mówił rezolutnie.

Był to syn robotnika sezonowego w tartaku. Poprosiłam przynieść książkę do Biblioteki, zapewniając, że nie będzie ukarany.

W następnym dniu mój czytelnik stawił się w Bibliotece. Był onieśmielony i zdawało mi się jakoś lepiej «domyty» niż wczoraj. Zaczęłam rozmowę od opowiadania, które go tak oburzyło. Starałam się wytłumaczyć, że książka nie kłamie, że rzeczywiście na świecie jest dużo dzieci, które jedzą co dzień bułki i nawet cukierki. Wszystko to zależy od tego, ile ich rodace mają pieniędzy.

Trudne były to rozmowy. Byłam młoda i mało wiedziałam o życiu. Ratowały mnie zdobyte wiadomości na konferencjach pedagogicznych nauczycieli, w których zawsze brałam udział.

Ojciec tego chłopca i otoczenie jak wówczas mówiono było skomunizowane.

Atmosfera panująca w domu miała wpływ na sposób myślenia tego z natury mądrego chłopca.

Ostrożnie musiałam z nim rozmawiać. Uciekłam się do pomocy atlasu świata. Pokazywałam mu kraje na kuli ziemskiej, opowiadałam o nich.

Widziałam ogromne zainteresowanie. Każde słowo było skrzętnie notowane w pamięci przez małego słuchacza.

Na którejś z kolejnych rozmów pada pytanie «co zrobić, żeby choć raz w życiu wyjechać pociągiem». Sprawa «bułki» już teraz nie interesowała go.

Kola do Biblioteki przychodził często. Obkładał książki w papier. Pomagał przy sprawdzaniu książek w kompletach ruchomych. Nieraz chował się między regałami i siedząc tam czytał.

Polubił książkę i wiedzę.

W szkole uczył się nie tylko bardzo dobrze, ale był to chłopak o dużej wiedzy jak na swój wiek. Przyszedł rok 1939. Wojna, okupacja. Los rzucił mnie na inne tereny. Po wielu latach bo w 1970 roku odwiedziłam swoje miasto. Letniego popołudnia do domu moich znajomych, u których zamieszkałam, wchodzi wysoki mężczyzna lat około 45. Wita się. Toczy się zwykła rozmowa. Dowiaduję się, że ten nowoprzybyły Pan pryjechał odwiedzić rodziców. Po chwili, moj rozmówca zwraca się z pytaniem «czy go poznaje?» — Nie, nie poznaje. Przypomina mi o Koli — który podarł książke — jeszsze przed wojną i że książka ta była własnością Biblioteki w której pracowałam.

Trudno było uwierzyć, że obok siedzący, dobrze ubrany Pan to jest właśnie dawny Kola, który nie zawsze miał buty na nogach — obecnie — inżynier. Pracuje na Uralu na odpowiedzialnym stanowisku. Jestem pod dużym wrażeniem. Z błyskawiczną szybkością przede mną przesunęły się obrazy przeżytych 30 lat. I oto słyszę słowa — «dzięki Pani pracy ze mną osiągnąłem to czym teraz jestem, gdyż pokochałem książkę. Wiedza, a właściwie dalsze zdobywanie jej, nigdy mnie nie opuszcza».

Wieczorem sutą kolacją uczciliśmy nasze spotkanie...»

Іванова Л.С.

Выданне твора «Гісторыя жорсткіх ганенняў Божай царквы» (Брэст, 1567 г.) у кантэксце тэндэнцый рэлігійнай талерантнасці ў ВКЛ

Рэлігійная талерантнасць у Вялікім Княстве Літоўскім мела свае даўнія гістарычныя традыцыі. Разнародны этнічны склад насельніцтва абумовіў існаванне тут прадстаўнікоў розных канфесій — праваслаўных, католікаў, іудзеяў і мусульман. Усе галоўныя хрысціянскія і нехрысціянскія цэрквы ў ВКЛ дзейнічалі легальна. Іх правы, уладанні, маёмасць ахоўваліся гаспадарскімі прывілеямі і агульным правам (у т.л. Статутамі ВКЛ і сеймавымі пастановамі). Трэба адзначыць, што ўключэнне царкоўных арганізацый у грамадска-палітычную сістэму дзяржавы не азначала іх поўнай роўнасці.

У апошнія дзесяцігоддзі перад Люблінскай уніяй пануючае становішча каталіцкай царквы і ідэалагічныя і сацыяльна-эканамічныя пазіцыі праваслаўнай царквы былі пахіснуты ў выніку распаўсюджання Рэфармацыі, якая знайшла падтрымку сярод значнай часткі магнатэрыі і шляхты. Уплывы рэфармацыйных ідэй вымусілі Жыгімонта Старога ўжо ў 1520—1526 гг. (праз некалькі год пасля выступлення Лютэра) выдаць антырэфармацыйныя эдыкты супраць распаўсюджання лютэранскіх кніг і прапаганды лютэранства. Эдыкты 1534 і 1540 гг. пад пагрозай смерці і канфіскацыі маёмасці забаранялі навучанне ў еўрапейскіх пратэстанцкіх універсітэтах. Але ва ўмовах пэўнай талерантнасці і слабасці каралеўскай улады эдыкты, якія абмяжоўвалі

шляхецкія вольнасці, фактычна не дзейнічалі. На сейме 1543 г. яны былі часткова адменены[1].

Пасля смерці ў 1548 г. Жыгімонта Старога каралеўскі і вялікакняжацкі трон заняў яго сын Жыгімонт Аўгуст, які імкнуўся да ўтварэння талерантнай дзяржавы, каб пазбегнуць рэлігійных войнаў у краіне. Яго цікавасці да рэлігійных навінаў спрыяла як блізкае сяброўства з Мікалаем Радзівілам Чорным, галоўным пратэктарам рэфармацыі ў ВКЛ, так і атачэнне каралеўскага двара, дзе было нямала прыхільнікаў рэформы касцёла. Яму прысвячаў свае лісты Жан Кальвін. Жыгімонт Аўгуст меў намер абмежаваць палітычны ўплыў Апостальскай сталіцы, нават нейкі час падтрымліваў ідэю склікання Нацыянальнага сабору. Адным з аўтараў канцэпцыі Нацыянальнага сабору, якая прадугледжвала набажэнства на роднай мове, прычасце пад двума відамі (віном і хлебам) і ліквідацыю цэлібату для духавенства, быў польскі гуманіст Андрэй Фрыч Маджэўскі. Пытанне пра скліканне Сабору, падтрыманае і некаторымі каталіцкімі біскупамі, абмяркоўвалася на сеймах у 50-я гг. XVI ст. На Петракоўскім сейме 1555 г. (на якім прысутнічаў і Маджэўскі) паслы-пратэстанты прадставілі веравызнанне, блізкае да лютэранства. Яны таксама дамагаліся легалізацыі евангелісцкага культу, роўнасці канфесій, права ўтрымання пратэстанцкіх святароў у сваіх уладаннях. Жыгімонт Аўгуст пастанавіў пасланнікаць у Рым да Папы пасла з прапановамі сейму[2]. Адмоўныя адносіны Рыма да ідэі Сабора не дазволілі яе ажыццявіць.

З сярэдзіны 50-х гг. XVI ст. збіраліся сіноды прыхільнікаў рэфармацыі, на якіх абмяркоўваліся пытанні дактрынальнага і арганізацыйнага афармлення пратэстанцкай царквы ў Польшчы і ВКЛ. У справе арганізацыі царквы пэўныя надзеі евангелікі ўскладвалі на прыезд вядомага рэлігійнага дзеяча, рэфарматара Яна Ласкага. Ян Ласкі, пляменнік прымаса Польшчы, таксама Яна Ласкага, быў вядомы ў Заходняй Еўропе. Ён падтрымліваў цесныя сувязі з еўрапейскімі гуманістамі і дзеячамі рэфармацыі — Эразмам Ратэрдамскім, Генрыкам Булінгерам, Жанам Кальвінам, Філіпам Меланхтонам, удзельнічаў у арганізацыі пратэстанцкіх цэркваў у Германіі і Англіі. У Лондане Ласкі ўзначальваў створаную ім суполку іншаземных пратэстанцкіх

1 Litak St. W dobie reform i polemik religijnych // Chrześcijaństwo w Polsce. Lublin, 1992. S. 197.

2 Kriegseisen W. Stosunki wyznaniowe w relacjach panstwo-kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemecka — Niderlandy Północne — Rzeczpospolita polsko-litewska). Warszawa, 2010. S. 469—470.

цэркваў (французскай, нямецка-галандскай, італьянскай). На схіле жыцця, у 1556 г. ён разам са сваім сябрам і паплечнікам, міністрам лонданскага збору Янам Утэнгофам, вярнуўся на радзіму, каб уключыцца ў працу па аб'яднанні розных накірункаў рэфармацыі і стварэнні пратэстанцкай царквы пад апекай караля. Аднак Жыгімонт Аўгуст, каб пазбегнуць міжканфесійных канфліктаў, лічыў за лепшае праводзіць палітыку раўнавагі ў рэлігійных справах і не выказаў жадання падтрымаць рэфармацыю[3].

На Парчаўскім сейме 1564 г. Жыгімонт Аўгуст пад уплывам папскага нунцыя Камендоні прыняў пастановы Трыдэнцкага сабора, якія палітычна і дактрынальна ўзмацнялі каталіцкі касцёл і асуджалі дактрынальныя палажэнні пратэстантызму. Гэта пахавала надзеі пратэстантаў на стварэнне нацыянальнай, незалежнай ад Рыма царкоўнай арганізацыі. Але вопыт рэлігійных войнаў у Германіі, Францыі, Нідэрландах, боязь грамадзянскай вайны, рэальнае разуменне палітычнай сітуацыі патрабавалі ад вярхоўнай улады падтрымкі ідэі рэлігійнага міру. На фоне знешнепалітычных фактараў быў выдадзены агульназемскі прывілей 1563 г. (пацверджаны ў 1568 г.), які ўпершыню заканадаўча ўраўноўваў правы ўсёй шляхты «хрысціянскай веры».

У краінах Заходняй Еўропы, дзе для барацьбы з «ерассю» выкарыстоўваліся жорсткія метады, распаўсюджанне рэфармацыйных ідэй часам выклікала масавыя рэпрэсіі супраць прыхільнікаў новай веры. Там атрымалі распаўсюджанне мартыралогі — кнігі аб пакараных за веру рэальных людзях. Амаль кожны з мартыралогаў пачынаўся з імёнаў Джона Уіклефа і Яна Гуса. Вельмі папулярным у розных краінах быў мартыралог англічаніна Джона Фокса, які выдаецца да гэтага часу, а ў Англіі яго зачытвалі на набажэнствах пасля Бібліі[4].

Прыкладна ў 1564 г., калі былі прыняты трыдэнцкія каноны, Цыпрыян Базылік пачаў працаваць над кнігай аб ганеннях іншаверцаў у розных краінах. Кніга выйшла ў берасцейскай друкарні ў 1567 г., а ў прадмове Базылік пісаў, што праца над перакладам пачалася за тры гады да выдання. Цыпрыян з Серадзя з 50-х гг. асталяваўся ў ВКЛ, працаваў у вялікакняжацкай канцылярыі. Пры двары Жыгімонта Аўгуста сустрэўся з вядомым авантурыстам Якабам Базылікам Гераклідасам, які пазней стаў малдаўскім гаспадаром. Уражаны здольнасцямі «...Кіпрыяна з Се-

3 Kowalska H. Łaski Jan // Polski słownik bjograficzny. 1973. T. XIII/2. Z. 77. S. 237—244.
4 Ревуненкова Н. Протестантизм. М., 2007. С. 50.

радзя, юнака, аздобленага высокімі годнасцямі, выдатна адукаванага ў вольных навуках, а асабліва ў паэзіі і музыцы...», Гераклідас, правам, наданым яму імператарам Карлам V, дараваў Базыліку тытул «паэта ўвенчанага» («poeta laureatus») і шляхецтва[5]. Ад Гераклідаса Цыпрыян успрыняў герб і другое імя — Базылік. З 1558 г. Базылік працаваў у прыдворнай музычнай капэле Радзівіла Чорнага. Разам з Вацлавам з Шаматул ён апрацаваў музыку для першага ў ВКЛ друкаванага нотнага зборніка «Песні Божае хвалы» (Брэст, 1558 г.). З 60-х гадоў пачынаецца росквіт літаратурнай дзейнасці Базыліка, у асноўным — як перакладчыка. Трэба адзначыць, што даследчыкі, у прыватнасці Станіслаў Кот, лічылі Базыліка найлепшым перакладчыкам XVI ст. з латыні. Менавіта Базылік пазней ажыццявіў першы пераклад на польскую мову выдатнага твора Андрэя Фрыча Маджэўскага «Аб удасканаленні Рэчы Паспалітай», які выйшаў у 1577 г. у Лоскай друкарні Яна Кішкі. Верагодна, ён прымаў удзел у стварэнні кальвіністкай Берасцейскай Біблії 1563 г. Неўзабаве пасля смерці Радзівіла Чорнага ў 1565 г. Базылік стаў фактычным кіраўніком, а магчыма і ўладальнікам берасцейскай друкарні. У 1567 г. Базылік завяршыў пераклад і выданне кампілятыўнага твору «Гісторыя аб жорсткім ганенні царквы Божай, у якой апісаны справы тых пакутнікаў, якія, пачынаючы ад Віклефа і Гуса аж да нашага веку ў Нямецкай зямлі, ва Францыі, Англіі, Фландрыі, Італіі, Гіспаніі і іншых землях праўду Святога Евангелля крывёй сваёй замацавалі»[6], у якім асуджалася рэлігійная нецярпімасць у некаторых заходнееўрапейскіх краінах. Кніга таксама ўключае гісторыю біскупства Яна Ласкага над іншаземнымі касцёламі ў Лондане, напісаную Янам Утэнгофам, звароты да чытача Яна Ласкага і Яна Утэнгофа, ліст Яна Ласкага да караля дацкага.

Тытульны ліст кніжкі абрамляюць гравюры з сцэнамі спалення пакутнікаў, сярод якіх Ян Гус. Выданне аздоблена арнаментальнымі

5 Malinowski M. Jakób Heraklides i Olbracht Łaski // Teka Wileńska. Wilno, 1858. T. 3. S. 143—150.

6 Historia o srogiem przesladowaniu kościoła Bożego, w ktorey są wypisane sprawy onych meczennikow, ktorzy poczawszy od Wiklefa i Husa, aż do tego naszego wieku w Niemieckiey żiemi, we Francyiey, Angliiey, Flandriiey, we Włoskiey żiemi, w Hiszpaniiey y w inszych żiemiach, prawdę Ewanyeliiey świetey krwią swą zapieczętowali. Przydana iest ktemu historya o postanowieniu y po tym rosproszeniu konciołow cudzoziemskich w Londynie, nad ktorymi był prawdziwym a krześćianskim biskupem on świętey pameći mąż Jan Łaski. Z lacinskiego ięzyka na polski przełożona przez Cypriana Bazylika. — W Brześciu Litewskim drukowano roku 1567 dnia 17 maia.

застаўкамі, ініцыяламі, віньеткамі. У канцы кнігі змешчаны паказальнік з каментарыямі Базыліка.

Гэты аб'ёмны (больш за 400 лістоў) твор напісаны на падставе галоўным чынам кніг трох аўтараў: француза Яна Крэспіна, італьянца Генрыха Панталеёні і англічаніна Джона Фокса. Дарэчы, у 1574 г. Сымон Будны напісаў Джону Фоксу ліст з выкладам сваіх тэалагічных поглядаў[7]. Кнігі-мартыралогі гэтых аўтараў былі шырока вядомы і распаўсюджаны ў Еўропе, мелі некалькі выданняў.

«Гісторыю жорсткіх ганенняў...» Базылік прысвяціў свайму новаму патрону, пляменніку рэфарматара Яна Ласкага серадзскаму ваяводзе Альбрыхту Ласкаму, які неўзабаве перайшоў у каталіцтва. У прадмове да Ласкага Базылік пісаў, што ён падрыхтаваў гэтае выданне па даручэнні людзей высокага стану і па просьбе людзей пабожных. Па яго словах, праследаванні і забойствы хрысціян, пачаліся яшчэ ў старажытным Рыме і былі адпомшчаны Богам, які дапусціў разбурэнне Вялікага горада персамі, гунамі і іншымі варварскімі народамі. Тыя хрысціяне, што адступалі ад канонаў, цярпелі жорсткія пакаранні і ад Папы Рымскага. Базылік адзначаў пакору Хрыста, які мыў ногі сваім паслядоўнікам, і фанабэрыю папаў, якія даюць людзям свае ногі цалаваць як паганскія каралі. Прадмова Базыліка змяшчае рэзкую крытыку інстытута папства і ўхваленне мужнасці пакутнікаў. Асаблівае захапленне аўтара выклікаюць жанчыны сваёй адданасцю веры. Пэўную долю віны за праліццё крыві нявінных людзей ён ускладае і на свецкія ўлады: «Бачыла гэта высакародная карона англійская... Бачыла гэта моцнае каралеўства французскае».

Пачынаецца кніга з падрабязных гісторый Джона Уікліфа і Яна Гуса, іх паслядоўнікаў, адны з якіх былі пакараны смерцю, а іншых увязненых, спакутаваных прымусілі да адрачэння. Да гісторыі Яна Гуса далучаны яго лісты. У кнізе сярод пакутнікаў згадваюцца людзі розных сацыяльных слаёў: курфюрсты, людзі рыцарскага стану, архібіскупы і біскупы, міністры і пастары, гараджане. Даволі часта сустракаюцца імёны жанчын, пакараных за веру. Так, у 1490 г. у Ковентры «набожная і верная» жонка старасты Сміта з 6-цю іншымі вернікамі за тое, што «Святое Пісьмо ўласным языком чыталі», былі абвінавачаны і спалены ў лагу, які потым стаў звацца «ератычнай студняй»[8]. Сярод пакараных знаходзім вядомыя імёны — Яна Гуса, Ераніма Пражскага, Саванаролы,

7 Kamieniecki J. Szymon Budny — zapomniana postać polskiej reformacji. Wrocław, 2002. S. 137.

8 Historia o srogiem..., l. 19 v.

і імёны простых людзей, як, напрыклад, мастака Клаўдзіуса, які быў родам з Парыжа, але нейкі час жыў у Жэневе. Калі ён, натхнёны новай верай, вярнуўся ў Парыж і хацеў далучаць да Евангелля сваіх родных, то быў схоплены, абвінавачаны і спалены ў 1540 г.[9] Сустракаюцца ў кнізе і асобы, якіх умоўна можна аднесці да пакутнікаў за веру, як, напрыклад, нейкі дваранін Калінзіус, якому здрадзіла яго «цудная, але незвычайная» жонка. Ад гора ён «ўпаў у шаленства», прыйшоў у касцёл падчас імшы і рабіў там розныя непатрэбствы, за што быў схоплены і спалены ў 1535 г.[10] Сродкі пакарання смерцю былі жудаснымі — людзей жыўцом спальвалі на кастрах і закопвалі ў зямлю, тапілі, вешалі. Перад пакараннем здзекваліся, зневажалі іх чалавечую годнасць. Так, на аднаго з пакараных перад смерцю надзелі касцюм блазна, аднак іншыя вязні, аказваючы яму падтрымку, праводзілі яго спяваннем гімна[11]. Аўтар падкрэсліваў, што часцей за ўсё, калі людзі аказваліся перад выбарам — адрачэнне ад сваёй веры, ці смерць, яны выбіралі смерць. Шмат якія з іх, па словах аўтара, «не толькі аздобілі і надалі высакароднасці праўдзе Евангелля, але і праліццём крыві сваёй, як цырографам, пацвердзілі і замацавалі»[12].

У кнізе згадваюцца гістарычныя падзеі — Канстанцкі і Трыдэнцкі саборы, Аўгсбургскі мір 1555 г. у Германіі, рэлігійныя войны ў Францыі (сярод якіх — «вялікая і страшлівая» бітва 1562 г. у Васі, калі герцаг Гіз напаў на гугенотаў). У Англіі асабліва жорсткія рэпрэсіі супраць іншаверцаў былі падчас панавання каталічкі Марыі Цюдор «Крывавай». Аўтар прыводзіць імёны спаленых у Англіі пакутнікаў і адзначае, што праследаванні скончыліся ў 1558 г., калі на англійскі трон узышла каралева Елізавета I.

На жаль, у творы практычна адсутнічае апісанне рэалій рэлігійнага жыцця ў Рэчы Паспалітай. Ёсць кароткая згадка пра Петракоўскі сейм у Польшчы (верагодна, 1555 г.), на якім у прысутнасці караля Жыгімонта Аўгуста абмяркоўвалася пытанне аб адмене цэлібату для ксяндзоў і далучэнні шляхты да Рэфармацыі.

Амаль усе апісаныя ў кнізе трагічныя падзеі, звязаныя з ганеннямі іншаверцаў, вылучаюцца фактычнай дакладнасцю, з рэальнымі датамі, імёнамі і лічбамі пакараных. Можна часткова пагадзіцца з крытычнай ацэнкай мастацкіх якасцяў гэтага сапраўды эклектычнага твора, які

9 Там жа. L. 45.
10 Там жа. L. 46.
11 Там жа. L. 25.
12 Там жа. L. 32 v.

адзін з даследчыкаў назваў няўмелай механічнай склейкай[13], аднак гэтае ўнікальнае берасцейскае выданне ў пэўнай ступені перасцерагала грамадства ВКЛ і Польшчы ад праяваў рэлігійнай нецярпімасці, якая можа стаць прычынай грамадзянскай вайны. Між іншым, такой жа перасцярогай было і выданне ў Лоскай друкарні ў 1576 г. у перакладзе Сымона Буднага кнігі «Пра фурыі, або вар'яцтвы французскія» француза Франсуа Хотмана (выступаў пад псеўданімам Эрнст Варамунд Фрыз) пра падзеі Варфаламееўскай ночы ў Парыжы ў 1572 г.

Абвастрэнне палітычнай сітуацыі ў час бескаралеўя 1572—1573 гг., перспектыва ўзвядзення на каралеўскі трон Рэчы Паспалітай Генрыха Валуа, патрабавала далейшага заканадаўчага замацавання прававога статуса пратэстантаў. На канвакацыйным сейме 28 студзеня 1573 г. у Варшаве была прынята канфедэрацыя, якая гарантавала рэлігійную свабоду шляхецкаму саслоўю Рэчы Паспалітай. Варшаўская канфедэрацыя 1573 г. з'яўлялася пацверджаннем фактычнага стану рэчаў — рэлігійнай свабоды шляхты. Рэлігійная талерантнасць у Рэчы Паспалітай была фактам несумненным, нягледзячы на адступленні ў рэальнай палітыцы вярхоўнай улады, асабліва ў час наступу і перамогі Контррэфармацыі.

13 Grabowski T. Z dziejów literatury kalwinskiej w Polsce (155—1650). Kraków, 1906. S. 232.

Ильин А.Л., Игнатюк Е.А.

Библиотека и архив Дятловичского Спасо-Преображенского монастыря

В тяжёлые для православной церкви Речи Посполитой времена — в начале XVII века, когда большинство монастырей перешло в унию, некоторые православные магнаты стали основывать монастыри. Так, Константин Богданович Долмат-Цеперский (?—1623?) завещал средства для основания Дятловичского монастыря в Пинском уезде, управление которым он передал архимандриту Киево-Печерской лавры Елисею Плетенецкому (1554—1624).

Жизнь и деятельность мецената православной культуры Константина Долмата мало изучена. Можно отметить только статью белорусского исследователя Юрия Лаврика[1]. Известно, что Константин Долмат жертвовал большие деньги не только на строительство православных церквей и монастырей, но и на издание книг. Сейчас известны только две книги: «Беседы на Деяния св. Апостолов» Иоанна Златоуста (1624) и «Толкование на Апокалипсис» Андрея архиепископа Кесарийского (1625), изданных полностью на средства православного мецената. Константин Долмат спонсировал деятельность лаврского научно-литературного кружка, во главе которого стоял Елисей Плетенецкий — основатель и руководитель лаврской типографии. «Суммой пенязей

1 Лаўрык Ю. «На друкаванне кніг, царкве Божай патрэбных...» // Роднае слова. 2011. № 8. С. 81—84.

приложился» Долмат, и вообще, как говорил поэт и печатник Тарасий Земка (?—1632), «голосу типографии дал». Один из главных деятелей научно-литературного кружка, выдающийся писатель и историк Захария Копыстенский (?—1627) посвящал свои произведения роду Долматов.

Вообще, Дятловичский монастырь до второго раздела Речи Посполитой был приписан к Киево-Печерской Лавре (поэтому назывался ещё Новопечерским), что имело и свои отрицательные стороны: богатейшая полесская обитель (свыше тысячи крепостных) не смогла за 230 лет своего существования построить ни одного каменного монастырского здания. Наверно, большая часть огромных монастырских доходов уходила в распоряжение лавры, а позднее Минской епархии.

Естественно, что монастырь в начальный период возглавляли образованные лаврские монахи, окончившие Киево-Могилянскую коллегию, которая была создана митрополитом Петром Могилой в 1632 г. по образцу иезуитских школ, и всегда несла печать западного влияния. Первым настоятелем Дятловичского монастыря, как уже говорилось, был выдающийся церковный и культурный деятель Елисей Плетенецкий. Но и среди последующих игуменов монастыря видим известных церковных деятелей: архимандрит Василий Копыстенский (?—?); мыслитель, епископ Игнатий Оксенович-Старушич (?—1650); историк, философ и богослов Иннокентий Гизель (около 1600—1683); епископ Феодосий Василевич (?-1678); писатель и богослов, архиепископ Лазарь Баранович (1616—1693); митрополит Иустин Базилевич (?—1709); епископ Серапион Полховский (?—1704); профессор философии и риторики Силуан Озерский (?—?); архимандрит Иннокентий Жданович (?—1731); архимандрит Варнава Старжицкий (?—1742); переводчик Гедеон Онискевич (1696—1747); архимандриты Мелентий Бувайло-Лесницкий (?—1792) и Киприан Островский (около 1753—1812); архиепископ Варлаам Шишацкий (1750—1820); сочинитель гимнов, архимандрит Маркиан (1776—1836) и др. Благодаря духовному влиянию лавры Дятловичский монастырь являлся значительным культурным центром Полесья.

При монастыре была большая библиотека богослужебной и религиозной литературы. Можно предположить, что первой книгой библиотеки было Евангелие Петра Мстиславца, изданное в 1575 г. в виленской типографии братьев Мамоничей, и подаренное монастырю его основателем Константином Долматом, так как в Российской государственной библиотеке хранится точно такое же Евангелие, подаренное меценатом

другой обители, основанной им же в Слуцком уезде — Цепрскому монастырю.

Из описи имущества Дятловичского монастыря 1765 г. видно, что в его библиотеке было 82 книги, из них — 44 изданы в типографии Киево-Печерской Лавры (почти 54%). Оставшиеся 38 книг, можно предположить, были изданы в Москве, в Вильне и т.д. Интересно, что в книжном собрании, близкого и по месту расположения, и по времени основания, православного монастыря — Пинского Богоявленского — было в 1757 г. только 68 книг. Думается, что похожая по содержанию библиотека была и в Дятловичском монастыре. Украинский историк Юрий Мицик так охарактеризовал ту пинскую библиотеку: «Следует сказать, что набор книг, ограниченный в основном потребностями богослужения, дополнительно можно отметить разве что выдающееся богословское произведение архимандрита Киево-Печерской Лавры Иннокентия Гизеля «Мир с Богом человеку» (К., 1669 ; 2-е изд. 1671), которое было осуждено в 1690 г. московским патриархом Иоакимом»[2]. Можно предположить, что данная «еретическая» книга была когда-то и в книжном собрании Дятловичского монастыря, так как её автор был одно время и его настоятелем. Отметим, что Иннокентий Гизель написал знаменитое историческое сочинение «Синопсис», с которого фактически начинается российская историография.

В Национальном историческом архиве хранится инвентарное описание имущества Дятловичского монастыря[3], составленное в 1837 г., когда его новый настоятель, архимандрит Палладий принимал обитель. В нём содержится и опись монастырской библиотеки, состоявшей из 199 книг, причём Евангелия записаны отдельно. Анализ документов библиотеки позволит сделать некоторые выводы о духовной жизни насельников обители, о культурных влияниях на них и др. Поэтому приведём полное её описание.

2 Мицик Ю. Albaruthenica: студії з історії Білорусі. Київ, 2009. С. 265.

3 Национальный исторический архив Беларуси в Минске (НИАБМ). Ф. 136. Оп. 1. Д. 12538. Л. 28—29, 37—40.

Евангелия

№	Какие именно вещи?	Число вещей	Где что девалось
62	Евангелие в лист Киевской печати 1712 года, оправленное в кофейную адамашку, на верхней доске пять серебряных чеканных бляшек, в коих гладкая средина с позолотою и с рисунком, на средней воскресение Христовое, а на прочих нарисованы четыре Евангелиста; на исподней же доске пять серебряных штучек без позолоты, серебро весом семнадцати лотов пробы восьмой	1	
63	Евангелие в большой лист Московской печати 1748 года, обложенное жёлтою чеканною медью, верхняя доска позолоченна с чеканным посреди Спасителем и предстоящими и с четырьма Евангелистами, а исподняя посеребряная	1	
64	Евангелие листовое в коже Киевской печати 1746 года, на верхней доске серебряные штучки весом 1 лот с половиною пробы шестой	1	
65	Евангелие в малый лист 1575 года в пестром плисе, на верхней доске бляшка серебряная с рисунком Богоматери с младенцем, весом один лот, и восемь бляшек медных побеленных и на исподней доске медная побеленная	1	Плис на оном стал подран
66	Евангелие листовое Киевской печати 1746 года в красном бархате, на нём серебряных сверху бляшек пять: на средней распятие Христово с двумя предстоящими, а на прочих нарисованы четыре Евангелиста, кругом по берегам обложено чеканною серебряною бляшкою и сверх того две серебряные звездочки, все сии штучки позолочены, на исподней доске бляшек серебряных пять и с коих средняя позолочена и с рисунком Архистратига Михаила и две защепки серебряные, всего серебра в нём один фунт и двенадцать лотов пробы десятой	1	Бархат на оном ветхий требует перемен

67	Евангелие листовое Киевской печати 1746 года в зеленой разводной парче на верхней доске серебряных позолоченых бляшек пять: на средней рисунок распятия Христова с четырьма предстоящими, а на прочих четырёх нарисованы Евангелисты, оная доска кругом обложена узкою серебряною с позолотою чеканною бляшкою; а на исподней посредине бляшка серебряная, позолоченная с променами и рисунком Киевопечерской Богоматери, коей предстоят преподобный Антоний и Феодосий и четыре серебряные пукли соединенные с трёх сторон чеканною серебряною обкладкою на корешке четыре серебряные чеканные бляшки и две защепки серебряные, все сие штучки позолочены, весом один фунт двадцать девять лотов, серебро пробы шестой	1	Парча обветшала. Защепка одна оторвана, вместо железных гвоздей, которыми прибиты сребряные штучки, нужны сребряные штифты для приличия
68	Евангелие в большой лист Виленской печати 1644 года, обложено голубою цельною материю. На верхней доске посредине серебряная бляшка с рисунком Преображения Господня; кругом оной два малые серебряные Ангелы и шесть серебряных Звёздочек, сверх того по рогам четыре серебряные бляшки с рисунком Евангелистов, кои бляшки соединены на берегах чеканною обкладкою серебряною; на исподней четыре серебряные пукли и по средине бляшка серебряная с рисунком Покрова Богоматери и две защепки серебряные, все сие штучки позолочены, весом один фунт и двадцать лотов серебра пробы восьмой	1	
69	Евангелие страстное в лист без года на простой бумаге в корешке	1	

Книги молитвословия

№	Какие именно вещи	Год печати	В какой оправе	Число вещей
179	Служебники два в лист Киевской печати	1735 и 1740	в коже	2
180	Служебники три в лист Киевской печати два без года, а третий	1689	в коже	3

181	Служебник в четверть Киевской печати	1737	коже	1
182	Служебник в 8-ху Московской печати	1795	коже	1
183	Апостол в лист Киевской печати	1766	коже	1
184	Часословов два в лист Киевской печати, один без года, другой —	1742	коже	2
185	Псалтыри в лист две Киевской печати	1766 1755	коже	2
186	Октоих в лист Киевской печати ветхий	1739	коже	1
187	Октоих в 8-ху четырёх последних гласов Московской печати печати	без года	коже	1
188	Шестидневен в четверть Москов. печати	1762	коже	1
189	Триоди две постные Киевской печати, одна без года, а другая	1743	коже	2
190	Триоди цветные две в лист Московской печати, одна без года, а другая	1747	коже	2
191	Миней на Октябрь две Москов. печати	1704 и 1724	коже	2
192	Миней на Сентябрь две Московской печати, обе	1724	коже	2
193	Миней на Ноябрь две Москов. печати	1705 и 1724	коже	2
194	Миней на Декабрь Москов. печати две, одна без года, а другая	1724	коже	2
195	Миней на Генварь Москов. печати две	1705 и 1724	коже	2
196	Миней на Февраль Москов. печати две	1705 и 1724	коже	2
197	Миней на Март Москов. печати две	1705 и 1724	коже	2
198	Миней на Апрель Москов. печати две	1705 и 1724	коже	2
199	Миней на Май Москов. печати две	1705 и 1724	коже	2
200	Миней на Июнь Москов. печати две	1705 и 1724	коже	2
201	Миней на Июль Москов. печати две	1705 и 1724	коже	2
202	Миней на Август Москов. печати две	1705 и 1724	коже	2

203	Общая Минея Москов. печати без года	—	коже	1
204	Службы преподобным Печерским в лист Киевской печати	1763	коже	1
205	Ирмолаев в четверть Киев. печати два, один без года, а другой —	1819	в коже	2
206	Службы на каждый 1-х Седмице великого поста в 3-х частях в четверть Москов. печати	1811	в коже	3
207	Службы на каждый день страстных Седмице в 3-х частях в четверть Москов. печати	1811	коже	3
208	Повечерников в четверть Киев. печати три	без года	коже	3
209	Акафисты с канонами в четверть Киевск. печати два	1786	коже	2
210	Последование на Пасху в трех экземплярах в 8-ху Киев. печати без года	—	коже	3
211	Требник в лист Петра Могилы Киев. печати без года	—	коже	1
212	Требник в четверть Киев. печати два, один без года, а другой —	1736	коже	2
213	Требник в 8-ху Москов. печати	1795	коже	1
214	Устав церковный в лист Москов. печати	1773	коже	1
215	Поучения на воскрес. и праздничные дни Киевской печати	1777	коже	1
216	Нотное придворное пение Литургии Златоуста: Петербург. печати	1815	в бумаге	1
217	[Ф. Львов] Круг простого пения церковного Санкт-петер. печати в четверть	1830	тетрадях	1
218	Последование молеб. пение в четверть Киев. печати	1786	коже	1
219	Чин молебный в четверть на Новолетие в 1 день Генваря Киев. печати без года	—	в коже	1
220	Служба Св. Димитрию Ростов. в четверть Москов. печати	1758	бумаге коже	1
221	Служба благодарственная о победе под Полтавою Киев. печати	1709	корешке	1
222	Акафист Вел. Варваре в четверть Киев. печати	1747	коже	1

223	Благодарственное моление в день возшествия на престол и Коронации в 4-х книжицах в четверть Москов. печати	1797	бумаге	4
224	Чин священного служения в большом Успенском Соборе в четверть Мос. печати	1795	бумаге	1
225	Панихидных реэстров Государ. Фамилии в 8-ху два Москов. печати	1813 1826	бумаге	2
226	Благодар. моления о избавлении России от нашествия Галлов в четверть одна Москов., а другая Санктпетер. печати	1816 1826	бумаге	2
227	Последование благодарственное на испровержение крамол, в чет.[верть] Моск. печати	1826	бумаге	1

Книги разные в лист

228	Прологов два Москов. печати	1685 и 1702	коже	2
229	Жития Св. Отцов в четырех томах Киевской печати на весь год	1764	коже	4
230	Ефрема Сирина две книги Москов. печати	1701 и 1819	коже	2
231	Патерик Печерский Киев. печати	1760	в коже	1
232	Поучения Кирилла Иерусалимского Москов. печати	1772	коже	1
233	Краткие поучения Москов. печати	1795	коже	1
234	Слова избранные из поучений Иоанна Златоустого Москов. печати	1792	коже	1
235	Слова и беседы Иоанна Златоустого Москов. печати	1791	коже	1
236	Беседы Иоанна Златоустого о покаянии Москов. печати	1779	в коже	1
237	Беседы Иоанна Златоустого на Бытие част. 2 Москов. печати без года	—	коже	1
238	Лествица возводящая на небо Москов. печати	1785	коже	1
239	Ответ Преосв. Никифора на вопросы Старообрядцев Москов. печати	1813	кореш-ке	1

240	Беседы Иоанна Златоустого на послание к Коринфенянам Москов. печати	1806	коже	1
241	Амвросия Медиоланского о должностях книга Москов. печати	1776	коже	1
242	Богоугодных трудов Василия В. книга 2 Москов. печати без года		коже	1
243	Устав Новогородского Юрьева Монастыря Москов. печати	1832	коже	1
244	Толкование на Соборные послания Москов. печати	1794	коже	1

Книги в четверть

245	Поучительные слова Григория Назианзина часть 1-я Москов. печати	1820	коже	1
246	Добролюбие от Писаний Св. Отцов Москов. печати	1822	коже	1
247	Толкование на Литургию в 3-х книгах Москов. печати одна — а две —	 1807 1816	коже	3
248	Толкование на Псалтырь в 2-х частях Москов. печати	1806	коже	2
249	Георгия Кедрина история Н. Завета Москов. печати	1820	коже	1
250	Толкование на Собор. послания Санктпет. печати	1815	корешке	1
251	Толкование Иринея Архиеп. на двенадцать пророков в 6-ти книгах Санктпет. Печати а) — в) — г) — д) — е) —	 1804 1805 1806 1809 1807	коже	6
252	Толкование на Пророка Даниила Москов. печати часть седьмая	1816	в коже	1
253	Послание Апост. Павла к Римлянам с толкованием Москов. печати	1815	бумаге	1
254	Слова Макария Египетского Санктпетер. печати	1781	коже	1

255	Наставление о должности Христианина Москов. печати	1795	коже	1
256	Библия в 8-ху Вет. и Нового Завета Москов. печати в 4-х томах	1806	коже	4

В осьмуху

257	Христианские Богословия Иеромонаха Ювеналия Москов. печати	1806	коже	1
258	Толкование Воскресных Евангелий в двух томах Москов. печати	1819	коже	2
259	Толкование Воскресных Апостолов в двух томах Москов. печати	1819	коже	1
260	Сокровище сладчайших христианий Москов. печати	1819	коже	1
261	Беседа Василия В[еликого] на шестидневные Санктпетер. печати	1827	коже	1
262	Нравственные слова Василия В. Санктпетер. печати	1824	коже	1
263	Беседы Василия В. на разные материи Санктпетер. печати	1824	коже	1
264	Толкование Евангелий на Господские и Богородничные праздники Санктп. печати	1824	коже	1
265	Беседы Василия Вел. на псалмы Санктпетер. печати	1825	коже	1
266	[Амвросий (Орнатский)] История Российской Иерархии в семи книгах разных годов Москов. печати	—	коже	7
267	Беседы Митрополита Михаила в девяти книгах Санктпет. печати разных годов	—	корешке	9
268	Собрание поучительных слов Митрополита Амвросия в пяти книгах Московской печати	1826	корешке	5
269	Избранные сочинения Киприана Епископа Карфагенского Санктп. печати	1803	В коже	1
270	Изъяснения воскресных и праздничных Евангелий Санктпет. печати	1801	корешке	1
271	Наставление правильно состязаться с раскольниками Санктпет. печати	1826	корешке	1

272	Беседы на пятую, шестую и седьмую главы Евангелия Матвея Санктп. печати	1827	корешке	1
273	Слова Макария Египетского в двух книгах Санктпет. печати	1817	корешке	2
274	Доклад Комитета о усовершенствовании в Д.[уховных] училищах Санктп. печати	1809	корешке	1
275	Златое сочинение Самуила Марокского Раввина Иудейского Санктп. печати	1827	корешке	1
276	Оглавление Законам Грекороссийской Церкви Санктп. печати	1827 и 1828	корешке	2
277	Св. Максима о любви Санктп. печати	1817	бумаге	1
278	[И. Кутелов] Опыт краткого исторического повествования о древностях Христианских Москов. печати	1814	бумаге	1
279	Исторический разсуждения о членах Грекороссийской Церкви Москов. печати	1817	бумаге	1
280	Собрание поучений Санктпетербургской Академии Студентов Москов. печати	1819	бумаге	1
281	[Филарет (Дроздов)] Разговоры между испытующим и уверенным о православии Санктп. печати	1815	корешке	1
282	Иоанна Ксифилина и Василия Вел. поучения Москов. печати	1835	бумаге корешке	1
283	[Филарет (Дроздов)] Беседы к глаголемому старообрядцу Москов. печати	1835	бумаге	1
284	Чин действия Священнейшего Коронования Императора Николая Павловича Москов. печати	1826	бумаге	1
285	Инструкция благочинному Монастырей Санктпетер. печати	1828	бумаге	1
286	Устав общежительного Монастыря Коневской обители в 3-х книгах Санктп. печати	1824	бумаге	3
287	[Филарет (Данилевский)] Поучение к новопостриженному Монаху в двух книгах Санктп. печати	1824	в бумаге	2
288	Полезные наставления иноку в начале его подвигов в двух книгах Санктп. печати	1822	бумаге	2
289	[Д. Соснин] О нетлении Святых мощей в двух книгах Санктпет. печати	1832	бумаге	2

290	[Филарет (Дроздов)] Сказание и обращение о открытии мощей Святителя Митрофана [Воронежского] Санктпет. печати	1832	бумаге	1
291	[Григорий (Постников)] Слово при открытии мощей Святителя Митрофана [Воронежского] Санктпетер печати	1832	бумаге	1
292	[Д. Соснин] О Святых чудотворных иконах церкви Христианской Санктпет. печати	1833	в бумаге	1

Если взглянуть на вышеприведённое описание библиотеки, то удивляет: во-первых, малое количество книг, изданных до XVIII в. Это можно объяснить следующим фактом: в 1718 г. при загадочных обстоятельствах сгорела полностью богатая библиотека Киево-Печерской Лавры. Её архимандрит Иоанникий Сенютович начал собирать новую монастырскую библиотеку. «К библиотеке были присоединены книжные собрания приписанных к Лавре монастырей, церквей и скитов (...)»[4]. Очевидно, что практически вся библиотека Дятловичского монастыря была тогда перевезена в Киев, оставили только пару десятков книг, необходимых для богослужения, в первую очередь Евангелие Петра Мстиславца, подаренное основателем монастыря Константином Долматом. В 1837 г. в монастырской библиотеке было всего 19 богослужебных книг, изданных до 1718 г.

После лаврского пожара библиотека Дятловичского монастыря пополнялась книгами, изданными в Киево-Печерской Лавре и в Московской синодальной типографии. В XIX в. в основном стали поступать книги, изданные в Санкт-Петербурге.

Проанализируем состав монастырской библиотеки, состоявшей в 1837 г. из 199 томов. В Москве было издано 108 книг (54,2%), в Санкт-Петербурге — 50 (25,2%), в Киеве — 37 (18,6%), в Вильне — 2 (1%), без указания места — 2 (1%). Тогда киевские книги в монастырском собрании составляли всего 18,6 %, что в процентном отношении в три раза меньше по сравнению с 1765 г. А это показывает, что после присоединения Полесья к Российской империи и переподчинения монастыря минскому епископу киевское влияние на обитель уменьшалось с каждым годом. Историю Дятловичского монастыря и его библиотеки разделим на три периода:

4 Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів, 2003. С. 157.

1. С 20-х годов XVII века до 1689 г., когда Киевская митрополия подчинялась ещё константинопольскому патриарху (книги обители дарили, а также они поступали из типографии Киево-Печерской Лавры);

2. 1690—1792 гг., когда Киевская митрополия подчинялась уже московскому патриарху, а потом Священному Синоду Русской православной церкви, хотя само Полесье принадлежало Речи Посполитой (книги поступали через Киев из лаврской и московской типографий);

3. 1793—1837 гг., когда Полесье находилось в составе Российской империи (книги поступали из столиц только через Минскую духовную консисторию).

В первый период было издано 7 библиотечных книг (3,5%), во второй — 64 (32,2%), в третий — 94 (47,2%), а без указания года — 34 (17,1%).

Вызывает интерес наличие в библиотеке книги «Служба благодарственная о победе под Полтавою» (1709 г.), что, на наш взгляд, означает, что в начале XVIII века православные монахи и церковнослужители Речи Посполитой себя фактически считали подданными Московского государства и проводили соответствующую идеологическую обработку местного населения.

Предшественник настоятеля Палладия, архимандрит Маркиан, наверно, умер в 1836 г., так как в архивных документах встречаются сведения, что в этот год были проданы его вещи и книги, а вырученные деньги 113 рублей хранятся в монастырском казнохранилище. Недавно в архиве нами была найдена книжная опись[5], датированная 14 августа 1836 г., явно библиотеки какого-то учебного заведения, так как в ней много различных учебников. Известно, что в XVIII в. при монастыре существовала школа, готовившая своих учеников для поступления в Киево-Могилянскую академию. В монастырской школе изучали русскую (церковно-славянскую) и латинскую грамоту, арифметику. Однако набор книг второй библиотеки более соответствует программе духовной семинарии. Похоже, что эта библиотека хранилась отдельно от монастырской, вероятно, в личных покоях игумена Маркиана, которую, наверно, и продали вместе с его личными вещами (неслучайно проставлена цена каждой книги). Поэтому этих книг нет в описи монастырской библиотеки за 1837 г.

---

5 НИАБМ. Ф. 136. Оп. 1. Д. 11687. Л. 14-15.

№	Книги	Год издания	Переплет	Цена оных серебром	
				Руб.	Коп.
1	Библия в лист Ветхого и Нового завета	1802	в коже	10	«
2	Патерик в лист	1806	в коже	«	50
3	Беседы Иоанна Златоуста на деяния Св. Апостолов на славянском языке	1768	в коже	«	75
4	Рукописная книга разсуждение о слове Петра Апостола	1712	в коже	«	25
	В большой четверти				
5	Слова Макария Египетского	1781	в коже	«	15
6	[Ж. де Вильтьери] Христианин пришелец земной	1771	в коже	«	30
7	[И. Арндт] Изследование Христианства	1790	в корешку	«	25
8	О должностях Пресвитеров [приходских]	1779	в коже	«	20
9	Краткое руководство к чтению Библии	1781	в коже	«	40
10	Служба Дмитрию Ростовскому	1759	в корешку	«	10
11	Требник	1805	в коже	1	«
12	Лексикон Греческий	1811	в коже	2	25
13	Латинский Лексикон Геснеров	1796	в коже	2	25
	В четверть				
14	Universae phraseologie latinae corpus	[1756]	в коже	1	«
15	Краткая всеобщая История	1769	в коже	«	25
16	Elementa oratoria	1807	в корешку	«	20
17	Christianae orthodoxae Theologiae Theophane Prokopowicz	1792	в коже	«	35
18	Греческая Грамматика	1788	в корешку	«	15
19	Elementa Philosophiae	1791	в коже	«	20
20	Christianae Orthodoxae Theologiae	1784	в коже	«	30
21	[Фома Кемпийский] О подражании Иисусу Христу	1799	в коже	«	15
22	[Ф. Прокопович] Разсуждение о Соломоновой книге [, нарицаемой] песни песней	1774	в бумаге	«	5
23	[Ф. Прокопович] Разсуждение о безбожии	1774	в бумаге	«	5
24	[*Михаил Ломоносов*] Краткое руководство к красноречию	1797	в корешку	«	10

25	Православное учение и Христианское Богословие	1730	в корешку	«	15
26	[*Н. Курганов*] Универсальная Арифметика	1787	в коже	«	15
27	[*Х. Баумейстер*] Нравоучительная Философия	1788	в коже	«	17,5
28	[*Ш. Дреленкур*] Сокровище сладчайших утешений против ужасов смерти	1819	в коже	«	25
29	[*М. Симигиновский*] Грамматика Польская	1791	в корешку	«	7,5
30	[*Пётр Могила, митр.*] Православное исповедание [*кафолической и апостольской церкви восточной*]	1830	в корешку	«	30
31	Созерцание превосходнейших писателей Латинского языка [*в златом, сребреном, медном и железном веке процветавших / Для пользы учащогося юношества сокращенно представленное Оллаем Боррихием*]	1783	в корешку	«	6
32	Руководство к физике [*, сочинённое Петром Гиларовским учителем Матемитики и Физики в учительской гимназии, Физики в обществе благородных девиц, Российского слога и Латинского языка в благородном Пажеском корпусе*]	1793	в корешку	«	16
33	Христиана Бауместера Логика	1787	в коже	«	10
34	Христиана Бауместера Метафизика	1789	в коже	«	17,5
35	Поучительное Слово Преосвященного Платона разных годов книг одиннадцать		в коже	2	75
	в Осьмуху				
36	Centum quatuor historiae Sacrae	1807	в корешку	«	17,5
37	Syntaxis latina	1780	в корешку	«	10
38	Ответ о совершенстве	1805	в бумаге	«	7,5
39	Initia Rhetorica	1770	в корешку	«	7,5
40	[*Крафт Г.В.*] Краткое начертание физики	1787	в корешку	«	5

В одном архивном документе[6] встречается сообщение, что в 1793 г. 19-летний священнический сын Иоанн Сулковский обучался в Пинской семинарии. Краевед Руф Игнатьев писал, что при Пинском Богоявленском монастыре существовало тогда училище, которое «при открытии Минской епархии в 1794 г. было обращено в духовную семинарию»[7]. Анализ учебников вышеприведённого книжного собрания говорит о том, что это, похоже, — библиотека Пинской духовной семинарии. Учебное заведение, наверно, располагалось в Богоявленском монастыре. Можно предположить следующее: когда в 1799 г. сгорел этот монастырь, его монахи при переселении в Дятловичскую обитель забрали с собой и библиотеку семинарии, которую кратко охарактеризуем.

Во второй половине XVIII в. философия в Киево-Могилянской академии преподавалась по системе немецкого философа Христофора Вольфа (1679—1754) и его ученика Христиана Баумейстера (1709—1785): «(...) в Академии вводится с 1752 г. учебник последователя Лейбница и Вольфа кенигсбергского учёного Христиана Баумейстера «Элементы философии», который представлял собой антитезис схоластическому аристотелизму»[8]. И в библиотечной описи находим указанную книгу на латинском языке «Elementa Philosophiae», а также три учебника Баумейстера, в том числе «Нравоучительная Философия» (последние три книги изданы в знаменитой московской типографии масона Николая Новикова). В Киево-Могилянской академии богословие изучалось по учебнику «Christianae orthodoxae Theologiae in Academia Kiowiensi a Theophane Prokopowicz eivsdem Academiae rectore, postea archiepiskopo Novogrodensi adornatae et propositae», а риторика — по «Краткому руководству к красноречию» Михаила Ломоносова. Эти же учебники были и в вышеприведённой семинарской библиотеке. Изучали физику в семинарии по учебникам П. Гиларовского и Г. Крафта, а арифметику — по учебнику Николая Курганова (1725—1796), который тогда вытеснил знаменитую арифметику Магницкого.

Всеобщую историю пинские семинаристы изучали по книге Иеронима Фрейера (1675—1747) «Введение в историю», которую московский профессор Харитон Чеботарёв (1746—1815) перевёл, изменил авторское название и дополнил её «Кратким российским летописцем» Михаила

---

6 НИАБМ. Ф. 136. Оп. 1. Д. 429. Л. 3.

7 Памятная книжка Минской губернии на 1878 год. Минск, 1878. С. 12.

8 Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії. / З. І. Хижняк, В. К Маньківський. Київ, 2003. С. 85.

Ломоносова, что позволило по новому учебнику изучать и русскую историю.

Большое внимание уделялось изучению языков, особенно латинского и греческого. Латынь в XVIII веке была языком науки. Например, философия преподавалась тогда исключительно на латыни. Семинаристы знакомились на языке оригинала с произведениями Горация, Овидия, Вергилия, Цицерона, Юлия Цезаря, Сенеки, Тацита, Плутарха, и др., а также с латиноязычной поэзией эпох Возрождения и Барокко. Книга «Созерцание превосходнейших писателей Латинского языка» содержит не только произведения латинских авторов, но и сделанные её переводчиком Гавриилом Данковым библиографические указания на лучшие издания произведений, а также на имевшиеся тогда и подготовленные к печати русские переводы.

Греческий язык является ключом к изучению богословских христианских источников, к овладению греко-византийским культурным наследием. Основным учебником в XVIII веке была «Греческая грамматика», составленная по инициативе епископа Афанасия (в миру — Алексей Иванов, 1746—1805).

Польский язык как государственный изучался по учебнику преподавателя Киево-Могилянской академии Максима Симигиновского (1758—?). Обычно в духовных семинариях изучали ещё немецкий, французский и древнееврейский языки. Думается, за 40 лет учебники по этим языкам просто не сохранились. Интересно, что среди авторов книг находим не только православных, но и протестантов, и католиков, что говорит о значительном западном влиянии на учебный процесс в семинарии.

Можно предположить, что Пинская духовная семинария было открыта где-то в конце 80-х годов XVIII века, а закрыта приблизительно в 1798 г., когда российский император Павел I сократил число духовных учебных заведений. Её библиотека, наверняка, использовалась потом и в Дятловицком монастыре, в котором в первой половине XIX в. работала начальная школа (училище) для сельских детей.

Отметим также, что в 1837 г. в обители хранился и немаленький архив, в котором было 1067 разных документов и бумаг в 17 связках. Основное содержание этих документов — подтверждение прав Дятловичского монастыря на различные земельные угодья. Вообще, приведённые описания библиотек Дятловичского монастыря требуют более глубокого изучения со стороны различных специалистов.

Ильин А.Л.

Библиотека пинского протоиерея Иоанна Марковского

Вопрос о частных библиотеках пинских жителей первой половины XIX века не изучался. Можно с уверенностью сказать, что небольшие библиотечки имели православные и католические священники, учителя гимназии, некоторые чиновники, богатые купцы и т.д. Большую библиотеку имел историк, ксёндз Антони Мошинский. Русский писатель Николай Лесков, посетивший его в 1862 году, отмечал, что в собрании пинского историка-краеведа были 24 старинные рукописи, а также много редких книг.

Интересна библиотека настоятеля Пинской соборной Фёдоровской церкви, протоиерея Иоанна Марковского (1800?—1854), позволяющая судить о духовных интересах и служебных потребностях тогдашних образованных православных священников. О священнике известно очень мало. Иоанн Марковский закончил полный курс духовной семинарии, что было в начале XIX в. большой редкостью среди полесских православных священников. Поэтому молодого иерея в конце 20-х годов назначили настоятелем Пинской соборной Фёдоровской церкви. В 1824 г. настоятелем прихода был ещё его тесть Максим Загоровский. 6 сентября 1829 г. по предложению епископа Минского Анатолия отец Иоанн был назначен членом Пинского духовного правления. Он и его жена Александра Максимовна имели сына Михаила и пять дочерей: Анну, Елену, Олимпиаду, Елизавету и Дарью.

Книжное собрание отца Иоанна Марковского состояло из религиозной и богослужебной литературы (66,7%), книг по церковной и библейской истории (10%), а также по гражданской истории (20%) и всего одной художественной книги. Библиотеки настоятелей православных церквей, понятно, обслуживали в основном литургические потребности, кроме того, учитывали и потребности учебного процесса в школах, училищах, гимназиях, в которых церковнослужители преподавали Закон Божий, а иногда и общеобразовательные дисциплины. Очевидно, на формирование библиотек оказывали влияние духовные интересы и вкусы их владельцев.

После смерти Иоанна Марковского священник Пинского собора Фёдор Рубанович составил опись имущества протоиерея, которая содержала и список книг[1] его библиотеки:

1. Библия в большую осьмуху.
2. Новый завет на Славянском языке.
3. Молитвослов.
4. Требник.
5. Беседы о сп. [*асительных*] Таинствах [*Московской духовной академии ректора, богословия профессора, архимандрита Евсевия. 1846?*].
6. Три разговора Священника с прихожанами [*об истинном пути к спасению. 1844?*].
7. [*Муравьёв А.Н.*] История Российской Церкви. [*1838*].
8. [*Скворцов И.М.*] Записки по Церковному Законоведению. [*1848*].
9. [*Дебольский Г.С.*] Дни Богослужения [*православной кафолической восточной церкви. 1840.*].
10. [*Евсевий еп. Винницкий*] Утешение в скорби и болезни. [*1849*].
11. Псалтырь на Российском языке.
12. [*Дебольский Г.С.*] Попечение Православной Церкви о спасении мира. [*1843*].
13. [*Амфитеатров Я.К.*] Беседы об отношении Церкви к Христианам. [*1847*].
14. [*Норова С.М.*] Благоговейные Христианские размышления. [*1847*].
15. [*Капфиг Ж.Б.*] История Иудеев [*со времени упадка племени Маккавеев до наших дней. Пер. с нем. 1846.*].
16. [*Депинг Ж.*] История Евреев [*в средних веках, от шестого до шестнадцатого века. Ч. 1-2. 1847-1848*].

1 Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). Ф. 136. Оп. 1. Д. 25704. Л. 10, 11.

17. [*Эристов Д.А.*] Словарь Исторический о Святых, прославленных в Российской Церкви, [*и о некоторых подвижниках благочестия, месточтимых. 1836.*].

18. Катехизические беседы [*говоренные в Екатериногофской церкви св. великомученицы Екатерины священником Иоанном Яхонтовым. 1849?*].

19. Переписка Пап с Российскими Государями в XVI веке [*найденная между рукописями в Римской Барбериниевой библиотеке. С предисл. протоиерея Иоанна Григоровича. 1834.*].

20. Библейская история Филарета. [*Митр. Филарет (Дроздов). Начертания церковно-библейской истории в пользу духовного юношества. 1849?*].

21. Краткое толкование на Литургию [*из церковных писателей, извлечённое протоиереем Иаковом Воскресенским. 1838.*].

22. [*Муравьёв А.Н.*] Письма о Богослужении Восточной Кафолической Церкви. [*1844?*].

23. [*Фийель-Петиньи К.*] Путешествие с детьми на Св. земле. [*Пер. с фр. 1847.*].

24. Воскресное чтение. [*Журнал, издаваемый при Киевской духовной академии с 1837 г.*].

26. Начертание Русской истории [*для средних учебных заведений.*] Устрялова.

27. Басни и сказки Хемницера. [*1838?*].

28. Наставление, как должно подавать пособие больным до прибытия врача [*составленное доктором медицины Александром Никитиным. 1846.*].

29. [*Сумароков П.И.*] Обозрение Царствования и свойств Екатерины Великой. [*1832*].

30. [*Бантыш-Каменский Д.Н. или Маркевич Н.А.*] История Малороссии. [*1830 или 1842*].

Если проанализировать состав библиотеки протоиерея Марковского, то можно сделать вывод о том, что её владелец был образованным и рациональным человеком. В его библиотеке были практически все книги, необходимые для проведения богослужений и уроков Закона Божиего в дворянском училище, чтения проповедей, ведения миссионерской работы среди евреев и католиков, для углубления знаний по истории России и Малороссии и т.д. В библиотеке было только одно художественное произведение — книга «Басни и сказки» Ивана Хемницера (1745—1784). Его басни обладали той доходчивостью и художественной выразительностью, которые обеспечили им широкую популярность у

современников и в первой половине XIX века. Басни Хемницера тогда многократно переиздавались: до середины XIX века вышло 35 изданий. Наличие этого сборника в книжном собрании Марковского, наверно, было не случайным: священник использовал поучительные басни для цитирования выдержек из них в своих проповедях. Некоторую загадку представляет наличие «Истории Малороссии» и книг, связанных с Киевской духовной академией. Это можно объяснить тем, что Иоанн Марковский был, по-видимому, родом из Украины и закончил Киевскую духовную семинарию. В его библиотеке были книги преподавателей философии и богословия Киевской духовной академии: Ивана Михайловича Скворцова (1795—1863) и Якова Космича Амфитеатрова (1802—1848). Профессор Скворцов в 1817—1819 годах был преподавателем Киевской духовной семинарии, когда там мог учиться Иоанн Марковский, который в знак признательности мог купить книги своего учителя и его соратника. Кстати, оба профессора были одними из основателей журнала «Воскресное чтение», издаваемого Киевской духовной академией, экземпляры которого также находились в библиотеке протоиерея. Возможно, пинский священник даже писал заметки в этот журнал, но эту гипотезу надо ещё проверять.

Отметим, что Иоанн Марковский был человеком довольно зажиточным: благочинным, настоятелем Пинского собора и законоучителем дворянского уездного училища (в хозяйстве у него было две лошади, пара волов, две коровы с двумя телятами, десять овец, пять свиней). Конечно, рядовой сельский священник с довольно низким доходом мог позволить себе лишь небольшую библиотечку с несколькими богослужебными книгами.

Какова судьба библиотеки Иоанна Марковского? После смерти протоиерея в Пинске жили две его юные дочери: Анна Ивановна Марковская (1835—?) и Олимпиада Ивановна Марковская (1840—?). Вероятно, библиотека по наследству перешла к ним. 19 мая 1859 г. сёстры Марковские открыли частную одноклассную девичью школу. Они имели только домашнее образование и сами вели уроки. Очевидно, их учил отец и дал им довольно приличное образование.

В 1889 г. частное училище сестёр Марковских прекратило своё существование. Похоже, что девиц-учительниц уже не было тогда в живых.

История большинства частных библиотек свидетельствует о том, что после смерти владельцев их книжные собрания чаще всего распыляются. Такая же печальная судьба постигла, наверно, и библиотеку пинского протоиерея Иоанна Марковского.

Коўкель Л.І.

Роля і значэнне кнігі ў сям'і Юндзілаў у першай палове XIX стагоддзя

Шляхецкі род Юндзілаў герба Лебедзь здаўна быў вядомы на землях Вялікага Княства Літоўскага. Прадстаўнікі рода валодалі шматлікімі маёнткамі на Віленшчыне, Лідчыне, Слонімшчыне. Ім належаў таксама нерухомы маёнтак у Вільні і Гродне. На Берасцейскай зямлі маёнткі сям'і Юндзілаў былі размешчаны па-над Шчарай: Рэгінава, Рудня, Івацэвічы, Грудопаль і іншыя[1]. Некаторыя з іх з'яўляліся ўладаннямі Юндзілаў з XVI ст. Адпаведна ў такіх старых «радавых гнёздах» традыцыйна адкладваліся сямейныя архівы, збіраліся бібліятэкі, захоўваліся творы мастацтва. Пра гэта ўзгадвалася ў працах XIX — пачатку XX стст. Напрыклад, Францішак Радзішэўскі змяшчае інфармацыю пра бібліятэку ў Івацэвічах, у якой было шмат рэдкіх польскіх друкаў[2]. Эдвард Хвалевік паведамляе пра маёнтак Грудопаль, у якім захоўваўся сямейны архіў з дакументамі Сапегаў, польска-французская бібліятэка, старыя абразы

1 Несцярчук Л. М. Замкі, палацы, паркі Берасцейшчыны X—XX стст. : (гісторыя, стан, перспектывы). 2-е выд. Мінск, 2005. С. 151—152, 153—154, 158—160 ; Федорук Т. А. Старинные усадьбы Берестейщины. Мінск, 2006. С. 170—173, 267—168.

2 Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych. Kraków, 1875. S. 21 ; Wilder H. Polskie archiwa, biblioteki, muzea, zbiory i zbieracze // Rocznik Naukowo-Literacko-Artystyczny. Warszawa, 1905. S. 7.

і мэбля[3]. Паводле яго ж інфармацыі ў Рэгінаве знаходзіўся сямейны архіў[4].

Акрамя агульных звестак пра бібліятэкі, на сённяшні дзень мы маем таксама канкрэтную інфармацыю пра асобныя кнігі, якімі, напэўна, карысталіся прадстаўнікі гэтага рода. Юндзілы выступаюць падпісчыкамі на шматлікія кнігі, якія выдаваліся ў Варшаве, Вільні і іншых тагачасных выдавецкіх асяродках. Напрыклад, прозвішча Віктара Юндзіла сустракаецца сярод падпісчыкаў на папулярныя творы Юліяна Урсына Нямцэвіча *Dzieje panowania Zygmunta III* (Т. 1—3, Варшава, 1819), *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce* (Т. 1—4, Варшава, 1822).

Чарговым доказам актыўнага стаўлення да чытання кніг з'яўляюцца ўладальніцкія запісы Францішка, Тэрэзы і Віктара Юндзілаў, якія захаваліся на некалькіх экзэмплярах друкаў XVIII стагоддзя (фота 1, 2). Кнігі захоўваюцца сёння ў калекцыі Аддзела рэдкай кнігі і старадрукаў Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея[5], куды трапілі разам з бібліятэкай Пуслоўскіх-Красіньскіх з Мерачоўшчыны і Свіслачы. Таксама вядома, што ў салоне Тэрэзы Юндзіл у Гродне паўстала ініцыятыва перавыдання кнігі ксяндза Юзафа Бакі *Uwagi o śmierci niechybnej* (першае выданне — Вільня 1766), здзейсненае ў Вільні ў 1807 годзе[6].

Нягледзячы на дастаткова верагодную агульную інфармацыю пра кніжныя традыцыі сям'і Юндзілаў на Берасцейскай зямлі, дагэтуль не ўдалося адшукаць у архівах ці навуковых бібліятэках аніводнага інвентара ці каталога іх прыватных бібліятэк. Разам з тым пашчасціла натрапіць на захаваныя, адносна вялікія фрагменты перапіскі асобных прадстаўнікоў рода Юндзілаў з Завадскімі — знакамітымі віленскімі друкарамі, выдаўцамі і ўладальнікамі вядомай кнігарні. Змест карэспандэнцыі з'яўляецца найлепшым сведчаннем свядомага і

3 Chwalewik E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości ułożone. Warszawa, 1926. T. 1. S. 125 ; Nauka Polska. 1927. T. 7 : Materiały do spisu instytucji i towarzystw naukowych w Polsce. S. 20.

4 Chwalewik E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości ułożone. Warszawa, 1927. T. 2. S. 152.

5 Інв. нумары: 03760, 14536—14542.

6 Turkowski T. Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie z lat 1805—1865. Wilno, 1935. T. 1. S. 10.

актыўнага выкарыстоўвання кніг у штодзённым жыцці Юндзілаў, што пражывалі на Берасцейшчыне.

Лісты захоўваюцца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве, у складзе так званай «Тэкі Завадскіх» (Фонд 1135 вопіс 7). Гэта, перад усім, матэрыялы, звязаныя з прафесійнай дзейнасцю заснавальніка фірмы Юзафа Завадскага (1781—1838) і яго сыноў Адама (1814—1875), Юзафа (1818—1886) і Фелікса (1824—1891).

У гэтай калекцыі сярод іншых важных дакументаў натуецца 37 лістоў Юндзілаў да Завадскіх з заказамі на кнігі, рахункамі, падпіснымі білетамі. Храналагічны падзел карэспандэнцыі выглядае наступным чынам: 1 ліст без даты (прыкладна другая палова 30-х гадоў XIX ст.); па адным лісце з 1817, 1833, 1844, 1863 гадоў; большасць — гэта рэгулярная перапіска з 40-х гадоў XIX ст.: 1840 — 4 лісты, 1841 — 5 лістоў, 1842 — 7 лістоў, 1843 — 5 лістоў, 1845 — 3 лісты, 1849 — 8 лістоў.

Уся перапіска вялася на польскай мове. Аўтар пераважнай большасці лістоў — Адам Юндзіл з Грудопаля. Яго карэспандэнцыя датуецца 1840—1849 гадамі. Акрамя таго, з Завадскімі падтрымліваў кантакты яго родны брат Ян з Івацэвічаў (4 лісты, па адным з 1833, 1844, 1845, 1849). Удалося натрапіць на асобны ліст, які падпісаў невядомы нам слонімскі лоўчы Юндзіл [дакладны подпіс: «H. Jundziłł łowczy słonimski», ліст без даты і месца адпраўлення, паводле зместу складзены прыблізна ў канцы 1817 года — *Л.К.*]. Захаваўся таксама адзіны ліст, напісаны жанчынаю — Тэрэзай Юндзіл з Грудопаля (1862 год).

Той факт, што Юндзілы заказваюць кнігі менавіта ў Завадскіх — не выпадковы. Гэтая кнігарня была добра вядома Адаму Юндзілу, які наведваў яе асабіста і выбіраў кнігі. У сваім першым, вядомым лісце з Грудопаля (люты 1840 г.) Адам ўзгадвае візіт у кнігарню Завадскіх у Вільні. Выказвае жаданне наведаць кнігарню ў чарговы раз асабіста і паразмаўляць «наконт літаратурных спраў», разлічваецца за атрыманыя ў крэдыт кнігі[7]. Яшчэ ў адным з пазнейшых лістоў (лістапад 1843 г.) гаворка ідзе пра выдаткі на кнігі і ноты, прывезеныя з Вільні ў верасні[8]. Пацвярджэннем асабістага кантакту з Завадскімі можа паслужыць факт выкарыстання побач з ветлівымі безыменнымі зваротамі іменнай

7 Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў, далей LVIA) 1135—7—415 k. 211 Adam Jundziłł, Hrudopol 08.02.1840.

8 LVIA 1135—7—417 k. 155—155v. Adam Jundziłł, Hrudopol 30.11.1843.

формы «Szanowny Panie Adamie» («Шаноўны спадар Адам») — звароту да Адама Завадскага[9].

У лістах, адпраўленых у віленскую кнігарню, Юндзілы перад усім заказвалі шматлікія кнігі рознай тэматыкі, музычныя творы для розных інструментаў, часам перыёдыку. Зрэдку яны замаўлялі некалькі кніг ці музычных твораў. У той жа час здаралася, што да лістоў далучаліся вялікія спісы канкрэтных выданняў з даволі падрабязным апісаннем (фота 3). Так, у лісце ад 16 снежня 1840 года Адам Юндзіл піша наконт рахункаў за раней заказаныя кнігі і ноты, далучае асобны спіс патрэбных кніг (20 найменняў) на французскай і польскай мовах[10]. Сярод іх пералічаны тры тамы працы Нямцэвіча пра Жыгімонта Вазу[11], *Гісторыя польскай літаратуры* Вішнеўскага[12], *Нумізматыка* Бандтке[13], *Готскі альманах* (*Almanach de Gotha*)[14] на 1840 і 1841 гады. У ліпені 1841 года дасылае чарговы вялікі заказ, які скаладаўся з 16 кніг і 3 музычных твораў[15]. Адзін з самых буйных спісаў, які быў дасланы 1 чэрвеня 1849 года, налічваў 22 найменні кніг і 7 нот[16].

Некаторыя назвы кніг паўтараюцца ў чарговых лістах — напрыклад, *Гісторыя польскай літаратуры* Вішнеўскага, *Нумізматыка* Бандтке, *Готскія альманахі*. Відавочна, Завадскі не адразу адпраўляў кнігі. Некаторыя асобнікі дасылаліся толькі пасля таго, як чарговы том пабачыў свет. Магчыма, што не ўсе патрэбныя друкі былі на складзе. Гэта знайшло адлюстраванне таксама ў перапісцы. Часцей за ўсё ў спісах заказаных кніг відаць падкрэсленні і перакрэсленні, а на свабодным месцы напрыканцы ліста ці на адвароце — чарнавікі рахункаў на высланыя кнігі. Найбольш цікавы ў гэтым плане ліст з датаю 1 жніўня 1842 года[17], у якім насупраць большасці заказаных пазіцый было пазначана алоўкам: «запісана» (*Гісторыя Англіі* Дэвіда Юма на французскай мове, байкі Жана дэ Лафантэна эксклюзіўнага

9 LVIA 1135—7—417 k. 209—209v. Adam Jundziłł, Hrudopol 20.06.1841 ; LVIA 1135—7—417 k. 198 Adam Jundziłł, Hrudopol 23.03.1845.

10 LVIA 1135—7—415 k. 213—214v A[dam] Jundziłł, Hrudopol 16.12.1840.

11 Niemcewicz J. M. Dzieje panowania Zygmunta III. T. 1—3. Warszawa, 1819.

12 Wiszniewski M. Historia literatury polskiej. T. 1—10. Kraków, 1840—1857.

13 Stężyński-Bandtkie K. W. Numizmatyka krajowa. T. 1—2. Warszawa, 1839—1840.

14 *Готскі альманах (Almanach de Gotha)* — вельмі папулярны ў шляхецкім асяроддзі генеалагічны зборнік, які штогод з 1763 да 1944 выдаваўся ў нямецкім горадзе Гота. Змяшчаў радаслоўную ўсіх пануючых дамоў і найбольш значных тытулаваных родаў еўрапейскай шляхты.

15 LVIA 1135—7—417 k. 202—203 Adam Jundziłł, Hrudopol 29.07.1841.

16 LVIA 1135—7—418 k. 49—50 Adam Jundziłł, Hrudopol 01.06.1849.

17 LVIA 1135—7—417 k. 119—121. Adam Jundziłł, Hrudopol 01.08.1842.

выдання), «яшчэ не з'явілася» (IV том *Гісторыі польскай літаратуры* Вішнеўскага), «пазней» (Генрыха Ржэвускага *Mieszaniny obyczajowe*, апублікаваныя пад псеўданімам Яроша Бейлы[18]), «нідзе няма» (тры тамы працы пра медалі Эдварда Рачынскага[19]) (фота 4).

Каб мець гарантыю доступу да найбольш папулярных і цікавых выданняў, а таксама каб зменшыць кошты закупу такіх кніг, Юндзілы актыўна карысталіся даволі папулярнай у той час формай папярэдніх заказаў на кнігі і іх аплаты, якімі былі падпісныя білеты. У адшуканых крыніцах даволі часта сустракаецца інфармацыя аб падпісных білетах, далучаных да лістоў. Ужо ў 1840 годзе да свайго першага ліста Адам Юндзіл далучае 4 падпісныя білеты[20]. У канцы таго ж года зноў высылае 4 білеты на кнігі, якія выйшлі з друку[21]. Аналагічныя звесткі фіксуюцца ў дакументах 1842 года[22]. І нават у 1849 годзе да спісу твораў, якія Адам Юндзіл патрабуе скамплектаваць, далучаюцца падпісныя білеты[23]. На жаль, у карэспандэнцыі не ўдалося адшукаць аніводнага білета.

Мяркуючы па рэгулярнай наяўнасці ў спісах, адной з такіх кніг, якую Юндзіл атрымліваў па падпісцы, была папулярная праца бібліёграфа Адама Ёхера *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce*[24]. Прыкладам падпісных білетаў можа паслужыць асобнік білета на гэтую кнігу, які належаў Вандаліну Пуслоўскаму (фота 5).

Адам Юндзіл заказваў кнігі не толькі для сябе, але і для свайго брата Яна. І хоць апошні асабіста звязваўся з віленскай кнігарняй, перапіска паказвае, што за справай куплі найбольш важных кніг сачыў Адам Юндзіл. У 1841 годзе менавіта ён нагадвае Завадскім, што чакае вокладку, якая мела быць далучана да 6-га сшытка першага тома працы Ёхера. Да таго ж удакладняе аб высылцы двух экзэмпляраў Адаму і ягонаму брату[25]. Зрэшты, у адным з пазнейшых лістоў Яна Юндзіла натуецца пацвярджэнне, што на гэтае выданне браты маюць падпісныя білеты[26]. А ў адным з лістоў Адам Юндзіл накіроўвае просьбу да За-

18 Rzewuski H. [pseudonim Jarosz Beyła] Mieszaniny obyczajowe. T. 1—2. Wilno, 1841—1843.
19 Raczyński E. Gabinet medalów polskich oraz tych które się dziejów Polski tyczą począwszy od najdawniejszych aż do końca panowania Jana III. (1513—1696.) T. 1—4. Wrocław, 1838—1843.
20 LVIA 1135—7—415 k. 211 Adam Jundziłł, Hrudopol 08.02.1840.
21 LVIA 1135—7—415 k. 213—214v A[dam] Jundziłł, Hrudopol 16.12.1840.
22 LVIA 1135—7—417 k. 126 Adam Jundziłł, Hrudopol 19.01.1842.
23 LVIA 1135—7—418 k. 45 Adam Jundziłł, Hrudopol 13.03.1849.
24 Jocher A. Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po r. 1830 włącznie. T. 1—3. Wilno 1840-1857.
25 LVIA 1135—7—417 k. 202—203 Adam Jundziłł, Hrudopol 29.07.1841.
26 LVIA 1135—7—417 k. 196—196v. J[an] Jundziłł, Iwacewicze 30.01.1844.

вадскага дасланць яшчэ адзін экзэмпляр Статута, па той прычыне, што ўласны быў аддадзены брату[27].

Зацікаўленасць кніжнымі навінкамі не абмяжоўвалася толькі патрэбай чытання кніг. Адам Юндзіл ахвотна азнаямляўся з крытычнымі водгукамі на найбольш вядомыя выданні. Так, адразу пасля выхаду з друку першага тома *Гісторыі польскай літаратуры* Міхала Вішнеўскага ён пытаецца ў Завадскіх, ці не рыхтуе хто з вядомых літаратараў рэцэнзію на гэтую кнігу[28].

Акрамя кніг, Юндзілы з віленскай кнігарні выпісвалі перыёдыку. Да таго ж цікавіліся не толькі навінамі ці актуальнымі віленскімі выданнямі, але часам настойліва шукалі старыя штогоднікі. Так было са старымі выданнямі часопіса «Przyjaciel Ludu»[29]. Першы раз Адам Юндзіл накіраваў запыт у Вільню ў канцы 1841 года аб жаданні набыць актуальны камплект гэтага часопіса[30]. У чарговым лісце паўтарае просьбу пашукаць асобныя нумары і тамы часопіса ў «віленскіх букіністаў або ў Рубіна»[31].

Самае неспадзяванае, пра што сведчыць перапіска з Завадскімі, — гэта відавочная характарыстыка Юндзілаў як вялікіх аматараў музычнага мастацтва, актыўных выканаўцаў на розных музычных інструментах, у першую чаргу заўзятых прыхільнікаў віяланчэлі. Побач з кнігамі Юндзілы даволі часта, амаль у кожным лісце, заказваюць розныя ноты, дакладна акрэсліваючы свае музычныя запатрабаванні. Выразна відаць, што ў Грудопалі былі віяланчэль і фартэпіяна, а магчыма і іншыя інструменты. Сказанае паказвае на тое, што члены сям'і нярэдка бавілі час сумесным музыцыраваннем.

У адным з першых лістоў Адам Юндзіл звяртаецца з пытаннем пра стальны смычок да віяланчэлі. Цікавіцца таксама новымі кампазіцыямі для віяланчэлі, абавязкова ў суправаджэнні аркестра ці фартэпіяна[32]. У гэтым жа годзе паўтараецца просьба выслаць музычныя навіны на віяланчэль[33]. Рэгулярна далучаюцца новыя спісы нот, напрыклад, на

---

27 LVIA 1135—7—417 k. 130—131v. Adam Jundziłł, Hrudopol 09.02.1842.

28 LVIA 1135—7—415 k. 215—216 Adam Jundziłł, Hrudopol 22.10.1840.

29 Przyjaciel Ludu: czyli tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości — часопіс, які выдаваўся ў Лешне (Leszno) у 1834—1849 гадах, прызначаўся для інтэлігенцыі, ён добра ілюстраваны, прысвечаны галоўным чынам гісторыі Польшчы, літаратуры, мастацтву, этнаграфіі, фальклору, краязнаўству.

30 LVIA 1135—7—417 k. 207—208 Adam Jundziłł, Hrudopol 05.10.1841.

31 LVIA 1135—7—417 k. 126 Adam Jundziłł, Hrudopol 19.01.1842.

32 LVIA 1135—7—415 k. 211 Adam Jundziłł, Hrudopol, 08.02.1840.

33 LVIA 1135—7—415 k. 213-214v A[dam] Jundziłł, Hrudopol 16.12.1840.

віяланчэль і фартэпіяна[34]. Здараецца, што просьба носіць апісальны характар, калі аўтар патрабуе «віяланчэлевых навінак, а таксама кампазіцый Ліста з тэкстам Шуберта на піяна»[35]. Часам канкрэтнае патрабаванне стасуецца аркестроўкі заказаных музычных твораў. У наступныя гады Адам Юндзіл шукае чарговыя кампазіцыі для віяланчэлі, прычым не з адным акампанементам, а ва ўсіх аўтарскіх версіях — «з аркестрам, квартэтам, і піяна»[36]. Яшчэ ў адным з заказаў апошні падкрэслівае: «Маю жаданне сабраць калекцыю трыа, квартэтаў і квінтэтаў Бетховена, але толькі на струнныя інструменты, і толькі яго, якія ніхто ані аранжыраваў, ані перарабляў з фартэпіянных»[37]. Часам дакладна выпісвае прозвішчы пажаданых кампазітараў, напрыклад, Бетховена, Моцарта, Шыманоўскай[38]. Настойліва раіць папулярызаваць музычныя творы на віяланчэль Сэрвэ[39] і прадаваць яго кампазіцыі[40]. У крыніцах удалося натрапіць на вельмі дакладнае апісанне музычных заказаў:

«Ogiński M. Douze polonaises favorits p. piano seul
Loewe Carl[41] op. 50 Ballady p. Adama Mickiewicza
- " - op. 19 — " — Ner 1. Czaty. Pierwiosnek
- " - ditto — " — Ner 2. Trzech Budrysów»[42].

Цікава, што спецыялістам па падборы музычнай прадукцыі для Юндзілаў з'яўляўся Фелікс Завадскі. У адным з лістоў да Адама Завадскага Ян Юндзіл просіць замяніць ноты, падабраць новы твор для фартэпіяна, «які брат ваш Фелікс прызнае за найбольш густоўны»[43].

Трэба зазначыць, што Юндзілы даволі сур'ёзна падыходзілі да выбару кніг. Яны актыўна адсочвалі кніжныя і нотныя навіны на падставе даступных друкаваных каталогаў, рэгулярна высылалі запатрабаванні на

34 LVIA 1135—7—417 k. 205 Adam Jundziłł, Słonim 04.06.1841.
35 LVIA 1135—7—417 k. 209—209v. Adam Jundziłł, Hrudopol 20.06.1841.
36 LVIA 1135—7—417 k. 207—208 Adam Jundziłł, Hrudopol 05.10.1841.
37 LVIA 1135—7—417 k. 122—123v. Adam Jundziłł, Hrudopol 28.08.1842.
38 LVIA 1135—7—417 k. 119—121. Adam Jundziłł, Hrudopol 01.08.1842.
39 Adrien-François Servais (1807—1866) — бельгійскі віяланчэліст і кампазітар, сучаснікі называлі яго «Паганіні віяланчэлі».
40 LVIA 1135—7—417 k. 130—131v. Adam Jundziłł, Hrudopol 09.02.1842.
41 Johann Carl Gottfried Loewe (Löwe), часцей Karl ці Carl Loewe — нямецкі кампазітар, пісаў музыку на вершы паэтаў-рамантыкаў, у тым ліку да твораў Адама Міцкевіча. У выдадзеным ў 1835 годзе томе «Die Polnische Balladen» было некалькі музычных апрацовак балад Міцкевіча ў перакладзе на нямецкую мову.
42 LVIA 1135—7—418 k. 49—50 Adam Jundziłł, Hrudopol 01.06.1849.
43 LVIA 1135—7—417 k. 195 J[an] Jundziłł, Iwacewicze 28.02.1845.

новыя. Кнігі выпісваліся з краёвых і замежных каталогаў[44]. У сярэднім два-тры разы ў год натуецца пытанне пра новыя каталогі нот. Напрыклад, у лютым 1842 года Адам Юндзіл просіць выслаць 29-ы каталог музычных твораў, «калі той ужо надрукаваны»[45]. У жніўні высылае заказ на падставе 31-га каталога нот[46], а пра новы каталог музычных навін даведваецца ў студзені 1843 года[47].

Відавочный рысай пастаяннага ліставання Юндзілаў з Завадскімі было рэгулярнае і вельмі дакладнае сплочванне рахункаў за кнігі і ноты. На спісах заказаў Завадскія часта падкрэслівалі тыя пазіцыі, якія адразу адсылаліся, пазначаючы ў канцы ліста належныя кошты (фота 6). Амаль кожны ліст Адама Юндзіла пачынаўся інфармацыяй пра актуальны стан рахункаў. Часта ўзгадвалася сума, якая была заплочана за раней набытыя друкі. У першыя гады актыўнага ліставання гэта былі немалыя сродкі: 129 сярэбраных рублёў 35 капеек (8 лютага 1840 года)[48], 55 сярэбраных рублёў 60 капеек (22 кастрычніка 1840 года)[49], 39 сярэбраных рублёў 45 капеек (у ліпені 1841 года)[50], 130 сярэбраных рублёў 60 капеек (у студзені 1842 года)[51], 173 сярэбраныя рублі 20 капеек (у чэрвені таго ж года)[52].

З цягам часу Адам Юндзіл, будучы пастаянным кліентам, запатрабаваў ад Завадскіх скідкі, на што атрымаў станоўчы адказ. У красавіку 1843 года Юндзіл меў 5% скідку на кнігі[53]. У крыніцах 1845 года занатавана спрэчка наконт рахунку за французскія выданні з патрабаваннем зніжэння цэн[54]. На падставе аналізу пазнейшых лістоў можна меркаваць, што Завадскі ішоў насустрач кліентам. У пачатку 1849 года Адам Юндзіл валодаў скідкай у памеры 20% на варшаўскія, віленскія кнігі, уласныя выданні Завадскага, а таксама ноты, а 10% —

44 LVIA 1135—7—417 k. 160—161v. Adam Jundziłł, Hrudopol 26.04.1843 ; LVIA 1135—7—418 k. 41—41v. Adam Jundziłł, Hrudopol 18.01.1849.
45 LVIA 1135—7—417 k. 130—131v. Adam Jundziłł, Hrudopol 09.02.1842.
46 LVIA 1135—7—417 k. 122—123v. Adam Jundziłł, Hrudopol 28.08.1842.
47 LVIA 1135—7—417 k. 158—159 Adam Jundziłł, Hrudopol 11.01.1843.
48 LVIA 1135—7—415 k. 211 Adam Jundziłł, Hrudopol 08.02.1840.
49 LVIA 1135—7—415 k. 215—216 Adam Jundziłł, Hrudopol 22.10.1840.
50 LVIA 1135—7—417 k. 202—203 Adam Jundziłł, Hrudopol 29.07.1841.
51 LVIA 1135—7—417 k. 126 Adam Jundziłł, Hrudopol 19.01.1842.
52 LVIA 1135—7—417 k. 124 Adam Jundziłł, Hrudopol 20.06.1842.
53 LVIA 1135—7—417 k. 160—161v. Adam Jundziłł, Hrudopol 26.04.1843.
54 LVIA 1135—7—417 k. 200—200v. Adam Jundziłł, Hrudopol 07.03.1845.

на замежныя, у тым ліку парыжскія[55] (фота 7). У красавіку таго ж года атрымаў дадатковыя 5% скідкі на музычныя творы[56].

У перапісцы сустракаецца і іншая цікавая інфармацыя, якая дадаткова пашырае нашыя веды пра спосабы камплектавання прыватнага кнігазбору Юндзілаў. З яе можна даведацца пра магчымы зварот дублетаў ці аб просьбах замяніць дэфектны экзэмпляр[57]. Здаралася, што Адам Юндзіл вяртаў кнігі[58]. У адным з лістоў пазначана, што дасланыя з Вільні кнігі ён забіраў на слонімскай пошце[59].

Прадстаўленыя матэрыялы з'яўляюцца спробай назапасіць і прааналізаваць малавядомыя, захаваныя ў архіўных сховішчах звесткі наконт функцыянавання кнігі ў шляхецкай сям'і на Берасцейскай зямлі ў першай палове XIX стагоддзя на прыкладзе сям'і Юндзілаў[60].

55 LVIA 1135—7—418 k. 43—43v. Adam Jundziłł, Hrudopol 24.02.1849.
56 LVIA 1135—7—418 k. 47—47v. Adam Jundziłł, Hrudopol 15.04.1849.
57 LVIA 1135—7—415 k. 209-209v A[dam] Jundziłł, Hrudopol 15.06.1840 ; LVIA 1135—7—417 k. 202-203 Adam Jundziłł, Hrudopol 29.07.1841.
58 LVIA 1135—7—418 k. 41—41v. Adam Jundziłł, Hrudopol 18.01.1849.
59 LVIA 1135—7—418 k. 47—47v. Adam Jundziłł, Hrudopol 15.04.1849.
60 Праца фінансаваная ў рамках праграмы Міністра навукі і вышэйшай адукацыі Рэспублікі Польшча пад назваю «Нацыянальная праграма развіцця гуманітарных навук» у 2012—2015 гадах».

Мусевич Г.С.

Библиотеки на Каменетчине

Библиотекари

О каком бы книжном собрании или библиотеке мы ни писали, нельзя не сказать о собирателях и хранителях книжных богатств. Нами уже упоминался библиотекарь Волчинской библиотеки Симон Льюильер. Он не только заведовал библиотекой, но и по поручению Комиссии народного образования подготовил первые учебники по арифметике, алгебре и геометрии на польском языке.

Нельзя не упомянуть имя другого библиотекаря, уроженца Каменетчины архиепископа Даниила (в миру Николай Порфирьевич Юзьвюк или Юзвьюк). Родился он в 1880 году в селе Дмитровичи, что возле Каменца. В 1905—1913 гг. после окончания Литовской духовной семинарии — надзиратель и библиотекарь Виленского мужского духовного училища. В 1942 г. хиротонирован[1] в протоиереи Литовской епархии с именем Даниила. С 1945 года (по другим данным — с января 1946 г.) — архиепископ Пинский и Брестский.

В тесной связи с землёй каменецкой вспоминается и Мария Николаевна Левицкая, жена православного философа, писателя, литературоведа Сергея Александровича Левицкого. В г. Тарту (Эстония) полу-

---

1 Хирото́ния (греч. χειροτονία) — в общехристианском использовании — посвящение человека, наделяющее его правами совершать таинства и обряды.

чила степень бакалавра юридических наук. В 1949 г. Мария Николаевна вместе с мужем и двумя детьми переехала в США, где получила степень магистра сравнительной юриспруденции в Джордж Вашингтон Лав Шооль. Много лет работала в отделе каталогизации крупнейшей библиотеки мира — библиотеки Конгресса США.

Нельзя не вспомнить имя Станислава Терехина, который в 60—70-е годы XX века работал фельдшером скорой помощи в Высоком. Он часто отказывался от мелких подарков, которые так любят обычно преподносить медработникам больные, но всегда спрашивал, сохранились ли у благодарного пациента старые книги. Так он собрал библиотеку раритетных книг. Окончил заочно БГУ, переехал в Минск. Работал в издательстве, на киностудии «Беларусьфильм», в Институте этнографии и культуры Национальной академии наук Беларуси. Стал писателем.

В межвоенные годы (1921—1939) в Каменец-Литовске магистратской библиотекой заведовал удивительный человек Леон Юхнович. В те же годы смотрителем библиотек Каменецкой гмины работал Николай Аврамович Лось. После войны он был первым библиотекарем Каменецкой районной библиотеки, сегодня вспоминается как очень интеллигентный человек. По стопам отца пошла и его дочь Наталья. В настоящее время дело Николая Аврамовича продолжает команда славных библиотекарей, среди которых необходимо отметить Людмилу Парафенюк, Елену Красовскую, Нину Никитюк.

Личные библиотеки

Несмотря на обилие государственных, личные библиотеки всегда оставались существенной частью культуры. На Каменетчине в разные годы истории жили люди, которые были большими книголюбами. Назовем только нескольких из них:

• государственный сановник, кастелян Брест-Литовский, писатель и переводчик Мартин Матушевич (1714—1768 гг., Рясно), имевший библиотеку польских, французских и латинских книг в количестве около 1300 экземпляров;

• граф Александр Ходкевич (1776—1838 гг., Верховичи), генерал, писатель, поэт, учёный-химик, написавший 7-томный учебник по химии, не утративший своего значения и в наше время. Он имел внушительную библиотеку научных книг и художественной литературы на польском и русском языках, насчитывающую свыше 1000 экземпляров. Библиотекарем в ней служил небезызвестный бунтарь Виктор Гельтман.

Он же состоял смотрителем минералогического и нумизматического кабинетов графа Ходкевича;

• Станислав Маньковски (XX в., Ходосы, Дольнэ), герб Ястрже́мбец (по польски: Jastrzębiec, Boleszczyc, Bolesty, Kudbrzyn, Kaniowa, Lazanki, польский дворянский герб, впервые упоминаемый в 1319 году и включающий 1108 родов, некоторые из них занесены в Общий гербовник дворянских родов Российской империи). Жена С. Маньковского Бронислава работала учительницей в Голенчицах и Огородниках Полевых. Он имел 700 книг различного содержания на польском языке;

• несколько слов о Юзефе Эдварде Пузыне (1878—1949 гг.) из имения Гремяче. Он окончил Фрибургский университет в Швейцарии, получил степень доктора исторических наук. Занимался изучением княжеских родов, их политической ролью в жизни ВКЛ. Автор лирических и сатирических стихотворений, поэм, гимнов, поэтических драм, повестей; книги о Марии Родзевич. Вместе с женой Александрой Храповицкой — также историком, писателем и поэтом — собрал библиотеку в 780 экземпляров на польском и французском языках;

• Михаил Андреев (XX в., Гурнэ), бывший царский чиновник, выдающийся садовод, виноградарь. Его библиотека насчитывала 600 экземпляров книг на русском языке различной тематики;

• Александр Буховецкий (XX в., Гришицы), польский дворянский герб Дрогослав или Драгодав (польск. Drogosław, Drogodaw), собрал библиотеку из 450 экземпляров книг на польском языке;

• Ежи Шмурло (XX в., Клепачи), ветеринар, организатор симфонического оркестра, собрал 470 книг на польском языке;

• Константин Неделько (XX в., Каменец-Литовск), машинист императорского поезда, кавалер французского ордена Почётного легиона, владел библиотекой в 980 книг на польским и русском языках.

Обладателями небольших, но ценных библиотек были земяне — мелкопоместные землевладельцы, которые владели землёй при условии несения воинской службы в ополчении.

Личные библиотеки священников

Личные библиотеки священников Каменетчины тоже заслуживают изучения и упоминания в этой статье. Среди деятелей церкви, чья жизнь связана с каменецкой землей, особый интерес вызывает протоиерей Плакид Янковский — педагог, публицист, писатель. Янковский Плакид Гаврилович родился 20 сентября 1810 года в деревне Войская

Гродненской губернии (ныне Каменецкий район Брестской области), где его отец служил священником в униатском приходе. Чтение книг было его главным занятием. В своей библиотеке он имел собрание духовных и мирских книг на польском, русском, немецком, английском, итальянском, греческом, латинском языках (свыше 1000 экземпляров).

Большую библиотеку книг на русском, церковнославянском языках имел у себя настоятель храма во имя преподобного Симеона Столпника в г. Каменце Брестской епархии с 1882 г. Иоанн Маркевич.

В XIX—нач. XX вв. Лев Паевский (1850—1912), историк, краевед, этнограф, археолог, статистик, человек разнообразных интересов, общественный деятель, располагал большой библиотекой, состоящей из духовных книг — на церковнославянском, светских — на русском языке, значительного числа архивных материалов, изданий своих трудов, книг, в том числе «Каменецъ-Литовскъ и его древние храмы». С 1885 г. его жизнь неразрывно связана с Брестчиной. В этом году он стал настоятелем Свято-Покровской церкви в Щитниках, а с 1894 по 1905 г. служил священником в Каменец-Литовске в Свято-Симеоновском храме. Будучи священником, он много общался с людьми, собирая богатый этнографический и языковой материал, а также вёл метрические книги. Во время пребывания последнего российского императора Николая II в Беловежской пуще в сентябре 1897 г., Льву Семёновичу удалось добиться аудиенции у царя и убедить его выделить средства на строительство одного из главных символов города — Свято-Симеоновского храма на месте обветшавшего деревянного, а также на реставрацию Каменецкой башни. По воспоминаниям очевидцев, он просил царя, преклонив колени и с воздетой над головой чудотворной Каменец-Литовской иконой Божией Матери, которую принёс ему в дар. Кроме иконы Каменецкой Божьей Матери он подарил государю императору 12 книг своих трудов по археологии и истории Каменца и Бреста.

Настоятель Высоковского Свято-Крестовоздвиженского храма о. Сергий Дюков (годы служения: 1928—1960) имел библиотеку в 780 книг на церковно-славянском и русском языках.

Каменецкий благочинный, митрофорный[2] протоиерей, поэт, миссионер Владимир Философ имел книгосбор в количестве 800 экземпляров книг духовно-нравственного содержания на церковнославянском языке, и мирских — на русском.

2 Имеющий право ношения митры.

Антоний Чишевич, пробощ Волчинского Свято-Троицкого костёла, где с 1938 г. покоились останки последнего короля Речи Посполитой Станислава Августа Понятовского, составил свой книгосбор из 550 экземпляров книг на польском языке.

В Каменец-Литовске в период с 1928 по 1945 г. проживал и служил в костёле Петра и Павла ксёндз Игнацы Веробей — выдающийся краевед земли Каменецкой. У него, помимо богатого книжного собрания на польском языке, имелось большое собрание архивных материалов, фотографий по истории Каменетчины, насчитывающее свыше 1000 папок. При переезде все материалы были вывезены в Польшу. Признанием заслуг духовного пастыря и краеведа стал тот факт, что его именем названа одна из улиц в городе Гайновка (Подляское воеводство, Польша).

Протоиерей Петр Елинецкий (XX в., Дмитровичи), общественный церковный деятель и подвижник собрал библиотеку в 5000 книг как духовно-нравственного содержания, так и мирского на русском и украинском языках. Среди авторов: И.С. Тургенев, М.Ю. Лермонтов, А.С. Пушкин, В.А. Жуковский, Ф.И. Тютчев, А.А. Фет, Н.Г. Помяловский, Д.И. Фонвизин, С.Т. Аксаков, М.Е. Салтыков-Щедрин, Н.С. Лесков, Т.Г. Шевченко, И.Я. Франко, Леся Украинка, В.С. Соловьев, Н.М. Карамзин, А.И. Куприн, А. Белый, Д.С. Мережковский, А.А. Блок, В.Я. Брюсов, Д.И. Иловайский, В.Г. Короленко, Н.С. Гумилёв, Н.В. Гоголь, М.С. Грушевский, М.Ф. Драгоманов, Н.И. Костомаров, В.О. Ключевский и др. Особое место среди этих книг занимала «История человечества» Г. Гельмольта в 8-и томах 1904 г. издания. В библиотеке, кроме книг, были собраны годовые подписки журналов «Литовские епархиальные ведомости», «Санкт-Петербургские епархиальные ведомости», «Природа и люди», «Нива», «Пробуждение». После преждевременной смерти о. Петра в 1920 г. библиотека находилась у матушки Марии Поликарповы Елинецкой (из дома Левицких). В 1944-м, когда фронт стоял в пяти километрах от Каменца, семье пришлось оставить дом, прячась от обстрелов. Вернулись — книг уже не было. Тыловики-мадьяры развели возле дома огромный костёр и сожгли почти всю библиотеку. «Выжить» удалось лишь некоторым экземплярам, в том числе и девяти томам «Истории человечества».

В XXI в. благое дело каменецких собирателей книжных сокровищ продолжает Николай Лукашик, настоятель Свято-Рождественского храма в городе Кобрине, переведённый из деревни Рясна, протоиерей, собравший около 1000 книг духовного и мирского содержания.

Церковные библиотеки

На протяжении многих веков истории главными библиотеками были именно церковные. Там хранилось всё самое ценное и важное. Обычно в церковной библиотеке бывают издания трёх направлений: сугубо православные, по истории христианства и универсальные издания (история, краеведение, словари и т.д.). Но во многих церквях и монастырях имеются библиотеки с большим фондом книг духовно-нравственного содержания на русском языке, реже — украинском, белорусском языках.

Увидя в иеромонахе Макарии преданного сына Церкви Божией, митрополит Киевский Пётр Могила выдал ему универсальный лист для сбора пожертвований, а в 1638 г. назначил его настоятелем Каменецкого Воскресенского монастыря. В 1640 году игуменом Макарием Токаревским при Воскресенском монастыре была открыта первая школа на Каменетчине. На запрос ректора Пинской униатской коллегии о преподавании польского языка игумен ответил: «В монастыре нашем только по-руськи обучаются, а по-польски и на латыни не имеем никакой школы; являются к нам из города мальцы уже знающими польский язык». А о наличии библиотеки в монастыре свидетельствуют слова А. Хойнацкого о том, что в ней имелись книги Священного писания, труды Святых отцов. Любимой книгой преподобномученика Макария была книга «Беседы Иоанна Златоуста на 14 посланий Святого апостола Павла» (Киевское издание 1621—1623 гг.), которую вместе со святыми мощами о. Макария 3 мая 1688 года перенесли в Переяславскую полковую Воскресенскую церковь.

В XIX—XX вв. наиболее полные библиотеки книг на церковнославянском и русском языках имели Дмитровичская Спасо-Преображенская церковь; Каменец-Литовский Свято-Симеоновский собор; Благовещенская в Чемерах (Тополях); Свято-Кресто-Воздвиженская церкви в Высоко-Литовске и Омеленце; Свято-Троицкая в Войской; Свято-Михайловская в Токарях. В Чемерской Благовещенской, Дмитровичской Спасо-Преображенской, Омеленецкой Кресто-Воздвиженской, Токарской Свято-Михайловской церквях сохранились ценные церковные летописи. Свои библиотеки имели католики в Свято-Троицких костёлах Волчина и Высоко-Литовска, Свято-Петропавловском Каменец-Литовском костеле, Пелищенском костеле Сердца Иисуса; кляшторах — Высоко-Литовском ордена бонифратров и Каменец-Литовском ордена бартоломитов, затем иезуитов.

В настоящее время библиотеки с собранием книг духовно-нравственного содержания имеются в Высоковской Свято-Кресто-Воздвиженской, Дмитровичской Свято-Преображенской церквях, несколько сотен книг в Каменецкой Свято-Симеоновской церкви (около 1000 экземпляров).

Народные библиотеки «Просвиты»

В 1920—1939 гг. на Каменетчине действовало культурно-просветительское общество «Просвита». Оно занималось организацией школ с преподаванием на украинском языке. Несмотря на то, что имелось 15 деклараций от сёл об открытии школ, открыта была всего одна, да и ту польские власти вскоре закрыли. Больших успехов общество добилось в культурной работе. Открылись библиотеки-читальни в Углянах — 60 книг, Лускалах — 70 книг, Бордевке — 90 книг, все на украинском языке. Библиотекой в Лускалах заведовал учитель местной школы, подвижник Григорий Омельянюк. В 1926 г. в Углянах на Богоявление при большом собрании людей из близлежащих сёл были поставлены спектакли «Ой, не ходи Грицю» и «Сірітка Хася». Большую концертную программу подготовили в Лускальской библиотеке-читальне. Однако польские власти запретили концерт, а Григория Омельянюка на два месяца посадили в Брестскую тюрьму.

Школьные библиотеки

В 1920—1939 гг., когда Каменетчина принадлежала Польше, на её территории было открыто 68 школ: две — семилетние, остальные — начальные. Только 9 школ имели свои библиотеки на польском языке. Самые большие из них были в Высоко-Литовске (книжный фонд — 1250 книг) и Каменец-Литовске — 700 книг. Пополнялись школьные библиотеки за счёт средств учеников благодаря платным постановкам концертов и вечеров, об этом свидетельствуют факты из хроники Ставской публичной школы 2-ой ступени. Свои личные библиотеки имели и учителя. Но таких учителей было не так уж много — всего 22 из 120.

Магистратские библиотеки

Магистратские публичные библиотеки Высоко-Литовска и Каменец-Литовска насчитывали по 800 книг на польском языке каждая. Библиотеки содержались за счёт государства. В них работали штатные библи-

отекари. Каменецкая библиотека располагалась в Доме людовом возле нынешней гимназии.

Еврейские и закона Моисеева библиотеки

В Каменец-Литовске своими частными и религиозными библиотеками с наличием книг классиков еврейской и мировой литературы на языке идиш и религиозных книг на иврите располагали детская библиотека (720 томов); библиотека имени Переца (1014 томов); библиотека имени Шолома-Алейхема (1248 томов); еврейской школы «Марьях» (1300 томов); высшей ешивы на иврите (630 томов). Библиотека имени Шолома-Алейхема (ул. Долина, теперь —Пролетарская) устраивала среди читателей диспуты, обзоры прочитанной литературы.

В Каменецкой высшей «Ешиве Талмуд Кнессат Бэт Ицхок» преподавал известный иудаист Борух Бер Лейбовиц, который в своей личной библиотеке имел 450 книг на иврите. В Высоко-Литовске библиотеки находились в новой синагоге (290 томов); в обществе «Тарбут» (984 тома). Кроме того, действовали библиотеки Б. Борохова (344 тома); Номберга Херш Давида (630 томов).

Все библиотеки как в Каменец-Литовске, так и в Высоко-Литовске были общедоступны. Содержались за счёт кагалов[3] и на добровольные пожертвования.

Личная библиотека Георгия Мусевича

У читателя может возникнуть вопрос: почему автор рассказывает о библиотеках? Потому что сам не чурается библиотечного дела. Имел две личные библиотеки. Первую собрал в Высоком во время работы (1955—1975 гг.). Она состояла из художественной и специальной литературы на русском языке. Более 2 тысяч книг оставил при переезде в Каменец.

Вторую библиотеку начал собирать уже в Каменце с 1975 г. Это были издания по темам: 1) русская история; 2) украинская история; 3) белорусская история; 4) польская история; 5) православие; 6) ислам; 7) природа; 8) политическая литература; 9) еврейская жизнь; 10) физкультура и спорт. Всего свыше 1,5 тысяч экземпляров книг на русском, украинском, белорусском, польском языках, из них более полусотни рари-

---

3 Еврейская община и система управления ею в странах Восточной Европы с XIII по XIX вв.

тетов. В библиотеке имелось 8 наименований газет, 18 наименований журналов; тетради архивных записей, архивные материалы, три книги, изданные мною, 9 книг, написанных мною в соавторстве, 12 брошюр, 650 историко-краеведческих работ, несколько сотен фотографий, 10 томов рукописных нот духовных песнопений дяди Иеронима Елинецкого, выдающегося церковного регента.

Для более надежной сохранности книжного и рукописного наследия автор передал свой книгосбор в Каменецкую районную библиотеку им. В. Игнатовского (около 1300 экземпляров), Брестскую областную библиотеку им. М. Горького, в библиотеку Белорусского исторического общества в Белостоке (Польша). Часть историко-краеведческих работ передал в Волынский архив в Луцке (Украина), часть намерен передать в Брестский государственный архив Брестской области и другие места.

Читаемость

Сегодня многие говорят о преимуществе Интернета, с чем автор в корне не согласен. Человек, который получает информацию в готовом виде, «пережеванную», обедняет себя, так как он не добывает информацию трудом своего ума, не сопоставляет различные источники. В подтверждение привожу слова директора Института всеобщей истории РАН Александра Чубарьяна: «Я уверен, что одна из серьёзных наших проблем состоит в том, что молодежь очень мало читает. Тому есть объяснения, и я не ретроград: появился Интернет, все лучшие произведения экранизированы. На экзаменах в университете я вижу, что даже классические произведения прочитали один-два студента из десяти, хотя фабулу все знают. Но если молодой человек прочитает Тургенева, у него изменится душа, он станет нравственнее, лучше. Я убеждён, чтение — это не только информационный канал. Чтение — лучшее средство приобщения к мировой культуре и лучший способ формирования интеллекта».

Заканчиваю словами: «Читайте, читайте, больше читайте!».

Эпилог

Вот и закончился наш рассказ о библиотеках в разные времена. Мы были бы гораздо богаче интеллектуально, если бы все библиотеки и книги в них сохранились до нашего времени. Но... Библиотеки горели, уничтожались стихийными бедствиями, человеческим фактором. Как

писал Георгий Конисский, «бесценной утратой считается утрата первой в Руси, многочисленной и древнейшей библиотеки (часть её была передана Киевской Софии, и она именно с древнейшей Киево-Печерской библиотекой делит первенство — *Г. М.*), собранной и увеличенной Великим князем Ярославом Владимировичем (Мудрым), сбережённая в пещерах Киево-Печерского монастыря от всех попередних нападений и разграблений врагов, но ныне (в 1718 г. — *Г. М.*), к стыду охранников её и к большому сожалению просвещённых людей, среди добробыта и тиши, пламенем испепелена. В ней сохранялись тысячи и тысячи книг рукописных и всяких драгоценных манускриптов, написанных на различных языках, и много из них такими, что и учёным мужам того времени не были известны, а особенно все записки и документы, касающиеся истории управления Славянских племён, царств и их законов».

Библиотеки и книги уничтожались, сжигались различными завоевателями. Книги ветшали, неугодные властям — просто изымались с книжных полок. Поэтому и неудивительно, что в истории сегодня так много остаётся тайного, непонятного, неизученного, так называемых «белых пятен». Недавно узнал, что евреи свои ветхие книги не выбрасывают и не жгут. Они их хоронят, словно людей. Может, и нам так следует поступать?

Нарбутене Д.

Издания пинской типографии в фондах библиотеки им. Врублевских Литовской Академии Наук

Вполне закономерно, что, обращаясь к книговедческой теме книгопечатания Великого Княжества Литовского, мы всякий раз опираемся в первую очередь на классические исследования по этому вопросу. Перечень таких исследований условно открывают труды польского книговеда Алёдии Кавецкой-Грычовой. Для темы нашего исследования важным является примечание Грычовой о редкости изданий Пинской типографии[1]. По данным белорусских исследователей, в действовавшей в XVIII веке Пинской типографии было издано около 10 книг на латинском и польском языках[2]. В фондах Библиотеки им. Врублевских Литовской академии наук выявлены 4 издания — почти половина всей известной книжной продукции этой типографии. Это позволяет обратить внимание исследователей, интересующихся книжным наследием Брестчины, на то, что часть такого наследия хранится в вышеупомянутой библиотеке в Вильнюсе. Одновременно мы постараемся предоставить сведения об изданиях Пинской типографии, сохранившихся и в других Вильнюсских библиотеках.

---

1 Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Wrocław, 1959. T. 5 : Wielkie Księstwo Litewskie / oprac. A. Kawecka-Gryczowa oraz K. Korotajewa i W. Krajewski. S. 105.

2 Рошчына Т. Пінская друкарня // Вялікае княства Літоўскае : энцыкл.: ў 2 т. Мінск, 2006. Т 2. С. 434.

Деятельности Пинской типографии посвящены довольно исчерпывающие историографические труды современных белорусских исследователей. А.I. Мальдзіс[3] перечисляет 11 названий книг, изданных в Пинской иезутской типографии от 1729 по 1746 год (правда, три из них являются предположительными). Глубокое исследование Т.I. Рошчынай[4], в поле внимания которой попадают и спорные сведения об издании XVII в. на латинском языке (Tomasz *Klage*, *Imago B. M. V. miraculosa Pinscensis Soc. Jesu Pinscii in Polonia*)[5]. Интерес вызывает и новейшие исследовательские труды Т. Самойлюк[6], в которых высказываются свежие соображения по поводу хронологических рамок действия и репертуара Пинской типографии.

Вкратце напомним историю этого предприятия. Можно полагать, что и по сей день она не является полностью исследованной. Например, мы не знаем точного времени работы этой типографии, всех ее изданий (число, названия, авторы, типографы и т.п.), всех обстоятельств её возникновения, работы и закрытия. Это обусловлено тем обстоятельством, что, как часто бывает в старопечатных изданиях, не во всех книгах указаны издательские сведения. Поэтому часть пинских изданий выявлена библиографами и книговедами. Безусловно, начало деятельности Пинской типографии связано с действием Иезутского коллегиума в Пинске, который был основан ещё в середине XVII в., в 1638 г. Принято считать, что Пинская типография действовала неполных два десятилетия в середине XVIII века. Ею были изданы 8 книг, принадлежность к Пинской типографии которых у белорусских исследователей не вызывает сомнения: *Hebdomas sancta pii sacerdotis* (*Свя-*

3 Мальдзіс А. I. Кнігадрукаванне Беларусі ў XVIII стагоддзі // Книга, библиотечное дело и библиография в Белоруссии : сб. статей. Мінск, 1974. С. 130—150.

4 Рошчына Т. I. Выданні Пінскіх езуітаў (XVIII ст.) // Матэрыялы другіх кнігазнаўчых чытанняў «Кніжная культура Рэчы Паспалітай»: Мінск, 15—16 верасня 2000 г. Мінск, 2002. С. 229—235.

5 Так как эти сведения приведены из указателя латинских книг Литвы XVII в. (XVII a. Lietuvos lotyniškų knygų sąrašas = Index librorum Latinorum Lituaniae saeculi septimi decimi / [сост.]: S. Narbutas, D. Narbutienė. Vilnius, 1998. S. 128), а одним из авторов этого указателя является и автор данного сообщения, здесь хотелось бы пояснить, что в упомянутом указателе место издания *Imago miraculosa Pinscensis* и не указано — просто сигнал о возможном существовании издания представлен по польской библиографии Эстрейхеров (T. XIX. S. 271).

6 Самайлюк Т. А. Друкарня езуітаў у Пінску // Спадчына. 2005. № 4/5. С. 96—99 ; Самойлюк Т. А. Иезуитское книгопечатание в Беларуси // Jėzuitai Lietuvoje (1608—2008) : gyvenimas, veikla, paveldas=Jesuits in Lithuania (1608—2008) : Life, Work, Heritage. Vilnius, 2012. S. 245—254.

*тая неделя набожного священника,*1729; 1733); Piotr Skarga, *Kazania na niedziele y święta całego roku* (*Воскресные и праздничные проповеди на круглый год,* 1734; 1735); *Złota wolność polska od żelaznych nienawiści fatow pod troiaką Zamoyskich włocznią ubespieczona* (*Польская золотая свобода,* 1741); *Hebdomas saeculorum* (*Семеро веков,* 1741); Kazimierz Niesiołowski, *Otia publica, vix domestica* (*Забавы публичные, едва ли домашние,* 1743); Kazimierz Niesiołowski, *Otia domestica* (*Забавы домашние,* 1745); ещё 3 издания, которые такие сомнения вызывают: Adam Niesiołowski, *Quadragezynalne* (sic!) *contemplacje* (*Контемпляции на Великий Пост,* 1741; 1746) и Kazimierz Niesiołowski, *Epigrammata vernacula* (*Местные эпиграммы,* 1743). Как видно по этому небольшому списку, неоспоримо время начала действия типографии — 1729 г. И оно связано с изданием религиозной и литургической литературы, предназначенной прежде всего для нужд Иезуитского коллегиума. Но уже с 1741 г. в Пинской типографии печатаются книги совсем другого жанра и содержания: к жанру светской панегирики принадлежат *Польская золотая свобода* (1741) и *Семеро веков* (1741), а к жанру поэзии и поэтических мисцелланий мы отнесём книги Казимежа Несёловского *Забавы публичные, едва ли домашние* (1743), *Забавы домашние* (1745) и *Местные эпиграммы* (1743); к жанру религиозной поэзии могли бы причислить книгу Адама Несёловского *Контемпляции на Великий Пост* (1741; 1746).

Как видно по списку изданий, Пинская типография могла прекратить своё существование, скорее всего, в 1746 г. Конечно, такой вывод правомерен, только если учитывать спорный факт о принадлежности издания книги А. Несёловского *Контемпляции на Великий Пост* (1741; 1746) Пинской типографии.

Идентифицировать пинские издания, хранящиеся в фонде литуаники XVIII в. Библиотеки им. Врублевских ЛАН, помогла вспомогательная картотека места изданий, которая ведётся в Отделе редких изданий. Опираясь на библиографические источники (и прежде всего на *Польскую библиографию*» Эстрайхеров), эта картотека указывает места изданий, даже если они только предположительные. Самое раннее из таких изданий — *Воскресные и праздничные проповеди на круглый год* Петра Скарги (*Kazania na niedziele y święta całego roku*), напечатанные в 1735 г. с указанием точных выходных данных на титульном листе: Pińsk, druk. Coll. S. I., 1735. В Библиотеке им. Врублевских ЛАН имеются два экземпляра этого фолианта. Один из экземпляров имеет книжные знаки принадлежности библиотеке Виленского общества приятелей науки, существовавшего в первой половине XX в. (1907—1941). После лик-

видации этого общества остатки книжных собраний были переданы Библиотеке Литовской академии наук. А второй экземпляр принадлежал историческим книжным собраниям Библиотеки Врублевских, которая, кстати, в 2012 году отмечает свое 100-летие.

Напечатанные в Пинске проповеди П. Скарги не являются большой библиографической редкостью: в Библиотеке Вильнюсского университета имеются 2 экземпляра проповедей 1734 г., а в Литовской национальной библиотеке им. Мартинаса Мажвидаса хранится по несколько экземпляров этого издания и 1734, и 1735 гг.

Как известно из историографических исследований, после напечатания проповедей Скарги в 1735 г. издательская деятельность в Пинске прекратилась, так как пинские иезуиты оказались в Вильне, где и подготовили к изданию *Проповеди о семи таинствах* (*Kazania o siedmiu sakramentach*, 1737) П. Скарги в типографии Виленской иезуитской академии. Судя по продолжающейся пагинации издания — оно начинается со страницы 586 (там, где оканчиваются пинские издания проповедей 1734 и 1735 г.), — можно не сомневаться, что первоначально пинские иезуиты планировали издать проповеди Скарги в двух частях, но из-за неудовлетворительного уровня пинской полиграфии не имели возможностей осуществить задуманное. Это подтверждает издательский конволют, сохранившийся в Национальной библиотеке Беларуси, в который входят обе книги Скарги — пинского издания 1735 г. и виленского 1737 г.[7] В Библиотеке им. Врублевских Литовской академии наук виленское издание *Проповедей о семи таинствах* Скарги 1737 г. сохранилось в отдельном переплёте.

Как полагают вышеупомянутые белорусские исследователи, в 1741 г. издательская деятельность в Пинске восстанавливается. Но, как видно по списку, совсем с другим содержанием печатной продукции. Появляется светская художественная литература. В этом году издаётся коллективное панегирическое произведение *Золотая польская свобода* (*Złota wolność polska*), созданное Пинским иезуитским коллегиумом и посвящённое свадьбе Яна Вандалина Мнишка и Катажины Замойской. Несмотря на то, что это произведение издано без точных выходных данных, ни у кого из белорусских исследователей не вызывает сомнений, что оно напечатано в Пинской типографии. Экземпляр этого небольшого по объёму, но не по формату (*in folio*) издания сохранился и в Библиотеке им. Врублевских. Он переплетён в конволюте, имеющем

7 Самойлюк Т. А. Иезуитское книгопечатание в Беларуси... С. 247.

книжные знаки принадлежности историческим собраниям Библиотеки Врублевских. Целых три экземпляра этого издания хранятся в Библиотеке Вильнюсского университета.

Согласно библиографическим данным, был издан и перевод этого панегирика на латинский язык (*Hebdomas saeculorum*), но в Литве такой экземпляр неизвестен[8].

В фондах Библиотеки им. Врублевских Литовской академии наук имеется экземпляр издания религиозной поэзии *Quadragezynalne contemplacje* (*Контемпляции на Великий Пост*), автором которой является Адам Несёловский. В этой книге, появившейся форматом *in quarto* в 1741 г., не указано место печатания. А. Мальдис в своём списке изданий пинских иезуитов эту книгу указывает с вопросительным знаком, а Т. Рощина её совсем не упоминает. В Библиотеке им. Врублевских ЛАН, основываясь на польской библиографии Эстрейхеров (которая опять же ссылается на сведения Даниеля Яноцкого)[9], *Quadragezynalne contemplacye* А. Несёловского причисляется к издательской продукции Пинской типографии.

Сохранившийся экземпляр имеет небольшие дефекты: утрачены титульный и последний листы книги. Книжные знаки свидетельствуют о принадлежности издания Доминиканскому монастырю в Гродно и одному из монахов, известному библиофилу Доминику Сивицкому (вторая половина XVIII в.).

В Литве известен еще один прекрасно сохранившийся экземпляр *Quadragezynalne contemplacje* Адама Несёловского — в Литовской национальной библиотеке.

Т. Самойлюк ссылается на современное польское энциклопедическое издание, посвященное деятельности иезуитов Польши и Литвы[10], в котором указано, что Иезуитская типография в Пинске действовала до 1735 г. Она достаточно логично предполагает, что после обновления издательской деятельности в Пинске «Казимир и Адам Несёловские могли арендовать оснащение типографии или выкупить её у пинских иезуитов для издания своих книг»[11]. Хотя заявление о новой типогра-

8 Cubrzyńska-Leonarchyk M. Katalog druków supraskich. Warszawa, 1996. S. 61—62. Кстати, как супрасльское издание, здесь представлен и панегирик на польском языке *Złota wolność polska* (s. 63—64).

9 Estreicher K. Bibliografia polska. Kraków, 1910. T. 23. S. 129—130.

10 Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564—1995=Enciklopedija apie jėzuitus Lenkijos ir Lietuvos žemėse, 1564—1995 / opracował L. Grzebień. Kraków, 1996. S. 509.

11 Самойлюк Т. А. Иезуитское книгопечатание в Беларуси... С. 248.

фии в Пинске («u nowej typ. w Pińsku») — и то по сведениям польской библиографии[12] — мы находим лишь в *Забавах публичных* (*Otia publica, vix domestica*) Казимира Несёловского, изданных в 1743 г., всё-таки вполне вероятно, что с самого начала возобновления издательской деятельности в коллегиуме иезуитов Пинская типография могла начать работу на других условиях

Забавы публичные опять же не являются библиографической редкостью. В Вильнюсе эта книга сохранилась и в Национальной, и в Университетской библиотеках, а также в Библиотеке им. Врублевских ЛАН. В последних двух — по 4 экземпляра. Давняя принадлежность экземпляров — традиционная: имеются книжные знаки библиотеки Вильнюсского общества приятелей науки и исторической библиотеки Врублевских. Любопытно отметить, что один из экземпляров Вильнюсского университета когда-то принадлежал гродненским доминиканцам и тому же самому Д. Сивицкому.

В библиотеке Вильнюсского университета и Национальной библиотеке имеются экземпляры и последнего возможного издания Пинской типографии — *Забав домашних*, напечатанных в 1745 г., автором которых является Казимир Несёловский.

Как видно из данного краткого обозрения, издания Пинской типографии, действовавшей в XVIII в., сегодня не принадлежат к особенным редкостям, хотя история самого предприятия до сих пор остаётся загадочной.

Опираясь на классические польские библиографические источники, к которым обращаются и нынешние белорусские книговеды, следует обратить внимание и на другие (и тоже очень убедительные) факты, выявленные современными польскими исследователями, критически относящимися к старым библиографическим данным. Речь идет об изданиях Казимира (ок. 1676—после 1752) и Адама (1719—1745) Несёловских — отца и сына. Ещё А. Сайковский (Alojzy Sajkowski) в польском биографическом словаре[13] указывает, что *Otia publica* (1743) и *Otia domestica* (1745)[14] были изданы в Пинске. Всё-таки, согласно вполне убедительным данным книговедческих исследований М. Цубжыньской-Леонарчык[15], книги Несёловских были изданы не в Пинске, а в Су-

12 Estreicher K. Bibliografia polska. Kraków, 1910. T. 23. S. 131.
13 Polski słownik biograficzny. Warszawa ; Kraków, 1978. T. 32/1, z. 96. S. 55—56.
14 Правда, дата появления этой книги почему-то указана не как 1745, а как 1752.
15 За указанное примечание благодарим коллегу из Кракова Станислава Сиесс-Кшишковского.

прасле, в униатской типографии отцов базилианов[16]. Любопытно, что последние исследования белорусских учёных на этот факт вроде бы и не обращают внимания. Однако в своей истории белорусской книги Н. Николаев замечает, что изданные труды К. Несёловского относятся к печатной продукции разных типографий, прежде всего Супрасльской или Пинской[17]. Мало того, польская исследовательница доказывает, что уже с 1739 г. в Пинске типографии не было[18]. И это мнение согласуется с датой (1735) прекращения действия Пинской иезуитской типографии, указанной в ранее упоминавшемся польском энциклопедическом издании[19].

Как видно, и другие упомянутые издания 1741 года (*Hebdomas saeculorum* и *Złota wolność polska*) М. Цубжыньской-Леонарчык причисляются к печатному репертуару Супрасля. И если учесть эту последнюю информацию, то продукция Пинской типографии уменьшается до 4 книг: двух изданий *Hebdomas sancta pii sacerdotis* (*Святая неделя набожного священника*,1729; 1733) и столько же *Воскресных и праздничных проповедей на круглый год* (*Kazania na niedziele y święta całego roku*, 1734; 1735) П. Скарги. Стоит согласиться с предположением А. Кавяцкой-Грычевой, что издания Пинской типографии являются редкими. Только следует уточнить: редкими не по количеству сохранившихся экземпляров, а по количеству наименований изданий этой типографии.

С другой стороны, необходимо напомнить и то обстоятельство, что книжная культура в Пинске не ограничивается деятельностью типографии в XVIII в. Она имеет гораздо более глубокие традиции, относящиеся к изготовлению рукописной книги в монастырях Пинской земли. Мало того, книжное наследие бывшей библиотеки Иезуитского коллегиума в Пинске свидетельствует о давних традициях книжной культуры Брестчины, которая по сей день мало изучена, несмотря на её важное значение. И следы этой книжности также встречаются в фондах Библиотеки им. Врублевских Литовской Академии Наук.

16 Cubrzyńska-Leonarchyk M. Oficyna supraska, 1695—1803 : dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów. Warszawa, 1993. S. 81, 100, 170—171 ;
Cubrzyńska-Leonarchyk M. Katalog druków supraskich... S. 62, 65, 76—77.

17 Гісторыя беларускай кнігі : у 2-х т. Мінск, 2009. Т. 1 : Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў. С. 278.

18 Cubrzyńska-Leonarchyk M. Oficyna supraska... S. 170.

19 См. ссылку 10.

Позіховська С.У.

Провенієнції білоруських стародруків XVII—XVIII стст. з колекції музею книги в Острозі

Поглиблений інтерес дослідників книги завжди викликають покрайні записи (маргіналії) на листах, обкладинці, безпосередньо в тексті над рядками, що містять цінний джерелознавчий матеріал, введення якого у науковий обіг сприяє більш детальнішому вивченню історії, культури, мовних особливостей, економіки окремого регіону.

Згідно з останнімі методичнимі розробками покрайні записи поділяють на власницькі (провенієнції); дарчі; вкладні, якими обґрунтовувалося право власності на книгу; історичні, які є результатом індивідуального сприйняття подій та фактів (вони розповідають про політичні події, військові дії, дають оцінку історичним діячам, а також висвітлюють факти особистого життя тощо). Окрему групу маргіналій, найбільш поширену, складають приписи, які пов'язані з матеріалами книги.

Рукописні провенієнції, виявлені нами, класифіковано за принципом відношення до тексту та історії книги, змісту інформації та мети запису. Вони були розподілені на та такі групи:

1. Що стосуються побутування книги як об'єкту книжкової культури. Ці записи містять інформацію про власників книгозбірень, діячів науки, культури, політики, їх контакти, хронологічні дані (власницькі, авторські, дарчі).

2. Записи наукового, історико-культурного змісту, що мають безпосереднє відношення до книги, її змісту (авторські помітки, маргіналії), або носять абстрагований характер, коли видання використане для різного плану нотаток.

3. Записи архівно-бібліотечні: старі шифри, штампи, які свідчать про переміщення книжок [1].

При підготовці статті автор керувався також дослідженнями провенієнцій І.Ціборовської-Римарович:

«З метою більш чіткої градації провенієнцій у процесі джерелознавчих досліджень, на нашу думку, слушно виокремлювати провенієнції 1-го порядку — ті, які фіксують першого власника (особу чи установу) примірника після виходу у світ книжки, провенієнціїї 2-го порядку — ті, які інформують про наступних власників примірника, до яких він перейшов безпосередньо від першого власника, або дедуктивним методом їх можна вважати документально підтвердженими наступними власниками, і провенієнції 3-го порядку — ті, які оповідають про місцезнаходження примірника в установах, що утворилися і функціонували після Жовтня 1917 р....відомості про долю давніх книгозбірень, які подають провенієнції 3-го рівня, відіграють важливу роль у реконструкції історії бібліотек та бібліографічній реконструкції їх фондів, стають дороговказами в евристичній роботі з сучасними бібліотечними фондами[2].

Хронологічні рамки провенієнцій досліджуваної нами частини колекції—XVII-XIX століття.

Переважну більшість становлять записи, які констатують факт володіння книгою у традиційно усталеній формі, яка найчастіше починається словами: *Ex libris або Ex bibliotheca*. Рукописні провенієнції зроблені церковно-слов'янською, російською, латинською, польською мовами. Для більш цілісного сприйняття матеріалу автор пропонує

1 Дмитрієнко М. Маргіналістика — спеціальна дисципліна історичного циклу / М. Дмитрієнко, І. Войцехівська // Історія українського середньовіччя : Козацька доба : зб. наук. праць на пошану історика лауреата Держ. премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович. Київ, 1995. Ч. 1. С. 144—145 ; Коваль-Гнатів Д. Ю. Маргіналії та провенієнції збірки інкунабул Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Львів, 1994. Вип. 4. С. 54—64.

2 Ціборовська-Римарович І. О. Провенієенції як джерело інформації про розповсюдження та побутування стародруків (на прикладі видань друкарні Бердичівського монастиря босих кармелітів (1760—1844) // Розмаїття культур. Історія і соціально-комунікативна природа книги : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. семінару. Харків, 12—15 квітня 2011. С. 265.

розглянути провенієнції кириличних друків та іншомовних видань окремо одне від одного.

Кириличні видання

Один з найцікавіших покрайніх записів досліджуваної збірки — запис на сторінках *Псалтиря* (Вільно, друкар Петро Мстиславець, друкарня Мамоничів, 16. 1. 1576). На початку книги маємо два рукописні аркуша з текстом Псалтиря; між аркушами 203 та 204 — аркуш з рукописним текстом;

Дуже цікавий запис на аркуші 127: «Tempore felici multi numerantur amici Dum fortuna pecit nullusamicuss erit». Переклад даного виразу звучить так: «У той час, коли ви процвітали, багато хто з них вважався друзями. Коли щастя закінчується, не друг там буде». Вислів цей походить з твору Овідія під назвою «Tristia» («Печаль»), книга I, 9, 5-6. У ній Овідій нарікає на своє вигнання з Риму імператором Августом, з причин, які чітко не відомі. Ця подія зумовила виникнення такого сумного прислів'я, а відомий цей вислів у перекладі моравського музиканта **Якоба Gallusa Carniolusa** (він же **Яків (нас) Handl, Яків (нас) Gallus,** по-словенському *Якоб Петелин Kranjski)* (3 липня 1550 — 18 липня 1591).

Не викликає сумніву той факт, що в XV—XVII століттях грамоті навчалися при церквах та монастирях і за церковними книгами. Оскільки видання Псалтиря дуже раннє, то логічно припустити, що ця книга також використовувалась у школі, адже книг на той час було дуже мало. У збережених російських юридичних актах 1686 року є цікавий документ, який зобов'язує пономаря «о церковном о всем радеть и смотреть накрепко, и книг беречь, и малым ребятам, в кои дни доведется по книгам говорить, ... над ними смотреть, и приказывать накрепко, чтобы они, говоря по книгам, книг берегли, не драли, и воском слов не закапывали, и по домам без спросу и без ведома никто не брал...». На нашому виданні Псалтиря на аркуше 184, зв. написано слов'янську абетку, на багатьох аркушах — примітивні малюнки із зображеннями людей, церкви, місяця, зірок, квітів. Так що пономар з поставленим завданням не впорався.

У 1980-х роках наша збірка стародруків активного комплектувалася за різними напрямками (обстеження церков, робота з обмінно-резервними фондами великих бібліотек — Бібліотеки ім. В.Леніна та М.Салтикова-Щедріна, Державна історична бібліотека України,

бібліотеки Львова — ім. Стефаника та університетська, ЦНБ ім. В.Вернадського тощо, закупка в букіністичних магазинах Москви: «Раритет», «Книжная находка», «№55», у приватних осіб і т.д.) завдяки тодішньому завідувачу Музеєм книги Позіховському О.Л. Власне йому вдалося встановити контакт з священиком отцем Сергієм Кульчинським і привезти для музею з Вологди, де отець Сергій мав парафію, ряд стародруків, в тому числі і білорусіку. Зокрема, це «Канонік» (Гродно, 1790) та «Служба Тихвінській Божій Матері» (Гродно, 1789). На першому з вказаних видань є записи, на багатьох аркушах відтиски печатки «Протоіерей К.Е.Рябовъ» та запис, який стосується книги: на останньому ненумерованому аркушу підрахунки дати виходу у світ книги, зроблені кульковою ручкою та синім олівцем і запис: «Ця книжка надрукована в 1790 р./ з книжки надру-/кованої у Москві в 1651 р.»; на ряді арк. втрачений текст відновлено від руки.

На другому відповідно записи: «Читалъ сию книгу Кольскаго/ уезда Ковской волости Керетскаго селения крестьянин//Василей Чумнеевъ своеручно; Сия книги колской округи… села Керети кресть-//янина Ивана Андреева сына чмени-//тьева и своеручно подписана 1819 // года июня 13 дня», які свідчать про певний рівень грамотності серед сільського населення того часу.

Про це ж свідчить і запис на «Апостолі» (Вільно, 1595), який після смерті о. Сергія разом з частиною книг був закуплений у його сина, рівненського священика Ярослава Кульчинського: «арк. 85: запис XVII ст.: Сія книга Гл<аголе >мая Ап<ос >толъ Ник……д ліктеровской вол<ос >ти кр<ест >янина ІванаТороканова». У цьому виданні «Апостола» є також рукописні аркуші (арк.17—18) та три аркуші в кінці книги з відновленим текстами та змістом книги.

Як правило, вкладні записи мали свою певну структуру з обов'язковими елементами наповнення, розташованими у певній послідовності.

Найцікавішою є інформація про вкладників із зазначенням їхніх імен, назви храму та населеного пункту, дати вкладу, іноді ціни книжки та суворого застереження проти можливих крадіїв. Нерідко зазначали імена світських та духовних владик, польських королів, московських царів, митрополитів, єпископів, іноді також власників маєтностей, яким належав зазначений населений пункт.

Так, на віленській «Євангелії» 1644 року, яка належала одному з перших директорів Острозького історичного музею, про що свідчить запис на аркуше [5], верхній край: І. Новицкій, є такий характерний запис:

«арк. 1—12 2-го рахунку: В л<ете > <от> созданія мира ...А <от > р<о>ж<де >ства Хр<това > ... м<еся >ца дє<кабря > 31 дня// Задєржавы Вєлика<го > кроля владислава по<л >скаго...И в державѣ// Велика<го > Кн<я >зя ωстровского Єремѣя Михайловича Корыбоута наше<го > ...па<на >// в повѣтѣ Мличнинском в сълѣ Вовчинцах. Рабъ Б<о >жїй Павелъ Мельникъ// купи<л > сіє Е<ванге >ліє, тетръ За <от >пущеніє грѣховъ свои<х > и жоны и дѣтей свои<х > (іншим почерком: Михайла Ивана и за родителей)// и прида<л > єй в ти<м > же мєстє до це<р >квы С<свята >го Славна<го > Вєлика<го > м<учени>ка Гє ωргія// за с <вященна >го Іерея тимофєя, и за пана Пєтра Горлє<в >ского старости Млилчинского// и за пана Прокопа (переправлено Феодора) Дубравского (переправлено Мель...) войта Млилчинско<го > на т<от > ча<с > будачого// Актобы сіє Е<ванге >ліє, млѣъ ω<т >далити ω<т > церкви тоєй, нѣкоєю кознію дєлво<л >ною// Таковых ω<т > имєни Г <оспод >а нашего І<сус >а Х <христ >а, да ба(!)деть проклт, и позаковѣ// с<вя>тыхъ ап<остолов >ъ, и с<вя>тыхъ ω<те >цъ вселенскихъ учителей, яко с<вя >то кра<д >ца//Анафема, Зищи».

На могильовському виданні Октоїха (друкарня Братства,1730) на аркушах 1-й—8-й зберігся запис:

«Сей//Октоихъ//села//погорhловки//церкви//свято//Михайловской//1830 года подписалъ // Иосифъ Томашевскій. Виходячи із записів, ймовірно припустити, що ці книги теж побутували в Росії. Можливо, мова йде про село Погореловка в Ряжскому повіті Рязанскої губернії».

Іншомовні видання

В XVI—XVIII століттях на території Білорусі та Литви, окрім книг кириличного друку, які були призначені для білоруського та українського населення, виходили також книги на польській, латинській, німецькій мовах. Ці видання видавалися, в основному, реформаційними друкарнями (Брест, Любча, Несвіж), католицькими та уніатськими видавництвами. Польську літературу, в основному полемічні видання, у XVII столітті видавало Віленське братство. Іншомовні видання відігравали певну роль у суспільно-політичному житті Білорусі.

Провінеєнції є одним із важливих джерел для реконструкції репертуару монастирських бібліотек, за ними можна визначити приналежність примірника до тієї чи іншої бібліотеки, прослідкувати його побутування та переміщення

На виданнях збірки присутні провенієнції монастирів: Острозьких капуцинів, Колегії отців єзуїтів в Лодзі, о. василіан в Дермані (власне монастиря, його настоятеля архимандрита Дерманського та Дубенського Олександра Йодка та монастирської школи) та Махірово, шкіл ордену о.василіан у Несвіжі та Любарі, Цитовіанського монастиря о. бернардинів тощо.

Монастир капуцинів в Острозі існував з 1758 по 1832 рік.

«Капуцини мали цінну монастирську бібліотеку, яка у 1818 році містила 819 томів, серед яких латинською мовою було 439 позицій, польською 368, німецькою —11, французькою — 8, італійською 2 та чеською — 1. Це була, переважно, теологічна література, але були в цій бібліотеці також історичні, лікарські та природознавчі книги»[3].

Унаслідок невдачі Листопадового повстання в 1830—1831 р.р. царський уряд 1832 року (декрет 19/31 серпня) в рамках рестрикції й переслідувань скасував ряд католицьких монастирів, в т.ч. і монастир Острозьких капуцинів. У нашій збірці, крім бердичівських видань, є також віленське видання з провенієнціями монастиря капуцинів в Острозі. Мова йде про книгу «Prawdy moralne theologiczne» (Вільно, друкарня піарів, 1760), яка має такі записи. Титул: «Ex biblio: /theca P. P. Capucinov /Conventus Ostrog.../ Hic liber donatus a Dno Woynarowski; Ex Cathalogo libri Josephi Woynarowski Comparit. На 5/1762 a$^{\underline{o}}$ Hanosku?; нижня покришка, зв.:Ta Księga Wichrożorego W.» Штампи та облікові позначення Державної історичної бібліотеки України (Київ).

Несвіжське видання твору одного з найвидатніших англійських богословів XVII століття Джона Оуена «Epigramatum» (Несвіж, друкарня колегіуму єзуїтів, 1767) містить такі записи. Верхня покришка, зв.: «emi-/nmi librum Polonikae (далі закреслено) 1820 7 febr. 20 D; титул : 1821 R=Książka ta należy do szkoly BB naszych żakonnych x.Nikodim Swykowicź ; Ex libris Pii Majewski Or.D.B.; S.R.E.Cardinalis». Штамп та облікові позначення Державної історичної бібліотеки України (Київ).

На підручнику ботаніки відомого вченого-натураліста, педагога, професора Віленського університету Станіслава Боніфація Юндзіла «Botanika stosowana czyli wiadomosć o wlasnościach y uzyciu roslin» (Вільно, друкарня дієцезальна, 1799) на титулі зберігся екслібрис базиліанської школи в Любарі, датований 1808 роком.

Сумну долю католицьких монастирів розділив і Дерманський монастир о. василіан, який у 1821 р. був переданий православним. В колекції

3 Острозька академія XVI—XVII стст. : енцикл. вид. Острог, 1997. С. 73.

музею зберігається значна кількість книг з екслібрисами Дерманського монастиря, більшість з них не має відношення до білоруських, а серед тих, що мають, наведемо кілька прикладів провенієнцій, які найчастіше зустрічаються.

Так, на книзі польського богослова, юриста та письменника Арендта Тобіаса «Studium polemicum Pro Doctrina Catholica» (Вільно, друкарня академії єзуїтів, 1760) вдалося відчитати наступні записи

Верхня покришка,зв.: «Patris /Georgii /Jętkiewicz /ODBm; титул,зв.: Po X Jętkiewiczu do /Biblioteki Dermanskiey /LOBM; арк. [9],зв.: Ego Pr Georgius emi hunc libri /...A° 1746 d 16 Julij /za trzy tymfy; арк. [10],зв.: Pris Georgii Jetkiewicz ODBM». Штампи та облікові позначення бібліотек Братства та Острозького краєзнавчого музею з інв. №3638.

На іншому виданні — «Constitutiones capituli Basiliani generalis Brestae A.D.1772. Diebus Febr. Celebrati cum synopsi actorum totius capituli pro notitia ex commodo provinciae Littuanae vulgate»... (Вільно, друкарня о.базиліан, 1772) запис на титулі: «Pro Ptre Ivanne Fidelhi Ol...; Bibliothecae Der // manensis O^r=S=B» Штампи та облікові позначення бібліотеки Острозького краєзнавчого музею з інв. №3503

До бібліотеки Дерманського монастиря відноситься також одна з найвідоміших праць Марціна Куженецького, відомого педагога, який у різних коледжах викладав граматику та риторику (в тому числі і в Несвіжі, де помер і похований) «Nauki z Ewangelii Na Niedziele y Swięta Kosciola Greckiego w Unii z Kosciolem Rzymskim zostającego», «Do pojęcia prostszego ludu Ulożone», «Podane przez X. Marcina Kurzenieckiego...z przydatkiem Katechizmu mniejszego, j większego» (Вільно, друкарня академії єзуїтів, 1752) з володільчим записом настоятеля монастиря Олександра Йодка. Записи: форзац, зв.: «aplikuę tę ięźkie do ąrchim. (нерозбірливо) z obligacyę w prumenia? mszy S. (нерзбірливо) za Dusze w czysciu (нерозбірливо). M. Peński mp.; с.1: libris Bibliotheca Dermanen. Abbati A:1770...Alexandr Jodko Abba...OSBM mp.»; нижня покришка,зв.: «Ex libris Bibliothecae Derm.Or.S.Basilij Magni» . Штампи та облікові позначення бібліотек Братства імені князів Острозьких та Острозького краєзнавчого музею.

А на книзі ченця та педагога Петра Менніті «Szkola bazylianska zamykająca nauki Dla dobrego wychowania Nowiciuszow i Professow Z.S.Bazylego W. Przez Jmci Xiędza Piotra Mennitego ...wloskim językiem wydana; na polski zas język przetlumaczona Przez Kaplana i Teologa tegoź Zakonu ...dopelniona...» (Вільно, друкарня о. базиліан, 1764) є запис, що стосується монастирської школи. На титулі: «Szkola Bazylianska Klasztoru

Dermanskiego // Opackiego»; маргіналії російською мовою. Штампи та облікові позначення бібліотек Братства імені князів Острозьких та Острозького краєзнавчого музею з інв. №3649

Ще один василіанський монастир, представлений провенієнціями, — монастир в Мохірово, Полоцького воєводства, скасований у 1839 році.

На арк. [2] — с.7 книги віленського єзуїта Антоніо Гжибовського «Mowy kaźnodźieyskie albo Każania Na Niedźiele calego Roku...» (Вільно, друкарня колегіуму єзуїтів, [1742]). Записи: «applicatum Bibliothecae Patrum Bażilianorum Machirovensum»; обклейка палітурки: помітки до порядку богослужіння. Штампи та облікові позначення Державної історичної бібліотеки УРСР (Київ).

У нашій збірці є дуже добре збережений примірник книги П.Ріко «Monarchia turecka, opisana prźez Rikota sekretarza posla angielskiego. U Porty Ottomanskiey residuiącego. z francuskiego ięzyka na polski przetlumaczona. Przez szlachcicza polskiego. Y do druku podana w Roku» (Слуцьк, [1678]), який походить з Цітовіанського монастиря отців бернардинів, повіту Шавельського (Szawle) Віленської губернії, ліквідованого в 1864 році.

Записи: верхня покришка палітурки: наклейка бібліотеки П.Ф.Сімсона; форзац: «Bibliotheka Citowianensis //PP Bernardinorum; фронтиспіс: Florian //Glerian; Conventus Citovianensis» (запис зроблено двічі); «Aplicat Conventus Citovia — //nensis Patris Bernardinum; титул, зв.: Bernardynorum duorum ; Nako częstorum //hisorum: Bibliote Citovensis P.P. Bernardi. — //Kleryk Dionizy Rodowicz». Штампи Державної публічної бібліотеки ім. М.Салтикова-Щедріна (Ленінград). Під кожною ілюстрацією — невеликі рукописні вірші польською мовою.

У збірці Музею книги є ряд видань, які хоча й не надруковані на території Білорусі, але містять провенієнції, пов'язані з видатними особистостями, що мають стосунок до білоруської історії.

Надзвичайно цікавим є один із дарчих написів, який свідчить про те, що відомий придворний регент та ієромонах Лаврентій Хоцятовський подарував так звану «Єлизаветинську Біблію» знаному церковному та громадсько-культурному діячеві, письменникові, ректорові Києво-Могилянської академії Георгію Кониському. Георгій (Григорій) Кониський (1717—1795, Могильов) — український письменник, проповідник, церковний і культурний діяч, викладач Києво-Могилянської Академії, засновник училища типу Київської академії у Могилеві 1757 р.

Маргінальний запис: «Санктпетербургъ// 1757 го года. 29го дня// Апреля// Сію Біблію я Лаврентій Хоцятовський придворный// іеромонахъ: въ даръ приношу Прес[вя]щеннешому Георгію// Конискому Еп[ис]копу Мстиславскому, оршанскому и Моги//левскому, и целой белой руссиі. В знакъ моей благосклонности».

Про Лаврентія Хоцятовського нам відомо небагато. У каталозі Юрія Ясиновського зафіксований переписувач нотного ірмологіону 1750 року Санкт-Петербурзі ієродиякон Леонід Хоцятовський, який, можливо, і є тим самим Лаврентієм.

У праці Івана Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви» ми знаходимо згадку про Хоцятовського:

«Перше місце посеред великоруських манастирів займав Троїцько-Сергієвий манастир, в р. 1744 переіменований в лавру; манастир цей (в 60 клм. від Москви) був заснований славним подвижником XIV ст. преп. Сергієм Радонежським (помер р. 1392) ще в тих часах, коли з Київської митрополії не виділилась Московська. За свою трьохсотлітню до XVIII в. історію Троїцько-Сергієвий манастир особливо прославився в Смутну добу московської історії, коли витримав в рр. 1608-1610 осаду польського війська і був взагалі одним з головних осередків, звідкіля йшли заклики до боротьби зі смутою і наїздниками.

Тим більш вимовним є для нас факт, що в цьому, давньому і славному в історії Московщини, манастирі українські ченці мали перевагу і таку видну ролю в керуванні життям Троїцької Лаври впродовж десятиліть у XVIII в. Архимандритами її були в часі від 1722 по 1766 рр. українці: Гавриїл Бужинський (він же член Синоду з 1721 р.; помер р. 1731 єпископом рязанським); Амвросій Дубневич (з ректорів Київської Академії, пізніше єп. чернігівський); Кирил Флоринський І (член Синоду; з префектів Харківського колеґіума, префект і ректор Московської Академії); Арсеній Могилянський (призначений з учителів Московської Академії з дорученням відкрити в лаврі семінарію; з 25 червня 1744 р. і до 1752 р. кіровав лаврою в сані єпископа Переяславського; пізніше Київський митрополит); Афанасій Вольховський (член Синоду; з Полтавщини, постриг прийняв в Троїцькій лаврі; перед тим був учителем Харківського колеґіуму; помер в сані єпископа тверського); Лаврентій

Хоцятовський (з співаків київського кафедрального хору, потім придворний уставщик-іє-ромонах)»[4].

Цікавий вкладний запис та запис про вартість покупки книги міститься на «Маргариті» І.Златоустого (Москва, Печатний двір, XII.1698): 2-й арк. 1-го рах. — 21 арк. 2-го рах.:

«1) …въ домъ Боярина Физа за Рова Назаровича Долгорукова человекъ его …езъ Медведко;

2) …Маргоритъ архиреїскаго Дому Казнач…Иеромонаха Гедиона Келейника;

3) Книга Маргаритъ Коплена в толквѣ 1753 года За шѣсть рублевъ Ованом Тудоровичем Шиловского Воскресенского монастыря Іеромонахомъ да Леонидомъ Дацкевичомъ Братского Могилевского монастыря Іеродіякономъ в катедру Могилевскую, з тѣхъ денегъ…которій из Святѣйшаго Правительствующаго Сінода На ризницу … в катедру Могилевскую Бѣлорусской шанована которая какъ стокихъ денег куплена…При катедри Могилевской должна Подписалъ иеродіаконъ катедры Могилевской вонифатій Соколовскій 1756 года февраля 9; маргіналії XVIII ст.» Штампи Державної історичної бібліотеки УРСР (Київ).

4 Власовський І. Український церковно-культурний потенціял, його роля і праця на службі по культурному піднесенню Московщини у XVIII ст. Частина друга. : нарис історії Укр. Православної Церкви. Нью-Йорк, 1957. Том 3. С. 145—146.

Ціборовська-Римарович І.О.

Давні пам'ятки книжної культури Берестейщини у фондах наукових бібліотек України

Берестейщина — територія, яка тісно пов'язана з історичним минулим сучасних Білорусі, України, Литви та Польщі. Після 1566 р., коли у складі Великого Князівства Литовського (ВКЛ) було утворено Берестейське воєводство, що охоплювало східну частину давньої Берестейської Землі і включало у себе міста Берестя, Пінськ і Кобрин, назва Берестейщина закрипілася за цією територією. У часи української національної революції 1648—1678 рр. населення Берестейщини виступило на боці козацьких сил. 1657 р. пінська шляхта проголосила про своє входження до Української козацької держави, було створено Пінсько-Турівський полк. До 3-го поділу Речі Посполитої ці землі входили до її складу, опісля — відійшли до складу Російської імперії. На заході та південному заході Берестейського воєводства мешкало українське населення, у північній та східній його частинах переважало білоруське населення. За Берестейською мирною угодою 1918 р. Берестейщина була визнана за Українською Народною Республікою. 1919 р. вона була окупована польськими військами. У 20—30-х рр. XX ст. вона входила до Поліського воєводства Польщі. У 1939—1941 р. і від 1944 р. — у складі БРСР[1].

1 Верменич Я. В. Берестейське воєводство // Енциклопедія історії України. Київ, 2003. Т. 1. С. 233 ; Ісаєвич Я. Д. Берестейська Земля, Берестейщина // Енциклопедія історії України. Київ, 2003. Т. 1. С. 231.

Торкаючись теми історії книгозбірень Берестейщини та книгодрукування на її теренах у зв'язку з історико-культурними книжковими пам'ятками, які нині зберігаються в України, у цій публікації окреслимо два обрані нами аспекти: примірники славнозвісної берестейської, або «Радивілівської», Біблії та стародруки, які у минулому належали представникам магнатського роду ВКЛ Сапіг герба «Лис».

Друкарня у Бересті — перша друкарня на території сучасної Білорусі, діяла під опікою канцлера ВКЛ, віленського воєводи, берестейського старости князя Миколая Радивіла Чорного (1515—1565) у 1550—70 рр. У Берестейській друкарні було надруковано бл. 40 видань. Її видавничу діяльність почерзі проводили математик, перекладач, друкар Бернард Воєвудка (1553—54), якого з Кракова запросив М. Радивіл Чорний, друкар Станіслав Мурмеліус (1558—60) та поет, друкар і музика Кипріян Базилик (1560—70 рр.). Після смерті М. Радивіла Чорного його син Миколай Кшиштоф Радивіл Сирітка (1549—1616), перейшовши у католицизм, перевіз друкарню з Берестя до Вільна і передав її місцевому єзуїтському колегіуму, згодом Віленській академії. Він фанатично боровся проти реформаторських течій у християнстві, в тому числі шляхом знищення протестантських видань. На 5000 червоних золотих конвертит закупив кальвіністських книжок і публічно спалив їх на ринковій площі Вільна[2]. Серед знищених стародруків були і примірники берестейської Біблії. Берестейські друки сьогодні є бібліографічними раритетами і на порядку денному у книгознавстві стоїть історико-книгознавчий та джерелознавчий аналіз їхніх примірників.

Берестейська Біблія, видана у Бересті 1563 р., була першою польськомовною кальвіністською Біблією, що побачила світ на теренах Речі Посполитої. Це монументальне видання з'явилося в часи друкарської діяльності Кипріяна Базилика за ініціативи та коштами М. Радивіла Чорного, який сповідав кальвінізм. Вона увійшла в історію як «Радивілівська», віддзеркалюючи роль ініціатора видання. Книга має великий формат — «in folio», обсягом 738 арк., при колонцифрах стоїть знак хрестика, прикрашена 14 гравюрами-ілюстраціями на дереві, готичними ініціалами, які мають форму «плетінок». Деяки з ініціалів мають мотиви аканта. Ініціали є одним із найважливіших компонентів художнього оформлення видання. Книжку прикрашають також заставки, кінцівки та виливні прикраси. Старий і Новий Заповіти мають

2 Березкина Н. Ю. Культурно-просветительная деятельность Брестской типографии (1553—1570) // Берасцейскія кнігазборы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. Брэст, 30—31 кастрычніка 2008 г. Брэст, 2010. С. 236.

свої, ідентичні між собою, титульні аркуші, як вважається, виконані під впливом німецького художника і гравера Альбрехта Альтдорфера (бл. 1480—1538) і належать до найкращих взірців гравійованих титульних аркушів того часу[3]. Німецький вплив відчувається у художньому оформленні ініціалів та виборі готичного шрифта для друку. Текст надруковано у дві шпальти набору. На берегах сторінок вміщено друковані маргіналії — коментарі до основного тексту.

Час не зберіг нам імена перекладачів цього Святого Письма на польську мову. Дослідники припускають, що при тлумаченні вони користувалися франкомовним виданням Біблії (Антверпен, 1530), підготовленим французьким гуманістом, математиком Жаком Фабером, який ще звався Жаком Лефевром д'Етаплем (Faber Stapulensis, Lefèvre d'Éstaples; 1455—1536), та виданнями Нового Заповіту (Базель, 1516, 1519, 1522), підготовленого нідерландським гуманістом Еразмом Ротердамським (1465—1536)[4]. Книгознавці припускають, що наклад видання сягав 500 примірників.

Приміриники цього видання давно стали бібліографічними коштовностями. Сьогодні у бібліотеках Росії та Литви налічується бл. 20 її примірників. У Російській державній бібліотеці (Москва) зберігається 5 примірників, з них один повний, у Російській національній бібліотеці (Петербург) — 2 примірники, у Бібліотеці РАН (Петербург) — 1 примірник, в Архіві військово-морського флоту Росії (Петербург) — 1[5]. У Бібліотеці імені Врублевських Академії наук Литви зберігається 5 примірників, з них один повний, у Бібліотеці Вільнюського університету — 4 примірники, всі дефектні, у Національній бібліотеці Литви імені Мартінаса Мажвідаса — 2 примірники[6]. У Білорусі знаходиться тільки один дефектний примірник берестейської Біблії, який зберігається у фондах Центральної наукової бібліотеки АН Білорусі (Мінськ).

В Україні сьогодні один примірник зберігається у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Київ; далі — НБУВ), чотири примірники — у Львівській національній науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника (далі — ЛННБ), один примірник — у Науковій бібліотеці

3 Шматаў В. Ф. Беларуская кніжная гравюра XVI—XVIII стагоддзяў. Мінск, 1984. С. 63.

4 Березкина Н. Ю. Там же. С. 233 ; Іванова Л. С. Роля Берасцейскай друкарні ў распаўсюджванні Рэфармацыі ў Вялікім Княстве Літоўскім // Берасцейскія кнігазборы... С. 264.

5 Нікалаеў М. В. Абразкі старажытнай кніжнай культуры Берасцейшчыны // Берасцейскія кнігазборы... С. 288, 290.

6 Нарбутене Д. Издания Брестской Радзивилловской типографии в фондах библиотеки Литовской академии наук // Берасцейскія кнігазборы... С. 240.

Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова (далі — НБ ОНУ).

У фонді відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ зберігається повний примірник берестейської Біблії (Берестя, 1563; шифр: Іn. 338).

Примірник НБУВ: Колація: [5], 1—73, 73, 74—99, 110, 101—155, 155, 157—185, [186]—207, 207, 209—295, 299, 297—372, 372, 373—394, 394, 396—415, 417, 417, 418—427, 424, 429—438, 440, 441—480, [481], 482—512, 512, 514—546, 546, 547, 549, 550, 551, 551, 552, 554—557, 556, 559, 560—579, [чистий аркуш], 1—23, 23, 25—83, 85, 86, 87—143, [13] арк. = 738 арк. На аркушах 110, 111 та 112 першого рахунку помилкову нумерацію заклеєно папером із колонцифрами правильної нумерації. Від давньої оправи зберігся тільки корінець, який зберегли при виготовленні нової шкіряної оправи реставратори НБУВ у 1991 р. Примірник має на своїх аркушах овальний штемпель бібліотеки Київського університету св. Володимира з двоголовим орлом по середині та написом по колу: «Библіотека Императорскаго Университета Св. Владиміра»: арк. [1] (тит. арк.), [2], 50, 147, 271, 384, 532; другого рахунку нумерації — арк. 50, 128. На звороті титульного аркуша міститься овальний штемпель з написом латинською мовою «Bibliotheca Universitatis St. Vladimiri». Книжка походить із бібліотеки останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського (1732—1798). Це засвідчують старі шифри королівської бібліотеки, які написано на форзацах примірника — «Reg. Theolog. 64» та «II*B.5». У книгознавчих та бібліографічних публікаціях є інформація про два види титульного аркуша берестейської Біблії[7]. У названому примірнику найбільш розповсюджений титульний аркуш із зображенням Адама і Єви під Деревом Пізнання з одного боку від заголовка книги, і Розп'яттям — з іншого. Зображення цього титулу надруковано у працях білоруського мистецтвознавця В. Ф. Шматова[8]. Примірник НБУВ має у своєму складі такі гравюри-дереворити: два титульні аркуші з однієї дошки, герб роду Радивілів, вміщений на зв. титулу, арк. 4 — «Potop», арк. 44 зв. — «Skrzynia Swiadectwa», арк. 45 — «Stoł chlebow pokładanych», арк. 45 зв. —«Lichtarz złoty Przybytku Pańskiego», арк. 46 — «Kortyny Cherubiny haftowane», «Nakrycie z kor-

7 Грицкевич А. П. «Брестская Библия» // Франциск Скорина и его время : энцикл. справочник. Мінск, 1990. С. 268 ; Estreicher K. Bibliografia polska (XVIII w.). Kraków, 1894. T. 13. S. 17.

8 Шматаў В. Ф. Беларуская кніжная гравюра XVI—XVIII стагоддзяў. Мн., 1984. С. 50 ; Шматаў В. Ф. Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI—XVIII стст. Мінск, 2000. Мал. 107.

tyn włosianych», арк. 47 — «Przbytek Pański. Pułnocna strona», арк. 47 зв. — «Ołtarz dla palonych ofiar», арк. 48 — «Ubior nawyższego Kapłana», арк. 50 — «Ołtarz ku kadzeniu», арк. 50 зв. — «Wanna miedziana», арк. 75 — «12 колін ізраїльських». Остання — цілосторінкова гравюра, інші — вкомпановані у друкований текст. На чистому аркуші, який розміщено перед титулом Нового Заповіту, є запис, що доповнює історію побутування примірника: «A. 1660 adj Junij : W Posnanij / Jann : Sfangnett / CzukerNick [!] / Bug : Śeg Mog Wo[...]y».

У відділі рідкісної книги ЛННБ з чотирьох примірників берестейської Біблії один повний (шифр СТ-IV•81268). Він має розфарбований від руки титульний аркуш, зображення якого таке саме, як і у примірнику НБУВ. Варто зазначити, що примірники берестейської Біблії з розфарбованими від руки титульними аркушами ще зберігаються: один — у відділ рідкісної книги Російської державної бібліотеки (Москва), інший — у Бібліотеці РАН (Петербург)[9]. Цей львівський фоліант є багатим на провенієнції, які подають інформацію про його побутування і засвідчують, що берестейська Біблія була в полі зору бібліофілів XIX ст. Власницькі записи, печатки та екслібриси на його сторінках дають можливість віддтворити шлях примірника до фондів ЛННБ. 1832 р. примірник був подарований польським офіцером Адольфом Ед[...] літератору, бібліофілу, колекціонеру Германові Головинському (1785—1855), резиденція якого була у Стеблеві (нині містечко Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.)[10]. Про це оповідає дарчий запис. Після смерті Г. Головинського його книгозбірня перейшла до письменника, критика, почесного куратора Кам'янець-Подільської гімназії, бібліофіла Костянтина Подвисоцького (1810—1868) і була перевезена до маєтку останнього у Рихту (нині с. Рихта Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.). Це засвідчує печатка з написом «Biblioteca Konstantego Podwysockiego w Rychtach»[11]. Згодом примірник потрапив до бібліотеки колекціонера і бібліофіла Зигмунта Чарнецького (1823—1908). Цей факт ілюструє гербовий екслібрис-наліпка на форзаці з написом «Z Księgozbioru Zygmunta Czarnieckiego». 1914 р. частина бібліотеки останнього була придбана для бібліотеки Баворовських, фундації поета, бібліофіла Віктора Баворовського (1826—1894)[12]. У цій «партії» книжок був і примірник берестейської Біблії, що підтверджує

9 Нікалаеў М. В. … С. 288.
10 Słownik pracowników książki polskiej. Warszawa ; Łódź : PAN, 1972. S. 338.
11 Ibid. S. 693.
12 Ibid. S. 46.

наявність печатки з написом »Biblioteka Fundacyi W. Hr. Baworowskiego», яка знаходилася у Львові[13].

Решта три примірники є дефектними: 2-й примірник (шифр СТ-IV •26926) — без початку і кінця, має печатку бібліотеки «Русскаго народного дома» у Львові; 3-й примірник (шифр СТ-IV •5865) — має такий самий титул як в описаних тут повних примірниках Біблії. У ньому бракує останніх аркушів. Особливістю його титулу є те, що залишився незавершиним набір назви книги. Назва має такий вигляд: «Biblia Święta / Tho iest / Księgi Starego y». У минулому екземпляр належав спочатку Юзефові Грабовському з Лукова, потім — колекціонеру, письменнику, засновнику родинної бібліотеки Гвалберту Павліковському (1793—1852)[14], про що засвідчують відповідні печатки; 4-й примірник (шифр СТ-IV 20100 — у ньому бракує початку (до арк. 20) і кінця. У книжку вклеєно 18 аркушів із рукописним відтворенням друкованого тексту. В якості форзацу використано аркуші рукописного інвентаря маєтку Цвітова, датованого 1791 р. Найвірогідніше, що інвентар стосується с. Цвітова, яке нині знаходиться у Бучацькому р-ні Тернопільської обл.

В Одесі примірник берестейської Біблії нині зберігається у фондах НБ ОНУ (шифр: Воронцов/13695). Опис примірника подано у каталозі видань XVI ст. з фондів названої бібліотеки[15]. У минулому цей примірник належав польському письменнику, історику, громадському діячеві Юліану Урсину Нємцевичу (1757—1841), про що свідчить його гербовий екслібрис у книжці та запис «Julian Ursin Niemcewicz». Надійшла книга до бібліотеки Новоросійського університету 1896 р. у складі книгозбірні майоратного дому Воронцових, яку передала удова останнього власника, міського голови Одеси Семена Михайловича Воронцова (1823—1882), а для родової книгозбірні вона була придбана С.М. Воронцовим 1869 р. у Берліні за 300 талерів, про що повідомляє відповідний запис[16]. Приміриник без титулу, бракує останніх аркушів.

В Україні нині стародруки з провеніенціями представників магнатського роду Сапіг герба «Лис» зберігаються у фондах НБУВ — 31 видання (33 од. зб.), Бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (Ніжин) — 5 видань, НБ ОНУ— 3 видання, Державної

13 Ibid. S. 140.

14 Ibid. S. 665.

15 Каталог изданий XVI века из фондов Научной библиотеки ОНУ им. И. И. Мечникова / сост. О. В. Полевщикова ; отв. ред. В. А. Сминтина ; науч. ред. Е. А. Радзиховская. Одесса, 2005. № 42. С. 52.

16 Там само. С. 11—12, 52.

наукової бібліотеки імені М. Горького (Одеса) — 1 видання. Загалом це становить 42 видання[17]. Українська частина книжкової Сапігіани представляє продукцію друкарень Амстердама, Антверпена, Аугсбурга, Венеції, Ганау, Гданська, Каліша, Кельна, Кракова, Лейдена, Ліона, Лувена, Львова, Нюрнберга, Парижа, Познані, Понте-а-Муссона, Ростока, Франкфурта на Майні. За хронологією книжки розподіляються так: перша половина XVI ст. — 5 видань, друга половина XVI ст. — 11 вдань, XVII ст. — 18 видань (20 од. зб.), XVIII ст. — 6 видань, без вихідних даних (дефектні примірники) — 3 видання. Серед них три стародруки, видані видавничо-друкарською фірмою «Офіціна Плантеніана» в Антверпені, один стародрук, виданий іншою відомою нідерландською видавничою фірмою Ельзевірів та один стародрук, виданий відомим французьким видавцем Анрі Етьєном.

Стародруки охоплюють різну тематику: релігію, історію, медицину, політику, філософію, літературу, географію, математику, архітектуру, образотворче мистецтво (альбоми гравюр). Серед авторів — державні діячі, вчені та письменники Давньої Греції та Риму: політик і оратор Цицерон, лікар Клавдій Гален, історики Плутарх, Валерій Максим, Касій Діо, філософ і поет Лукрецій Кар, поет-сатирик Ювенал, математик Евклід, вчений-природничник Пліній Старший, письменник Помпоніус Мела; автори пізніших часів: німецький поет і історик Гелій Еобанус (Eobanus, 1488—1540), португальський лікар Абрахам Закута (Zacutus, 1575—1642), французький юристконсульт Жан Бойвін (Boyvin, 1580—1650), голландський ерудит Марк Боксгорн (1612—1653), голландські видавці й картографи Йохан та Вільєльм Блау (Blaeu), італійський вчений, теоретик мистецтва епохи Відродження, художник, архітектор, поет, музика Леон Батиста Альберті (1404—1472), італійський ерудит Джовані Батиста Чіпеллі на прізвище Егназіо (1473—1553), німецький вчений Циріак Лентулус (1620—1678) та ін.

Джерелознавчий аналіз виявлених примірників показав, що у минулому вони належали чотирьом представникам роду Сапіг: Казимирові Леву Сапізі (1609—1656) — наймолодшому синові канцлера Лева Сапіги, політичному та військовому діячеві ВКЛ, дипломату, оратору, ерудиту, поліглоту (володів 8-ма мовами), меценату; Янові Фридеріку Сапізі (1680—1751) — троцькому каштелянові, згодом канцлеру ВКЛ, великому бібліофілові, літератору, засновникові місії

17 Попримірниковий опис цих стародруків подано у публікації Tsiborovska-Rymarovich I. **Див.**: [26].

Ордену єзуїтів у Кодені та бонефактору Берестейського єзуїтського колегіуму; Олександрові Сапізі (1773—1812) — члену Товариства шанувальників наук, автору публікацій зі стандартизації мір і ваг на теренах колишньої Речі Посполитої, журнальних статей з геології, географії, етнографії, та Павлові Бернардові Сапізі (1656—1715) — члену Ордену цистерціанців, абатові цистерціанського монастиря у Парадижу (Познанська діецезія), жмудському біскупові.

Книжки, що у минулому належали К.Л. Сапізі, за межами України нині зберігаються ще у фондах Наукової бібліотеки Вільнюського університету, Бібліотеки імені Врублевських Академії наук Литви, Бібліотеки РАН (Петербург), Бібліотеки Тартуського університету (Тарту, Естонія). На сьогоднішній день відомо понад 290 стародруків із ружанської «Bibliothecae Sapiehanae»[18]. Книжки з провенієнціями Я.Ф. та О. Сапіг за межами України, зберігаються у фондах бібліотек Варшавського університету, Російської національної бібліотеки (Петербург), Бібліотеки РАН (Петербург), Бібліотеки Ермітажа (Петербург)[19].

Всі стародруки Сапіг потрапили до НБУВ у складі бібліотеки Київського університету св. Володимира, тепер Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 500 тис. од. зб. якої було передано 1927 р. за постановою колегії Народного комісаріату освіти УСРР від 2 серпня 1926 р. До університетської бібліотеки вони надходили двома хвилями: першою хвилею у 1835 р. внаслідок реорганізації бібліотеки Віленського університету, закритого після польського Листопадового повстання 1830-31 р. Тоді на його базі були організовані Медико-хірургічна та Духовна римо-католицька академії. Фонди віленської університетської бібліотеки були розподілені між різними інституціями, частина книжок надійшла до бібліотеки Київського університету[20]. Друга хвиля надходжень книжок Сапіг до бібліотеки Київського університету відбулася у складі бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії, яку було закрито у 1842 р, а її бібліотеку передано до Києва у 1842—43 рр. у кількості 17556 тт. В київській університетській бібліотеці це зібрання зберігалося окремою структурною одиницею під назвою «Віленська медико-хірургічна академія». Так воно зберігається

18 Бразюнене А. Bibliotheca Sapiechana: попытка реконструкции тематического репертуара // Берасцейскія кнігазборы... С. 274—275.

19 Нікалаеў М. В. Абразкі старажытнай кніжнай культуры Берасцейшчыны ... С. 296.

20 Колесник Е. А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. Киев, 1988. С. 36.

CYRIACI LENTULI

AUGUSTUS,

Sive

De convertenda in Monarchiam Republicâ;

Iuxta ductum & mentem Taciti.

AMSTELODAMI,

Apud Ludovicum Elzevirium,

CIↃ IↃ CXLV.

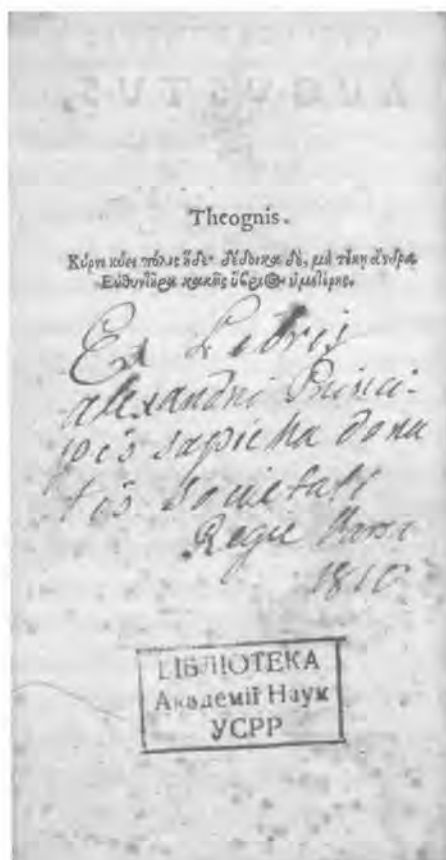
Theognis.

БІБЛІОТЕКА
Академії Наук
УСРР

Уладальніцкія запісы троцкага кашталяна Яна Фрыдэрыка Сапегі (1718 г.) на тытуле і Аляксандра Сапегі (1810 г.) на адвароце тытула кнігі «Cyriaci Lentuli. Augustus sive de Convertanda in monarchiam republica, juxta ductum et mentem Taciti. Amsterodami : apud Ludovicum Elzevirium, 1645». У кнізе аўтар (Ц. Лентул) разважае пра сродкі змянення народнага кіравання на манархію – ён засноўваецца на Тацыце і прымае за найлепшы ўзор імперыю Актавіяна Аўгуста.

і сьогодні у фонді відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ[21]. «Історичний шлях» цієї групи сапігівських книжок схематично можна окреслити так: Ружани→Вільнюс→Київ. Серед стародруків Сапіг, що зберігаються в НБУВ п'ять прикрашає суперекслібрис Казимира Лева Сапіги[22].

21 Там само. С. 38.

22 Зображення суперекслібрису Казимира Лева Сапіги опубліковані у наукових книгознавчих виданнях. **Див.**: [12], [20], [23].

Після закриття Віленської медико-хірургічної академії книжки з її фонду надійшли ще до трьох університетів Російської імперії — Харківського, Дерптського (нині Тартуського університету, Естонія), Казанського — та до Рішельєвського ліцею в Одесі, заснованого 1817 р., з 1865 р. — Новоросійський університет, нині Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. У 1843 р. після відбору книжок спеціально створеною для цього комісією із співробітників Ліцею 4 ящики з книжками філологічної та природничої тематики (566т.) надійшли до ліцейської бібліотеки. Серед них знаходилися книжки, які раніше належали представникам роду Сапіг — Казимирові Левові та Олександру Сапігам[23]. Схематично їх «історичний шлях» можна зобразити так: Ружани->Вільнюс->Одеса. Вочевидь, з цеї ж «партії» книжок один стародрук нині зберігається у фондах Одеської державної бібліотеки ім. М. Горького.

10 стародруків із провенієнціями про приналежність Сапігам походять із книгозбірні Берестейського єзуїтського колегіуму, яку було передано до бібліотеки Київського університету св. Володимира з Дорогичинського дворянського повітового училища 1853 р.[24] Книжки цієї групи пов'язані з ім'ям Яна Фридеріка Сапіги. Він дарував книжки для Коденської місії Товариства Ісуса та бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму. Місія у Кодені підпорядковувалася Берестейському колегіуму і до 1732 р. єзуїти тільки приїжджали до місії на релігіні свята. Ці книжки виключно релігійної тематики. «Історичний шлях» примірників окреслюється так: Берестя->Дорогичин->Київ. 2 з 10 виявлених книжок були подаровані Я. Ф. Сапігою волковиському мечнику Феліксу Овсяному, який згодом передав їх до бібліотеки Берестейського колегіуму. Серед книжок Берестейського колегіуму є примірник видання твору цистерціанця Августина Добровольського «Jesus Maria Joseph. Semina paradisi florigera collecta pro thermis animarum exaedificatis» (Б. м., 1664; шифр: 1855—689), який має запис про приналежність його абатові цистерціанського монастиря у Парадижу (Познанська діецезія), жмудському біскупові Павлові Сапізі. Цікавим є факт, що примірник на верхній кришці шкіряної оправи має відтиснуте

23 Алексеєнко М. Видання з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії в книжковому зібранні Рішельєвського ліцею // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2011. Вип. 31. С. 187, 189.

24 Детальніше про історію книгозбірні Берестейського єзуїтського колегіуму, склад і зміст її фонду та провенієнції стародруків **див.** публікацію: Ціборовська-Римарович І.: [17].

золотом зображення біскупської інфули, вірогідно суперекслібрис Павла Сапіги. Обріз примірника позолочено.

П'ять стародруків із провенієнціями Сапіг нині зберігаються у фондах бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколая Гоголя. Ця книгозбірня — одна з найдавніших науково-освітніх бібліотек Лівобережної України, яку було започатковано 1820 р. разом із відкриттям Ніжинської гімназії вищих наук князя Олександра Безбородька (з 1832 р. — Ніжинський ліцей)[25]. Шлях книжок Сапіг до ніжинської бібліотеки був таким. На базі гімназії було створено Ніжинський історико-філологічний інститут князя О. Безбородька і 1875 р. на прохання керівництва Інституту з бібліотеки Варшавського університету було передано дублетні примірники видань XVI—XIX ст. Всього 564 назви у 639 томах[26]. Серед них були і книжки, що у минулому належали Сапігам. До бібліотеки Варшавського університету у лютому 1832 р. було передано частину бібліотеки Товариства шанувальників наук (іншу частину — перевезено до Петербурга). У 1810 р. Олександр Сапіга 6000 томів своєї Коденської книгозбірні передав для користування Товариству. Бібліотека останнього була закрита після польського Листопадового повстання 1830—31 р.[27]. Чотири стародруки з п'яти мають два види гравійованого екслібриса Я. Ф. Сапіги[28]. «Історичний шлях» цих примірників окреслюється так: Кодень→ Варшава→ Ніжин.

Представлена інформація поглиблює відомості про примірники берестейської Біблії та вводить новий фактографічний матеріал про їх побутування в Україні, доповнює історію книжкових зібрань представників магнатського роду ВКЛ Сапіг.

25 Олександр Андрійович Безбородько (1747—1799) — український старшина, дипломат і державний діяч Російської імперії, від 1797 р. канцлер і найясніший князь, меценат. Заповів 210 тис. карбованців на створення у м. Ніжині гімназії вищих наук, яку було відкрито 1820 р. на його кошти і кошти його рідного брата генерала, сенатора, дійсного таємного радника графа Іллі Андрійовича Безбородька (1756—1815). (Безбородьки / О. І. Гуржій // Енциклопедія історії України... Т. 1. С. 211 ; Безбородько Олександр Андрійович / Р. Г. Симоненко // Там само. С. 211—212).

26 Стародруки XVI—першої половини XVIII ст. з колекції «Polonika»бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя : каталог / упоряд. О. С. Морозов. Ніжин, 2010. С. 6.

27 Нікалаеў М. В. Абразкі старажытнай кніжнай культуры Берасцейшчыны... С. 298.

28 Варіанти зображення екслібрису Я. Ф. Сапіги опубліковані у наукових книгознавчих виданнях. **Див.**: [4], [14], [16], [23], [27]. Варіанти зображень суперекслібриса Я. Ф. Сапіги теж опубліковані у наукових книгознавчих виданнях. **Див.**: [21], [24].

Література

1. Алєксєєнко М. Видання з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії в книжковому зібранні Рішельєвського ліцею // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2011. Вип. 31. С. 185—192.
2. Березкина Н. Ю. Культурно просветительная деятельность Брестской типографии (1553—1570) // Берасцейскія кнігазборы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання». Брэст, 30—31 кастрычніка 2008 г. Брэст, 2010. С. 230—237.
3. Бразюнене А. Bibliotheca Sapiehana : попытка реконструкции тематического репертуара // Берасцейскія кнігазборы… С. 274—280.
4. Верещагин В.А. Русский книжный знак. — СПб. : Печатня Р. Голике, 1902. Рис. 107.
5. Вермении Я. В. Берестейське воєводство // Енцикдопедія історії України / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2003. Т. 1. С. 233.
6. Грицкевич А.П. «Брестская Библия» // Франциск Скорина и его время : энцикл. справочник. Минск, 1990. С. 268.
7. Голенченко Г.Я. Брестская типография // Франциск Скорина… С. 268—269.
8. Іванова Л.С. Роля Берасцейскай друкарні ў распаўсюджванні Рэфармацыі ў Вялікім Княстве Літоўскім // Берасцейскія кнігазборы… С. 260—267.
9. Ісаєвич Я.Д. Берестейська Земля, Берестейщина // Енциклопедія історії України… Т. 1. С. 231.
10. Каталог изданий XVI века из фондов Научной библиотеки ОНУ им. И. И. Мечникова / сост. О.В. Полевщикова ; отв. ред. В.А. Смынтина ; науч. ред. Е.А. Радзиховская. — Одесса: Астропринт, 2005. — 296 с. : ил.
11. Колесник Е.А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. — Киев: Наукова думка, 1988. — 114 с.
12. Лауцявичюс Э. Книжные переплеты XV—XVIII веков в библиотеках Литвы. — Вильнюс: Мокслас, 1976. — № 199, 200.
13. Нарбутене Д. Издания Брестской Радзивилловской типографии в фондах библиотеки Литовской академии наук // Берасцейскія кнігазборы... С. 238—245.
14. Нестеренко П. Історія українського екслібриса… Київ: Темпора, 2010. С. 70—71.
15. Нікалаеў М.В. Абразкі старажытнай кніжнай культуры Берасцейшчыны // Берасцейскія кнігазборы… С. 281—307.
16. Стародруки XVI—першої половини XVIIIст. з колекції «Polonika» бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя : каталог / упор. О. С. Морозов. — Ніжин: ТОВ «Гідромакс», 2010. — 176 с. : іл.
17. Ціборовська-Римарович І.О. Стародруки з бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіума у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Берасцейскія кнігазборы…. С. 399—418.

18. Шматаў В.Ф. Беларуская кніжная гравюра XVI—XVIII стагоддзяў. — Мінск: Навука і тэхніка, 1984. — 181 с. : іл.
19. Шматаў В.Ф. Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI—XVIII стст. — Мінск: Тэхналогія, 2000. — 129 с. : іл.
20. Bibliotheca Sapiehana. Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinys : katalogas / sudarė Aušra Rinkūnaitė. — Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautossakos institutas, 2010. — S. 4—5, 11.
21. Cubrzyńska-Leonarczyk M. Polskie superekslibrisy XVI—XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. — Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2001. — S. 226, tabl. 94.
22. Estreicher K. Bibliografia polska (XVIII w.). — Kraków, 1894. — T. 13. — S. 16—17.
23. Kisarauskas V. Lietuvos knygos ženklai 1518—1918. — Vilnius: Mokslas, 1984. — S. 107—108, 109.
24. Sipayłło M. Polskie superekslibrisy XVI—XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. — Warszawa, 1988. — S. 218, tabl. 93.
25. Słownik pracowników książki polskiej. — Warszawa ; Łódź : PAN, 1972. — 1042 s.
26. Tsiborovska-Rymarovich I. Books owned by Sapiehas, magnates of the Grand Duchy of Lithuania at scientific libraries of Ukraine // Knygotyra 2011. Mokslo darbai. Vilnius, 2011. T. 56. S. 167—184.
27. Wittyg W. Ex-libris'y bibliotek polskich XVII i XVIII wieku. — [S. l.], 1903. — S. 66—67.

Флікоп Г.А.

Кнігазборы ўніяцкіх храмаў Брэсцкай дыяцэзіі ў другой палове XVIII ст.

Апошнім часам назіраецца ўсё большая цікавасць даследчыкаў да вывучэння манастырскіх кнігазбораў. Увага навукоўцаў накіравана на вывучэнне бібліятэк Жыровіцкага, Супрасльскага, Куцеінскага, Лешчынскага і інш. манастыроў. Аднак, калі вялікія кляштарныя кнігазборы і даследуюцца, то пытанне бытавання кнігі ў невялікіх прыходскіх цэрквах амаль не знайшло асвятлення ў навуковай літаратуры. З аўтараў, якія звярталіся да дадзенай праблематыкі, варта згадаць Ю. Лаўрыка, Ю. Лабынцава і Л. Шчавінскую. Разам з тым, шматлікія аспекты патрабуюць асобнага вывучэння. У дадзеным артыкуле на падставе гістарычных крыніц будзе разгледжана пытанне пра стан кнігазбораў парафіяльных храмаў уніяцкай Брэсцкай дыяцэзіі.

Грэка-каталіцкая Уладзіміра-Берасцейская епархія (у справаводстве другой паловы XVIII ст. на каталіцкі лад выкарыстоўваецца тэрмін «дыяцэзія») уключала заходнюю частку Брэсцкага ваяводства і паўночна-заходнюю Луцкага[1]. Да 1772 г. — першага падзелу Рэчы Паспалітай — на беларуска-літоўскіх землях уніяцкая Царква была прадстаўлена наступнымі епархіямі: Кіеўска-Віленскай мітрапаліцкай

1 Епархія // Рэлігія і царква на Беларусі : энцыкл. давед. Мінск, 2001. С. 104—107.

(625 парафій), Полацкай (601 парафія), Пінска-Тураўскай (238 парафій), Уладзіміра-Брэсцкай (285 парафій)[2].

На жаль, на дадзены момант дакументы, якія ілюструюць стан кожнай з 285 парафій Брэсцкай дыяцэзіі, адшукаць не ўдалося. Гістарычныя крыніцы, з якімі мы мелі магчымасць працаваць, — пратаколы візітацый Брэсцкага, Кобрынскага, Камянецкага, Палескага, Пружанскага, Бельскага і Уладаўскага дэканатаў. Агулам у іх падаюцца звесткі пра 194 парафіі. Па ўсёй верагоднасці, астатняя 91 парафія ўваходзіла ў склад дэканатаў, размешчаных на тэрыторыі Луцкага ваяводства, і дакументы па іх зараз захоўваюцца ў архівах Украіны.

Візітацыі — рэгулярныя праверкі храмаў — ажыццяўляліся або генеральным візітатарам, або дэканам у падначаленых яму цэрквах досыць рэгулярна. Гэта абумовіла наяўнасць па большасці дэканатаў пратаколаў розных гадоў[3]. У спецыяльную кнігу паводле пэўнай схемы пісар пры візітатары падрабязна занатоўваў дадзеныя, датычныя царквы і яе інвентару. Асобны раздзел прысвячаўся апісанню царкоўнага кнігазбору.

Крыніцы, з якімі мы мелі магчымасць працаваць, знаходзяцца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве (далей — ЛДГА). Яны ўяўляюць сабой тры дакументы. У адным з іх, найбольш раннім, прыведзены пратаколы візітацый пяці дэканатаў: Кобрынскага, Камянецкага, Палескага, Пружанскага і Уладаўскага.

Дадзены дакумент складзены падчас генеральнай візітацыі 1759 г. і ўяўляе сабой кнігу на 450 старонках, напісаную польскай мовай з лацінскімі і царкоўнаславянскімі ўстаўкамі[4]. Яе распачынае апісанне цэркваў Пружанскага дэканату; з 95 старонкі месцяцца пратаколы візітацыі Кобрынскага дэканату, са 168 — Палескага, з 234 — Камянецкага, з 357 — Уладаўскага. Апісанне цэркваў кожнага дэканату пачынаецца з імя візітатара і звестак пра дату правядзення візітацыі.

Структура пратакола па кожнай царкве складаецца з вызначаных раздзелаў, назвы якіх запісаны большымі літарамі пасярод радка: агульныя звесткі пра царкву (тытул, месца знаходжання, матэрыял

2 Лісейчыкаў Д. В. Штодзённае жыццё уніяцкага парафіяльнага святарства беларуска-літоўскіх зямель (1720—1839 гг.) : дысертацыя на суісканне вуч. ступені канд. гіст. навук / Нац. АН Беларусі, Ін-т гісторыі. Мінск, 2008. С. 6.

3 Флікоп Г. А. Творы іканапісу ва ўніяцкіх храмах Брэсцкага дэканату 2-й паловы XVIII ст.: на матэрыяле пратаколаў візітацый // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі / навук. рэд. А. І. Лакотка. Мінск, 2011. Вып. 11. С. 591.

4 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 48.

будавання, архітэктурная канструкцыя; раздзел пачынаецца са слова «cerkiew»[5] і назва царквы); сакраманты (sanctissimum sacramentum); алтар і абразы (ołtarze y obrazy); неабходныя для богаслужэння рэчы (apparata y alby); срэбра і волава (srebro y cyna); царкоўныя кнігі (xięgi cerkiewne); могілкі (cmętarz); плябанія (plebanja y pleban); парафія і парафіяне (parochia y parochianie). Апошнім раздзелам у апісанні кожнай царквы з'яўляецца «dekret reformationis» (уключаў заўвагі, парады, распараджэнні парафіяльнаму святару), часам уводзіўся і дадатковы раздзел «dokumenta», куды перапісваўся тэкст важных дакументаў пэўнай царквы (фундушы і г.д.), а таксама ў некаторых пратаколах прысутнічае раздзел «dochody cerkiewne» (царкоўны прыбытак).

Наступны дакумент — пратаколы візітацыі Брэсцкага дэканату, праведзенай у 1773 г. Візітатарская кніга, складзеная на 71 ненумараваным аркушы, як і вышэй апісаная крыніца, напісана польскай мовай з лацінскімі і царкоўнаславянскімі ўстаўкамі[6]. Пратакол кожнай царквы пачынаецца з назвы, запісанай большымі за астатні тэкст літарамі, у якую вынесены звесткі пра тытул храма, населены пункт, дзе ён знаходзіцца, імя калятара і візітатара, дата праверкі.

Непасрэдна апісанне складаецца, зноў-такі, з некалькіх раздзелаў, назвы якіх, як правіла, запісаны пасярэдзіне радка большымі літарамі і падкрэслены. Некаторыя акты складзены суцэльным тэкстам (без вынасу наймення раздзела на асобны радок), у якім назвы раздзелаў запісаны літарамі такога ж памеру, як і астатні тэкст, з падкрэсліваннем. Структура пратаколаў складаецца з такіх самых раздзелаў, як і ў вышэйапісаным дакуменце. Пасля пратакола пэўнай царквы праведзена гарызантальная лінія, за якой пачынаецца апісанне наступнай. Паводле дадзенай крыніцы, у 1773 г. у склад Брэсцкага дэканату ўваходзілі 49 цэркваў і капліц (частка з якіх на цяперашні момант знаходзіцца на тэрыторыі Беларусі, частка — у Польшчы) — гэта надзвычай вялікая колькасць (як правіла, дэканат ахопліваў 20 — 30 храмаў). Пратаколаў у дакуменце прыводзіцца 48. У адным з іх разам зафіксаваны звесткі пра дзве адзінкі: царкву і капліцу побач з ёй.

Сваёй структурай да апісаных вышэй дакументаў падобна і трэцяя крыніца, да якой мы звярталіся падчас даследавання, — пратаколы дэканскай візітацыі Бельскага дэканату 1784 г. У ёй занатаваны звесткі

5 Тут і далей захавана напісанне слоў з актаў візітацый.
6 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 50.

пра 27 парафій[7]. Апісаныя ў дакуменце цэрквы на цяперашні момант знаходзяцца на тэрыторыі Польшчы.

Неабходна адзначыць, што звесткі пра кнігазборы прыводзяцца не ва ўсіх пратаколах храмаў. Гэта звязана з тым, што некаторыя цэрквы на час візітацыі былі ў разбураным стане або былі знішчаны падчас пажару, і набажэнства праводзілася ў капліцах. У гэтых выпадках увогуле царкоўнае начынне было вельмі нязначным, а кнігі маглі і адсутнічаць. Разам пратаколы апрацаваных намі дакументаў ахопліваюць 194 парафіі, але звесткі пра царкоўныя кнігазборы фігуруюць у візітацыйных актах 186 храмаў.

Трэба адзначыць, што ва ўсіх дакументах прыводзяцца даволі падрабязныя дадзеныя пра царкоўныя бібліятэкі. Акрамя таго, што пазначаюцца найменні кніг, даволі часта зафіксавана тэхніка іх выканання (рукапісныя або друкаваныя), фармат, для друкаваных пазначаюцца месцы выдання. Часам таксама ў дакументах занатаваны звесткі пра стан кніг: старыя, ні на што не здатныя, папсаваныя і г.д. Апісваюцца і вокладкі, калі яны былі чымсьці адметныя. Напрыклад: аправа з зялёнага аксаміту, са скуры і г.д. Евангеллі напрастольныя, як правіла, былі прыгожа аздоблены, што таксама візітатарам фіксавалася ў пратаколах праверак.

Прычым у некаторых візітацыйных актах у раздзеле «xięgi cerkiewne», акрамя богаслужбовай літаратуры, пералічваюцца і рукапісы, што вяліся святаром, якія непасрэдна адлюстроўвалі стан дадзенай парафіі і царквы: метрыкі; спісы парафіянаў, прыдатных да споведзі; кнігі брацтва; інвентары. У адным выпадку (царква Дзмітрыя Пакутніка ў в. Баршчова Камянецкага дэканату) згадваецца і кніга цудаў абраза Маці Божай[8]. Ікона была змешчана ў бакавым правым алтары. Прычым цікава, што пры апісанні абразоў і алтароў дадзенага храма звесткі пра знаходжанне тут цудадзейнай іконы не прыводзяцца. Аднак, наяўнасць вышэйназванай кнігі «xięga łask rożnych wyswiadczonych ad Nays: Panny na boku w ołtarzu będącey», якая вялася пры царкве, сведчыць пра тое, што такі абраз у храме ўсё ж быў.

Пералікі кніг у пратаколах, якія менавіта і належалі царкве, часам згадваліся і ўласныя тамы святара. Падчас дадзенага даследавання мы іх не выключалі з поля ўвагі: гэтыя кнігі падлічваліся намі разам з астатнімі.

7 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 51.
8 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 48. С. 279.

Трэба адзначыць, што ў найбольш раннім дакуменце з пералічаных вышэй (за 1759 г.) звестак прыведзены менш падрабязныя. Тут прыблізна для трэцяй часткі кніг не пазначана тэхніка выканання, тады як у дакументах 1773 і 1784 гг. аналагічныя дадзеныя адсутнічаюць толькі для дзясятай часткі. Таму, безумоўна, больш познія дакументы з'яўляюцца і больш інфарматыўнымі, і, натуральна, мы маем магчымасць атрымаць больш поўнае ўяўленне пра царкоўныя кнігазборы храмаў менавіта Брэсцкага і Бельскага дэканатаў.

Параўноўваць паміж сабой стан кнігазбораў усіх пералічаных дэканатаў будзе не зусім правільна, паколькі пратаколы візітацый належаць да розных гадоў. Натуральна, што за тыя 25 гадоў, якія аддзяляюць найбольш раннюю і найбольш познюю крыніцы, адбыліся істотныя змены. На жаль, адсутнасць іншых дакументаў не дазваляе прасачыць, якім чынам адбывалася фарміраванне кнігазбораў у гэты прамежак часу. Але відавочна, што ў другой палове XVIII ст. колькасць літаратуры пры храмах павялічвалася.

Пра гэта можа сведчыць параўнанне стану кнігазбораў храмаў Бельскага дэканату за 1727—1728 гг., прааналізаванага Ю. Лабынцавым і Л. Шчавінскай[9], і за 1784 г., разгледжанага намі. Па падліках даследчыкаў, праведзеных на падставе пратаколаў візітацыі 1727—1728 г., у названым годзе сярэдняя колькасць кніг на адну царкву складала 11 асобнікаў. А праз 60 гадоў, паводле нашага аналізу, гэтая лічба павялічылася на 5 адзінак і складала 16. Дарэчы, трэба адзначыць, што самыя багатыя кнігазборы Бельскага дэканату ў 1727—1728 гг. налічвалі 19—20 кніг, а ў 1784 г. найбольш значны збор (у царкве Унебаўзяцця Маці Божай у Чыжах) налічваў 34 тамы (8 з іх — Мінеі). І пры гэтым у васьмі храмах было 20 і больш кніг.

З сямі прааналізаваных намі дэканатаў Брэсцкай дыяцэзіі менавіта ў Бельскім сярэдняя колькасць тамоў на царкву была найбольшай. Цікава адзначыць, што другое месца займае не Брэсцкі дэканат, які быў візітаваны на 10 гадоў раней за Бельскі і на 15 пазней за астатнія, а Уладаўскі. Паводле праверкі 1759 г. сярэдняя колькасць кніг на царкву ў ім складала больш за 12 пазіцый. Зрэшты, усе гэтыя дадзеныя — ў табліцы ніжэй і няма патрэбы асобна спыняцца на кожнай з гэтых лічбаў.

9 Лабынцев Ю. А. Книжная культура белорусов Бельской земли в XVII ст. / Ю. А. Лабынцев, Л. Л. Щавинская // Кніжная культура Рэчы Паспалітай : матэрыялы Другіх кнігазнаўчых чытанняў. (Мінск, 15—16 верас. 2000 г.). Мінск, 2002. С. 76—92.

Табліца 1 — размеркаванне кніг па дэканатах

Год візітацыі	Дэканат	КНІГІ							
		Усяго		з іх:					
				пісаных		друкаваных		тэхніка невядомая	
		к-ць	*сярэдняя на царкву*	к-ць	у %	к-ць	у %	к-ць	у %
1759	Пружанскі	151	*7,9*	27	17,9	60	39,7	64	42,4
	Кобрынскі	224	*10,2*	37	16,5	108	48,2	79	35,3
	Палескі	173	*9,1*	37	21,4	96	55,5	40	23,1
	Камянецкі	285	*8,9*	51	17,9	144	50,5	90	31,6
	Уладаўскі	246	*12,3*	34	13,8	140	56,9	72	29,3
1773	Брэсцкі	478	*10,4*	97	20,3	344	72,0	37	7,7
1784	Бельскі	436	*16,1*	63	14,5	315	72,2	58	13,3

Як адзначыў Ю. Лаўрык, мінімальны збор літургічнай літаратуры для ўніяцкага храма XVI—XVIII стст., пакуль абрад не лацінізаваўся, складаў 8 кніг[10]. Варта акцэнтаваць увагу на тое, што нават самая сціплая сярэдняя колькасць кніг, якая зафіксавана ў Пружанскім дэканаце, хоць і адпавядала фармальным колькасным патрабаванням, аднак не заўсёды ў зборах прысутнічала неабходная літаратура. І, безумоўна, ва ўсіх дэканатах, нават самых забяспечаных кнігамі, было некалькі храмаў, дзе не ўся неабходная літаратура мелася ў наяўнасці. У двух выпадках візітатар нават наўмысна адлюстраваў у пратаколах недахоп трэбнікаў. Гэта стасуецца царквы Святога Мікалая ў в. Замшаны Палескага дэканату[11] і царквы Апекі Маці Божай у в. Даўголіска Уладаўскага дэканату. У апошняй з названых «wszystkie tę xięgi pisane niezdate trebnika niema»[12].

Трэба адзначыць, што адрозненні ў складзе кнігазбораў назіраюцца не толькі пры параўнанні дэканатаў: істотным чынам розніліся бібліятэкі храмаў і ў межах адной царкоўна-адміністрацыйнай адзінкі. Так, напрыклад, у Пружанскім дэканаце найбольш багатыя зборы, якія налічвалі па 12 асобнікаў, былі ў шарашоўскім храме і пружанскім

10 Лаўрык Ю. Кніжныя зборы пры грэка-каталіцкіх святынях // Наша вера. 2008. № 3 (45) [Электронны рэсурс]. URL: http://media.catholic.by/nv/n45/art13.htm (дата доступу 13.05.2010).

11 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 48. С. 193.

12 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 48. С. 378.

Нараджэння Хрыста[13]. А пры гэтым у равяціцкай царкве знаходзіліся толькі тры пазіцыі (службоўнік, трэбнік, евангелле), для двух з якіх патрабавалася новая аправа[14].

Такія ж адрозненні ў складзе храмавых кнігазбораў назіраюцца і ў іншых дэканатах. У Кобрынскім найбольшая колькасць налічвалася ў Чаравачыцкай царкве і складала 17 пазіцый, тады як у Мацієвіцкай, Стрыгаўскай і Дзядкавіцкай — па 5[15] [4, с 108, 125, 136, 148], да таго ж кнігі былі не ў вельмі добрым стане. У Палескім дэканаце самая багатая бібліятэка мелася ў Булькаўскай Успенскай царкве і налічвала 14 адзінак, а самая сціплая (з трох кніг) была ў Ходаніцкім храме [4, с 170, 224].

У Камянецкім дэканаце найбольшы і найменшы кнігазборы складаліся адпаведна з 14 і 4 кніг. Першыя знаходзіліся ў Мілэйчыцкай Варварынскай, Вярховіцкай і Войскай цэрквах, другія — у Шышоўскай, Рэчыцкай і Арэпіцкай. Ва Уладаўскім дэканаце найменшы кнігазбор у Даўголіскай царкве складаўся з 5 кніг (як адзначалася вышэй, у пратаколах праверкі гэтага храма візітатар зрабіў запіс пра адсутнасць трэбніка), а найбольшы знаходзіўся ва Уладаўскім храме і налічваў 18 пазіцый[16] [4, с 378, 413].

У Брэсцкім дэканаце назіраецца большая дынаміка ў колькасці кніг: усяго адзін том быў у «зборы» Кленіцкай царквы, 3 адзінкі налічвалася ў Сяхневіцкай. Тады як найбольшая бібліятэка з 20 пазіцый мелася ў Коданьскім храме Міхаіла Арханёла. У Бельскім дэканаце, як ужо адзначалася вышэй, 34 кнігі складалі збор Чыжоўскай царквы, а найменшая колькасць — 5 асобнікаў, прычым выключна друкаваныя выданні, знаходзілася ў Дубінскім храме.

Прыведзеныя звесткі выразна сведчаць пра тое, што багацце або наадварот сціпласць кнігазбору адрознівалася не па дэканатах, а па канкрэтных храмах. У межах адной царкоўна-адміністрацыйнай адзінкі маглі знаходзіцца як выдатна забяспечаныя новымі выданнямі цэрквы, так і храмы, дзе набор літургічнай літаратуры быў далёка няпоўным і складаўся са старых рукапісаў, якія былі ў дрэнным стане.

Нельга абмінуць увагай і такое пытанне, як тэхніка выканання кніг. З прыведзенай вышэй табліцы выразна бачна, што хоць і пераважалі друкаваныя выданні (гэта з'яўляецца цалкам абгрунтаваным для другой па-

13 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 48. С. 4, 9.
14 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 48. С. 42.
15 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 48. С. 254, 271, 287, 305, 317, 323.
16 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 48. С. 378, 413.

ловы XVIII ст.), аднак у храмах працягвала захоўвацца і выкарыстоўвацца падчас набажэнстваў даволі значная колькасць рукапісаў. Як правіла, апошнія згадваюцца ў пратаколах з характарыстыкамі «старыя», «падратыя», «вымагаюць аправы», «няпоўныя». Хаця дзеля справядлівасці трэба адзначыць, што такія апісанні часам сустракаюцца і ў дачыненні да друкаваных выданняў.

Цікавымі з'яўляюцца і адлюстраваныя ў пратаколах прыклады, калі кнігі былі часткова пісаныя, часткова — друкаваныя. Гэта датычыцца трох асобнікаў з храмаў Брэсцкага дэканату: «służebnik mały supraskj częscio pisany częscią drukowany in folio»[17] (з царквы ў в. Кастамлоты); «służebnik drukowany prze połowe pisany in folio..., trebnik in 8vo po częsci pisany poczęsci drukowany»[18] (з царквы ў в. Пратуліна). З аднаго боку гэта можа тлумачыцца тым, што некаторыя старонкі выдання былі страчаны або сапсаваны і святар іх замяніў перапісанымі ад рукі.

Аднак магчыма і іншае тлумачэнне такой з'явы. Змены ў набажэнстве ўніяцкага храма, якія адбываліся на працягу XVIII ст., вымагалі і адпаведнай літургічнай літаратуры. Як адзначыў Ю. Лаўрык: «Новыя версіі службоўнікаў не абавязкова мусілі цалкам выцясняць старыя; наадварот, вельмі часта тыя проста мадэрнізаваліся праз замену (а часам нават і праз дадаванне) тэкстаў. Прыклад гэтага дае нам Літургікон Жахоўскага з калекцыі Беларускай бібліятэкі Ф. Скарыны ў Лондане, у якім былі замененыя аркушы з тэкстам літургіі Яна Златавуснага ды ўклееныя некалькі старонак з перапісанай ад рукі «Службой Страстям Христовым»»[19]. Верагодна, што ў названых намі трох выпадках прычына ўстаўкі рукапісных аркушаў у друкаваную кнігу была якраз тая, якая адзначалася Ю. Лаўрыкам.

Тым не менш, найбольшы аб'ём царкоўных кнігазбораў Брэсцкай дыяцэзіі складалі друкаваныя выданні. У візітацыйных актах даволі часта пазначаецца месца выдання друкаў. З прыведзенай ніжэй *Табліцы 2* бачна, што найбольшым попытам сярод уніяцкіх храмаў гэтага рэгіёну карысталіся выданні Супрасля. Толькі ў цэрквах Уладаўскага дэканату найбольш распаўсюджанай была друкаваная прадукцыя Львова, якая ў храмах іншых пяці царкоўна-адміністрацыйных адзінак займае другое месца (за выключэннем Бельскага дэканату: там гэтае месца належыць

17 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 50. Арк. [8] адг.
18 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 50. Арк. [39] адг.
19 Лаўрык Ю. Кніжныя зборы пры грэка-каталіцкіх святынях // Наша вера. 2008. № 3 (45) [Электронны рэсурс]. URL : http://media.catholic.by/nv/n45/art13.htm (дата доступу 13.05.2010).

Пачаеўскай друкарні). Трэцяе месца, як правіла, належыць Віленскай друкарні, чацвёртае — Пачаеўскай. У чатырох з сямі разгледжаных намі дэканатаў зафіксавана унеўская прадукцыя. Распаўсюджанне кніг вышэйпералічаных друкарняў з'яўляецца цалкам відавочным: менавіта там выдавалася літаратура для патрэбаў грэка-каталіцкай царквы.

Табліца 2 — месцы выдання кнігадрукаў: дадзеныя па дэканатах

Друкарні / Дэканат	Усяго кніг з пазначаным месцам выдання	Супрасль	Львоў	Вільня	Пачаеў	Унеў	Кіеў	Чарнігаў	Ноўгарад-Северскі	Астрог	Магілёў
Пружанскі	55	28	13	10	3	1					
Кобрынскі	81	39	28	13	1						
Палескі	68	39	24	2	1			1		1	
Камянецкі	108	59	25	19	2	2			1		
Уладаўскі	111	33	54	9	9	6					
Брэсцкі	156	86	30	28	4	3	5				
Бельскі	99	47	8	7	35		1				1

Цікава, што ў зборах уніяцкіх храмаў Брэсцкай дыяцэзіі сустракаліся і кнігі, выдадзеныя друкарнямі пры праваслаўных манастырах і брацтвах. Адно выданне з Кіева зафіксавана ў Бельскім дэканаце: у царкве Узнясення Божага ў в. Кленікі[20]. Пяць кніг з гэтага ж горада сустракаюцца ў бібліятэках Брэсцкага дэканату. Прычым для двух з іх у пратаколах зроблены запіс «кіеўскае» (абодва ў Прылуцкай царкве), а для трох — «кіева-пячэрскае» (адно з іх у згаданай ужо Прылуцкай царкве, а таксама ў Сыманавіцкай і Брэсцкай Мікалаеўскай)[21] [5, арк. [7, 56, 60]]. Хаця цалкам верагодна, што ўсе гэтыя 5 кніг былі выдадзены ў друкарні Лаўры.

Па адной кнізе — на ўсе разгледжаныя намі амаль 200 храмаў — з Чарнігаўскай (царква Маці Божай в. Ляхавічы Палескага дэканату)[22], Ноўгарад-Северскай (царква Троіцы в. Кругель Камянецкага дэка-

20 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 51. Арк. [33] адг.

21 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 50. Арк. [7, 56, 60] адг.

22 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 48. С. 198.

нату[23]) і Магілёўскай (царква Сімяона Слупніка ў Браньску Бельскага дэканату)[24] друкарняў.

Надзвычай цікавае выданне знаходзілася ва Успенскім Гвазніцкім храме Палескага дэканату — «Biblia osrowskiego druku»[25]. Паказальна, што названая кніга, якая выйшла ў Астрозе ў 1581 г., амаль праз 200 гадоў працягвала захоўвацца ў царкоўным кнігазборы.

Абагульняючы вышэйсказанае пра месцы выдання літаратуры з храмавых бібліятэк Брэсцкай дыяцэзіі, варта яшчэ раз падкрэсліць, што яна, як правіла, паступала з друкарняў, якія працавалі на патрэбы ўніятаў: Супрасльская, Львоўская, Пачаеўская, Віленская, Унеўская.

Падводзячы вынікі, неабходна адзначыць, што ў другой палове XVIII ст. царкоўныя кнігазборы Брэсцкай дыяцэзіі хоць і былі даволі значныя, аднак далёка не ўсе храмы мелі неабходную богаслужбовую літаратуру. Да таго ж забяспечанасць/незабяспечанасць кнігамі назіраецца не па дэканатах, а ўласна па саміх храмах, і, відаць, залежала ад заможнасці самой царквы і дбайнасці святара. Папаўненню кнігазбору маглі спрыяць парафіяне. Так, у Вістыцкай царкве Брэсцкага дэканату за сродкі вернікаў былі набыты львоўскія псалтыр і актоіх, супрасльскі службоўнік і два напрастольныя Евангеллі (месца выдання не пазначана)[26]. У Прылуцкай царкве таго ж дэканату знаходзіўся службоўнік супрасльскага друку, набыты за грошы брацтва[27].

Натуральна, у межах дадзенага артыкула не было магчымасці разгледзець і шматлікія іншыя пытанні, датычныя царкоўных кнігазбораў Брэсцкай дыяцэзіі. Так, па-за ўвагай засталіся рэпертуарны склад бібліятэк, стан захавання і выгляд кніг. Гэтыя тэмы вымагаюць асобнага даследавання, што і мяркуецца зрабіць пры далейшай працы па дадзенай праблематыцы.

23 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 48. С. 345.
24 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 51. Арк. [19].
25 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 48. С. 207.
26 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 50. Арк. [63] адг.
27 ЛДГА. Ф. 634. Воп. 1. Спр. 50. Арк. [7].

Фоменко И.К., Щербакова Е.И.

Крымская война и царская охота

358 Перед нами — «**План Беловежской Пущи Гродненской губернии Пружанского уезда 1858 г.** Составлял: Лесного отделения Палаты Землемер Титулярный Советник Борковский» (ГО—5870; ГИМ—80.338/17), хранящийся в Государственном историческом музее. Карта «куплена у гражданина П.П. Шибанова в числе прочих 17 предметов за 100 рублей» [«прочие предметы» представляли собой, в основном, карты и атласы, посвящённые Западным губерниям Российской империи — *Здесь и далее в квадратных скобках примечания авторов*]. Она поступила в ГИМ до 1935 г. [годы жизни П.П. Шибанова: — 1864—1935], хотя зарегистрирована Закупочной комиссией была лишь 20 сентября 1939 г.

О «гражданине Шибанове» стоит сказать несколько слов особо. Начинавший свою профессиональную деятельность под руководством отца Петра Васильевича Шибанова, который вёл книжную торговлю в Москве на Старой площади, Павел Петрович Шибанов в 1892 г. стал владельцем собственного книжного магазина. Ещё работая у отца, он начал издавать каталоги под названием «Антикварная книжная торговля П. Шибанова» (всего вышло 168 выпусков), которые и по сей день имеют большое книговедческое значение. Многие из перечисленных в них изданий давно исчезли с букинистического рынка и отсутствуют в библиотеках. После революции Шибанов служил экспертом Наркомпроса по учёту и распределению национализированных книжных со-

браний (национализирована была и его уникальная книжная коллекция), затем заведующим антикварным отделением организации «Международная книга».

Этот известнейший русский библиофил и букинист-антиквар имел дело преимущественно с элитной книжной продукцией, что уже само по себе должно привлечь пристальное внимание к нашему экспонату, хотя, на первый взгляд, это просто красивая рукопись.

Размер иллюминованного манускрипта, выполненного тушью и акварелью в 12 красок — 75,7 x 65,5; 70,8 x 60,9 см (по рамке). Карта дублирована на шёлковую ткань кофейного цвета, по периметру окантована лентой зелёного шёлка. На тыльной стороне имеется картонный ярлык с инвентарным номером (карандашом) прежнего хранения, названием карты и фамилией автора (синими чернилами) «№ 1576. План Беловежской Пущи. Сост. Борковский 1858».

Название пущи в титуле декорировано растительным орнаментом, выполненным в высокохудожественной манере. В правом нижнем углу помещена масштабная линейка, выраженная в вёрстах: «Маасштаб [так в тексте] в Английском дюйме 2. версты».

Левый нижний угол карты занимает легенда, которая полностью приводится ниже. Надо отметить, что цвета, которыми иллюминованы различные объекты, не являются произвольными, а носят продуманный «природный» характер. К примеру, территория пущи, покрытая сосновым лесом, тонирована акварелью под цвет сосновой коры, пахотная земля — жёлтым, сенокосы — зелёным и т.д.

«Изъясненіе знаковъ

Границы {Волковыского уезда [пунктир и розовый цвет]
Бельского уезда [пунктир и голубой цвет]
Брестского уезда [пунктир и кофейный цвет]
{Казенных имений [сплошная двойная линия и розовый цвет]
Частных имений [сплошная двойная линия и серый цвет]
Лесничеств [жирный пунктир]

Леса и Угодья Сосновый [кирпичный цвет]
Еловый [серый цвет]
Лиственный [серо-голубой цвет]
Пахатная [жёлтый цвет]
Сенокосы [зелёный цвет]
Болота [голубые линзы болот, немое свидетельство прекрасной экологической ситуации в пуще в середине XIX столетия!]

Путь следования Его Превосходительства Господина Директора Второго Департамента Государственных имуществ 26 и 27 Августа 1858 года [красный пунктир].

Места в коих произведены работы Иностранцем Буггенгагеном к устройству сплавных путей».

На карте показано разделение Беловежской пущи на 5 лесничеств: «**1-е Лесничество**» с центром в «С. Беловеж»; «**2-е Лесничество**», центром которого является Бровск; «**3-е Лесничество**» с центром в Гайновке; «**4-е Лесничество**», расположенное на юго-западе, с центром в Столповиске, и «**5-е Лесничество**», центр — Королёв мост.

Главная усадьба пущи — «С. Беловеж» — связана с другими центрами лесничеств дорогами, которые на нашей карте тонированы коричневой краской. Территория лесничеств поделена на 521 квадрат (периметр каждого составляет — 2 х 1 версту). Все центры лесничеств отмечены на карте специальным условным значком — красным заштрихованным пуансоном, увенчанным рогами лося. Подобную эмблему можно увидеть на одном из фронтонов охотничьего дворца в пуще, который изображён в книге, иллюстрированной академиком живописи М.А. Зичи. Книга посвящена знаменитой царской охоте 6—7 октября 1860 г. и предназначалась для подарков её участникам.

Беловежская пуща с территорией 1076 кв. км была присоединена к Российской империи в 1795 г. после третьего раздела Польши; в 1803 г. она получила статус царского заказника. В первой половине XIX в. Пуща пребывала в запустении — лесные пожары (например, с мая по октябрь 1811 г.), война 1812 г., польское восстание 1830—1831 гг. Интенсивная работа по устройству лесов Беловежской пущи начинается после образования в 1837 г. Министерства государственных имуществ. В пущу направляется специальная комиссия, состоявшая из топографов и лесных офицеров. Территория заповедника была разделена на участки[1], что отражено на исследуемой нами карте. В 40-х годах XIX в. в пуще было создано 5 лесничеств[2], которые также указаны на плане.

Летописец Беловежской пущи Г.П. Карцов писал: «Только в самом конце 30-х годов жизнь в Пуще вошла в колею. Туда стали наезжать командировочные из Санкт-Петербурга ревизоры и чины департамента корабельных лесов для ближайшего ознакомления с общим состоя-

1 Гминский Ф. А. Беловежская пуща и зубры. Белосток, 1899. С. 10.

2 ШымановичЛ.П.Белавежскаяпушча—ахоўныігісторыка-культурныкомплексБеларусі (XIV—XX стст.). Гродна, 1998. С. 133.

нием леса. В Пуще оказался богатейший запас мачтовых деревьев, поражавших своими размерами корабельных техников.

Для того, чтобы установить порядок в будущем лесном хозяйстве, Пущу разбили на 541 двухверстный квадрат, а Свислочскую дачу [конфискованную в 1831 г. у участника польского восстания шляхтича Тышкевича] на 125. Кварталы разделялись просеками.

Следующее десятилетие ознаменовалось различными мероприятиями по лесному хозяйству. Давнишние наблюдения над зубровыми стадами показывали, что они предпочтительно держатся одного района, площадью до 70.000 десятин, в котором сосредоточивались их любимые стоянки — «жиры». ...Зубровый район занимал внутреннюю часть Пущи и, кроме того, в середине его находилось село Беловеж и несколько других деревень; по этому району пришлось отгородить двумя заборами, внутренним, со стороны селений, для преграждения доступа крестьянским стадам, и внешним, отделявшим зубровый пояс, охватывавший Беловеж, от пограничных частей Пущи [отражено на карте]. Забор состоял из высоких жердей, вбитых попарно на расстоянии нескольких сажен, с поперечинами, прикрученными лыком, и, конечно, служил только демаркационной линиею, а не защитою или препятствием зверям...

Вскоре после установки забора министерство, вероятно, не находя способов вести с выгодою лесное хозяйство, прибегло к посторонней помощи. Благодетелем явилась берлинская фирма Бугенгаген в лице купца Зигмунда. По контракту с казною Зигмунду предоставлялось выбрать по своему усмотрению из целой Пущи 60.000 крупных сосновых деревьев, попорченных у основания чем-либо. Операциями Зигмунда не все в пуще остались довольны, и в министерство посыпались доносы, для расследования которых присылались целые комиссии... В конце концов, вся Пуща сильно поредела крупным лесом.

В общем, ...*со времени перехода Пущи в русское владение её весьма редко посещали с охотничьими целями; из Высочайших же особ 70 лет подряд, до Александра II (1860), здесь не охотился никто*»[3].

Большой интерес представляет и инспекционная поездка в Беловежскую пущу «Его Превосходительства Господина Директора Второго Департамента Государственных имуществ» 26—27 августа 1858 г. Казалось бы, тоже ничего особенного — Министерство государствен-

3 Карцов Г. П. Беловежская пуща в 1382 — 1902: исторический очерк. СПб. 1903. С. 51—59.

ных имуществ приводит в порядок подведомственные земли. В 1843 г. в состав этого Министерства перешёл из Финансового ведомства Лесной департамент вместе с Корпусом лесничих. Министром с 1857 по 1862 гг. был Михаил Николаевич Муравьёв, знаменитый впоследствии Муравьёв-Виленский, оставивший о себе долгую и недобрую память в Западном крае. А пост директора Второго департамента занимал с 1858 по 1860 годы. Пётр Александрович Валуев [как известно, опубликован дневник Валуева; но интересующее нас время в записях не отражено]. И, быть может, совсем не случайно именно он в 1861 г. стал министром внутренних дел Российской империи. Дело в том, что приведенная в порядок Пуща сыграла серьёзную роль в дипломатических мероприятиях правительства Александра II.

Главной внешнеполитической задачей России после проигранной Крымской войны и Парижского конгресса 1856 г., закрепившего её результаты, был выход из международной изоляции. Задачей максимум являлась отмена ограничительных статей мирного договора, декларировавших «нейтрализацию» Чёрного моря, которая для Российской империи означала невозможность иметь в регионе военный флот и строить крепости. Еще один важнейший конгресс XIX столетия — Венский, 1815 года — оставлял уязвлённой Францию, стремившуюся к «естественным границам» по Альпам и Рейну, что создавало почву для сближения двух великих держав. Кроме того, характерной чертой международной обстановки было нарастание центростремительных процессов в Германии и Италии (авторы хотели бы выразить сердечную благодарность за ценные замечания В.Б. Кувалдину).

В 1859 г. начался решающий этап итальянского Рисорджименто — движения за ликвидацию территориально-политической раздробленности страны, которое вызывало у российского правительства весьма неоднозначную реакцию и немалую обеспокоенность. «Политики видят в совершающихся приготовлениях к сильной народной борьбе признаки слияния итальянского вопроса с венгерским, польским и возобновляющимся восточным вопросами, — сообщало императору III отделение. — Близкая будущность, может быть, подтвердит эту догадку; но между тем, орудие, избранное для задуманных планов, достаточно уже доказывает чисто революционный, демократический характер сих последних»[4].

---

4 Россия под надзором. Отчёты III отделения. 1827—1869 / сост.: М. В. Сидорова, Е. И. Щербакова. М., 2006. С. 505.

В процессе объединения Италии и освобождения итальянских земель от австрийского господства приняла участие и французская сторона. В обмен на провинции Савойя и Ницца, обладание которыми позволяло провести границу Франции по Альпам, Наполеон III обещал сардинскому королю Виктору Эммануилу II выступить в союзе с ним против Австрии и не складывать оружия до тех пор, пока австрийцы не будут изгнаны из Пармы, Модены, Ломбардии и Венеции. Причём нужно было обставить дело так, чтобы инициатором вооружённого столкновения стала непременно Австрия, которая в этом случае теряла право на поддержку со стороны Германского союза. По конституции этого объединения требовать друг от друга военной помощи его члены могли только в случае оборонительной войны. Добиться этого французской и сардинской дипломатии удалось. Теперь Наполеону III оставалось только обеспечить невмешательство в конфликт Пруссии, интересы которой, безусловно, задевали его стремление провести границу Франции по Рейну. И вот тут совершенно неоценимой могла оказаться помощь России.

За благожелательный нейтралитет, а в идеале еще и военную демонстрацию на границе Австрии, России предлагалась австрийская Галиция. Однако российский МИД ответил, что Польшу легче сохранить втроём, чем вдвоём[5]. России в той конкретно-исторической ситуации не нужна была война вообще и война с Австрией, в частности. Конец 50-х годов — время подготовки к серьёзнейшим социальным реформам, на первом месте среди которых стоит отмена крепостного права. А в таких условиях для государства как никогда важно обеспечить внешнеполитическую стабильность.

«Поддержкой России попытались заручиться и австрийцы, — пишет исследователь внешней политики Российской империи Айрапетов, — но их попытка апеллировать к солидарности «консервативных интересов» не имела успеха»[6]. Александр II не собирался повторять 1849 год.

В результате 19 февраля 1859 г. был подписан секретный русско-французский договор, согласно которому Россия обязывалась оставаться в назревающем конфликте нейтральной, а также способствовать сохранению нейтралитета другими державами. Россия рассчитывала, что в благодарность Наполеон III согласится отказаться от своих гарантий Парижского мира или будет способствовать отмене его ограничительных статей.

5 Айрапетов О. Р. Внешняя политика Российской империи. 1801—1914. М., 2006. С. 231.
6 Там же. С. 233

Австро-итало-французская война завершилась, как известно, Вилафранкским перемирием между Францией и Австрией (Виктора Эммануила даже не пригласили на переговоры). В выигрыше оказался Наполеон III, заполучивший вожделенные Савойю и Ниццу. Россия же, оказав Франции обещанную дипломатическую поддержку, не увидела никаких ответных шагов со стороны французского императора. Русско-французское сближение зашло в тупик. Нужно было искать другие пути выхода из международной изоляции.

В такой обстановке и состоялась царская охота в Беловежской пуще, ставшая подготовкой к встрече русского императора с австрийским монархом и прусским принцем-регентом в Варшаве 10—14 октября 1860 г. Как известно, охота «на высшем уровне» и дипломатия тесно связаны между собой с древнейших времён.

Охота с участием высоких гостей из Германии — герцога Саксен-Веймарского, принцев Карла и Альберта Прусских, Августа Вюртембергского и Фридриха Гессен-Кассельского, планировалась на сентябрь. Но вмешались обстоятельства: рождение великого князя Павла Александровича и болезнь императрицы сдвинули охоту на начало октября.

Почти за месяц до назначенного срока офицеры Корпуса лесничих, объездчики, стражники, полесовщики, «осочники» (облавщики) и около двух тысяч местных крестьян начали сгонять зубров и прочее зверьё в заранее отгороженное лесное пространство. Для охотников было оборудовано двенадцать «номеров», тщательно замаскированных огневых точек-галерей.

На рассвете 6 октября августейшие охотники заняли свои места, а загонщики погнали будущие трофеи на линию огня. Охота продолжалась до четырёх часов пополудни и была весьма удачной: убито 44 зверя, в том числе 16 зубров и 4 кабана. Вечер был ознаменован великолепным обедом, который проходил под музыку оркестра Великолуцкого пехотного полка. 7 октября охота продолжалась до двух часов: полегло 52 зверя; добычей императора стали 6 зубров... Эта встреча представителей августейших фамилий Европы — «без галстуков», но с нарезными штуцерами — обошлась российской казне в 18 тысяч рублей серебром[7].

Александр II, известный своей страстью к подобным забавам, охотился в пуще единственный раз. Вероятно, ему очень нужно было про-

7 Кутепов Н. Императорская охота на Руси. Конец XVIII и XIX век : исторический очерк. Т. IV. СПб., 1911. 289 с.

извести впечатление на потенциальных союзников. И Беловежская пуща превзошла все ожидания: первозданная природа, изобилие охотничьих трофеев, реликтовые зубры, о которых в благоустроенной Европе невозможно и помыслить… В общем, дорога к «Варшавскому свиданию» была выстлана сотнями шкур красного зверя.

Едва развеялся дым от выстрелов, 8 октября император Александр II уже находился в Варшаве, куда прибыл также Фридрих Прусский, а затем пожаловал и австрийский император Франц Иосиф. Намечающаяся перестановка сил в Европе не могла не вызвать серьёзные опасения Франции и Англии. Обеспокоенный Наполеон III направил русскому императору предложение об оборонительном союзе. Александр II начертал на этом документе всего два слова: «Против кого?»

Нельзя забывать, что Пруссию, Австрию и Россию объединяла общая проблема — польский вопрос. «…Обуревающие Европу мечты о возрождении начала отдельных национальностей… небезопасны для Российской империи по разнородности составляющих её племён. …Современная политика Запада даёт этим мечтам более значения, особенно в отношении к подданным польского происхождения, на привязанность коих российскому престолу и прежде нельзя было положиться», — писал руководивший в то время политической полицией империи князь В.А. Долгоруков[8]. Никаких соглашений по общеевропейским вопросам в Варшаве достигнуто не было. Но стало очевидно, что Россия вновь завоёвывает утраченное влияние. Так, новый альянс скреплялся свободой поляков и кровью зубров. Могучему зверю в память об этой охоте был создан памятник. Чугунного зубра в натуральную величину изготовили на заводе одного из участников охоты — генерал-лейтенанта Н.А. Огарёва. На мраморном постаменте красовались имена участников охоты, и указывалось количество их трофеев.

Через 10 лет, в октябре 1870 г. российское правительство в одностороннем порядке объявило об отказе от нейтрализации Чёрного моря. Это решение получило международное признание согласно Лондонской конвенции 1871 г. Отмене ограничительных статей Парижского мира 1856 г. предшествовала Франко-прусская война. Но началось всё в Пуще. Так залпы штуцеров на беловежских тропах отозвались эхом в Берлине и Санкт-Петербурге, в Лондоне и Вене, в Париже и на берегах Босфора.

8 Россия под надзором. Отчёты III отделения. 1827—1869 / сост. : М. В. Сидорова, Е. И. Щербакова. М. 2006.. С. 528.

Зверава І.С.

«Песня пра зубра» Мікалая Гусоўскага ў пецярбургскім выданні 1855 года

Пра паэта-лацініста эпохі Адраджэння Мікалая Гусоўскага (каля 1480 — пасля 1553), яго творчасць і асабліва эпічную паэму, якая ўвайшла ў літаратурны ўжытак пад назвай «Песня пра зубра», напісана шмат. Сам твор «Carmen de statura, feritate, ac venatione Bisontis» перакладзены на беларускую, літоўскую, польскую, рускую і ўкраінскую мовы[1]. Сёння мы маем навукова выверанья, каментаваныя выданні паэмы, а імя Мікалая Гусоўскага ўнесена ў энцыклапедычныя слоўнікі і даведнікі. Коратка нагадаем асноўныя звесткі, датычныя тэмы.

Мікалай Гусоўскі стварыў «Песню пра зубра» ў 1522 г. у Рыме, будучы там з пасольскай місіяй Вялікага Княства Літоўскага. Выдадзена паэма была ў наступным, 1523 годзе, у Кракаве ў складзе зборніка, якому яна і дала назву[2].

---

1 Бібліяграфію выданняў твораў М. Гусоўскага і літаратуру пра яго гл. у прыкніжнай бібліяграфіі: Гусоўскі М. Песня пра зубра : на лац., беларус, рус. мовах / пер. Я. Семяжона, Я. Парэцкага. Мінск, 1980. С. [189—190] ; Кавалёў С. Шматмоўная паэзія Вялікага Княства Літоўскага эпохі Рэнесансу. Мінск, 2010. С. 339, 341, 345—362.

2 Hussovianus N. Carmen Nicolai Hussoviani de statura, feritate, ac venatione Bisontis. Impr. Cracoviae per Hieronymum Vietorem. Anno Domini MDXXIII. Падрабязнае апісанне зборніка гл.: Estreicher K. Bibliografia Polska. Kraków, 1901. T. XVIII.

У 1855 г., праз больш чым тры стагоддзі, «Carmen de statura, feritate, ac venatione Bisontis» зноў легла на варштат[3] — гэта было першае перавыданне паэмы, падрыхтаване Імператарскай Публічнай бібліятэкай у Санкт-Пецярбургу (ІПБ)[4].

Выдавецкая дзейнасць была адной з пастаянных функцый Бібліятэкі, аднак рэпертуар яе друкаванай прадукцыі напачатку быў небагаты і абмяжоўваўся, галоўным чынам, выданнямі службовага характару: справаздачы пра дзейнасці, правілы карыстання, пакеты статутных дакументаў[5].

Барон Мадэст Корф[6], які ўзначаліў ІПБ у 1849 г., імкнуўся пашырыць і развіць гэты накірунак дзейнасці Бібліятэкі, надаць яму навуковае і шырокае агульнакультурнае гучанне. Спецыяльна для гэтага ў штат ІПБ была ўведзена пасада рэдактара навуковых прац, якую заняў ураджэнец г. Полацка Каэтан Касовіч[7]. У ліку іншага, новы дырэктар планаваў выпускаць у выглядзе публікацый, перавыданняў, факсіміле рукапісныя помнікі і старадрукі з фондаў Бібліятэкі. У поўнай меры гэтыя планы не былі рэалізаваны, тым не менш, выдавецкі рэпертуар ІПБ значна ўзбагаціўся. Для публікацыі кніжных рэдкасцяў была абрана форма падарункавых выданняў, прымеркаваных да розных юбілейных датаў. Выдаваліся падарункавыя выданні малым тыражом і апрыёры мелі статус бібліяграфічных рэдкасцяў. Так, да 100-годдзя Маскоўскага ўніверсітэта (1855) быў надрукаваны поўны камплект першай рускай газеты «Ведомости» за 1703 г.[8] Гэта было «вельмі дакладнае перавыданне, забяспечанае падрабязным <...> уступам»[9], падрыхтаванае загадчыкам Аддзялення рукапісаў ІПБ, ар-

3 Hussovianus Nicolaus. Carmen Nicolai Hussoviani de statura, feritate ac venatione bisontis. Cracoviae MDXXIII. Denuo excusum. Petropoli : Typ. Acad. Scient. Imper., MDCCCLV. XII, 37 p.

4 Імператарская Публічная бібліятэка (ІПБ), заснавана ў 1795 г., адчынена ў 1814 г., зараз — Расійская Нацыянальная бібліятэка (РНБ).

5 Пералік выданяў ІПБ гл.: Императорская Публичная библиотека за сто лет. 1814—1914. СПб., 1914. С. XV—XXII.

6 Корф Мадэст Андрэевіч, барон, з 1872 граф (1800—1876) — дырэктар ІПБ в 1849—1861. **Пра яго гл.**: Голубева О. Д. М. А. Корф. СПб., 1995. 168 с. ; История Библиотеки в биографиях ее директоров. 1795—2005. СПб., 2006. С. 94—135.

7 Касовіч Каэтан Андрэевіч (1815—1883) — усходазнаўца, у ІПБ з 1850 па 1883 гг. **Пра яго гл.**: Даўгяла Г. І. К. А. Касовіч: вядомы і незнаёмы. Мінск, 1994 ; Сотрудники Российской национальной библиотеки — деятели науки и культуры. СПб., 1995. Т. 1. С. 282—288.

8 Первые русские ведомости, печатавшиеся в Москве в 1703 году. Новое тиснение по двум экземплярам, хранящимся в Императорской Публичной Библиотеке. СПБ., 1855.

9 Императорская Публичная библиотека за сто лет. 1814—1914. СПб., 1914. С. 311.

хеографам, гісторыкам А. Ф. Бычковым. «Песня пра зубра» Мікалая Гусоўскага належыць да гэтага ж тыпу выданняў. Кніга выйшла да 50-гадовага юбілею Імператарскага Маскоўскага таварыства даследчыкаў прыроды[10], з якім Бібліятэка падтрымлівала навукова-культурныя сувязі ўжо на працягу некалькіх гадоў.

Ініцыятарам гэтых сувязяў быў віцэ-прэзідэнт і дырэктар Таварыства, вядомы вучоны-натураліст Фішэр фон Вальдгейм[11]. Немец Готхельф Фішэр (другая, «шляхетная» частка яго прозвішча «фон Вальдгейм» з'явілася пазней) быў запрошаны расійскім урадам для загадвання кафедрай натуральнай гісторыі Маскоўскага ўніверсітэта. У 1804 г. ён прыбыў у Маскву і застаўся тут назаўсёды. У Расіі Г. Фішэра сталі называць Грыгорыем Іванавічам, хаця, як і шмат хто з яго землякоў, рускай мовай ён не авалодаў, для выкладання выкарыстоўваў лацінскую, а мовамі камунікацыі былі для яго нямецкая і французская. Прафесар Шчуроўскі[12] назваў Г. Фішэра «рухавіком агульнага прыродазнаўства»[13] ў Расіі. У гэтым амплуа Грыгорый Іванавіч быў шырока вядомы. Слава прыродазнаўцы і арганізатара навукі перакрыла і амаль не выкрэсліла адну са старонак яго прафесійнай біяграфіі. У

10 Московское общество испытателей природы (да 1917 Императорское Московское общество испытателей природы). Заснавана ў 1805 г. пры Маскоўскім імператарскім універсітэце. Статут Таварыства, зацверджаны імп. Аляксандрам І у ліпені 1805, падрыхтаваў Г. Фішэр фон Вальдгейм. Пра гісторыю Таварыства і яго дейнасць гл.: сайт Таварыства: http://www.moipros.ru/.

11 Фішэр фон Вальдгейм Грыгорый Іванавіч (Ficher Gotthelf, пасля атрымання дваранства — Ficher von Waldheim Gotthelf) (1771, Вальдгейм, Германія — 1853, Масква) — віцэ-прэзідэнт і дырэктар Таварыства ў 1805—1853, сапраўдны стацкі саветнік, д-р філасофіі і медыцыны, заслужаны прафесар Маскоўскага ўніверсітэта, ганаровы сябра Імператарскай Акадэміі навук, Санкт-Пецярбургскай і Маскоўскай медыка-хірургічных акадэмій і іншых навуковых таварыстваў. **Пра яго гл.**: Рихтер В. М. История медицины в России. М., 1820. Ч. 3. С. 381—392 ; Фишер фон Вальдгейм А. Краткий отчет о трудах Императорского Московского Общества Испытателей Природы, читанный в торжественном заседании Общества по случаю пятидесятилетнего юбилея, 28 декабря 1855 года, вице-президентом оного Александром Фишером фон Вальдгеймом. М., 1855. 20 с. ; Щуровский Г. Е. Готтг. Фишер фон Вальдгейм относительно его заслуг по минералогии, геологии и палеонтологии : Речь, произнесенная по случаю празднования столетней годовщины его, 1771—1871 г., в торжественном собрании Имп. Московского Общества Испытателей Природы. Октября 3-го дня. М., 1871. 45 с. ; Житков Б. М. Г. И. Фишер фон Вальдгейм (1771—1853). М., 1940. 27 с. ; Büttner J. W. Fischer von Waldheim. Berlin, 1956 і інш.

12 Шчуроўскі Грыгорый Яфімавіч (1808—1884) — геолаг і папулярызатар навукі, першы прафесар кафедры геалогіі і мінералогіі Маскоўскага ўніверсітэта.

13 Щуровский Г. Е. Готтг. Фишер фон Вальдгейм относительно его заслуг по минералогии, геологии и палеонтологии... С. 7.

1799 г. Г. Фішэра запрасілі ва ўніверсітэт («Галоўная школа») г. Майнца на пасаду прафесара натуральнай гісторыі і адначасова прызначылі бібліятэкарам універсітэцкай бібліятэкі. Тут, акрамя даследаванняў па сваёй асноўнай спецыяльнасці, ён заняўся вывучэннем гісторыі вынаходства кнігадрукавання і дзейнасці першадрукароў, надрукаваў шэраг артыкулаў па гэтай тэматыцы ў перыядычных выданнях[14]. У 1800 г. пачала выходзіць шматтомавая праца Г. Фішэра пад загалоўкам «Beschreibung typographischer Seltenheiten und merkwürdiger Handschriften nebst Beyträgen zur Erfindungsgeschichte der Buchdruckerkunst»[15], прысвечаная дзейнасці Гутэнберга, Фуста і Шэфера з апісаннем іх выданняў. У 1802 г. убачыла святло яго сачыненне пра Гутэнберга — «Essai sur les monuments typographiques de Jean Gutenberg, mayençais inventeur de l'imprimerie»[16]. Акрамя гістарычнага нарыса ў кнізе прыведзены апісанні інкунабулаў, надрукаваных Гутэнбергам, у дадатках падаюцца храналагічны спіс выданняў друкарні Фуста і Шэфера і спіс вучоных Майнца за 1360 — 1790 гады. Працы Г. Фішэра па гісторыі ранняга кнігадрукавання былі вядомыя кнігазнаўцам XIX ст. Па словах Б. М. Жыткова, яны атрымалі «сапраўдную і прытым еўрапейскую адзнаку <...> у вялікай працы Бернара (M. Aug. Bernard — De l'origine de l'Imprimerie en Europe, V, I et II, Paris 1853)», які прысвяціў Г. Фішэру сваю кнігу[17]. Гісторыка-кніжныя зацікаўленні Грыгорыя Іванавіча засталіся яго пажыццёвым хобі і праявіліся, між іншым, у стварэнні пры Таварыстве адной з самых вялікіх у Расіі прыродазнаўчых бібліятэк, у аснову якой быў пакладзены яго ўласны кнігазбор, што складаўся з некалькіх тысяч тамоў[18].

У 1850 годзе, калі ў Імператарскай Публічнай бібліятэцы быў створаны інстытут ганаровых сяброў і ганаровых карэспандэнтаў, Гот-

14 Спіс кнігазнаўчых публікацый Г. Фішэра **гл., напр.**: Рихтер В. М. История медицины в России... С. 386.

15 Fischer G. Beschreibung typographischer Seltenheiten und merkwürdiger Handschriften nebst Beyträgen zur Erfindungsgeschichte der Buchdruckerkunst. Mainz, Nürnberg, 1800—1804. Lfg. 1—6. Загл. Lfg. 1: Beschreibung einiger typographischen Seltenheiten nebst Beyträgen zur Erfindungsgeschichte der Buchdruckerkunst.

16 Fischer G. Essai sur les monuments typographiques de Jean Gutenberg, mayençais inventeur de l'imprimerie. Mayence, [1802]. 102 p.

17 Житков Б. М. Г. И. Фишер фон Вальдгейм (1771—1853) ... С. 21.

18 Фишер фон Вальдгейм А. Краткий отчет о трудах Императорского Московского Общества Испытателей Природы, читанный в торжественном заседании Общества по случаю пятидесятилетнего юбилея, 28 декабря 1855 года, вице-президентом оного Александром Фишером фон Вальдгеймом. М., 1855. С. 10.

хельф Фішэр фон Вальдгейм прасіў баранета Якава Віллiе[19] хадайнічаць перад дырэктарам Бібліятэкі аб абранні яго ганаровым сябрам ІПБ[20]. У тым жа годзе Г. Фішэр атрымаў гэтае званне і падарыў Бібліятэцы свае кнігазнаўчыя працы, а дырэктар ІПБ М. А. Корф быў, у сваю чаргу, абраны ганаровым сябрам Таварыства. У лісце да М. А. Корфа Г. Фішэр, прынамсі, пісаў, што дорыць свой «уласны экзэмпляр «Essai sur les monuments typoraphiques de Jean Gutenberg», які змяшчае некаторыя, — як ён выказаўся — больш ці менш карысныя, мае рукапісныя нататкі»[21]. Экзэмпляр са шматлікімі рукапіснымі паметкамі (выпраўленнямі, дадаткамі, каментарыямі) быў ва ўладальніцкім пераплёце, на спінцы якога золатам адціснута: «Fischer sur Gutenberg». У кнігу, акрамя «Essai...», уплецены яго невялікія друкаваныя працы «Notice du premier monument typographique...»[22], «Note d'une gravure sur metal de 1422», лісты з ілюстрацыямі ўзораў шрыфтоў, гравюр і факсіміле старонак з выданняў Гуттэнберга, а таксама рукапіс на 102 нумараваных і двух ненумараваных аркушах з бібліяграфічнымі нататкамі і замалёўкамі. Гэты канвалют, які сам па сабе з'яўляецца унікам, захоўваецца сёння ў Аддзеле рэдкіх кніг Расійскай нацыянальнай бібліятэкі. Пазней Г. Фішэр неаднойчы дарыў Бібліятэцы свае працы і выданні Таварыства[23].

У кастрычніку 1855 г. дырэктар Бібліятэкі, як ганаровы сябра Таварыства, атрымаў запрашэнне на ўрачыстасці, прысвечаныя 50-годдзю з дня яго заснавання. Тады і было вырашана перадрукаваць у падарунак Таварыству паэму Гусоўскага[24]. Канечне, выдаўцы цудоўна разумелі, што «Песня пра зубра» не мае нічога агульнага з заалагічным трактатам, пра што і напісалі ў прадмове: «Не беручыся судзіць пра тое, ці шмат прыродазнаўцы знойдуць для сябе новай веды ў нашым прынашэнні, мы смеем па крайняй меры спадзявацца, што яны ўшануюць сваёй

19 Віллiе Якаў Васільевіч, баранет (1765—1854) — ваенны ўрач, галоўны ваен.-мед. інспектар у 1806—1854, прэзідэнт Пецярб. Медыка-хірургічнай акадэміі ў 1809—1838.

20 РНБ, Аддзел архіўных дакументаў (ААД), Ф. 1. Воп. 1, 1850. Спр. 10. Арк. 165—166.

21 Там жа. Арк. 181. «Mon proper exemplaire de l'Essai sur les monuments typographiques de Jean Gutenberg. Il contient outre quelques notes plus ou moins utiles, écrites de ma vain». Падкрэсліванне ў арыгінале.

22 Fischer G. Notice du premier monument typographique en caractères mobiles avec date connu jusqu'à ce jour. Mayence, [1804]. [12 л.]. У гэтай працы, па ўласнаму прызнанню Г. Фішэра, ён памылкова прыпісаў Гуттэнбергу выданне, адзіны экзэмпляр якога захаваўся толькі ў Нацыянальнай бібліятэцы Францыі, «Almanac» альбо «Annuaire de l'an 1457, in folio oblongo patent». Гл.: ААД РНБ. Ф. 1. Воп. 1, 1850. Спр. 10. Арк. 181 адв.

23 Отчет Императорской Публичной Библиотеки за 1852 год. СПб., 1851. С. 107. Тое ж за 1853. СПб., 1854. С. 72.

24 Отчет императорской Публичной библиотеки за 1855 год. СПб., 1856. С. 73—74.

увагай казанні Новалацінскай музы, вынутыя намі цяпер з забыцця, і спрыяльна выслухаюць песнапенне яе пра гіганта Еўрапейскіх чацвераногіх»[25].

Падрыхтоўка паэмы да друку рабілася па экзэмпляры кракаўскага выдання 1523 г., атрыманага Бібліятэкай у дар двума гадамі раней (1853) ад свайго актыўнага прыватнага пастаўшчыка ў 50-я—60-я гады XIX ст., магістра багаслоўя, ксяндза Іосіфа Мікалаевіча Малышэвіча, які быў настаяцелем Брэсцкага, а затым Невадніцкага прыходаў[26]. Кніга знаходзілася ў канвалюце, які складаўся з пяці лацінамоўных выданняў XVI ст. (in 8°), заключаных, як пісаў Іосіф Малышэвіч, у суправаджальным лісце, «у адным старажытным пераплёце»[27]. Пачынаўся канвалют з сачыненняў Лукіяна, а зборнік М. Гусоўскага быў апошні. У рэестры ІПБ «для запісу кніг, гравюр і рукапісаў, што паступілі ў дар Бібліятэцы за 1853 год» гэты канвалют запісаны па першым алігаце: «Opera Luciani Philosophi...»[28] і перададзены на захаванне ў «Аддзяленне мовазнаўства, грэчаскіх і рымскіх класікаў». Пры бібліятэчна-бібліяграфічнай апрацоўцы кракаўскае выданне твораў М. Гусоўскага было ўзята з канвалюта і перанакіравана па прызначэнні ў аддзяленне «Rossica». На рукапіснай каталожнай картачцы таго часу з апісаннем гэтай кнігі на месцы шыфра пазначана: «12/vitrine», значыць яна знаходзілася на выставе ў 12-й вітрыне. Такія пастаянныя выставы былі арганізаваны ў Бібліятэцы ў 50-я гады XIX стагоддзя[29]. На іх былі прадстаўлены для ўсеагульнага знаёмства найбольш каштоўныя, рэдкія альбо заўважныя ў якіх-небудзь адносінах рукапісныя і друкаваныя помнікі ўсіх часоў і народаў. У прыватнасці, у вітрынах пад шклом ляжалі Астрамірава Евангелле, «Глас астатні да Бога» Сімяона Полацкага, пражскае выданне «Бібліі» (1517—1519) Францыска Скарыны, «Апостал» (1564) Івана Фёдарава і Пятра Цімафеева Мсціслаўца, выданні вандроўных друкарняў, інкунабулы Ёгана Гутэнберга, прадукцыя друкарняў Альдаў, Эльзевіраў і шмат што іншае. Кракаўскае выданне М. Гусоўскага «Carmen de stat-

25 Hussovianus Nicolaus. Carmen Nicolai Hussoviani de statura, feritate ac venatione bisontis. Cracoviae MDXXIII. Denuo excusum. Petropoli : Typ. Acad. Scient. Imper., MDCCCLV. C. VIII.

26 Пра яго і яго дзейнасць у якасці мецэната ІПБ гл.: Ткачэнка М. І. Дарыцель Імператарскай Публічнай бібліятэкі Іосіф Малышэвіч // Белорусский сборник : статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии. СПб., 2002. Вып. 2. С. 174—179.

27 ААД РНБ. Ф. 1. Воп. 1, 1853. Спр. 6. Арк. 112.

28 Там жа. Воп. 4. Спр. 45. Арк. 10.

29 Пра выставы ў ІПБ гл.: Императорская Публичная библиотека за сто лет. 1814—1917. СПб., 1914. С. 302—308.

ura, feritate, ac venatione Bisontis» (1523) заняло сваё пачэснае месца сярод каштоўнасцяў Бібліятэкі.

Падрыхтаваў паэму Гусоўскага да друку Георг Беркхольц[30], які працаваў у аддзяленні «Rossica» ІПБ з 1852 г. да 1861 г. Ён вядомы як вучоны—філолаг (друкаваўся пад псеўданімам Юрый Летгола), гісторык, журналіст, рэдактар перыядычных выданняў «Baltische Monatsschrift» (1862—1869) і «Rigasche Zeitung» (1879—?), прэзідэнт Таварыства гісторыі і старажытнасцяў Прыбалтыйскіх губерняў (1875—1885). М. А. Корф высока ацэньваў эрудыцыю гэтага чалавека. У лісце да свайго памочніка князя Уладзіміра Адоеўскага[31] ён выказаўся так: «Асабліва рэкамендую Вашай увазе вольнапрацуючых Гена і Беркхольца. Гэта людзі настолькі вучоныя і разумныя, наколькі старанныя і добрасумленныя. Ce sont les perles de la Bibliothèque [Гэта пярліны Бібліятэкі. — І. З.]»[32]. Пра патрэбу выдання і прынцыпы падрыхтоўкі передруку паэмы М. Гусоўскага падрабязна сказана ў Прадмове: «Начальству Імператарскай Публічнай Бібліятэкі прадставілася не бескарысным выдаць зноў у свет знайдзенае паміж друкаванымі яе скарбамі старажытнае сачыненне пра зубра — кнігу, амаль зусім зніклую, пра пароду жывёл, амаль зусім вымерлую, астаткі якой захоўваюцца яшчэ толькі ў нашай айчыне, і то ў адной толькі яе мясцовасці. Паэма Гуссавіяна пра зубра, якая прапануецца цяпер у новым выданні, даўно ўжо лічыцца найвялікшай рэдкасцю. З навейшых пісьменнікаў па прыродазнаўству некаторыя хаця і ўспамінаюць пра яе «па паданні», аднак ніхто яе не бачыў. Так Брынкен, галоўны ляснічы казённых лясоў Царства Польскага, кажа, што ўсе яго намаганні дастаць дзе-небудзь твор Гуссавіяна засталіся безвыніковымі. (Гл. Mémoire descriptif sur la forêt Impérial de Bialowieza, Varsovie 1828, стр. 89). Вучоны бібліятэкар Залускіх Яноцкі ў 1776 годзе пісаў (Janociana. Tom. I, p. 125 і Tom. III, p. XXXV), што адзіны экзэмпляр успамянутай паэмы, які быў у іх бібліятэцы, «каварна скрадзены адтуль кніжным злодзеем, які сам быў імянітым паэтам». Адсюль відаць, што яшчэ за сто год таму назад

30 Беркгольц, (Беркхольц, Berkholz) Ягор Ягоравіч (Георг) (1817—1885), за падрыхтоўку выдання «Песня пра зубра» атрымаў 45 рублёў срэбрам (ААД РНБ. Ф. 1. Воп. 2 а, 1856. Спр. 4. Арк. 413). **Пра яго гл.**: Сотрудники Российской национальной библиотеки — деятели науки и культуры. СПб., 1995. С. 87—89.

31 Адоеўскі Уладзімір Фёдаравіч, князь (1804—1869) — памочнік дырэктара ІПБ у 1846—1861. **Пра яго гл.**: Сотрудники Российской национальной библиотеки — деятели науки и культуры. СПб., 1995. С. 384—390.

32 История Императорской Публичной библиотеки за сто лет. 1814—1914. СПб., 1914. С. 213.

і ў самой нават Польшчы, дзе гэта кніжка была выдадзена, яна належала да ліку тых бібліяграфічных рэдкасцяў, якія граф Іосіф Залускі называў белымі варонамі. Іначай, калі б існавала магчымасць купіць кніжку Гуссавіяна за грошы, то не было б за што асобе вядомай ісці на крадзёж, які яго зняславіў, як з другога боку і Залускі не абмінуў бы выпадку ізноў яе набыць. <…>. Невялікая гэта кніжка была надрукавана ў Кракаве, у Іераніма Віетара, у 1523 годзе, у м.<алую> 8—ю д.<олю> л.<іста> і прысвечана аўтарам каралеве Боне, жонцы Польскага караля Жыгімонта І. З нашай перадрукоўкі, выдаваемай усяго ў ліку ста экзэмпляраў, выключаны некаторыя дадаткі да арыгіналу, якія не маюць непасрэднай сувязі са зместам паэмы, а менавіта: выява на адвароце загалоўнага аркуша гербу герцагаў Міланскіх, з фаміліі якіх паходзіла каралева Бона, невялікія пры ім двухрадоўі ў праслаўленне саюзу дома Сфорцаў з Каралеўска-Польскім, прысвячэнне каралеве — і, нарэшце, некалькі дробных вершаў рознага зместу, якімі кніга заканчваецца. Астатняя, істотная яе частка, г. зн. самая паэма перадаецца тут цалкам, з магчымай далікатнасцю і дакладнасцю»[33].

Твор рыхтавалі да друку ў тэрміновым парадку, бо запрашэнне Таварыства датавана 17 кастрычніка, а ўрачыстасці былі прызначаны на 28 снежня. Кніга была надрукавана ў друкарні Імператарскай Акадэміі навук у снежні 1855 г. у колькасці 110 экзэмпляраў, за што Бібліятэка заплаціла друкарні 54 р. 58 к.[34]. З рахунку, што выставіла друкарня, высвятляецца, што 6 экзэмпляраў кнігі былі надрукаваны на веленевай паперы, астатнія 104 — на звычайнай, маркі «Роял», і што кошт веленевай паперы быў у пяць разоў большы, чым звычайнай. М. А. Корф быў задаволены якасцю друку. Адпраўляючы экзэмпляр новага выдання «Песні пра зубра» міністру Народнай асветы Аўрааму Нораву[35], ён пісаў: «Не магу не звярнуць добразычлівай увагі Вашай на далікатнае і, можна сказаць, мастацкае выкананне гэтай перадрукоўкі ў Друкарні Імператарскай Акадэміі Навук. Па высокай вартасці яе работ, якія з кожным годам больш і больш дасканалыя, гэта Друкарня хутка імкнецца заняць адно з ганаровых месцаў паміж першараднымі аффіцынамі [ад ням. Offizin — друкарня. — І. З.] Еўропы, і я абавязкам

33 Hussovianus Nicolaus. Carmen Nicolai Hussoviani de statura, feritate, ac venatione bisontis. Cracoviae MDXXIII. Denuo excusum. Petropoli : Typ. Acad. Scient. Imper., MDCCCLV. C. VII.

34 Там жа. Воп. 1, 1856. Спр. 8. Арк. 26—26 адв.; Воп. 2 а, 1856. Спр. 4. Арк. 149—150.

35 Нораў Аўраам Сяргеевіч (1795—1869) — дзяржаўны дзеяч і пісьменнік, міністр Народнай асветы ў 1854—1858.

лічу голасна выразіць перад Вамі тую ўдзячнасць, якую яна атрымала сабе ад начальства Публічнай бібліятэкі за бліскучае спрыянне ў прадпрынятым ёй выданні»[36].

Пераплёў надрукаваны тыраж пецярбургскі майстар Якаў Агац. З яго рахунку, выстаўленага Бібліятэцы, мы даведваемся, што 5 кніг ён пераплёў «у саф'ян па 4 р. [за штуку] — 20 руб., 1 «получше» — 6 р., 10 у тоўстай брашуроўцы па 40 кап. — 4 р., 94 у брашуры [мяккім пераплёце] па 10 кап. — 9 р. 40 к. Усяго: 39 р. 40 к. [срэбрам]»[37].

Экзэмплярам, што пераплецены «получше», быў, верагодна, паднасны для імператара. Сабе Бібліятэка пакінула тры кнігі. Дзве з іх, у мяккай вокладцы, былі накіраваныя ў фонд аддзялення Rossica, адна ў чырвоным саф'янавым пераплёце, — у калекцыю ўласных выданняў ІПБ. Гэтая калекцыя была створана ў 50—я гады XIX ст. Спецыяльна для яе адзін экзэмпляр кожнага выдання бібліятэкі, надрукаваны на веленевай паперы, заключаўся ў саф'янавы пераплёт з залатым цісненнем, меў муаравы форзац і залаты абрэз. Колеры пераплёту адрозніваліся паміж сабой і адпавядалі перыядам кіравання Бібліятэкай таго ці іншага дырэктара. У часы дырэктарства М. А. Корфа быў прыняты чырвоны саф'янавы пераплёт. Усе тры экзэмпляры кнігі і сёння захоўваюцца ў названых падраздзяленнях фонду Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі.

Пецярбургскае выданне «Carmen de statura, feritate, ac venatione Bisontis» мае фармат «у вялікую 4-ю долю аркуша» (26,5 см. х 34 см.), матэрыял у ім размешчаны ў наступным парадку: пасля тытульнага аркуша ідзе асобны аркуш з прысвячэннем Імператарскаму Маскоўскаму таварыству даследчыкаў прыроды, за ім ідуць прадмовы на рускай і лацінскай мовах, далей — тэкст паэмы, размешчаны на сярэдзіне старонкі з вялікімі палямі, якія, разам з арнаментаванымі ініцыяламі, надаюць выданню асаблівую прыгажосць. Як вядома, у тыя часы выданні з шырокімі палямі (édition sur grand papier) адносілі да паліграфічных ізыскаў, яны мелі асаблівую каштоўнасць сярод бібліяфілаў і кнігагандляроў. У ІПБ дзейнічала спецыяльная выстава такіх выданняў[38].

Перавыданне «Carmen de statura, feritate, ac venatione Bisontis» М. Гусоўскага ў продаж не паступала. Акрамя юбіляра, якому прызначалася гэта кніга, яна была разаслана ў дар універсітэтам, таварыствам, акадэміям, бібліятэкам, ганаровым сябрам і карэспандэнтам ІПБ у Расіі і за мяжой. Сярод прыватных асоб адным з першых новае выданне

36 ААД РНБ. Ф. 1. Воп. 1, 1856. Сп. 8. Арк. 9—9 адв.

37 Там жа. Воп. 2 а, 1856. Спр. 4. Арк. 108—109; Воп. 1, 1856. Спр. 8. Арк. 13.

38 Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1851 год. СПб., 1852. С. 41.

разам з лістом падзякі ад імя дырэкцыі Бібліятэкі атрымаў ксёндз Іосіф Мікалаевіч Малышэвіч[39]. Падзяка яму выказана і ў прадмове да кнігі.

Водгукі на гэта выданне сучаснікаў, што паступалі на адрас Бібліятэкі, былі выключна станоўчымі. А. С. Нораў, дзякуючы М. А. Корфу за цудоўны экзэмпляр «вершаў Гуссавіяна», назваў яго «дарагім для філолага падарункам»[40]. У Дрэздэне Ю. Петцольд надрукаваў рэцэнзію на кнігу, адзначыўшы, у прыватнасці: «Імператарская бібліятэка зрабіла даступным вялікаму колу чытачоў сачыненне вельмі цікавае як па сваёй паэтычнай форме, так і асабліва па змесце. У гэтым выданні мы ізноў бачым памкненне Бібліятэкі праз публікацыі знаёміць вучоны свет са сваёй гісторыяй, <...>, са сваімі скарбамі, дапускаючы тым самым яго да карыстання гэтымі рэдкасцямі, з такога выпадку магу выказаць толькі самую шчырую ўдзячнасць»[41].

Сучасныя даследчыкі творчасці М. Гусоўскага ацэньваюць пецярбургскае перавыданне 1855 г. «Carmen de statura, feritate, ac venatione Bisontis» крытычна. Віктар Дарашкевіч як на недахоп паказвае, што на тытульным аркушы кнігі не прыведзены поўныя выходныя звесткі кракаўскага арыгіналу (не названа імя друкара), адсутнічаюць прысвячэнне аўтара і навуковы каментарый, не ўнесена праўка выяўленых самім М. Гусоўскім памылак друку ў выданні 1523 г., змешчаная ў канцы зборніка[42]. Апошняя заўвага важная. Не выдаецца за праўду, каб Георг Беркхольц, пры падрыхтоўцы паэмы да друку, не звярнуў увагі на аркуш з паказаннем памылак друку і не ўлічыў іх. Аднак сёння мы не можам сказаць, ці быў экзэмпляр кракаўскага выдання, што захоўваўся ў ІПБ, поўным. Як ужо адзначалася раней, ён паступіў у Бібліятэку пераплецены разам з іншымі чатырма кніжкамі і пасля быў забраны з канвалюта. Ці застаўся ў гэтым экзэмпляры апошні аркуш са спісам памылак друку, якія аўтар выявіў у першым выданні, застаецца невядомым, паколькі сам экзэмпляр у 1920—я гады быў вывезены ў Польшчу. Астатняя крытыка В. Дарашкевіча не зусім слушная. Навуковы каментарый у пецярбургскім выданні прысутнічае, ён знаходзіцца ў «Прадмове» да кнігі, якая змяшчае багаты гістарычны матэрыял, там жа названа і імя кракаўскага друкара. Прысвячэнне М. Гусоўскага каралеве Боне, у якім ён расказаў пра сябе і пра гісторыю стварэння паэмы, таксама

39 ААД РНБ. Ф. 1. Воп. 1, 1856. Спр. 8. Арк. 4—5.
40 АР РНБ. Ф. 380 (Корф). Воп. 1. Спр. 383. Арк. 3.
41 Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekwissenschaft. Dresden, 1856. S. 163. Пер. з ням. В. А. Антонаў, гал. бібліёграф РНБ.
42 Дарашкевич В. Каментарыі // Гусоўскі М. Песня пра зубра. Мінск, 1980. С. [185].

змешчана ў кнізе. Яно працытавана ў «Praefatio» і дадзена ў добрым перакладзе на рускую мову ў «Прадмове». Усё, што выдаўцы не палічылі патрэбным уключыць з першакрыніцы ў перадрукоўку паэмы, спецыяльна абгаворана. Трэба разумець, што ІПБ не капіравала кракаўскі зборнік 1523 г., яна выпусціла новую кнігу, якая адрознівалася ад выдання XVI ст. «Carmen de statura, feritate, ac venatione Bisontis» паводле складу, дапаможнага апарату, фармату, паліграфічнага выканання і, натуральна, мае ўласны тытульны аркуш. Аднак, нягледзячы на свае прэтэнзіі, крытык прызнае, што пецярбургскае перавыданне «Песні пра зубра» 1855 г. было знакавым.

Значэнне гэтага выдання заключаецца перш за ўсё ў тым, што яно вярнула грамадству пасля трох стагоддзяў забыцця імя і творчасць вялікага паэта эпохі Адраджэння Мікалая Гусоўскага, якога сёння называюць «беларускім Гамерам», «самым вядомым паэтам Вялікага Княства Літоўскага эпохі Рэнесанса», а яго «Песню пра зубра» ставяць у адзін шэраг са «Словам аб палку Ігаравым», «Боскай камедыяй» А. Дантэ, «Панам Тадэвушам» А. Міцкевіча[43].

Спіс рассылкі[44]

Hussovianus Nicolaus. Carmen Nicolai Hussoviani de statura, feritate ac venatione bisontis. Cracoviae MDXXIII. Denuo excusum. Petropoli : Typ. Acad. Scient. Imper., MDCCCLV. XII, 37 p.

43 Кавалёў С. Шматмоўная паэзія Вялікага Княства Літоўскага эпохі Рэнесансу ... С. 74.

44 «Спіс рассылкі» адноўлены па чарнавых запісах, захаваных ў архіве РНБ (ААД РНБ. Ф. 1. Воп. 1, 1856. Спр. 8. Арк. 7—8, 12—12 адв., 15—15 адв.). У назвах устаноў Расійскай імперыі прапушчана слова «Імператарская(і,ае). Пры персаналіях названы званія, пасады, месца працы на момант рассылкі кнігі (снеж. 1855 — люты 1856). Адсутнасць ініцыялаў альбо іншых звестак азначае, што яны не знойдзены.

РАСІЙСКАЯ ІМПЕРЫЯ	ЗА МЯЖУ
Імп. Аляксандр II **Установы** Акадэмія навук. **Універсітэты** Санкт-Пецярбургскі Маскоўскі Аляксандраўскі. Гельсінгфорс Дэрптскі Казанскі Св. Уладзіміра. Кіеў Харкаўскі **Таварыствы, інстытуты, музеі, бібліятэкі** Археалагічнае тав-ва. Вольнае эканамічнае тав-ва. Горыгорацкі земляробчы ін-т (м. Горкі, Аршанскі павет, Магілёўскай губ.). Дэрптскае тав-ва даследчыкаў прыроды. Казанскае тав-ва сельскай гаспадаркі. Курляндскі правінцыяльны музеум. Мітава. Ліфляндскае тав-ва сельскай гаспадаркі ў Дэрпце. Маскоўскае тав-ва даследчыкаў прыроды. Маскоўскае тав-ва гісторыі і старажытнасцяў расійскіх. Адэская гарадская публічная бібліятэка. Адэскае тав-ва гісторыі і старажытнасцяў. Рыжскае тав-ва даследчыкаў прыроды. Рускае Геаграфічнае тав-ва. Эстляндскае літаратурнае тав-ва. Рэвель.	**Установы** Каралеўская Акадэмія навук у Берліне (Königliche Akademie der Wissenschaften zu Berlin) Каралеўская Акадэмія навук у Стакгольме (Académie Royale des sciences de Stockholm) Акадэмія прыродазнаўчых навук у Філадэльфіі (Akademie der Naturwissenschaft zu Philadelphia) Заолага-батанічнае тав-ва ў Вене (Zoologisch-botanischer Gesellschaft zu Wien) Каралеўская і Дзяржаўная бібліятэка (K. Hof – und Staats Bibliothek). Мюнхен Таварыства медыцыны і прыродазнаўства (Gesellschaft für Medizin und Naturwissenschaft). Дрэздэн **Таварыствы прыродазнаўцаў (Gesellschaften für Naturforschung)** у Бамбергу у Галле у Гамбургу у Дрэздэне у Штутгарце у Эмдэне Веттэраўскае … у Ганау (Ханау) Зенкенбергскае у Франкфурце на Майне Нассаўскае у Вейсбадэне Рейнское у Майнцы Швайцарскае у Берне Швейцарскае у Цюрыху

Ганаровыя сябры, ганаровыя карэспандэнты, камісіянеры ІПБ, вучоныя, выдаўцы, рэдактары перыядычных выданняў.	Ганаровыя сябры, ганаровыя карэспандэнты, камісіянеры ІПБ, вучоныя, выдаўцы, рэдактары перыядычных выданняў.
граф Адлерберг У. Ф., мін. Імп. двара, ган. сябр. фон Берг Э. К. – біб-р Батанічнага саду, ган. сябр. граф Блудов Д. Н. – прэзід. АН, ган. сябр. Булгарын Ф. В. – рэд.-выд. газ. «Северная пчела» і інш. граф Віельгорскі М. Ю. – калекцыянер, мецэнат, ган. сябр. Генадзі Г. Н. – бібліёграф, ган. сябр. Грэч Н. І. – рэд.-выд. газ. «Северная пчела» і інш., ган. сябр. Грыгорый, архіепіскап казанскі, ган. сябр. Грот Я. К. – праф. Александраўскага ліцэя (былы Царскасельскі). Давыдаў І. І. – дыр. Гал. пед. ін-та князь Дземідаў А. Н. – бібліяфіл, мецэнат, ган. сябр. Іваноў П. І. – дыр. маск. архіву М-ва юстіціі Інакенцій, архіепіскап херсонскі і таврыдскі, ган. сябр. Краеўскі А. А.– рэд. час. «Современник», «Отечественные записки» і інш. Кунік А. А. – гісторык, акад., ган. сябр. князь Лабанаў-Растоўскі А. Б. – дзярж. дзеяч, ган. сябр. Макарый, епіскап вінніцкі, ган. сябр. Малышевіч І. М., ксендз, ган. кар. Музаркевіч Н. Н. – дыр. Рышыльеўскага ліцэя. Адэса. Мухлінскі А. О. – выклад. турэц. мов. у Пецярб. ун–це. Ніканор, мітрапаліт санкт-пецярбургскі і ноўгародскі, ган. сябр. Нікіценка А. В – філол., праф. Пецярб. ун-та, сапраўдны член АН Нораў А. С. мін. Народнай асветы, ган. сябр.	Ашэр А. (Asher A.), кнігагандляр, каміс. Берлін Бракгауз Ф. А. (Brockhaus F. A.), выдавец, каміс. Лейпцыг Бэр І. (Baer J.), кнігагандляр, каміс. Франкфурт на Майне Валенберг Г. (Wahlenberg H.), батанік. Стакгольм Вейгель Т. О. (Weigel T. O.), кнігагандляр, выд., ганар. кар. Лейпцыг фон Вурцбах Танненберг К. (von Wurzbach Tannenberg C.), дыр. адм. б-кі пры МУС Аўстрыі, ганар. кар., Вена Ганка В. (Hanka V.), біб-р і архіварыюс Пражскага нац. музея, ган. сябр. Прага Гейсснер Ф. (Heussner F.), выд. «Bulletin du bibliophile belge». Бруссель Гофман (Hoffmann), біб-р, ган. кар. Гамбург Клемм Г. Ф. (Klemm G. F.), біб-р Дрэздэнскай каралеўскай б-кі, ган. кар. Дрэздэн Петцольд Ю. (Petzholdt J.), бібліёграф, рэд. часоп. «Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekwissenschaft», ган. кар. Мюнхен Перц Г. Г. (Pertz G. H.), біб-р Берлінскай Каралеўской бібліятэкі, ган. сябр. Берлін Фебус Ф. (Phoebus Ph.), д-р медыцыны. Гіссэн (Giessen)

князь Абаленскі М. А., дыр. маск. Гал. архіву МЗС, ган. сябр.
Очкін А. Н. – выд.-рэд. газ. «Санкт-Петербургские ведомости».
граф Панін В. Н. – мін. Юстыцыі, ган. сябр.
Плятнёў П. А. – рэктар Пецярб. ун-та
Пагодзін М. П. – бібліяфіл, калекцыянер, выд. час. «Москвитянин», ган. сябр.
Палтарацкі С. Д. –бібліяфіл, ган. сябр.
граф Сансэ Э. А. – сакр. М-ва імп. двара.
Сідонскі Ф. Ф. – протаіерэй Казанскага сабора.
Сабалеўскі С. А. – бібліёграф, бібліяфіл, ган. сябр.
Сразнеўскі І. І. – філол.-славіст, акад.
Строеў П. М. – гісторык, археограф, ган. сябр.
Струвэ О. В. – пам. дыр. Пулкаўскай абсерваторыі, акад.
Туркул І. Л. – мін. статс-сакратар Царства Польскага.
Ундольскі В. М. – бібліёграф, калекцыянер, ган. сябр.
Ціханраваў Н. С. – гіст. рус. літ., выкл. Маск. ун–та.
Ціханраваў К. Н. – рэд. «Владимирских губ. ведом.».
Чарткоў А. Д. – бібліяфіл, мецэнат, ган. сябр.
Шевыроў С. П. – рэд.-выд. час. «Москвитянин», акад.

Супрацоўнікі ІПБ

Беркхольц Г.
Бычкоў А. Ф.
Касовіч К. А.
Мінцлоў Р.
князь Адоеўскі В. Ф.
Сабальшчыкоў В. І.

Рейхенбах Г. Г. (Reichenbach H. G.), д-р філас., прыродазнавец. Дрэздэн

Фрыдлендэр Ю. (Friedländer J), нумізмат, дыр. музея. Берлін

Цухольд Э. (Zuchold E.), ган. кар. Лейпцыг

Шмідт Г. В. (Schmidt H. W.), кнігагандляр, каміс. Галле.

Эрэнберг Х. Г. (Ehrenberg Ch. G.), д-р мед. Берлін

Pidłypczak-Majerowicz M.

Biblioteki bazyliańskie na ziemiach Białorusi

Źródłem dla opracowania tematu są: «Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej» opracowane przez Urszulę Paszkiewicz z Biura Pełnomocnika Rządu ds. Dziedzictwa Narodowego przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego, opracowanie P.P. Gacha: «Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773—1914» i własne badania autorki w Historycznych Archiwach Białorusi i Litwy[1]. Wstępne obliczenia na podstawie powyższych źródeł wskazują, że na Białorusi klasztorów z ujawnionymi inwentarzami bibliotecznymi — rzymsko-katolickich i unickich — było 125, w tym monasterów bazyliańskich było 20 — 19 męskich i 1 monaster żeński. Zdecydowana ich większość, bo 12 była na Ziemi Brzeskiej. Podane tutaj liczby dotyczą klasztorów rozmieszczonych w dawnych województwach — brzeskim, poleskim, białostockim, trockim, nowogródzkim, mińskim oraz guberniach mohylewskiej, mińskiej, grodzieńskiej i witebskiej. Podziały administracyjne zachodnich ziem imperium rosyjskiego w XIX stuleciu były modyfikowane, co utrudnia konkretną administracyjną lokalizację placówek zakonnych bazylianów. Odnotowane przez U. Paszkie-

1 Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510—1939). Warszawa, 1998 ; **Taż:** Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 1. Warszawa, 2000 ; **Taż,** toż, Suplement 2. Poznań, 2006 ; Gach P. P. Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773—1914. Lublin, 1984.

wicz inwentarze potwierdzają ten stan rzeczy wskazując według administracyjnego podziału lokalizację monasteru bazyliańskiego w czasie wizytacji. W województwie brzeskim do lat trzydziestych XIX stulecia funkcjonowało też ponad sto cerkwi unickich znanych z inwentarzy majątkowych aż do likwidacji w 1839 roku. Były pod zarządem diecezjalnym Kościoła unickiego. Zarówno w klasztorach bazyliańskich jak w wymienionych cerkwiach były książki, co potwierdzają inwentarze majątkowe cerkiewne i biblioteczne bazylianów[2]. Większość inwentarzy ujawniona przez U. Paszkiewicz datowana jest na rok 1759, 1784, mało jest inwentarzy z lat 1788, 1799, 1809, 1818, 1820 i 1822, zaledwie po jednym lub dwa z danego klasztoru. Prawie wszystkie inwentarze sporządzone w bibliotekach klasztorów bazyliańskich wykonano już na początku XIX wieku z polecenia biskupa diecezji brzeskiej Józefa Bułhaka. Warto im się uważniej przyjrzeć, informują bowiem nie tylko o ilości ksiąg zapisanych w inwentarzach klasztornych, zawierają także nazwiska opatów, superiorów, wizytatorów oraz powody dokonywanej wizytacji i inwentaryzacji w monasterach i cerkwiach. W klasztorach bazylianów w Kobryniu, Antopolu, Czerlonie i Grodnie spisano posiadane księgi w latach 1747—1800 i później, w XIX wieku. W klasztorze antopolskim bazylianów w latach 1786—1787 odnotowane zostały księgi cerkiewne, księgi po śmierci bazylianina Porębskiego, które weszły do majątku klasztornego oraz księgi kupione za pieniądze. Tak sporządzony inwentarz całego majątku monasterskiego podpisał 5 października 1788 roku ksiądz Teodozjusz Goyżewski, sekretarz prowincji litewskiej bazylianów[3]. W tym samym roku przygotowany został kolejny inwentarz klasztoru z okazji przekazania władzy w klasztorze ks. Ignacemu Baranowskiemu w dniu 5 grudnia. Do inwentarza dodano specyfikację nabytków za rządów ks. Cypriana Czachowskiego datowaną 8 lipca 1787 roku. Nabytki pochodziły od biskupa pińskiego ks. Horbackiego. Powtórzone w tym dokumencie są hasła z poprzedniego inwentarza: «Księgi do biblioteki, Xięgi (!) post fata P. Porębski, Xięgi (!) za pieniądze kupione»[4]. W końcu XVIII wieku biblioteka antopolskich bazylianów liczyła 624 dzieła w układzie działowym[5]. W początkach XIX wieku próbowano policzyć księgi posiadane przez bazylianów w Antopolu. Wizytacja klasztoru nakazana przez biskupa J. Bułhaka i rozpoczęta 28 grudnia 1804 roku wykazała, że w bibliotece klasztornej były też cenne księgi. Wizytator ks. Jan Kórhanowicz zapisał:

2 Paszkiewicz U. Inwentarze... Suplement 1, 2.
3 Op. cit., Suplement 1, poz. 3 ; CPAHLw. rps F 201, op. 4, spr. 388a.
4 Op. cit., Suplement 1, poz. 4 ; CPAHLw. rps F 201, op. 4, spr. 388a.
5 Op. cit., Suplement 1, poz. 5 ; CPAHLw. rps F 201, op. 4, spr. 388a.

«Zrewidowałem klasztorną bibliotekę do pięciuset z górą ksiąg wynoszącą»[6]. Następny inwentarz klasztoru sporządzony 20 grudnia 1828 roku z powodu obrania nowego superiora klasztoru ks. Jozafata Raczyńskiego a zarządzony przez ks. Jozafata Żarskiego, nowo obranego prowincjała prowincji litewskiej zakonu ujawnił, że klasztor posiadał «Xięgi (!) do nabożeństwa i porządku cerkiewnego służące» — 22 dzieła, a biblioteka klasztorna w układzie działowym liczyła co najmniej 380 dzieł. W inwentarzu biblioteki odnotowano także «Dzieła mówców, poetów, gramatykow (!) i dykcjonarze w ilości 23 dzieł. Inwentarz podpisany został przez ks. Nikodema Marcinowskiego, bazylianina, rektora i komisarza»[7].

W Czerlonie monaster bazyliański przechodził w 1799 roku pod rządy ks. Palladiusza Zaffataia i sporządzony wówczas inwentarz monasteru potwierdzał posiadanie przez klasztor ksiąg cerkiewnych a «biblioteka monasterska składała się z niewielu książek, z których większa (!) połowa są cale nieużyteczne. Wszystkich rejestr oddzielnie teraz sporządzony zweryfikowałem i podpisałem zaleciwszy go konserwować przy składzie książek»[8]. Niestety, w zachowanych w wileńskim Archiwum Historycznym dokumentach brakuje tego rejestru. Inwentarzy wykazujących istnienie i majątek monasteru w Czerlonie zachowało się 13, spisane zostały w latach 1706—1811, zachowały się w Bibliotece AN Litwy w zbiorze rękopisow pod sygn. F. 17 — 138[9]. W 1800 roku biskup Jozafat Bułhak zarządził wizytę generalną u bazylianów grodzieńskich oraz spisanie inwentarza monasteru bazylianów w Kobryniu. W Grodnie prowincjał zakonu napisał: «Zrewidowałem ubożuchną bibliotekę do sta (!) książek nie wynoszącą. Znacznieysze między temi (!) [...]», około 10 dzieł, księgi cerkiewne prowincjał też znalazł [10]. W protokole wizyty z 1805 roku odnotowano, że «Biblioteczka szczupła, także podług regestru w szafie iedney (!) cerkiewney iest w swoiey zupełności». Również w protokołach wizyt z 7 lutego i 18 września są skąpe informacje o bibliotece: «Przejrzałem tutejszą niewielką biblioteczkę pięknie uporządkowaną, która w językach polskim i łacińskim liczy ksiąg rozmaitych około dwustu set. Wszystkie są pisane w moralnych, historycznych i innych uczonych przedmiotach. Znalazłem też Xięgi chorowe [...] 16 dzieł w 28 woluminach»[11]. W informacji zbiorczej wizytacji z 1821 roku jest krótka notatka potwierdzająca, że biblio-

6 Op. cit., Suplement 1, poz. 6 ; LPAHWil. rps 567, op. 2, d. 87.
7 Op. cit., Suplement 1, poz. 7 ; LPAHLw. rps 201, op. 4, spr. 388.
8 Op. cit., Suplement 1, poz. 102 ; BANLWil, rps F 17—138.
9 Op. cit., Suplement 1, poz. 91—103.
10 Op. cit., Suplement 1, poz. 177 ; BUWil. rps F 4-35655 (A-2295).
11 Op. cit., Suplement 2, poz. 239 ; BUWil. rps F4-35-558 (A-2298).

teka liczy 200 książek[12]. Natomiast w inwentarzu klasztoru grodzieńskiego z 7 lutego 1829 roku zanotowano: «Księgi do nabożeństwa cerkiewnego służące [...] dzieł 13» oraz «Biblioteka klasztorna i nowa mająca przybądź (!) po śpiącym opacie Bazylim Połońskim umieszczona jest w udzielnych szafach i w udzielnej stancyi klasztoru». Z notatki wizytatorów księży Wiktora Bosiackiego, Michała Owacewicza i administratora opactwa bazyliańskiego ks. Wiktora Buczyńskiego oraz braku spisu książek można wnioskować, że książki po opacie Bazylim Połońskim wraz z książkami bibliotecznymi czekały dopiero na spisanie[13]. W 1853 roku opisana została Cerkiew i Riznica Grodzieńskiego Borysohlebskiego Muzskago Monastyrja, stwierdzona wówczas, że w bibliotece mnichów prawosławnych były także dzieła z dawnej biblioteki bazylianów unitów[14]. Spis sporządzony w 1877 roku ujawniał książki z bibliotek bazyliańskich w Grodnie i Torokaniach. Wykonanie spisu zarządził Litewski Duchowny Konststorz, w spisie zamieszczono wykaz książek z wymienionych monasterów, które należało przenieść do Wileńskiej Biblioteki Publicznej. Wykaz podpisał namiestnik klasztoru grodzieńskiego archimandryta Narkiss[15].

W Kobryniu inwentarz klasztoru z 18 grudnia 1741 roku mieści informację, że ksiąg cerkiewnych było 14 dzieł. Dodana do tej informacji nota zwiększa te dane: «Przy teyże Cerkwi na Bramie Xiąg bibliotecznych na Sali na Wrotach będącey zostających tak Ruskich, Polskich y Łacińskich rożnych autorow małych i wielkich książek In Nro 184. Tamże Xiążek włoskich y Greckich in Nro 36»[16]. Inwentarzy opactwa kobryńskiego zachowało się kilka. Po 1741 roku następne inwentarze klasztoru spisane zostały w latach 1800, 1803, 1804, 1826, 1834 i 1836. W 1800 roku zapisano: «W pierwszey stancyi opackiey od sali we framugach umieszczona biblioteka tymczasowa bez klassifikacyi (!) autorow [...]. W teyże Bibliotece naiduią (!) się wiele panegirykow, książki Russkie y Polskie in Foli (!), in 4to, in 8vo, manuscriptow powiązanych nieoprawnych»[17]. W 1803 roku kommisarz (!) potwierdzał tylko istnienie biblioteki ułożonej według formatów[18]. Wizytator ks. Jan Kórhanowicz w 1804 roku stwierdzał: «Oglądałem takoż bibliotekę [klasztorną — *M. P.-M.*] blisko z czterechset ksiąg w znaczney liczbie pisanych y mniey

12 Op. cit., Suplement 2, poz. 239 ; BUWil. rps F4-35656 (A-2296).
13 Op. cit., Suplement 1, poz. 179 ; BUWil. rps F4 -35660 (A-2300).
14 Op. cit., Suplement 1, poz. 180 ; CPAHLw. rps 201 op. 4, spr.546.
15 Op. cit., Suplement 1, poz. 905 ; BUWil. rps F 3 — 188.
16 Op. cit., Suplement 2, poz. 431 ; CPAHLw. rps F 201, op.4, spr.457a.
17 Op cit., Suplement 1, poz. 271 ; NAHB Grod. rps F 1143, op.1, d. 101.
18 Op. cit., Suplement 1, poz. 272 ; NAHB Grod. rps F 1143, op.1, d.101.

użytecznych składającą się»[19]. W inwentarzu zdawczym przekazywanym ks. Jozafatowi łobodzkiemu przez ks. Jozafata Raczyńskiego zapisano,że ksiąg cerkiewnych było 14 dzieł w 37 woluminach, a «Rejestr ksiąg biblioteki klasztoru kobryńskiego» i 451 dzieł umieszczono w garderobie opata[20]. Pozostałe dwa inwentarze sporządzone po powstaniu listopadowym informują o przyłączeniu do opactwa kobryńskiego monasteru nowosieleckiego, wraz z nim «Księgi do Nabożeństwa Cerkiewnego służące» i «Bibliotekę klasztorną liczącą 65 dzieł»[21]. Po upadku powstania listopadowego i rozpoczętych represjach rządu carskiego musiała nastąpić komasacja majątków mniejszych monasterów, również ich księgozbiorów, bo «Inwentarz klasztoru bazyliańskiego kobryńskiego wskutek Ukazu Jego Imperatorskiej Mości» został nakazany do sporządzenia księdzu Konstantemu Reymerowi, który przejmował rządy w opactwie 30 czerwca 1837 roku, wykazywał księgi cerkiewne w opactwie i «regestr ksiąg znajdujących się w Bibliotece klasztoru Kobryńskiego» zawierający w układzie dziełowym 2070 dzieł[22].

W Brześciu Litewskim wizyta kanoniczna klasztoru bazyliańskiego rozpoczęta 2 grudnia 1804 roku ujawniła «Księgi cerkiewne» i «Bibliotekę posiadającą znaczniejsze księgi»[23]. Następny «Inwentarz Funduszu byłego klasztoru XX. Bazylianów brzeskich» z 24 lutego 1830 roku zawiera informację o księgach cerkiewnych chórowych w ilości 41 dzieł oraz o bibliotece klasztoru, w której było «1158 dzieł i 12 map»[24]. W Chomsku ks. Jan Kórhanowicz wizytator kanonicznej wizyty klasztoru bazylianów rozpoczętej z nakazu biskupa Jozafata Bułhaka 13 stycznia 1805 roku ustalił, że w bibliotece klasztoru było wówczas 190 ksiąg, a regestr tej biblioteki znajdował się w korytarzu klasztornym[25]. Wizytacja klasztoru bazylianów w Sućkowie w 1804 roku potwierdzała posiadanie tylko ksiąg cerkiewnych. Inwentarzy z klasztoru w Sućkowie zachowało się kilka z lat 1776, 1781, 1784, 1788, 1793, 1804, 1805, 1813 i 1819. W 1781 roku inwentarz klasztoru zawiera tylko informację o księgach cerkiewnych, w 1788 i 1793 roku dodana jest informacja o bibliotece klasztornej, podobnie w 1804 i 1805 roku. Tylko w informacji zbiorczej z 1813 roku znalazła się uwaga, że biblioteka klasztorna liczy 128 książek i Rejestr wszyst-

19 Op. cit., Suplement 1 poz.273 ; LPAHWil. rps F 567, op. 2, d.87.
20 Op. cit., Suplement 1 poz.274 ; NAHB Grod. rps 1143, op. 1, d.110.
21 Op. cit., Suplement 2 poz.432 ; LAPHWil. rps 634, op. 1, d.31.
22 Op. cit., Suplement 2 poz.433 ; LAPHWil. rps 634, op. 1, d.35.
23 Op. cit., Suplement 1 poz.56 ; LPAHWil. rps F 567, op. 2, d.87.
24 Op. cit., Suplement 1, poz.57 ; CPAHLw. rps 201, op. 4, spr.447.
25 Op. cit., Suplement 1, poz.82 ; LPAHWil. rps F 567, op. 2, d.87.

kich znayduie (!) się osobno przy książkach — w czasie rabunku zginęło ksiąg 84. W 1819 roku zanotowano, że biblioteka liczy 120 książek[26].

«Wiadomość o dzisiejszym stanie klasztoru Łohojskiego» z dnia 8 lutego 1819 roku wymienia «Bibliotekę tutejszą» posiadającą łącznie 99 książek, co potwierdzał podpisem wizytator ks. Martynian Komar[27]. Niewielką bibliotekę potwierdzała wizyta w monasterze bazyliańskim w Borunach, zaczęta 24 grudnia 1804 roku i podpisana przez ks. Andrzeja Bagińskiego. Ksiąg cerkiewnych było 29, a o bibliotece klasztornej napisano, że są w niej «Inne drobne książeczki»[28]. Następny inwentarz z 14 marca 1823 roku zawierał bardzo interesującą informację obok stwierdzenia, że «Xięgi cerkiewne do nabożeństwa» stanowią 23 dzieła, a «Biblioteka tuteyszego klasztoru» w układzie działowym miała 766 dzieł, mieścił potwierdzoną przez ks. Martyniana Komara wiadomość, że «W teyże bibliotece znayduią się rozmaite muzyczne noty do Nabożeństwa służące w kilkunastu sztukach, częścio (!) oprawnych, częścią zszytych, ale w 1812 roku przez woyska nieprzyjacielskie znacznie uszkodzonych i wiele w urywkach zostawionych [...]»[29]. Jest jeszcze Katalog biblioteki klasztoru w Borunach rozpoczęty po 1830 roku doprowadzony do 1857 roku. Po likwidacji unii w 1839 roku, od 1841 roku właścicielami klasztoru byli mnisi prawosławni. Książek w układzie działowym zanotowano w tym katalogu 1175 dzieł[30]. Interesująca informacja dotyczy biblioteki gimnazjum w Witebsku, w której przechowywano po 1864 roku w trzech oddziałach następujące książki w układzie działowym: «Otdel' 1: Gimnaziceskaja biblioteka sobstvenno» — 364 dzieła w 601 tomach, Otdel' 2: «Jezuitskaja biblioteka» — 818 dzieł w 1060 tomach i Otdel' 3: «Bazilianskaja biblioteka» zawierająca 1471 dzieł w 1867 tomach, głównie stare druki». Wcześniejszy zapis z 1830 roku «Rospis' knigam nachodjascimsja v Vitebskoj Bazilianskoj Biblioteke» ujawniał 2877 dzieł spisanych w języku łacińskim[31]. Po powstaniu styczniowym i wcześniejszym usunięciu jezuitów z imperium rosyjskiego (1820) oraz ukazie carskim likwidującym unię kościelną oraz monastery zakonu bazyliańskiego (1839), skasowano zdecydowaną liczbę klasztorów rzymskokatolickich, a pozostawione i w znacznej części przetrzebione księgozbiory przekazywano m.in. do bibliotek szkolnych.

26 Op. cit., Suplement 2 poz. 1448 ; CPAHLw. rps F 684, op. 1, spr.3293.
27 Op. cit., Suplement 2 poz. 1949 ; CPAHLw. rps 684, op. 1, spr.3293.
28 Op. cit., Suplement 1 poz. 37 ; CPAHLw. rps F 201, op. 4, spr.553.
29 Op. cit., Suplement 1 poz. 38 ; LPAHWil. rps F 605, op. 8, d.1447.
30 Op. cit., Suplement 1 poz. 39 ; BUWil. rps F-248.
31 Paszkiewicz U. Inwentarze...1998, op. cit., poz. 968 ; Suplement 1., poz. 947 ; LPAHWil. rps F 567, op. 2, d.1781.

Biblioteka bazylianów w Ławryszewie wizytowana od grudnia 1802 roku przez superiora tego klasztoru ks. Martyniana Stefanowskiego liczyła, jak zostało to zapisane: «Biblioteka. W tey do tysiąca sześciuset z górą sztuk xiążek znayduie się». Książek cerkiewnych było 29 dzieł. Ale «Wiadomość o klasztorze bazyliańskim Ławryszewskim napisana roku 1824 czerwca 20» zawierała informację o «Księgach do nabożeństwa cerkiewnego służących», było ich 18 dzieł w 43 woluminach, a Biblioteka klasztorna w układzie działowym miała 451 dzieł[32]. Co stało się z resztą książek w ciągu 22 lat od wizyty w 1802 roku ustalą być może przyszłe poszukiwania w dokumentach archiwalnych. Zupełnie małą bibliotekę odnotował wizytator ks. Jan Kórhanowicz w październiku 1804 roku w klasztorze bazylianów w Nowosiółkach: «Xięgi cerkiewne» i dalej: «Oglądałem Bibliotekę klasztorną liczącą w sobie nie więcey iak sztuk 38 książek niewielkich a małych y Rękopisu sztuk 12, osobnym regestrem wyszczególnionych»[33]. W Torokaniach wizyty kanoniczne odbyte w nieodległych terminach wykazały różnice w liczebności księgozbiorów biblioteki klasztornej. Wizytacja klasztoru w 1805 roku nakazana przez biskupa Jozafata Bułhaka wykazała posiadanie przez klasztor ksiąg cerkiewnych, bez podania ich ilości, a o bibliotece klasztornej wizytator Jan Kórhanowicz, dziekan kobryński tak pisał: «Oglądałem Bibliotekę klasztorną [...] do ośmiuset xiąg znayduie się». Natomiast «Inwentarz podawczy klasztoru w Torokaniach księży Bazylianów rejestrował «Księgi cerkiewne do nabożeństwa» 13 dzieł w 60 woluminach a Biblioteka klasztorna w układzie działowym liczyła 678 dzieł[34].

Rzadkie w zachowanej dokumentacji klasztornej z dawnych ziem wschodnich Rzeczypospolitej są protokoły wizyt klasztorów żeńskich bazylianek. W Inwentarzach U. Paszkiewicz odnotowany jest jeden klasztor bazylianek w Pińsku. Wizyta kanoniczna rozpoczęta z nakazu biskupa J. Bułhaka 17 maja 1814 roku i kontynuowana do następnego roku, powtórzona była jeszcze w 1815 roku. Siostry bazylianki miały bardzo skromną bibliotekę, liczyła zaledwie 46 dzieł, co potwierdził Paschazy Leszczyński, opat leszczyński[35].

Zdecydowana większość inwentarzy zakonu bazylianów pochodzi z pierwszej i drugiej dekady lat XIX wieku. Polecenie spisania majątków klasztornych i sporządzenie inwentarzy wydawał biskup brzeski, bazylianin Jozafat Bułhak, który piastował także i inne godności, m.in. dozorcy honorowego Szkół Powiatu Bobrujskiego, metropolity diecezjalnego, opata onufrejskiego,

32 Op. cit., Suplement 1 poz. 543 ; CPAHLw. rps F 201, op. 4, spr.132.
33 Op. cit., Suplement 1 poz. 611 ; LPAHWil. rps F 567, op.2, d.87.
34 Op. cit., Suplement 1, poz.812 ; LPAHWil. rps F 567, op.2, d.87.
35 Op. cit., Suplement 1, poz.644 ; PMAH Grod. rps 091/05617.

biskupa brzeskiego i kawalera, prowincjała litewskiej prowincji zakonu, administratora greko-unickich Cerkwi w Rosji. W czerwcu 1823 roku podarował książki z własnej biblioteki do Szkoły Powiatowej Bobrujskiej. Nauczyciel tej szkoły Kazimierz Kukiel dar Jozafata Bułhaka zapisał w krótkiej notatce: «W ogule (!) wymienionych dzieł znayduie się tomów 83 w Bibliotece Powiatowej Bobruyskiey z daru Jaśnie Wielmożnego Bułhaka Dozorcy Honorowego»[36]. Metropolita Jozafat Bułhak dysponował własną biblioteką, którą gromadził przez całe swoje zakonne życie. Już jako młody zakonnik miał pozwolenie Stolicy Apostolskiej na czytanie ksiąg zakazanych. Trudno obecnie dociec, co stało się z jego księgozbiorem, zasadne jest także pytanie, czy opatrywał książki własnym nazwiskiem i czy gromadzoną bibliotekę wykorzystywał do pracy pisarskiej. Bibliografie nie odnotowują jego drukowanych prac a o losach tekstów rękopiśmiennych nie ma potwierdzonych informacji. O jego bibliotece są natomiast informacje zawarte w opublikowanych dokumentach z archiwum zachodnio-ruskich metropolitów, gdzie zamieszczony jest rejestr ksiąg metropolity Jozafata Bułhaka, który znajdował się w monasterze bazylianów w Onufriewie po śmierci metropolity[37].

Wspomniano na początku opracowania o cerkwiach unickich w prowincji litewskiej zakonu bazylianów, działających na zachodnich ziemiach białoruskich. W województwie brzesko-litewskim, w którym było znacznie więcej niż sto odnotowanych w *Inwentarzach* U. Paszkiewicz cerkwi grecko-katolickich wizytacje przeprowadzano zwykle co kilka lub kilkanaście lat[38]. W Suplemencie 2 tych *Inwentarzy* odnotowane są wizytacje cerkwi unickich głównie w latach 1759, 1784, choć wśród odnotowanych przez U. Paszkiewicz inwentarzy cerkiewnych są też datowane w 1769, 1788, 1799, 1822, ale jest ich zaledwie kilka. Niewykluczone, że liczba wizytowanych cerkwi unickich znacznie się zwiększy ze względu na przygotowywany do druku Suplement 3 *Inwentarzy* cytowanej autorki. W protokołach wizyt cerkwi parafialnych unickich z 1759 roku zostało odnotowane posiadanie ksiąg cerkiewnych, bez ich wyliczenia. Dopiero w dokumentach wizytacji i inwentarzach z 1784 roku pojawiają się uzasadnienia dokonywanych wizytacji i sprawdzania inwentarzy cerkiewnych. Tak było w przypadku cerkwi pod wezwaniem św. Eliasza Proroka w Horodcu, gdzie wizyta w 1784 roku przypadła «po spaleniu Cerkwi Horodeckiej». Zachowały się również protokoły powtórnych wizyt (po

36 Op. cit., Suplement 2, poz.55 ; NAHBMin. rps F 458, op.1, d.8.
37 Opisanie dokumentov archiwa zapadnorusskich unijatskich mitropolitov 1701—1809. Sankt Petersburg, 1907. T. 2. S. 747
38 Op. cit., Suplement 1 i 2 — Najwięcej informacji o stanie majątkowym cerkwi unickich, ich księgach cerkiewnych zawiera Suplement 2 Inwentarzy U. Paszkiewicz.

1759 roku) w cerkwiach pod wezwaniem Jana Chrzciciela w Maciejowiczach z lutego 1784 roku, pod wezwaniem św. Mikołaja Biskupa w Oziatach z dnia 17 lutego 1784 roku, pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego w Rogoźnej z dnia 12 lutego 1784 roku, pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Tewlach z dnia 8 lutego 1784 roku i pod wezwaniem Wniebowstąpienia Pańskiego w Wieżkach z dnia 10 lutego tegoż roku[39]. Liczba posiadanych ksiąg cerkiewnych pojawia się rzadko, bo inwentarze rękopiśmienne nie były podliczane. Wyjątek stanowi protokół Wizyty Generalnej w Cerkwi pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego w Wistyczach uczynionej dnia 14 listopada 1759 roku i doprowadzonej do roku 1769. W dziale: «Libri ecclesiae» w 1759 roku było 13 ksiąg, natomiast do 1769 roku przybyło tylko dwie księgi, co odnotował wizytator ks. Aleksander Jodko[40]. W 1799 roku w «Extrakcie Wizyty Dziekańskiej Cerkwi Rosieńskiej pod wezwaniem Świętej Trójcy» zanotowano 13 dzieł cerkiewnych[41]. Należy sądzić, że w cerkwiach Kościoła unickiego nie było więcej jak do 20 ksiąg liturgicznych i cerkiewnych. Dla porównania, w kościołach rzymskokatolickich na Białorusi, dla których zachowały się inwentarze i protokoły wizyt, m.in. w Stawach, Wierzchowicach i Wołczynie wizytatorzy odnotowali 13, 18 i 22 książki kościelne. Wyjątkowo w kościele rzymskokatolickim pod wezwaniem św. Krzyża i Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Brześciu Litewskim «biblioteka będąca w archiwum kościelnym ogniem spłonęła, nie masz tedy xsiąg «dawny» (!). Nowe ofiarowane przez wiernych książki w 1820 roku liczyły 43 dzieła w 63 woluminach, co stwierdził i podpisał wizytator ks. Franciszek Klimaszewski[42]. A przypomnieć też trzeba, że w XVII—XVIII wieku księgi cerkiewne służyły także jako podręczniki do nauki pisania i czytania, przede wszystkim dzieciom duchownych unickich. Książki, mimo dbałości o nie, ulegały zaczytaniu, zabrudzeniu, nawet zniszczeniu, a te, które ocalały, najczęściej bez kart tytułowych, przedmów i posłowi wymagają żmudnych typograficznych badań w celu ustalenia miejsca druku.

W świetle przedstawionych bibliotek unickich bazylianów i cerkwi tegoż Kościoła zwrócić należy uwagę na problemy czekające badaczy penetrujących archiwa historyczne, zbiory bibliotek i muzeów Białorusi, Ukrainy, Rosji i Litwy. Zaprezentowane w niniejszym opracowaniu stare książki unickie znajdują się obecnie w wielu zbiorach bibliotecznych, archiwalnych, muzeal-

39 Op. cit., Suplement 2 poz .23—952 w układzie alfabetycznym.
40 Op. cit., Suplement 2 poz. 76 ; CPAHLw. rps F 201, op. 4, spr.477.
41 Op. cit., Suplement 2 poz. 1283 ; LPAHWil. rps F 634, op.1, d.48.
42 Op. cit., Suplement 1 poz. 52 ; Suplement 2 poz. 89—91; LPAHWil. rps 694, op.1, d.4020; LPAHWil. rps F 634, op.1; NAHBMin. rps F 1781 op.26, d.1410.

nych, nawet prywatnych na Białorusi. Ich opracowanie, zgodnie z obowiązującymi normami wymaga czasu i środków i specjalistów. Znajomość inwentarzy i katalogów bibliotecznych to jest część pracy badaczy dziejów książki i bibliotek na dawnych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej. Rozpoznaniu inwentarzy potwierdzających posiadanie książek przez klasztory obu Kościołów powinny towarzyszyć badania znaków własnościowych na odnajdywanych i opracowywanych książkach z historycznych zbiorów zakonnych. Badania proweniencyjne należałoby prowadzić zarówno po stronie polskiej jak też w wymienionych wcześniej krajach. Zespolenie tych działań powinno być również wsparte tworzeniem elektronicznej bazy znaków własnościowych dostępnej on-line. Inwentarze i katalogi bibliotek historycznych dadzą także odpowiedź na temat właściciela biblioteki i książek, liczebności księgozbiorów, osób opiekujących się bibliotekami. Natomiast badanie znaków własnościowych pozwoli m.in. prześledzić środowiska, do których trafiały książki, wędrówkę przemieszczanych księgozbiorów, stosowaną technikę biblioteczną, odbiór czytelniczy książek sygnalizowany zapiskami marginalnymi, stosunek właścicieli do posiadanych zbiorów. Tworzenie kartotek proweniencyjnych rozpoczęła już trzydzieści lat temu Biblioteka Narodowa Białorusi (Tatiana Roszczyna). Inwentarze i katalogi biblioteczne nie dają jednak rzeczywistego obrazu liczebności i jakości księgozbiorów zakonnych u bazylianów, bowiem dość często były przepisywane, zwykle przed wizytacjami klasztorów. Z rzadka ujawniano w nich liczbę nabytych nowych książek a ponieważ ulegały rozproszeniu i zniszczeniu nie można poddać badaniom pierwszego i ostatniego inwentarza, w których zapisywano stan początkowy i końcowy księgozbioru. W przypadku unickich bazylianów badanie zasobności ich bibliotek na Białorusi jest jeszcze trudniejsze ze względu na całkowite zniesienie placówek zakonu w Imperium Rosyjskim w 1839 roku, włączenie cennych religijnych ksiąg cyrylickich do zbiorów prawosławnych monasterów i mnichów, przekazanie polsko-łacińskich książek do biblioteki szkolnych i publicznych bądź ich całkowite, tendencyjne zniszczenie.

Jak bardzo zbiory biblioteczne instytucji obydwu Kościołów na ziemiach wcielonych do Imperium Rosyjskiego zostały rozproszone w XIX i XX wieku pokazują współczesne dokumenty archiwalne i biblioteczne. Cytowane wcześniej inwentarze klasztorne zawierające także inwentarze biblioteczne a dotyczące również unickich cerkwi i zakonu bazylianów na Białorusi do 1839 roku znajdują się obecnie w archiwach historycznych w Wilnie, Lwowie, Mińsku i Petersburgu, bibliotekach uniwersyteckich i bibliotekach Akademii Nauk Litwy, Białorusi, Ukrainy i Rosji oraz w archiwach Grodna, Tarnopola, Winnicy na Ukrainie. W podobny sposób rozproszone zostały książki z bi-

bliotek zakonnych, odnaleźć je można obecnie we fragmentach rozpoznając wszelkie znaki własnościowe, skanując je i tworząc kartoteki i bazy proweniencji. Odnosi się ten postulat przede wszystkim do religijnych książek polskich, łacińskich i cyrylickich przechowywanych we współczesnych zbiorach białoruskich. Badania proweniencyjne pozwolą także poznać współczesną lokalizację dawnych ksiąg unickich. Na Białorusi są w mińskich zbiorach Biblioteki Narodowej i Biblioteki Akademii Nauk oraz w muzealnych księgozbiorach w Grodnie, Witebsku, Brześciu, Mohylewie, Homlu, co sygnalizują także białoruscy badacze dziejów książki i bibliotek.

Підлыпчак-Маяровіч М.

Базыльянскія бібліятэкі на землях Беларусі

Крыніцай для распрацоўкі гэтай тэмы з'яўляецца выданне: «Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej» апрацаванае Уршуляй Пашкевіч (Urszula Paszkiewicz), праца П. Гаха (P.P. Gach): «Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773—1914», а таксама ўласныя пошукі аўтара ў гістарычных архівах Беларусі і Літвы. Паводле вышэйназваных крыніц, ў Беларусі рыма-каталіцкіх і ўніяцкіх манастыроў з выяўленымі бібліятэчнымі інвентарамі было 125, у тым ліку базыльянскіх было 20, з іх — 19 мужчынскіх і 1 манастыр жаночы. Пераважная іх большасць — 12 — была на Берасцейшчыне. Дадзеная тут лічба датычыць манастыроў у даўнейшых ваяводствах — брэсцкім, палескім, беластоцкім, троцкім, наваградскім, мінскім, а таксама губернях Магілёўскай, Мінскай, Гродзенскай і Віцебскай.

Змены адміністрацыйнага падзелу ў заходніх землях Расійскай імперыі, якія адбыліся на працягу XIX-га стагоддзя, часам перашкаджаюць дакладнай лакалізацыі базыльянскіх манастыроў. Занатаваныя У. Пашкевіч інвентары пацвярджаюць гэты факт, паказваючы (паводле адміністрацыйнага падзелу) лакалізацыю манастыра ў час візітацыі. У брэсцкім ваяводстве да 30-х гадоў XIX стагоддзя функцыянавала каля 100 вядомых па інвентарах маёмасці храмаў, якія былі падпарадкаваны ўніяцкай царкве. У гэтых цэрквах, як і ў базыльянскіх манастырах былі кнігі, што пацвярджаюць інвентары (вопісы маёмасці) гэтых цэркваў і манастырскіх бібліятэк. Большасць інвентароў, якія выявіла У. Пашкевіч, датаваныя 1759 і 1784 гадамі, менш інвентароў 1788, 1799, 1809, 1818, 1820 і 1822 гг., толькі па адным-два з дадзенага манастыра. Хіба што ўсе створаныя ў бібліятэках базыльянскіх манастыроў інвентары спісаны на пачатку XIX стагоддзя па распараджэнні епіскапа брэсцкай дыяцэзіі Іосіфа Булгака. Варта іх вывучаць уважліва, паколькі тут можна знайсці не толькі колькасць кніг, запісаных у манастырскіх інвентарах, але і прозвішчы святароў, суперыёраў, візітатараў, а таксама падставы для візітацыі і інвентарызацыі (напрыклад, высвятленне стану пасля пажару) у цэрквах і манастырах. У манастырах базыльянаў у Кобрыне, Антопалі, Чэрлоне і Гародні спісалі такія кнігі ў 1747—1800 гг. і пазней, у XIX стагоддзі. У антопальскім манастыры ў 1786—1787 гг. занатаваныя кнігі царкоўныя, кнігі па смерці манаха Парэмб-

скага, якія далучаны да манастырскай маёмасці, а таксама кнігі, купленыя за грошы. Так складзены інвентар усёй манастырскай маёмасці падпісаў 5 кастрычніка 1788 г. а. Фёдар Гойжэўскі, сакратар літоўскай правінцыі базыльянаў. У тым самым годзе быў падрыхтаваны чарговы інвентар манастыра з прычыны перадачы 5 снежня ўлады ў манастыры Ігнацію Бараноўскаму. Да інвентара дадалі спіс набыткаў за час кіравання а. Кіпрыяна Чахоўскага, датаваны 8 ліпеня 1787 г. Набыткі паходзілі ад пінскага епіскапа а. Гарбацкага. Паўтораныя былі таксама запісы з папярэдняга інвентара. У канцы XVIII стагоддзя бібліятэка антопальскіх базыльянаў налічвала 624 кнігі, спарадкаваных па раздзелах. У пачатку XIX ст. ізноў спрабавалі пералічыць кнігі базыльян у Антопалі. Адбылася ініцыяваная епіскапам І. Булгакам візітацыя 28 снежня 1804 г., наступны інвентар быў складзены 20 снежня 1828 г. з прычыны абрання новага суперыёра манастыра а. Ясафата Рачынскага. Манастыр меў «Кнігі для богаслужэння і царкоўнага парадку» — 22 назвы, а манастырская бібліятэка налічвала як найменш 380 твораў, якія мелі сістэматычную расстаноўку. У інветары занатаватыя таксама «Творы аратараў, паэтаў, граматыкаў» (!) і слоўнікі — 23 назвы. Інвентар падпісаў а. Нікадзім Марціноўскі, базыльянін, рэктар і камісар.

У Чэрлоне базыльянскі манастыр пераходзіў у 1799 годзе пад уладу а. Палладзія Заффація і складзены на той час інвентар занатаваў, што «манастырская бібліятэка складаецца з нешматлікіх кніг, з каторых большая палова нягодныя для ўжывання…». У 1800 г. епіскап І. Булгак ініцыяваў генеральную візітацыю ў гродзенскіх базыльянаў, а таксама спісанне інвентара манастыра ў Кобрыне. У Гродне правінцыял ордэну запісаў: «Агледзеў убогую бібліятэку, што да ста кніг не дасягае…». У пратаколе візітацыі 1805 г. занатавана, што «бібліятэка маленькая, паводле рээстру ў адной царкоўнай шафе ёсць у наяўнасці». Інвентар 7 лютага 1829 г. натуе акрамя кніг, што былі раней, кнігі, якія паступілі пасля памерлага Васіля Палонскага. У 1853 г. былі апісаны царква і рызніца гродзенскага Барысаглебскага мужчынскага манастыра, у вопісе занатавана, што ў бібліятэцы праваслаўных манахаў былі кнігі з даўняй бібліятэкі базыльянаў унітаў.

У Кобрыне інвентар манастыра ад 18 снежня 1741 г. месціць інфармацыю, што кніг царкоўных было 14 назваў, а таксама: «Пры той жа царкве на браме кніг бібліятэчных на залі, што на варотах, рускіх, польскіх і лацінскіх розных аўтараў малых і вялікіх кніжак нумароў 184. Тамсама кніжак італьянскіх і грэчаскіх 36». Інвентароў кобрынскага абацтва захавалася некалькі. Пасля 1741 году інвентары былі

спісаныя ў 1800, 1803, 1804, 1826, 1834 і 1836 гг. У 1800 інвентар адзначае ў бібліятэцы, акрамя друкаваных кніг, шмат «манускрыптаў непераплеценых, звязаных». Шматлікія рукапісныя кнігі адзначыў і візітатар Ян Кургановіч у 1804 годзе. Калі 30 чэрвеня 1837 г. «Інвентар манастыра базыльянскага кобрынскага паводле Загаду Яго Імператарскай Міласці» складаў а. Канстанцін Рэймер, ён занатаваў у манастырскай бібліятэцы 2070 назваў кніг, размешчаных паводле тэматыкі.

У Брэсце Літоўскім падчас кананічнага візіту базыльянскага манастыра, які пачаўся 2 снежня 1804 г., былі занатаваны «Кнігі царкоўныя» і «Бібліятэка, у якой знаходзяцца значнейшыя кнігі». Наступны «Інвентар былога манастыра аа. Базыльянаў брэсцкіх» ад 24 лютага 1830 г. змяшчае інфармацыю пра царкоўныя кнігі на хорах у колькасці 41 назва, а таксама пра бібліятэку, у якой было «1158 назваў і 12 картаў». У Хомску візітатар — а. Ян Кургановіч — 13 студзеня 1805 г. занатаваў, што ў манастыры на той час было 190 кніг, візітацыя манастыра базыльянаў у Суцькаве ў 1819 г. натуе 120 кніг.

У «Ведамасці пра сучасны стан Лагойскага манастыра» ад 8 лютага 1819 г. успамінаецца «Тутэйшая бібліятэка», якая налічвае 99 кніг, што пацвярджае подпісам візітатар, а. Марцыніян Камар. Невялікую бібліятэку фіксуе візітацыя а. Андрэем Багінскім манастыра ў Барунах 24 снежня 1804 г. Хаця наступны інвентар ад 14 сакавіка 1823 г. апісвае не толькі «Кнігі царкоўныя для набажэнства» (23 назвы), але і «Бібліятэку тутэйшага манастыра» (766 назваў), а. Марцыніян Камар запісаў тут, што «у той жа бібліятэцы знаходзяцца розныя музычныя ноты... у некалькіх сотнях штук, часткова пераплеценыя, часткова сшытыя, але ў 1812 г. непрыяцельскім войскам пашкоджаныя і многія ў урыўках пакінутыя [...]». Цікавая інфармацыя датычыць бібліятэкі Віцебскай гімназіі, у якой пасля 1864 г. у трох аддзелах былі наступныя кнігі: Аддзел 1: «Уласна гімназічная бібліятэка» — 364 назвы (601 том), Аддзел 2: «Езуіцкая бібліятэка» — 818 назваў (1060 том) і Аддзел 3: «Базыліянская бібліятэка», якая мела 1471 назваў (1867 том), галоўным чынам старадрукаў. Больш ранні — 1830 г. — «Вопіс кніг віцебскай базыльянскай бібліятэкі» натаваў толькі лацінскамоўных кніг 2877 назваў.

Бібліятэка Лаўрышаўскага манастыра, візітаваная ў снежні 1802 г. суперыёрам гэтага ж манастыра а. Марцыніянам Стэфаноўскім мела багаты кнігазбор; было запісана: «Бібліятэка. У ёй да тысячы шэсцьсот з гарой кніг знаходзіцца». Царкоўных кніг было 29 назваў. Аднак «Wiadomość o klasztorze bazyliańskim Ławryszewskim napisana roku 1824 czerwca 20» змяшчае інфармацыю толькі пра 18 царкоўных кніг у 43 та-

мах, а манастырская бібліятэка мела 451 назву. Што стала з рэштай кніг за мінулыя пасля візітацыі 1802 г. 22 гады, дапамогуць даведацца хіба што далейшыя архіўныя пошукі.

У пачатку XIX ст. візітатар — кобрынскі дэкан Ян Кургановіч — знайшоў маленькую бібліятэку ў манастыры ў Навасёлках — 38 кніг і 12 рукапісаў. У Тараканах ён жа ў 1805 г. знайшоў «да восемсот кніг». Пінскія базыльянкі мелі ў 1814 г. невялічкі кнігазбор з 46 назваў.

Будучы брэсцкім епіскапам, базылік Ясафат Булгак у чэрвені 1823 г. падарыў 83 свае кнігі павятовай бібліятэцы ў Бабруйску, пра яго кнігазбор сведчыць вопіс кніг, што засталіся пасля смерці мітрапаліта ў Ануфрыеве. Зараз кнігазбор знаходзіцца ў Пецярбургу.

У святле прадстаўленых бібліятэк уніяцкіх цэркваў і манастыроў належыць звярнуць увагу на праблемы, якія чакаюць іх даследчыкаў. Успамінаныя ў нашым даследаванні старыя кнігі зараз знаходзяцца ў шматлікіх бібліятэчных, архіўных, музейных і нават прыватных кнігазборах. Іх вывучэнне, згодна з абавязковымі нормамі, вымагае часу, сродкаў і спецыялістаў. Вывучэнне інвентароў і бібліятэчных каталогаў — гэта толькі частка працы. Праца з інвентарамі павінна ісці разам з вывучэннем уладальніцкіх прыкмет на знойдзеных і даследаваных кнігах з гістарычных манастырскіх кнігазбораў. Вывучэнне правіненцый належала б праводзіць як з польскага боку, так і ў Беларусі, Літве, у Расіі і ў Украіне. Абагульненне гэтых прац павінна быць таксама падтрымана стварэннем электроннай базы знакаў уласнасці, даступнай on-line.

Кнігазборы Сапегаў

Бразюнене А.

Ружанская библиотека Льва Сапеги и его сыновей: судьба донации

О библиотеке, собранной в Ружанах в своём репрезентационном дворце Львом Сапегой (1537—1633), гетманом Великого княжества Литовского, и его сыновьями: Яном Станиславом (1585—1635), Криступом Николаем (1607—1631) и Казимиром Львом (1609—1656), — уже писалось.[1] Глубже говорить об этой одной из богатейших личных библиотек вельмож ВКЛ стало возможным после появления в 2010 г. печатного каталога этой библиотеки,[2] под названием *Bibliotheca Sapiehana*. Это реконструированный каталог книг из Ружанской библиотеки, в настоящее время хранимых в Библиотеке Вильнюсского университета.

Как известно, Лев Сапега своим тестаментом (заверенным 9 июля 1633 г.) Ружанскую библиотеку оставил своим сыновьям («Ружанская

---

1 Braziūnienė A. Bibliotheca Sapiehana as a mirror of European culture of the Grand Duchy of Lithuania. In Bibliotheca Sapiehana: Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinys : katalogas / Sudarė Aušra Rinkūnaitė. Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010. P. VII—XLIII.
Braziūnienė A. Bibliotheca Sapiehana: попытка реконструкции тематического репертуара. // Берасцейскія кнігазборы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання». Брэст, 30—31 кастрычніка 2008 г. Брэст, 2010. С. 274—280.

2 Bibliotheca Sapiehana: Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinys : katalogas / Sudarė Aušra Rinkūnaitė. Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010. XLV, 649, [1] p. : iliustr., faks. (Fontes historiae Universitatis Vilnensis).

библиотека и в иных местах находящиеся моими стараниями приобретённые книги должны быть поровну поделены»[3]): старшему, от первого брака, великому маршалку ВКЛ Яну Станиславу и младшему, тогдашнему великому писарю ВКЛ Казимиру Льву. Ещё одного сына — писаря ВКЛ Криступа Николая — уже не было в живых. В 1635 г., когда умер Ян Станислав, его библиотека, а вместе с ней и унаследованые отцовские книги, перешли в распоряжение младшего брата Казимира Льва. Он, уже будучи подканцлером ВКЛ, своим тестаментом от 20 июля 1655 г., подарил библиотеку (3 тысячи книг) тогдашней Виленской иезуитской академии (теперь — Виленский университет)[4]. Эти книги, собранные в Ружанах, в резиденции Сапег, в историю культуры вошли под названием донации *Bibliotheca Sapiehana*. Так что, когда мы говорим о Сапегах в книжной культуре ВКЛ, мы должны подчеркивать, что библиотека (библиотеки) Сапег не является чем-то единым.

Сапеги — род вельмож ВКЛ широко разветвлённый, и каждая его ветвь, каждое поколение, каждая его семья за несколько столетий в своих поместьях имели огромные отдельные личные библиотеки. Всего по знакам собственности (суперэкслибрисам, экслибрисам, наклейкам, рукописным записям собственности), оставшихся в книгах, т.е. неопровержимо, Винцас Кисараускас установил, что у Сапег обоих ветвей рода (Ружанской и Коденьской) имелись одиннадцать личных библиотек[5]. Все эти библиотеки, несмотря на то, что являлись типичными обьектами книжной культуры своего времени, были подчёркнуто индивидуальными: различались своим составом (видами изданий, жанрами, языками и т.п.), историями приобретения книг, интересами чтения собственника (хозяина) и пр. Библиотека, собранная в Ружанах Львом Сапегой и его сыновьями, отличалась тем, что история существования её, как личной библиотеки, закончилась в 1656 г. С того времени книги этой библиотеки стали функционировать как часть би-

3 "<...> Biblioteka Rożanska i gziekolwiek są księgi moje, za staraniem moim sposobione, to w równy dzial mają iść". Žr. Sapiehowe: materiałły historyczno-genealogiczne i majątkowe. Petersburg, 1890. T. 1. P. 403. Originalas Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje. F. 5. AXXIX 5161—5422.

4 „<...> Biblioteką Rożanską i księgi wszystkie, jeślibym za zywota swego nie oddal sam raze, za zejściem moim Jegomości pan wojewoda Witebski ma Jchmości OO. S. J. przy akademji Wileńskiej mieszkającym odeslać i oddać, by tam in usu zostawaly, do inszych kollegiów nie przenaszając <...>". Testament Kazimierza Leona Sapiehy, podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego. In Sapiehowie: materiałły historyczno-genealogiczne i majątkowe. Petersburg, 1891. T. 2. P. 253.

5 Kisarauskas V. Lietuvos knygos ženklai, 1518—1918. Vilnius, 1984. P. 106—113.

блиотеки тогдашней Виленской иезуитской академии, библиотеки институционной, где большей частью никто не обращал особого внимания на их провененционное происхождение, т.е. книги Сапег были рассеяны среди других книг библиотеки академии.

В настоящее время, когда реконструирована одна десятая часть *Bibliothecae Sapiehanae* (из 3 тысяч книг донации теперь имеется информация о 360 книгах), мы можем проследить историю судьбы этой донации, т.е. посмотреть, как и где рассеялись эти книги, где они хранятся в настоящее время. Через пару лет после опубликования каталога появляется всё новая информация о других, библиографам ранее не известных уцелевших книгах Ружанской библиотеки Сапег. Наконец, возникает вопрос, а какие могут быть гипотетически успешные места поиска остальных книг Ружанской библиотеки, которые пока научному обществу недоступны, где можно было бы искать главную, бóльшую часть библиотеки Ружан, возможно, сохранившуюся?

Подаренная *Bibliotheca Sapiehana* из Ружан в Вильнюс была перевезена лишь в 1666 г., т.е. спустя 11 лет от составления завещания К. Л. Сапеги, т.к. шла война. Каково точное количество книг, дошедших до Вильнюса, — неизвестно. Летописец иезуитского ордена лаконично заметил, что библиотека Виленской иезуитской академии пополнилась несколькими тысячами книг, принесённых в дар Казимиром Львом Сапегой[6]. Когда и как быстро книги, привезённые из Ружан, Виленскими иезуитами могли быть каталогизированы, тоже не знаем. Ясно только одно, что привезённые книги иезуитским библиотекарем были помечены рукописными записями собственности: *Dono Ill[ustris]s[imi] D[omi]ni Casimiri Sapieha Procancell[arii] M[agni] D[ucatus] L[ithuaniae]* (Дар Светлейшего Господина Казимира Льва Сапеги подканцлера Великого княжества Литовского).

По тем временам в иезуитских библиотеках, значит, и в библиотеке Виленской академии, принятым порядком все книги распределялись либо в *Bibliotheca Magna* — Большую библиотеку, где сохранялась более ценная литература, которая студентам на дом не выдавалась, либо в *Bibliotheca Parva* — Малую библиотеку, где преобладали учебники и другая учебная литература, выдаваемая на дом. Из оставшихся книг Сапег видно, что абсолютное большинство из них обозначено печатями *Bibliothecae Magnae*, значит, они сохранялись в главном храни-

6 Piechnik L. Dzieje Akademii Wileńskiej. Rzym : Institutum Historicum Societatis Jesu, 1983. T. 2 : Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600—1655. P. 208.

EVCLIDIS
ELEMENTORVM
LIBRI XV.
VNA CVM SCHOLIIS ANTIQVIS
A FEDERICO COMMANDINO
Vrbinate in latinum conuersi.
Ac nuper a multis mendis quibus antea scatebat vendicati.
ILLVSTRISSIMO, ET REVERENDISSIMO D.
D. CAROLO MEDICEO S.R.E. CARD.
AC PRINCIPI AMPLISSIMO
DICATI.

PISAVRI, Typis Flaminij Concordiæ, MDCXIX.
DE CONSENSV SVPERIORVM.
Expensis Guilielmi Ingenieri Forosempronienfis.

1619

Укладны запіс Казіміра Сапегі да «Вялікай бібліятэкі» Віленскага ўніверсітэта на выданні Еўкліда «Euclidis Elementorum libri XV. Una cum scholiis antiquis a Federico Commandino urbinate in latinum conversi. Ac nuper a multis mendis quibus antea scatebat vendicati. Піза, 1619».

лище библиотеки как особо ценные. Главные помещения библиотеки Виленской иезуитской академии в XVI—XVII в.в. находились на втором этаже над рефекториумом (столовой), над нынешним читальным залом имени Франциска Смуглевича Библиотеки Вильнюсского университета. Точно сказать, где и в какие отделения Библиотеки Виленской иезуитской академии могли попасть книги Ружанских Сапег, сейчас сложно, тем более, что каталоги библиотеки Виленской иезуитской академии XVI—XVII вв. вследствие частых пожаров в Вильне не сохранились (самые ранние из оставшихся — только с XVIII ст.). Всё-таки по провененционным записям можно проследить, что часть книг Сапег сохранялась не только в *Bibliotheca magna*, но, вероятно, позже попала и в специализированные отделения тогдашней Библиотеки Виленской академии: в Библиотеку профессоров физики Виленского университета (*Bibliotheca proffesoris Physicae in Universiate Vilnensi*), в Анатомическую библиотеку Виленского университета (*Bibliotheca Anatomica Academiae Vilnensis*), в подсобные библиотечки: в библиотечку Сообщества Философов (*Communis Philosophorum*), в библиотечку Произведений по риторике (*Pro cubiculo Patrum Rhetoricae*).

Путешествия книг Сапег из Вильни начались после 1773 г., когда был упразднён Иезуитский орден. Тогда иезуитские книги стали раздаваться разным монашествам (бернардинцам, миссионерам, доминиканцам, пиарам и др.), их фонды благодаря иезуитским книгам удвоились или даже утроились. По сохранившимся провененциям книг Сапег можно проследить, что из Вильни вместе с другими книгами Библиотеки Виленской академии книги Сапег отправлялись в библиотеки Гродненских доминиканцев (в настоящее время известны 5 книг), Виленских кармелитов (4 книги), Виленских бернардинцев (2 книги), Виленских доминиканцев (одна книга), Каунасских кармелитов (одна книга), Калтаненских францисканцев (одна книга), Забяльских доминиканцев (одна книга), Зиетельских доминиканцев (одна книга), Краковских кармелитов (одна книга). Разумеется, книги Сапег оказались и в других монастырях или в ихних школах, здесь упомянуты лишь те монастыри, которые после восстаний 1830—1831 и 1861—1863 гг. царскими властями были закрыты и книги чьих библиотек опять были перевезены в Вильну и переданы Виленской публичной библиотеке.

Таким образом, некоторые книги из донационного собрания Сапег обошли целый круг странствий. Например, маршрут Ружаны — Вильна — Гродно — Вильна преодолела книга *Commentaria in Salomonis proverbia* (Antverpiae, 1645, *in folio*) иезуитского автора Корнелиуса Кор-

нелии а Лапиде (Cornelius Cornelii a Lapide, 1567—1637). Эту нарядную книгу, как и многие другие, из Вильни в Гродно привёз себе знаменитый библиофил конца XVIII в., глава Гродненского доминиканского монастыря Доминик Сивицкий, собравший одну из самых многочисленных приватных библиотек своего времени (15 тысяч книг) и по традиции монашеств своим тестаментом завещавший её монастырю. После закрытия Гродненского доминиканского монастыря в 1844 году эта книга Сапег вместе с другими попала в Виленскую публичную библиотеку, а в настоящее время находится в Библиотеке Виленского университета.

Самая крупномасштабная история рассеивания книг *Bibliothecae Sapiehanae* взяла начало после 1832 года, когда царскими властями был закрыт Виленский университет, книги его библиотеки, а значит и в ней находившиеся книги Сапег, распределены между учреждениями просвещения царской России. В Университет имени Святого Владимира в Киеве были вывезены 7554 тома книг, 5397 названий[7] (сохранились 15 книг Сапег с печатями этого университета: *Библіотека Императорскаго Университета Святого Владиміра* и *Bibliotheca Universitatis Sancti Vladimiri*). 4221 том, или книги 1339 названий, были отправлены в Харьковский университет[8] (сохранилось 37 книг Сапег, помеченных округлой гербовой печатью этого университета: *Библіотека Императорского Харьковского Университета*, а также небольшой прямоугольной печатью, которой обозначалась проверка библиотечных фондов в 1939 г.). В 1840 г. Католическая духовная академия, учреждённая вместо закрытого университета, и её библиотека (около 20 тысяч книг) также были вывезены в Петербург. В настоящее время в Вильнюсском университете найдено 26 книг Сапег с петербургскими провененциями (наклейки на корешках книги: *Bibliothecae Romano-Catholicae Ecclesiasticae Academiae Petropolitanae*). По сохранившимся провененциям книг Сапег также видим, что единичные книги попали в библиотеку Тартуского университета, в библиотеку Бобруйской школы (*Библіотека Бобруйскаго Училища*), в библиотеку Слонимского дворянского уездного училища (*Библіотека Слонимскаго дворянского уездного училища*) и др.

7 Каталог книгам, хранившимся в библиотеке бывшего Виленского университета и переданным в ведомство императорского Университета св. Владимира. Вильна, 1835. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. F. 567. Apr. 2. B. 3822.

8 Каталог книгам, принадлежавшим библиотеке бывшего Виленского университета, а поступившим в ведомство Харьковского университета. Вильна, 1835. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, F. 721. A. 2. B. 57.

Другой важный этап движения книг *Bibliothecae Sapiehanae* начался в пятидесятые годы XX века. Тогда Библиотекой Вильнюсского университета руководил знаменитый историк книги и библиотечного дела Лев Владимиров (Levas Vladimirovas, 1912—1999). Прекрасно разбираясь в истории и в исторических источниках, он взялся за инициативу возвращения в библиотеку Вильнюсского университета её книг, увезённых в XIX веке.

Время было благоприятное — так называемая хрущёвская оттепель. Как позже любил рассказывать сам Л. Владимиров, он вовремя вспомнил о декрете Ленина о том, что национальные ценности должны быть сохраняемы там, где они созданы. Кроме того, как подшучивал Л. Владимиров, его фамилия была таковой, что никто в те годы не мог его обвинить в национализме. Таким образом, будучи специалистом-экспертом по истории книги и располагая списками виленских книг XIX в., он со своими соратниками в 1956—1959 гг. сумел возвратить в Библиотеку Вильнюсского университета около 22 тысяч книг: из Библиотеки АН в Киеве — 7542 т., Библиотеки Харьковского университета — 636 т., Библиотеки АН в Ленинграде — 13 360 томов книг; из Библиотеки имени Ленина в Москве вернулось 106 ценных изданий, эвакуированных в Москву в 1915 г.[9]. Этот случай не имеет прецедента в библиотечной истории. Таким образом, в Вильнюс было возвращено и 88 книг из библиотеки Сапег в Ружанах.

Об акции Л. Владимирова много писалось в тогдашней литовской печати, о ней немало писал и рассказывал он сам, но специального подробного научного исследования этой акции пока не опубликовано. Как не раз акцентировал Л. Владимиров, и что подтверждают живые участники этой акции, при возвращении книг особо помогла доброжелательность коллег библиотекарей из Киева, Харькова, Ленинграда. Сверить архивные списки, отыскать в разных фондах рассеянные книги, отобрать их и проверить по провененционным знакам книг *Bibliothecae Academiae Vilnensis*, чтобы можно было подтвердить принадлежность книги — всё это требовало продолжительного времени и многих затрат. Работали и сотрудники этих библиотек, и приезжие из Вильнюса. Не всё удалось вернуть. Хотя из Ленинграда возвращено более чем 13 тысяч книг, как пишет Л. Владимиров, было «решено нам возвратить все книги Вильнюсского университета, находящиеся в обменном и не-

9 Владимировас Л. Когда же восторжествует справедливость? // Вильнюс. 1992. №. 9. С. 155.

Укладны запіс Казіміра Сапегі ў бібліятэку Віленскага ўніверсітэта на тытуле кнігі Леона Батыста Альберці (1404–1472) «L'Architettura di Leon Batista Alberti, tradotta in lingua fiorentina da Cosimo Bartoli... con la aggiunta de disegni. Monte Regale : L. Torrentino, 1565».

разработанном фонде, но никоим образом не возвращать книги, которые вошли в основной фонд академической библиотеки»[10]. В основном фонде Библиотеки Академии Наук СССР также находилось много виленских книг: «Я наугад заказал десяток книг, которые по моим соображениям могли быть вильнюсского происхождения. Когда их мне принесли, оказалось, что три из них имели экслибрисы Вильнюсского университета, а четвертая была из коллекции Великого Князя Литовского Сигизмунда Августа и, кроме того, имела печать Вильнюсской Академии», — вспоминает Л. Владимиров[11]. В 1956 г., после того, как Л. Владимиров навещал Ленинигpад, самые ценные издания из резервного фонда Библиотеки Академии Наук стали переводиться в основной. Именно тогда был составлен список книг короля Сигизмунда Августа — 97 единиц, 82 названия, абсолютное большинство со знаками собственности Библиотеки Виленской иезуитской академии. Это подтверждает и Е. А Савельева: «Первоначальный список книг, принадлежавших Сигизмунду Августу, был составлен в то время, когда книги передавались из обменно-резевного фонда в ОРРК еще в 1956 г.»[12], т.е., когда в обществе появился интерес к их возвращению в Вильнюс. Привезённые в Вильнюс книги тоже не все оказались в своих первичных хранилищах — часть их благодаря прихотям тогдашних функционеров от политики и науки очутилась в Библиотеке Академии Наук Литовской ССР.

Привезённых в 1956—1959 гг. из России и Украины книг в Библиотеку Вильнюсского университета было решено не распределять по разным фондам, а уложить по порядку хранения старых исторических шифров. Такое решение по тем временам являлось сравнительно новаторским. Воссоздать *de visu* исторический сборник Библиотеки Виленского университета как единый музейный объект было нелегко. Система шифрования книг XVIII—XIX вв. была предназначена для хранения их в шкафах в разных помещениях и вовсе не годилась для обслуживания сегодняшних читателей и хранения книг в новых условиях. Кроме того, возвращённые книги пришлось сверить с рукописными каталогами Библиотеки Виленского университета XIX века, в книгах находилось по несколько шифров, они дублировали друг друга и т.п. Несмотря на все трудности, в Отделе редких книг как отдельная коллекция был сфор-

10 Там же. С. 158.
11 Там же. С. 157.
12 Книги из библиотеки польского короля Сигизмунда II Августа / сост. Е. А. Савельева ; Библиотека Российской академии наук. СПб., 1994. С. 11.

мирован исторический фонд *Bibliotheca Academiae Vilnensis* — в настоящее время являющийся одной из ценнейших книжных коллекций Библиотеки Вильнюсского университета (около 18 тысяч книг). На её основе готовился реконструированный каталог *Bibliotheca Sapiehana*.

A SON ALTESSE
ROIALE
DON FERNANDE
INFANT
D'ESPAGNE
CARDINAL.

MONSEIGNEVR,

La ville de DOLE fait icy trophée des manotes & des ceps, dont elle fut l'an passé aussi rudement garrotée, que desengagée glorieusement. Elle les presente maintenant, en rendant les vœux de sa deli-

* 2 uran-

Укладны запіс Казіміра Сапегі ў бібліятэку Віленскага ўніверсітэта.

В Библиотеке Вильнюсского университета более основательно стали интересоваться сохранившимися книгами *Bibliotheca Sapiehana* как раз в то время, когда началось каталогизирование упомянутых возвращённых книг. Первую книгу Сапег тогда описывала опытный историк Она Матусявичюте (Ona Matusevičiūtė, 1908—2002), работавшая в Отделе редких книг. По поручению заведующего отделом Ноюса Фейгелманаса (Nojus Feigelmanas, 1918—2002) Пятрас Рачюс около 1980 г. составил отдельную картотеку книг Сапег. В 1995 г., по случаю празднования юбилея Библиотеки Вильнюсского университета, была организована выставка *Bibliotheca Sapiehana*, по этому поводу были выявлены и ещё некоторые книги, принадлежавшие этой исключительной коллекции.

В 2010 году, когда был выпущен каталог *Bibliotheca Sapiehana*, было известно о 289 названий книг Сапег.

Информация о *Bibliotheca Sapiehana* в 2010 г.

Библиотека Вильнюсского университета	249 назв., 306 томов
Национальная библиотека Украины им. В. Вернадского	21 назв.
Библиотека Российской Академии Наук в АН в Санкт-Петербурге	? По данным Е. Лауцявичюса — 11 томов[13]
Библиотека АН Литвы им. Врублевских	3 назв.
Библиотека Тартуского университета	2 назв.
Национальный музей Дворец великих князей литовских в Вильнюсе	2 назв.
Библиотека Варшавского университета	1 назв.
Всего	**289** назв. книг

За пару лет после появления каталога книг Сапег информации о сохранившихся книгах Сапег стало еще больше. Неидентифицированные книги удалось отыскать в Национальной библиотеке Украины им. В. Вернадского (6 назв. книг[14]), в Библиотеке Вильнюсского университета (4 книги), в других подразделениях Вильнюсского университета (Музей науки Вильнюсского университета — 2 книги), также одна книга выявлена в Библиотеке Института истории Литвы. В 2011 г. была получена информация об одной идентифицированной книге К. Л. Сапеги в Национальной библиотеке России в Санкт-Петербурге[15] — всего новые сведения поступили еще о 14 книг Сапег. Таким образом, в настоящее время идентифицировано всего 303 названия книг *Bibliothecae Sapiehanae*. География их хранения такова:

Информация о *Bibliotheca Sapiehana* в 2012 г.

Библиотека Вильнюсского университета	253 назв., 310 томов
Национальная библиотека Украины им. В. Вернадского	27 назв.

13 Laucevičius E. XV—XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose. Vilnius , 1976.

14 Спасибо кандидату исторических наук Ирине Циборовской-Римарович. Список найденных книг см.: Tsiborovska-Rymarovich I. Books owned by Sapiehas, magnates of the Grand Duchy of Lithuania, at the scientific libraries of Ukraine. // Knygotyra, 2011. T. 56. P. 167—184.

15 За информацию об этой книге благодарны доктору филологических наук Н. Николаеву.

Библиотека Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге	? ? По данным Е. Лауцявичюса — 11 томов[16]
Библиотека АН Литвы им. Врублевских	3 назв.
Музей науки Вильнюсского университета	2 назв.
Библиотека Тартуского университета	2 назв.
Национальный музей — Дворец великих князей литовских в Вильнюсе	2 назв.
Библиотека Института истории Литвы	1 назв.
Национальная библиотека России в Санкт-Петербурге	1 назв.
Библиотека Варшавского университета	1 назв.
Всего	**303** назв. книг

Разумеется, это число не является окончательным. Книги Сапег, осевшие в библиотеках и антикварных магазинах разных стран, всё ещё могут появиться. Часть книг *Bibliothecae Sapiehanae*, вероятно, лежит в хранилищах разных стран всё ещё не опознанная. Самые большие надежды связаны с Библиотекой Академии Наук России в Санкт-Петербурге. Будем надеяться, что в нашем информационном веке, когда библиотеки ускоренным темпом оцифровывают свои фонды, до нас дойдёт информация и о книгах Сапег, находящихся в этой библиотеке. Ведь, по всей вероятности, именно здесь и следовало бы искать осевшую основную часть книг Ружанской библиотеки.

16 Laucevičius E. XV—XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose. Vilnius, 1976.

Kałamajska-Saeed M.

Druga biblioteka Różańska

Biblioteka różańska należała do największych i najcenniejszych w Rzeczypospolitej[1]. Pierwotny księgozbiór, który kanclerz Lew Sapieha (1557—1633), posiadał w swej rezydencji w Różanie w pow. słonimskim, jego syn Kazimierz Lew (1609—1656) pomnożył do ok. 3000 tomów i testamentem z 20. VII. 1655 darował Akademii Wileńskiej[2].

Drugą bibliotekę praktycznie od nowa zgromadził kanclerz w. lit. Aleksander Michał Sapieha (1730—1793), który w r. 1786 wraz z bogatym archiwum rodzinnym przeniósł ją z Różany do nowej rezydencji w Dereczynie. Nieznacznie ją powiększył jego syn — Franciszek Sapieha (1772—1829). Ostat-

1 Topolska M. Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie renesansu i baroku. Wrocław, 1984. S. 209—210 ; Нікалаеў М. В. Бібліятэкі Сапегаў // Книжное собрание рода Сапег = Кнігазбор роду Сапегаў [Электронный ресурс] / НББ, РНБ ; сост.: Л. Г. Кирюхина, К. В. Суша ; под науч. ред. Н. В. Никалаева, Т. И. Рощиной. Мінск, 2011. 1 электр. опт. диск (CD-ROM).

2 Misztołt A. Historia illustrissimae Domus Sapiehanae... Vilnae, 1724. Cz. 3. S. 61 : «Magnificam a pretio, numerosam a copia, raram ab authoribus bibliothecam eidem Societatis et juventutis studiosae Seminario donavit. Revolvimus toties gratia mente hoc grationimam mecenatis munificentiam, quoties volumina bibliothecae nobis tradite evolvimus; nec satis appretiandam hanc perenni gratitudine aestimamus gratiam, que inaestimabilem nobis thesaurum, in posthuma saecula, e libris decerpendum, beneficentissimae ontulit. Conscriptum Indicem hujus beneficii librum in separatis foliis conservamus sub titulo "Bibliotheca SAPIEHANA".

nim prawym posiadaczem był Eustachy Sapieha (1797—1860), który czynny udział w powstaniu listopadowym przypłacił banicją i konfiskatą majątku.

W r. 1832 całe wyposażenie pałacu w Dereczynie, w tym biblioteka (1.262 tytułów w 2.451 woluminach), cenne archiwum i bogate zbiory sztuki zostały wywiezione do Izby Skarbowej w Grodnie, skąd dzieła sztuki i biblioteka zostały następnie wyekspediowane do Petersburga[3]. Sporządzone wówczas spisy, odnalezione przez Zofię Strzyżewską w zbiorach RGIA w Petersburgu i w kserokopiach przekazane przez nią polskiemu Ministerstwu Kultury (do archiwum Departamentu Dziedzictwa kulturalnego za granicą)[4], opublikował w r. 1996 prof. Józef Wojakowski, czyniąc to jednak *in crudo*, bez identyfikacji bibliograficznej dzieł objętych spisem i niestety z licznymi błędami w odczycie źródła. Pomniejszone reprodukcje kserokopii oryginałów, które towarzyszą tej publikacji (s. 95—153) są trudno czytelne, toteż nie spełniają zapowiedzi wydawcy, że umożliwi to badaczom przeprowadzenie własnej analizy krytycznej[5].

Nieznaczną część dzieł sztuki udało się odzyskać na mocy traktatu ryskiego z r. 1921[6], część archiwum niszczejącego w grodzieńskiej Izbie Skarbowej ocalił w r. 1857 Konstanty Tyszkiewicz i włączył do zbiorów wileńskiego Muzeum Starożytności, a po jego likwidacji znalazło się w dziale rękopisów wileńskiej Biblioteki Publicznej. Obecnie jego większa część pozostaje Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, druga w dziale rekopisów Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk[7].

Pierwsza biblioteka różańska, zapisana Akademii Wileńskiej testamentem Kazimierza Lwa Sapiehy i w r. 1666 przewieziona do Wilna, znajduje się dziś w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego. Z ponad 3000 tomów stop-

3 *Kowkiel L.* Biblioteka dworu szlacheckiego na Grodzieńszczyźnie w 1 połowie XIX wieku // Przegląd Wschodni. VII. 2001. Nr 4 (28). S. 1230—1231, **z powołaniem na:** *Radziszewski F.* Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych. Kraków, 1875. S. 72.

4 RGIA. Petersburg. F. 384—15—378, k. 120—148 (katalog książek biblioteki Eustachego Sapiehy wysłanych do Ministra Dworu w Petersburgu między 1832 a 1840) liczący 1231 pozycji oraz F. 384—15—202 ; K. 47. Каталог книгам, оставленным в Гродненской Казенной Палате впредь до разрешения Вышняго Начальства. 1832 (31 pozycji).

5 Wojakowski J. Księgozbiory Eustachego Kajetana Sapiehy (1797—1860) i Wacława Seweryna Rzewuskiego (1785—1831). Warszawa, 1996.

6 Morelowski M. Zbiory dereczyńskie Sapiehów // Sprawozdania z czynności i posiedzeń 1924 PAU. T. 29, nr 10.

7 Rachuba A. Archiwa Sapiehów — losy i stan obecny. // Miscellanea Historico-Archivistica. 1998. IX. S. 105—106.

niała do 265 (249 tytułów), w r. 2010 doczekała się jednak pełnego i bogato ilustrowanego katalogu, wydanego w starannej formie edytorskiej[8].

Druga w r. 1832 wzbogaciła zasób Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu[9], a wchodzący w jej skład zespół grafik i wydawnictw z rycinami, przekazano Akademii Sztuk Pięknych i dotąd pozostała w Rosji, a jej losy nie zostały rozpoznane[10]. Licząc na to, że Rosyjska Biblioteka Narodowa — spadkobierczyni Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, nadal posiada wiekszość druków, w r. 2011 podjęłam próbę identyfikacji egzemplarzy pochodzacych z biblioteki różańskiej. Mimo szczerego zainteresowania i ogromnej życzliwości pracowników Biblioteki zakończyła się ona niestety niepowodzeniem. Z wyczerpujacych informacji udzielonych przez kierownika działu starych druków dr Mikołaja Nikołajewa, okazało się, że problem ten od dawna już nurtował samych pracowników Biblioteki, ale jak dotąd nie przyniosło to oczekiwanych wyników. Przed kilku laty podobnie bezowocne usiłowania czyniła Iryna Zwierowa, kustosz archiwum RBN oraz Maria Tkaczenko, zawiadująca magazynem starych druków. Moje spotkanie z gronem wspomnianych osób przyniosło jednak pewien sukces, polegający na odnalezieniu tomów 15 i 16 z *Oeuvres completes* Voltaire'a, opatrzonych podpisem właściciela — Eustachego Sapiehy. Szkopuł w tym, że należą one do wydania

8 Bibliotheca Sapiehana: Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinys : katalogas / Sudarė Aušra Rinkūnaitė. Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010. XLV, 649, [1] p. : iliustr., faks. (Fontes historiae Universitatis Vilnensis). ; opatrzony jest obszernym wstępem autorstwa Almy Braziūnienė (szczęśliwie również w wersji angielskiej), w którym m.i. omówiono wileńskie dzieje biblioteki. Wzmiankował ja Antoni Misztołd, Historia Illustrissimus Domus Sapiehana.Wilno, 1724. S. 61, który podał ze liczyła ponad 3000 tomów; za nim powtórzył to Kazimierz Kognowicki ; Życia Sapiehów i listy od monarchów..., t. 3. s. 94 ; z późniejszych autorów:
Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji, od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. Wilno, 1845. cz. 3. S. 224 ; Łukaszewicz J. Historya szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do r. 1794. Poznań, 1851. Cz. 4. S. 41 ; Baliński M. Dawna Akademia Wileńska, Petersburg, 1862. S. po kasacie Jezuitów w r. 1773 «wyciekały» do innych bibliotek.

9 Spis książek z biblioteki rożańskiej przekazanych 7.12.1832 przez Ministerstwo Dworu zachował się w Dziale Dokumentów Archiwalnych Rosyjskiej Biblioteki Narodowej (d. Cesarska Biblioteka Publiczna) w St. Petersburgu. Ф. 1. Оп. 1 (1832). D. 10 : Дело Управления Императорской Публичной Библиотеки о доставляемых по Высочайшему повелению книгах и проч. Л. 16v.—49 ; Зверева И. С. Штрихи к истории личных библиотек Гродненской губернии в XIX веке (по материалам архива РНБ) // Берасцейскія кнігазборы..., Брэст, 2010. S. 180—192 ; Книжное собрание рода Сапег = Кнігазбор роду Сапегаў [Электронный ресурс]. Мн., 2011. (CD—ROM).

10 Aftanazy R.... T. II, S. 233 ; Sochaniewicz K. Sprawa rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego Polski od Rosji. Warszawa, 1921. S. 16. Wspomina tylko o zbiorze rycin, przekazanym do Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu.

z r. 1792 (druk Jean-Jacques Sanson w Zweibrücken), nie wzmiankowanego w inwentarzu biblioteki różańskiej, w którym odnotowano wcześniejsze, drukowane 1784 w Gotha[11]. Wspomniany katalog, przechowywany dziś w dziale rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie (sygn. F. 3-221), opatrzony tytułem *Registre des livres de la bibliothéque de Son Altesse Monseigneur le Prince François Sapieha, arrangée par l'ordr e alphabéthique. L'an 1797*, liczący 103 gęsto zapisane strony dużego formatu, sporządził w latach 1795—1797 Louis d'Rouville, bibliotekarz Aleksandra, a następnie Franciszka Sapiehy[12]. Zgodnie z ówczesnymi zasadami, uszeregowany jest w porządku alfabetycznym tytułów książek, często podawanych w skrócie, ale od innych podobnych spisów pozytywnie odróżnia się pełnością zapisu bibliograficznego, co nie tylko ułatwia pełną identyfikację wg kryteriów dziś obowiązujacych, ale sprawia, że nawet w swej formie oryginalnej jest on wystarczajaco precyzyjny, by można było ocenić charakter zbioru.

literatura naukowa i beletrystyka w j. francuskim .... 2.302 (978 tytułow i 250 dubletów)
literatura religijna łacina, francuski .... 44 (36 tytułów i 8 dubletów)

literatura polska 381
    prawnicze 21
    poezja i inne 291
    dublety 87
    kazania (panegiryki?) 60
    czasopisma 103
ryciny oprawne (tomy) 38
dzieła z rycinami .... 112 (87 tutułów)
atlasy i mapy .... 5 (5 tytułów)

3.444

Przeważają wydawnictwa w j. francuskim (68 %), polskie stanowia 27 %, a na pozostałe 5% przypadają dzieła z rycinami, atlasy i mapy oraz potężny zbiór rycin oprawnych w 38 tomów[13].

11 VUB, 3—221. S. 32 — litera «O», poz. 10, Gotha, 1784.

12 MAB, 139—3892, list Louisa d' Rouville do Aleksandra Sapiehy, 14.04.1777.

13 Część odzyskana w r. 1922 staraniem Komisji Rewindykacyjnej, weszła do zbiorów Gabinetu Rycin Uniwersytetu Warszawskiego, które jednak w 60% uległy zniszczeniu w czasie Powstania Warszawskiego 1944. Z zespołu sapieżyńskiego przetrwał tylko 1 tom oprawnych i ok. 200 rycin; szczęśliwie zachował się też niezwykle cenny zespół rysunków projektów nadwornego architekta Sapiehów, Jana Samuela Beckera, dotyczących : rozbudowy pałacu w Różanie, budowy cerkwi Bazylianów w Różanie — zob. W. Kałnin

Pod względem ilościowym dorównywała, a nawet nieco przewyższała zasób pierwszej biblioteki różańskiej, natomiast znacznie się od niej różniła zawartością.

Uderza bardzo niewielka liczba 236 dzieł łacińskich, co wyraźnie świadczy zarówno o zmianie gustu właścicieli zbioru, jak też charakteryzuje ogólną tendencję, panującą w drugiej połowie w. XVIII na rynku wydawniczym. Nie zawadzi też wspomnieć, że choć biblioteka ma generalnie charakter naukowy, to było w niej również sporo beletrystyki — zarówno tej «z górnej półki», jak też książek bardzo lekkiego autoramentu, należących do gatunku literatury frywolnej, możnaby nawet powiedzieć pornograficznej. Takie zestawienie mówi też wiele o Aleksandrze i Franciszku Sapiehach, twórcach i użytkownikach omawianego księgozbioru. Obaj najwyraźniej porzucili już ideały świata sarmatyzmu, którym ciągle jeszcze ówcześnie hołdowała większość stanu szlacheckiego. Zarówno dobór tematów, jak i dominacja języka francuskiego dowodnie świadczą, że tak ojciec jak i syn intelektualnie byli dziećmi epoki Oświecenia i w swych zainteresowaniach kulturalnych daleko odbiegali od stereotypu kresowego magnata. Mimo że z racji urodzenia i pozycji społecznej należeli do magnaterii Rzeczypospolitej, to mentalnie bliżej im było do kosmopolitycznego świata europejskiej arystokracji.

Jak już wspomniałam, nie udało się zidentyfikować ani jednej pozycji spośród druków wywiezionych w r. 1832 z Dereczyna i w tym samym roku protokolarnie przyjętych do Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu. Ich liczba pokrywa się z dołączonym do tegoż protokołu rejestrem zbioru, zachowanym w archiwum tejże biblioteki, ale samych książek w niej nie ma. Należy zatem przyjąć, że różańska biblioteka Sapiehów podzieliła losy innych polskich księgozbiorów, które stanowiły obciążenie dla Biblioteki Cesarskiej i zostały rozdysponowane pomiędzy inne placówki, rozsiane na ogromnych obszarach Rosji. Proces wyzbywania się dubletów nie był jednak dokumentowany w sposób umożliwiający wskazanie miejsca przekazania, toteż tylko szczęśliwy traf mógłby dziś pozwolić na odnalezienie resztek. Takie przypadki się co prawda zdarzają, ale jak się wydaje należy się pogodzić z faktem, że biblioteka różańska fizycznie już nie istnieje.

Nie znaczy to jednak, że nie można jej odtworzyć, przynajmniej wirtualnie, na co daje szansę internet. Próby, jakie podjęłam w tym kierunku są bardzo obiecujące, bo stosunkowo niewielkim nakładem pracy zdołałam w ten sposób znaleźć ponad 300 pozycji, z których część jest w całości dostępna *on line*. Sama nie mam zamiaru dalej «bawić się» wyszukiwaniem pozostałych, gdyż jako historyk sztuki bardziej jestem zainteresowana przebadaniem zbiorów grafiki, które wchodziły w skład tej biblioteki. Sądzę jednak, że nie

tylko warto, ale wręcz trzeba się pokusić o stworzenie wirtualnej biblioteki różańskiej, co powinno się stać zadaniem dla współczesnego pokolenia bibliotekarzy.

Tytułem przykładu przedstawiam kilka «smakowitych» kąsków, które powinny ich do tej pracy zachęcić, a jednocześnie obrazują różnice, jakie zachodzą pomiędzy nowoczesnym jak na swój czas zapisem różańskiego bibliotekarza, a współczesnymi wymogami bibliograficznymi.
Posłużę się w tym celu reprodukcją pierwszej strony *Registre*, której zawartość przedstawiam w zapisie oryginalnym, zestawiając go ze stosowanym obecnie:

1. **Abrégé de la vie des plus fameux peintres avec leurs portraits, Paris 1743.**
   Dezallier d'Argenville Antoine Joseph, *Abrégé de la vie des plus fameux peintres, avec leurs portraits gravés en taille-douce, les indications de leurs principaux ouvrages, Quelques réflexions sur leurs Caractères, et la manière de connoître les dessins des grands maîtres*, Paris, 1743
2. **Abrégé chronologique de l'histoire du Nord, par Lacombe, Amsterdam 1763.**
   Lacombe Jacques, *Abrégé Chronologique De L'histoire Du Nord, Ou Des Etats De Dannemarc, De Russie, De Suede, De Pologne, De Prusse, De Courlande, Etc., Etc*, Amsterdam 1763 (I wyd. Paris 1762)
3. **Abrégé de toute la médecine pratique, par Allen, Paris 1728.**
   Allen J., *Abrégé de toute la médecine pratique*, Paris, 1728
4. **Abrégé de l'histoire ancienne, par Rollin, Berne 1763.**
   Rollin Charles, Tailhé Jacques, *Abrégé de l'histoire ancienne*, Berne 1763, t. 1—4.
5. **Abrégé de l'histoire universelle, par La Compagne S.J., Varsovie 1771.**
   K. Estreicher notuje jedynie *Sposób łatwy nauczania y pamiętania dzieiów powszechnych, y rozmiaru czasów czyli chronologii y historyi powszechney Podany francuskim ięzykiem. Przez X. Bussiera Societatis Jesu. Przełożony y pomnożony przydaniem dzieiów polskich y innych aż do lat naszych*, Poznań 1771[14]. Za autora uznaje jezuitę Claude Buffiera (1661—1737), choć zgodnie z formą nazwiska podaną w tytule, należałoby brać pod uwagę dzieło innego francuskiego jezuity: Jean de Bussieres, *Le parterre historique ou l'abrégé de l'histoire universelle*, Lyon 1672.
6. **Abrégé de l'histoire universelle, par Formey, Gotha 1763.**
   Fromey Jean Henri, Abrégé de l'histoire universelle, Gotha 1763.

14 Estreicher K. Bibliografia staropolska. Kraków, 1994. T. XIII. S. 431.

7. **Abrégé de l'histoire grecque et romaine, par l'abbé Paule, Amsterdam 1770.**
   Amant Laurent Paul (tłum), Abrégé de l'histoire grecque et romaine traduite de latin de Valleius Paterculus…, Amsterdm, 1770.
8. **Abrégé de l'histoire de Suisse, par Plantin, Geneve 1666.**
   Plantin Jean-Baptiste, *Abrégé de l'histoire générale de Suisse*, Genève, 1666. Jean-Antoine & Samuel de Tournes.
9. **Admnistration des finances de la France, par Necker 1784.**
   Necker Jacques, *De l'Administration des finances de la France*, 1784, 3 vol. in-8°
10. **Adélaide (La Soeur), Ses égaremens, ses vertus, ses foiblesses et son repentir 1785.**
    Longchamps Pierre de, Rousseau Jean-Jacques, La Seur Adeläide. Ses Égaremens, Ses Vertus, Ses Foiblesses Et Son Repentir, Neuchatel, 1785.
11. **Al Coran des princes destinés au trône, Petersbourg 1783.**
    Katarzyna II, caryca Rosji, *Stiepan-Annibale d'Albanie à Frédéric Guillaume de Prusse, épître pathétique, historique, etc., ou l'Alcoran des princes destinés au trône, traduit de la dixième édition italienne par main de maître*, Saint-Pétersbourg, impr. de l'Académie impériale, 1783 .
12. **Albert moderne, ou nouveaux secrets éprouvés, Paris 1768**
    Alletz Pons-Augustin, *Albert moderne, ou nouveaux secrets éprouvés et licites, recueillis d'après les découvertes ...*, Paris 1768.
13. **Almanach des gens d'esprit, Londres 1763**
    Chevrier François Antoine de, *Almanach des gens d'esprit* par un homme qui n'est pas sot : calendrier pour l'année 1763 & le reste de la vie [Paris] 1763.
14. **Almanach de Vienne, Vienne 1773**
    Almanach de Vienne en faveur des étrangers, ou abrégé historique indiquant ce que la ville de Vienne ..., Paris, 1773.
15. **Almanach parisien en faveur des etrangers, Paris**
    Almanach parisien, en faveur des étrangers et des personnes curieuses: indiquant, par ordre alphabétique, tous les monumens des beaux-arts, répandus dans la ville de Paris & aux environs, Paris 1783.
    Pozostałe przekazy wizualne stanowią reprodukcje kart tytułowych lub przykłady ilustracji zawartych w danej książce: Antiquité de la ville de Paris, par Sauval, Paris 1724 (*Registre…*, s. 1, poz. 32)
    Sauval Henri (1623—1676), *Histoire et recherches des antiquités de la ville de Paris*, Paris 1724,
    t. 1-3, Charles Moette et Jacques Chardon — karta tytułowa.

L'art de la guerre, par Turpin, avec estampes, Paris 1758 (*Registre...*, s. 3, poz. 56)
Lancelot Turpin De Criss, *Essai sur l'art de la guerre*, Paris 1754, 2 vol, in 4°, zawierające 25 plansz miedziorytniczych — karta tytułowa.

Théatre des jardinages, par Mollet, jardinier du roi, Paris 1670 (*Registre...*, s. 42, poz. 27)
Claude Mollet, **Theatre des plans et jardinages, contenant des secrets et des inventions**
incognuës à tous ceux qui jusqu'à present se sont meslez d'escrire sur cette matiere...,
Paris 1670 (wyd. 3); wyd. I — Paris 1652. — karta tytułowa i pl. 3 (jeden z projektów
parteru ogrodowego).

Les hommes illustres, avec portrait, par Perrault, Paris 1656 (*Registre...*, S. 19, poz. 36)
Charles Perrault, *Les hommes illustres qui sont paru en France pendant ce siècle avec*
leurs portraits au naturel, Paris 1696—1701, 2 tomy in folio — karta tytułowa oraz portret
Kartezjusza (t. 1, wklejka po s. 58).

Architecture françoise ou recueil des plans, élévations, coupes, profils, par Blondel,
1752 (*Registre...*, s. 68, poz. 35, w części: *Registre des livres d'estampes et d'architecture*).
Blondel Jean-François, *Architecture françoise, ou Recueil des plans, élévations, coupes et profils des églises, maisons royales, palais, hôtels & édifices les plus considérables de Paris*, t. 1—4. Paris 1752—1756 — Karta tytułowa t. IV oraz pl. XII — Pałac w Wersalu, skrzydło pn. i kaplica.

Abrégé de l'anatomie du corps humain, par Verdier, Bruxelles 1749 (*Registre...*, s. 3, poz. 67)
Verdier César, *Abrégé de l'anatomie du corps humain*, Bruxelles 1749 — Karta tytułowa.

Przedstawiony materiał stanowi jak sądzę przekonujący dowód, że stosunkowo niewielkim nakładem można odtworzyć zaginioną bibliotekę i niejako na przekór historii przywrócić ją do istnienia, a przynajmniej zobrazować współczesnemu społeczeństwu choćby to, jak wygladały książki w niej zgromadzone.

Каламайская-Саід М.

Другая Ружанская бібліятэка

Другую бібліятэку сабраў канцлер ВКЛ Аляксандр Міхал Сапега (1730–1793), які ў 1786 г. перанёс яе разам з багатым сямейным архівам з Ружаны ў новую рэзідэнцыю ў Дзярэчыне. Нязначна павялічыў зборы яго сын — Францішак Сапега (1772–1829). Апошнім гаспадаром быў Еўстафі Сапега (1797–1860), які за ўдзел у паўстанні 1831 г. Заплаціў выгнаннем і канфіскацыяй маёнткаў. У 1832 г. уся маёмасць з палаца ў Дзярэчыне, у тым ліку бібліятэка (1.262 назваў у 2.451 тамах), каштоўны архіў і багаты збор твораў мастацтва былі вывезены ў Гродна, адкуль трапілі ў Пецярбург. Знайдзеныя Зоф'яй Стшыжэўскай у зборах РГИА ў Пецярбургу спісы канфіскатаў надрукаваў у 1996 г. праф. Юзаф Воякоўскі, зрабіўшы тое in crudo, без бібліяграфічнай ідэнтыфікацыі і са шматлікімі памылкамі. Частка сапегаўскіх твораў мастацтва трапіла паводле Рыжскага міру 1921 г. у Польшчу, частку архіву ў 1857 г. Канстанцін Тышкевіч забраў з Гродна ў Віленскі музей старажытнасцяў (зараз у бібліятэцы Віленскага ўніверсітэта і аддзеле рукапісаў бібліятэкі імя Урублеўскіх Акадэміі Навук Летувы.

Не ўдалася ідэнтыфікаваць ніводнае пазіцыі сярод вывезеных у 1832 г. з Дзярэчына кніг і прынятых у тым самым годзе да Императарскай Публічнай бібліятэкі ў Пецярбургу. Таму трэба прызнаць, што сапегаўская бібліятэка падзяліла лёс іншых канфіскатаў, якія былі дублетнай нагрузкай для Императарскай бібліятэкі і таму як дублеты былі размяркаваныя ў іншыя ўстановы на абшарах вялізнай імперыі. Працэс перадачы дублетаў не мае дакументаў, якія б дапамагалі атаесаміць сапегаўскія кнігі. З гэтага, аднак, не вынікае, што аднавіць, прынамсі віртуальна, яе немагчыма. Аўтару ўдалася знайсці каля 300 пазіцый, змест якіх часткова альбо цалкам даступны праз інтэрнэт on line. Лічу, што не толькі варта, але і трэба спрабаваць віртуальна аднавіць другую ружанскую бібліятэку. Дзеля прыкладу прыводжу некалькі «смачных» выпадкаў, якія павінны да тае працы заахвоціць, адначасова яны паказваюць розніцу паміж добрымі на свой час запісамі ружанскага бібліятэкара і патрабаваннямі бібліяграфіі сённяшняга дня.

Прадстаўлены матэрыял, як мне здаецца, пераканаўча паказвае, што адносна малым коштам можна аднавіць загінуўшую бібліятэку і на перакор гісторыі вярнуць яе да жыцця, прадставіць сучаснаму грамадству веды пра тое, як выглядалі сабраныя ў ёй кнігі.

Лаўрык Ю.М.

Два тамы трактата А. Танэра «Universa Theologia Scholastica» з Ружанскай бібліятэкі Сапегаў

Магнацкія бібліятэкі да апошняга часу не карысталіся асаблівай увагай і павагай з боку айчынных гісторыкаў ды кнігазнаўцаў. На працягу дзесяцігоддзяў ці не адзінай абагульняльнай публікацыяй беларускага аўтара па гэтай тэме заставаўся даклад, падрыхтаваны Г.Я. Галенчанкам у 1982 г. для «Фёдараўскіх чытанняў»[1]. У гэтым даследаванні, між іншым, закраналася і гісторыя ружанскай бібліятэкі 1-й паловы XVII ст., перадачу якой у віленскую езуіцкую Акадэмію даследчык прасачыў на падставе апублікаваных дакументаў роду Сапегаў[2].

Пазней да мінуўшчыны сапежынскіх кнігазбораў прыглядаўся таксама пецярбургскі кнігазнаўца Мікола Нікалаеў[3], засяроджваючы, аднак, у большай ступені сваю ўвагу на бібліятэцы малодшай, коданьскай лініі гэтага роду. Такая акалічнасць была звязана з тым, што менавіта згаданая калекцыя была ў большай ступені даступная для даследавання, паколькі захоўваецца ў Расійскай нацыянальнай

1 Голенченко Г. Я. Крупные частновладельческие библиотеки Белоруссии и Литвы // Федоровские чтения. 1982. М., 1987. С. 100—114.

2 Там жа. С. 105—106.

3 Нікалаеў М. Аблічча сярэдневяковай бібліятэкі : кнігазборы Сапегаў // Мастацтва Беларусі. 1985. №. 7. С. 64—65 ; Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. Мн., 2009. Т. 1. : Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. Нікалаеў ; навук. рэд. В. В. Антонаў, А. І. Мальдзіс. Мінск, 2009. С. 377—379.

бібліятэцы ў Пецярбургу, дзе ўжо шмат гадоў працуе шаноўны даследчык.

Што непасрэдна да Ружанскай бібліятэкі, то яна нярэдка згадвалася замежнымі (пераважна, польскімі і літоўскімі) навукоўцамі — у працах, галоўным чынам, прысвечаных развіццю асветы і дзейнасці езуітаў у Вялікім Княстве Літоўскім або гісторыі магнацкіх родаў. Але і тут даследчыкі найчасцей абыходзіліся толькі паведамленнем пра перадачу кнігазбору віленскім езуітам. Найбольш поўны агляд складу гэтай кніжнай калекцыі прапанавала А. Бразюнене, прааналізаваўшы «ружанскія» кнігі з літоўскіх збораў[4]; значнай падзеяй стаўся і выпуск Віленскім універсітэтам каталогу «Bibliothecae Sapiehanae»[5], у якім прадстаўлены ўсе выданні гэтай калекцыі, выяўленыя ва ўніверсітэцкіх кнігасховішчах на момант публікацыі. Росшукі і вывучэнне кніг, праведзеныя літоўскімі бібліёграфамі, дазволілі М. Нікалаеву падрыхтаваць артыкул, у якім падсумоўваліся сучасныя веды адносна Сапегаўскіх кнігазбораў у цэлым, у т. л. і максімальна поўна асвятліць пытанне гісторыі і складу Ружанскай бібліятэкі[6]. Тым не менш, паколькі сёння навукоўцам вядома толькі дзясятая частка кнігазбору, новыя знаходкі могуць адкрыць перад гісторыкам шырокае поле дзейнасці. Менавіта дзвюм новазнойдзеным кнігам з колішняй ружанскай бібліятэкі Сапегаў і прысвечана наша сённяшняе паведамленне.

* * *

Згаданыя кнігі ўяўляюць два першыя тамы выдадзенага ў 1626 — 1627 гг. у Інгальштадзе чатырохтомніка «Universa Theologia Scholastica» аўтарства нямецкага (дакладней, аўстрыйскага) тэолага і матэматыка езуіта Адама Танэра. Само па сабе гэтае выданне мае значную наву-

4 Braziūnienė A. Bibliotheca Sapiehana: попытка реконструкции тематического репертуара. // Берасцейскія кнігазборы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання». Брэст, 30—31 кастрычніка 2008 г. Брэст, 2010. С. 274—280. ; Brazūnenė A. Bibliotheca Sapehana as a mirror of European culture of the Grand Duchy of Lithania // Bibliotheca Sapehana. Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinys : Katalogas / Sudarė Aušra Rinkūnaitė. Vilnius, 2010. P. XXV—XLIII.

5 Bibliotheca Sapiehana: Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinys : katalogas / Sudarė Aušra Rinkūnaitė. Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010. XLV, 649, [1] p. : iliustr., faks. (Fontes historiae Universitatis Vilnensis).

6 Нікалаеў М.В. Кнігазборы Сапегаў // Книжное собрание рода Сапег = Кнігазбор роду Сапегаў [Электронный ресурс] / НББ, РНБ ; сост.: Л. Г. Кирюхина, К. В. Суша ; под науч. ред. Н. В. Никалаева, Т. И. Рощиной. Мінск, 2011. 1 электр. опт. диск (CD-ROM).

ковую і гістарычную каштоўнасць. Аднак, паколькі нашая сённяшняя сустрэча прысвечана менавіта берасцейскім кнігазборам — а ў прыватнасці, бібліятэкам Сапегаў — то шырокае кнігазнаўчае вывучэнне набыткаў мы адкладзем на потым. А цяпер засяродзім нашую ўвагу выключна на лёсе названых паасобнікаў з прычыны іх колішняй прыналежнасці да ружанскай калекцыі Яна Казіміра Сапегі.

Паходжанне названых кніг адназначна вызначаецца па прысутных на іх правененцыях: суперэксłібрысах, што знаходзяцца на верхніх вечках апраўы, і інскрыпцыях на розных старонках кніг. Аправа характэрная для тэалагічных кніг з ружанскай бібліятэкі[7]. Адзначым таксама, што ў каталогу «Bibliothecae Sapiehanae» пад № 218 прадстаўлены трэці том згаданага выдання. Ён узяты ў аналагічную апраўу і мае на верхнім вечку аналагічны суперэкслібрыс, што дае падставы меркаваць пра тое, што ўсе гэтыя тры тамы (а магчыма, разам з імі і невядомы сёння бібліёграфам 4-ы том ружанскага камплекта) былі апраўлены і забяспечаны экслібрысамі адначасова. Трэці том мае на спінцы цэтлік з легендай «Bibliothecae Romano-Catholicae Ecclesiasticae Academiae Petropolitanae»[8].

Апраўы вывучаных паасобнікаў скураныя на дошках і маюць цёмна-чырвоны колер, або інакай — паводле вобразнай характарыстыкі А. Бразюнене — «колер чырвонага дрэва»[9], яны аздоблены арнаментам у выглядзе дробных абразкоў з подпісам, зробленым пры дапамозе ролевых накатак. Абразкі змяшчаюць выявы анёлаў, цара Давіда і святых, а подпісы — цытаты з псалмоў і іншых хрысціянскіх тэкстаў.

Арнаментальнае аздабленне апраўы і нанясенне суперэкслібрысу рабілася ў розны час, пра што сведчыць неадпаведнасць велічыні суперэкслібрыса прасторы сярэдзіннага пустога поля на верхнім вечку, а таксама адрозненні ў тэхніцы ціснення. Тым не менш, няма падстаў катэгарычна сцвярджаць, што разгледжаныя апраўы маюць заходнееўрапейскае паходжанне, паколькі ў першай палове XVII ст. такога тыпу накаткі ўжо дастаткова часта сустракаюцца і на айчынных аправат, а якасць выканання ціснення схіляе думаць, хутчэй, пра мясцовую вытворчасць.

7 Бразюнене А. Bibliotheca Sapehana: попытка реконструкции тематического репертуара ... С. 277.

8 Bibliotheca Sapehana. Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinys : katalogas / Sudarė Aušra Rinkūnaitė. Vilnius, 2010. P. 546, 548.

9 Бразюнене А. Bibliotheca Sapehana: попытка реконструкции тематического репертуара ... С. 277.

Суперэкслібрысы на абодвух музейных паасобніках аднатыпныя; яны ўяўляюць ціснёны золатам герб "Ліс" на аточаным раслінным арнаментам картушападобным шчыце і літары лацінскай абрэвіятуры вакол яго: C[asimirus] L[eo] S[apieha] P[rocancellarius] M[agni] D[ucatus] L[ithuaniae] S[lonimensis] V[olpensis] L[uboszanensis] C[apitaneus] — «Казімір Лявон Сапега, падканцлер Вялікага Княства Літоўскага, староста слонімскі, волпенскі, любашанскі». Як можна бачыць паводле публікацый, аналагічныя суперэкслібрысы прысутнічаюць і на іншых кнігах ружанскай калекцыі (з варыянтнасцю літар у залежнасці ад лацінскай ці польскай мовы абрэвіятуры) — напрыклад, на выданнях, апублікаваных у каталогу «Bibliothecae Sapiehanae» пад №№ 2, 81, 90, 95, 99, 104, 105, 114, 218 і інш.

Разгледжаны суперэкслібрыс не з'ўляецца адбіткам аднаго суцэльнага штэмпеля; ён састаўны. Спачатку на вечку адціскалася выява герба, а затым вакол яе — літары абрэвіятуры, пра гэта сведчыць адрознае размяшчэнне і адлегласць знаходжання літараў адносна шчыта на аправах розных паасобнікаў.

Інскрыпцыі, што прысутнічаюць на разгледжаных кнігах, належаць да розных тыпаў і выкананы некалькімі почыркамі. У абодвух асобніках яны размешчаны аналагічна: на шмуцтытуле прысутнічае надпіс «Bibliothecae Magnae Coll[egii]: Viln[ensis]: S[ocietatis] J[ESU]», на адвароце шмуцтытула — «Ex Bibliothecae Ill[ustrissi]mi D[omi]ni Casimiri Sapiehae Procancel[arii] M[agni] D[ucatus] L[ithuaniae] Collegio: Vilnensi: Socie[ta] tis JESU donata», і на тытульным аркушы — «Bibliotheca Magna».

Першы і апошні надпісы з'яўляюцца ўладальніцкімі і ўказваюць на прыналежнасць кніг да асноўнага фонду акадэмічнага кнігазбору — то бо, да т. зв. «Bibliothecae Magnae»; верагодна, яны былі прастаўлены езуітам-бібліятэкарам пасля прыёму кніг у фонд. Універсітэцкая кніжніца ў той час падзялялася на дзве часткі: «Libraria (або: Bibliotheca) magna» і «Libraria (або: Bibliotheca) parva» — то бо, на «Вялікую бібліятэку» і «Малую бібліятэку». У першую ўключалася найбольш актуальная і патрэбная для навучання ды навуковай працы літаратура, якой належала карыстацца ў чытальні; у другую ж — дублеты і іншыя, менш важныя, кнігі[10]. Залічэнне трактату Адама Танэра да «Вялікай бібліятэкі» ўказвае на высокі аўтарытэт тэолага ў прафесараў Акадэміі і значнасць ягонае працы.

10 Vilniaus universiteto istorija: 1579—1994 / Vilniaus universitetas. Vilnius, 1994. P. 94.

Надпіс на адвароце шмуцтытула паведамляе, што дадзеная кніга «З бібліятэкі яснаасвечанага пана Казіміра Лявона Сапегі, падканцлера ВКЛ віленскаму калегіуму Таварыства Ісуса падорана». У гэтай інскрыпцыі звяртаюць на сябе ўвагу некалькі акалічнасцяў.

Па-першае, Сапега згадваецца тут як «illustrissimus dominus» — то бо, «яснаасвечаны пан». Гэты эпітэт указвае на тое, што надпіс быў зроблены не самім падканцлерам, а асобай ніжэйшага сацыяльнага становішча. Гэтае назіранне ўскосна пацвярджаецца і некалькімі ўласнаручнымі ўладальніцкімі надпісамі Казіміра Лявона, выяўленымі А. Бразюнене, — у іх падобны зварот адсутнічае[11]. Зрэшты цяжка сабе ўявіць, каб адзін з найбагацейшых магнатаў Вялікага Княства Літоўскага ў XVII ст. сядзеў і сам падпісваў ад рукі кожную з трох тысяч падараваных ім езуіцкай Акадэміі кніг. Таму выказанае некаторымі даследчыкамі меркаванне пра аўтаграфічны характар дарчых інскрыпцый на кнігах Ружанскай бібліятэкі ўяўляецца неадпаведным рэальнасці.

Па-другое, інскрыптар, пішучы пра дараваную кнігу, ужывае жаночы род («donata»), хоць у лаціне слова «liber» належыць да мужчынскага роду. Гэты момант указвае на славянамоўнае мысленне пісальніка (старабел. «кніга», «кніжка»; польск. «książka»), а перадусім, на нячастае маўленне ім пра кнігі на лаціне. А гэта значыць, што ён не быў езуітам, а тым больш, бібліятэкарам, бо і ў першым, і ў другім выпадку падобная памылка была б недапушчальнай.

У сукупнасці з каліграфічным пісьмом надпісу вышэйзгаданыя факты, бадай, сведчаць пра тое, што інскрыпцыя была зроблена сакратаром Казіміра Лявона Сапегі або пісарам падначаленай яму канцылярыі і мусіла ўвекавечыць дарунак.

Некалькі разважанняў пра лёс ружанскіх кніг. На пачатку 1620-х гг. Казімір Лявон Сапега, разам са сваім братам Крыштапам Міхалам, здабываў навуку ва ўніверсітэтах Заходняй Еўропы, у т. л. у Інгальштадзе. Аднак, у 1624 г., у сувязі з хваробай брата, ён мусіў пакінуць навучанне і вярнуцца на пэўны час дадому. Трактат «Universa Theologia Scholastica» выйшаў праз некалькі гадоў пасля яго ад'езду ў Беларусь, але да вушэй дбайнага студэнта не магла не даляцець яшчэ падчас вучобы ў інгальштадскай Акадэміі слава Адама Танэра — незадоўга перад тым аднаго з тамтэйшых прафесараў і аўтара некалькіх кніг. Набыць чатырохтомнік «Universa Theologia Scholastica» Казімір Лявон Сапега

11 Brazūnenė A. Bibliotheca Sapehana as a mirror of European culture of the Grand Duchy of Lithania… P. XXXII.

мог у 1627 г. у Лювэне ці Брусэлі, дзе яны з братам працягнулі вучобу пасля лячэння, або крыху пазней — па дарозе ў Італію, калі накіраваліся ва ўніверсітэты Балонні і Падуі. Пасля атрымання ў 1633 г. Казімірам Лявонам у спадчыну Ружанаў прыватная бібліятэка будучага падканцлера злілася з кнігазборам ягонага бацькі Льва Сапегі, што захоўваўся ў гэтым родавым гняздзе (або прынамсі, з яго часткай)[12]. Так трактат Танэра трапіў у склад ружанскай кніжніцы.

Як чалавек высокаадукаваны і знаёмы з навучальным працэсам не толькі ў айчыннай віленскай Акадэміі, але і ў заходнееўрапейскіх універсітэтах, Казімір Лявон Сапега шмат увагі надаваў паляпшэнню ўзроўню адукацыі ў ВКЛ. З гэтаю мэтаю ён, між іншым, фундаваў заснаванне ў Вільні факультэта «абодвух праў» (кананічнага і цывільнага), а таксама пераказаў Акадэміі трохтысячную ружанскую бібліятэку, не менш за трэць якой складала набытая ім самім літаратура. Галенчанка мяркуе, што хоць юрыдычна фундуш быў афармлены толькі ў 1655 г., аднак, кнігі з Ружан у Вільню пачалі паступаць ужо ў сярэдзіне 1640-х гг.[13] Трэба думаць, спачатку гэта была толькі юрыдычная літаратура, ахвяраваная прафесарам наваствoранага факультэта; асноўная ж частка Ружанскай бібліятэкі патрапіла ў Вільню толькі ў 1666 г.[14] Відаць, у гэты час было перададзена і разгледжанае намі выданне. Трактат А. Танэра пасля перадачы віленскай акадэмічнай бібліятэцы актыўна не выкарыстоўваўся і амаль два стагоддзі пыліўся на паліцах — бо да нас ён дайшоў у добрым стане і без стратаў, не «зачытаным».

У рэчышчы каральніцкіх мераў царскага ўраду пасля паўстання 1831 г., указам ад 1 траўня 1832 г. універсітэт быў зачынены. На базе яго багаслоўскага факультэта была ўтворана Рыма-каталіцкая Духоўная Акадэмія (у 1844 г. пераведзена ў Пецярбург), а аснову яе бібліятэкі склаў універсітэцкі кнігазбор тэалагічнай літаратуры. Пра тое, што ў яе фонд увайшоў і трактат Танэра, сведчыць згаданы вышэй цэтлік на спінцы 3-га тома: «Bibliothecae Romano-Catholicae Ecclesiasticae Academiae Petropolitanae» — «Бібліятэка Пецярбургскай Рыма-каталіцкай Духоўнай Акадэміі».

Пасля рэвалюцыі 1917 г. вучэльня была ліквідавана, частка яе бібліятэчнага фонду нацыяналізавана, а частка была расцярушана. У

12 Голенченко Г. Я. Крупные частновладельческие библиотеки Белоруссии и Литвы… С. 105.

13 Там жа.

14 Brazūnenė A. Bibliotheca Sapehana as a mirror of European culture of the Grand Duchy of Lithania… P. XXX, XXXIV.

1950—1970-х гг. пэўная колькасць кніг з колішніх універсітэцкіх збораў (а ў т. л. і сапегаўскіх) вярнулася ў Вільню. Разам з тым, пасля закрыцця Духоўнай Акадэміі група яе былых прафесараў накіравалася ў Люблін, дзе ў 1918 г. заснавала Люблінскі каталіцкі ўніверсітэт, які існуе і сёння. Магчыма, частку кнігазбораў «Bibliothecae Sapiehanae» варта пашукаць менавіта ў фондах універсітэцкай бібліятэкі; прынамсі, старадрукі XV—XVIII ст. там прысутнічаюць.

Што да першых двух тамоў трактата Адама Танэра, набытых Нацыянальным гістарычным музеем Рэспублікі Беларусь, то, паводле слоў здатчыка, яны былі куплены ў 1970-я гг. у адной з букіністычных кнігарняў Ленінграда. Больш дакладна прасачыць іх шлях на цяперашні момант не ўяўляецца магчымым...

Siess-Krzyszkowski S.

Książki z bibliotek kodeńskich Jana Fryderyka i Konstancji Sapiehów w zbiorach polskich

Dwie były na zamku kodeńskim biblioteki. Jedna Jana Fryderyka Sapiehy (1680—1751), kasztelana trockiego, a od r. 1735 kanclerza wielkiego WXL. Druga jego żony Konstancji z Radziwiłłów (1697—1756). Księgozbiór kanclerza liczył w 1744 r. ponad 3500 tytułów, a składał się z dzieł z różnych dziedzin (polityka, historia, prawo, filozofia, teologia), głównie łacińskich i francuskich (w mniejszej liczbie polskich, niemieckich i włoskich). Księgozbiór kanclerzyny (co najmniej 740 tytułów) był bardzo jednorodny: to w zdecydowanej większości książki o treści religijnej i dewocyjnej, prawie wyłącznie w języku polskim (w językach obcych zaledwie kilkanaście tytułów). Różne były dzieje obu księgozbiorów. Po śmierci Jana Fryderyka Kodeń odziedziczył, zgodnie z ostatnią wolą kanclerza, daleki jego krewny[1], wojewodzic mścisławski, Jan Sapieha (1732—1757). Konstancja zaś przeniosła się z Kodnia do Kamieńca Litewskiego, gdzie odziedziczyła po mężu starostwo.

Jan Sapieha, zmarł w 1757 r., Kodeń przeszedł w ręce jego jedynego syna Kazimierza Nestora (1756—1798), faktycznie majątkiem zarządzała jego matka (wdowa po Janie) Elżbieta z Branickich (1734—1800). Kazimierz Nestor, generał artylerii, zbiorów kodeńskich estymą nie darzył, uważał je za stare szpargały. Sam gromadził dzieła z zakresu wojskowości, matematyki,

1 Pradziadami Jana Fryderyka i Ignacego, ojca Jana, byli Fryderyk (1585—1616) i Ewa ze Skaszewskich Sapiehowie.

czy fizyki. Umierając w 1798 r. Kazimierz Nestor pozostawił ogromne długi. W efekcie w 1800 r. część Kodnia wraz z zamkiem przeszła w ręce Branickich. Ale sama biblioteka, dzięki zapobiegliwości Teofili z Jabłonowskich Sapieżyny (1742—1816) pozostała w rękach Sapiehów. Stała się własnością jej syna, Aleksandra Antoniego (1773—1812), brata stryjecznego Kazimierza Nestora. Nie wiadomo, czy biblioteka została przez księżnę Teofilę wykupiona, czy też była przekazana w rozliczeniu długów Kazimierza Nestora. Według inwentarza z 1800 r. (rękopis BJ, sygn. 7159) biblioteka kodeńska liczyła wówczas 3860 tytułów (w tym 20 rękopisów) w 5690 woluminach. Trzon księgozbioru stanowiła biblioteka Jana Fryderyka Sapiehy: tylko 460 pozycji stanowiły dzieła wydane po 1750 roku, czyli te, których nabycie należy przypisać Elżbiecie Sapieżynie i Kazimierzowi Nestorowi.

Prawdę mówiąc i z punktu widzenia Aleksandra Sapiehy księgozbiór kodeński nie był specjalnie interesujący, pasją Aleksandra były wówczas chemia, geometria i geologia. Stąd zapewne decyzja o przekazaniu biblioteki Towarzystwu Warszawskiemu Przyjaciół Nauk (TWPN). Formalnie stało się to w 1803 roku, faktyczne przejęcie donacji przez Towarzystwo nastąpiło dopiero w 1810 r. Gdzie w latach 1803—1810 przechowywana była biblioteka nie wiadomo. Może w ulubionych przez Aleksandra Wisznicach? W 1832 r. po upadku Powstania Listopadowego decyzją cara Mikołaja I (podjętą jeszcze w lutym 1831 r.) Towarzystwo Przyjaciół Nauk zostało rozwiązane a biblioteka skonfiskowana. Zgodnie z zaleceniem cara w Warszawie pozostawiono książki i rękopisy w języku polskim i rosyjskim oraz dzieła z zakresu teologii, medycyny i astronomii. Cała reszta (ponad 15 tysięcy tytułów książek oraz 362 rękopisy) wywieziona została do Petersburga do Cesarskiej Biblioteki Publicznej. Książki pozostawione w Warszawie przekazane zostały w 1834 r. do nowoutworzonej (z resztek Biblioteki Uniwersyteckiej) Biblioteki Rządowej. Niestety zaginęły podstawowe spisy dzieł pozostawionych (zachowały się tylko dwa spisy obejmujące dublety, defekty, broszury i druki ulotne). Biorąc pod uwagę kryteria, według których rozdzielono księgozbiór TWPN, można jednak oszacować, że w Warszawie pozostało najwyżej 500 tytułów z biblioteki kodeńskiej, reszta, 3.300 tytułów powędrowała do Cesarskiej Biblioteki Publicznej.

W latach 1840—1842 przewieziono z Sankt Petersburga do Biblioteki Rządowej dwadzieścia tysięcy woluminów dubletów. Dalsze 17 tysięcy woluminów otrzymała Biblioteka Rządowa (od 1862 r. funkcjonująca pod nazwą Biblioteki Głównej) w 1863 roku dzięki staraniom Aleksandra Wielopolskiego. Mogły się wśród tych kilkudziesięciu tysięcy znajdować również książki z Kodnia.

W 1871 r. Biblioteka Główna stała sie Biblioteką Uniwersytetu Cesarskiego w Warszawie. Tym samym książki z księgozbioru kodeńskiego pozostawione w Warszawie w 1832 r. znalazły się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej (BUW). Badania proweniencyjne prowadzone w BUW pozwoliły na ujawnienie blisko 300 woluminów z ekslibrisem Jana Fryderyka Sapiehy. Ale badania te nie zostały jeszcze zakończone (szczególnie dotyczy to druków z XVIII w.), tak więc można się spodziewać, że liczba ta jeszcze się powiększy. Trzeba też spośród dzieł z proweniencją kodeńską spróbować wydzielić te, które znalazły się tam jako część «daru» cesarskiego dla Biblioteki Rządowej (Głównej).

Na mocy traktatu ryskiego w latach 1923—1935 Rosja zwróciła Polsce część zbiorów wywiezionych przez carat po 1 stycznia 1772 r. Wśród rewindykowanych zbiorów znalazła się też Biblioteka TWPN. Odzyskane księgozbiory włączone zostały do Biblioteki Narodowej (BN). Nie wiadomo ile było książek z proweniencją kodeńską wśród 47 tysięcy woluminów rewindykatów, gdyż w księgach inwentarzowych BN nie odnotowywano proweniencji. Najcenniejsze z odzyskanych dzieł (druki XV—XVI w., polonica XVII—XVIII w.) zostały spalone przez Niemców w październiku 1944 roku. Tak więc zachowane w zbiorach Biblioteki Narodowej druki z proweniencją kodeńską to głównie druki obce z XVII i XVIII w. Badania proweniencyjne w BN ujawniły dotąd 300, głównie siedemnastowiecznych druków z ekslibrisem Jana Fryderyka Sapiehy, poza nielicznymi wyjątkami pochodzące z donacji Aleksandra Sapiehy dla TWPN. Liczba druków osiemnastowiecznych nie jest jeszcze znana, może sięgać kilkuset egzemplarzy.

Jest jeszcze w Polsce jedna biblioteka, w której znajdujemy książki proweniencji kodeńskiej. To krasiczyńska biblioteka Sapiehów (BKS), od 1953 r. zdeponowana w Bibliotece Zamku Królewskiego na Wawelu, a przechowywana na zamku w Pieskowej Skale. Bibliotekę w Krasiczynie założył syn Aleksandra Sapiehy, Leon (1803—1878). Leon brał czynny udział w Powstaniu Listopadowym, po którego upadku wyemigrował i osiadł w Galicji (wszystkie jego dobra w cesarstwie rosyjskim zostały skonfiskowane). W 1835 r. korzystając ze wsparcia finansowego matki, Anny z Zamoyskich (1772—1859), zakupił manierystyczny zamek w Krasiczynie koło Przemyśla. Leon Sapieha i jego następcy (syn Adam Stanisław, wnuk Władysław i prawnuk Leon) uczynili z Krasiczyna wspaniałą rezydencję, w której zgromadzili rozproszone po świecie świadectwa dawnej wielkości rodu. W zamku krasiczyńskim zgromadzono liczne pamiątki przeszłości, tu od 1875 r. znajdowała się przeniesiona z Kodnia sławna galeria portretowa: Genealogia Sapieharum, wykonana w 1709 r. na zlecenie Jana Fryderyka Sapiehy. Troskę o zachowanie spuścizny

rodowej widać też w zbiorach biblioteki krasiczyńskiej. Znajdujemy w niej książki z różnych kolekcji sapieżyńskich od XVII do XIX w. Badania proweniencyjne prowadzone w BKS przez Centrum Badawcze Bibliografii Polskiej Estreicherów UJ objęły wyłącznie polonika XVI—XVIII w. (700 woluminów), stąd oszacowanie liczby druków z prowenienсją kodeńską nie jest obecnie możliwe. Może być ich równie dobrze kilkanaście, jak i kilkadziesiąt.

Wróćmy do księgozbioru Konstancji Sapieżyny. Jak pamiętamy po śmierci Jana Fryderyka i przejęciu Kodnia przez Jana Sapiehę, wdowa przeniosła się do Kamieńca Litewskiego, gdzie rezydowała w nowo postawionym drewnianym dworze starościńskim[2], choć jest prawdopodobne, że zanim przygotowano siedzibę w Kamieńcu Konstancja przebywała na zamku w Ołyce[3]. Spadkobiercą Konstancji był jej brat, ordynat nieświeski i ołycki, Michał Kazimierz Radziwiłł «Rybeńko» (1702—1762). Na jego polecenie wiosną 1757 r. bibliotekę Konstancji przewieziono z Kamieńca do Nieświeża. Nie wiadomo natomiast, kiedy przewieziono do Nieświeża część księgozbioru Konstancji, pozostawionego przez nią w Ołyce. Ostatecznie całą bibliotekę Konstancji włączono do biblioteki ordynacji nieświeskiej i wraz z nią latem 1772 r. została ona wywieziona do Petersburga i przekazana Bibliotece Rosyjskiej Akademii Nauk (BAN). Jak już wspomniałem kilkadziesiąt tysięcy dubletów z Cesarskiej Biblioteki Publicznej i BAN zasiliło w XIX st. Bibliotekę Rządową (późniejszą Uniwersytecką) w Warszawie. Wśród nich znalazły się też książki z biblioteki Konstancji Sapieżyny. Jest ich obecnie w BUW-ie siedem, wszystkie opatrzone są ekslibrisem księżny i pieczęciami BAN. Przy okazji należy wspomnieć o książkach z ekslibrisem Jana Fryderyka Sapiehy, które znajdują się w BAN. Trafiły tam one z biblioteką Konstancji Sapieżyny już w 1772 roku. Biblioteka Konstancji Sapieżyny, podobnie jak cała biblioteka nieświeska, na skutek matactw strony rosyjskiej[4] nie została objęta akcją rewindykacyjną w latach 1923—1936 i znajduje się nadal w zbiorach Oddziału Słowiańskiego BAN.

---

2 Mikulski W. Opisy zamków białoruskich z inwentarzy dóbr przechowywanych w Archiwum Radziwiłłów w Archiwum Głównym Akt Dawnych / W. Mikulski, J. Zawadzki. Warszawa, 1999. S. 14—17.

3 Wiadomo, że znaczna część majątku ruchomego Konstancji Sapieżyny znajdowała się w lutym 1757 r. w skarbcu ołyckim. Trudno przypuszczać, że znalazła sie tam po śmierci Konstancji w grudniu 1756 r. Jaki byłby sens przewożenia ruchomości z Kamieńca do Ołyki zamiast do Nieświeża i dlaczego rzeczy te spisano dopiero w Ołyce a nie w Kamieńcu? To wskazuje na to, że Konstancja, zanim osiadła w Kamieńcu, rezydowała przez jakiś czas w Ołyce. Sprawa ta wymaga jeszcze dokładniejszego przebadania.

4 Strona rosyjska twierdziła, że bibliotekę wywieziono z Nieświeża jesienią 1771 r. W rzeczywistości zagarnięto wówczas skarbiec i zbrojownię, zaś bibliotekę wywieziono dopiero w maju 1772 r.

Rozpoznany zasób zachowanych dzieł z biblioteki kodeńskiej Jana Fryderyka Sapiehy obejmuje na dzień dzisiejszy blisko 800 pozycji: 300 w BN, 300 w BUW, 5 w BKS, 6 w OS BAN, 170 w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Sankt Petersburgu (dawnej Cesarskiej Bibliotece Publicznej). Liczba ta może ulec istotnemu zwiększeniu (podwojeniu?) po zakończeniu badań proweniencyjnych w bibliotekach polskich.

Liczba zachowanych dzieł z biblioteki Konstancji Sapieżyny wynosi około 330 egzemplarzy: 315 w OS BAN, 18 w Bibliotece Uniwersytetu Moskiewskiego im. Łomonosowa[5], 7 w BUW. W przeciwieństwie do biblioteki Jana Fryderyka liczba ta nie powinna istotnie się zwiększyć[6]. Pełną (stale aktualizowaną) informację o zasobie tej biblioteki zawiera opracowana przez Centrum Badawcze Bibliografii Polskiej Estreicherów UJ elektroniczna baza danych: *Katalog księgozbioru Konstancji Sapieżyny (1697—1756)*, dostępna pod adresem: http://www.estreicher.uj.edu.pl/bazy_bibliograficzne/index.php/93/

Ważniejsza literatura

A. Sapiehowie

Sapiehowie : Kolekcjonerzy i mecenasi : Katalog wystawy 4 października — 31 grudnia 2011 : Zamek Królewski na Wawelu. Kraków, 2011.

Skowronek J. *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu : Aleksander Sapieha*. Warszawa, 1992.

Tłomacki A. *Sapiehowie kodeńscy : Historia rodu od kolebki do współczesności*. Warszawa, 2009.

B. Biblioteka kodeńska

Brynda M. *Książki z biblioteki kodeńskiej Sapiehów w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie*. Warszawa, 2010. (maszynopis).

Domańska H. *Z dziejów biblioteki kodeńskiej Sapiehów // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi*. Warszawa, 1975. z. 1. S. 97—126.

Ткаченко М.И. *Каталог книжного собрания Сапег (из фондов Российской национальной библиотеки) // Сапегиана: Книжное собрание рода Сапег =Сапегіяна: Кнігазбор роду Сапегау*. [Электронный ресурс]. Мн., 2011. 1 электр. опт. диск (CD—ROM).

5 Są to dublety BAN przekazane do Moskwy w 1814 roku.

6 Można się spodziewać odnalezienia jeszcze po kilka egzemplarzy w BUW i być może w Oddziale Książek Rzadkich BAN.

C. Biblioteka Konstancji Sapieżyny

Katalog księgozbioru Konstancji Sapieżyny (1697—1756) [Электронный ресурс] // URL http://www.estreicher.uj.edu.pl/bazy_bibliograficzne/index.php/93/ (дата доступа: 4.06.2013).

Siess-Krzyszkowski S. *Краткая история Коденского собрания книг Констанции Сапеги* // *Берасцейскія кнігазборы....* Брэст, 2010. S. 427—433.

Wolska H. *Księgozbiór Konstancji Sapieżyny w świetle inwentarza z 1757 roku* // *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi.* Warszawa, 1976. Z. 2. S. 133—154.

D. Biblioteka krasiczyńska

Katalog poloników XVI—XVIIIww. biblioteki krasiczyńskiej Sapiehów, red. S. Siess-Krzyszkowski (w przygotowaniu).

Szybka B. *Z dziejów Biblioteki Sapiehów w Krasiczynie* // *Kardynał Adam Stefan Sapieha. Środowisko rodzinne, życie i dzieło.* Przemyśl, 1995. S. 59—64.

Сіес-Кшышкоўскі С.

Кнігі з кодэньскіх бібліятэк Яна Фрыдэрыка і Канстанцыі Сапегаў у польскіх зборах

У кодэньскім замку былі дзве бібліятэкі. Адна Яна Фрыдэрыка Сапегі (1680—1751), троцкага кашталяна, а з 1735 г. вялікага канцлера ВКЛ. Другая — яго жонкі, Канстанцыі з Радзівілаў (1697—1756). Кнігазбор канцлера налічваў у 1744 г. каля 3500 назваў і складаўся з кніг з розных галінаў (палітыка, гісторыя, права, філасофія, тэалогія), галоўным чынам лацінскіх і французскіх (у меншай колькасці польскіх, нямецкіх і італьянскіх). Кнігазбор канцлершы (як найменш 740 назваў) быў вельмі аднародны: гэта ў пераважнай большасці кнігі рэлігійнага зместу і амаль усе на польскай мове. Розныя былі лёсы абодвух кнігазбораў. Пасля смерці Яна Фрыдэрыка Кодэнь, згодна з апошняй яго воляй, атрымаў далёкі яго сваяк, мсціслаўскі ваяводзіч Ян Сапега (1732—1757). Канстанцыя пераехала з Кодэня ў Камянец Літоўскі, дзе атрымала па мужы староства.

Ян Сапега памёр у 1757 г., Кодэнь перайшоў да яго адзінага сына Казіміра Нестара (1756—1798), рэальна маёнткам кіравала яго маці (удава па Яну) Эльжбета з Браніцкіх (1734—1800). Казімір Нестар, генерал артылерыі, старыя кодэньскія зборы асабліва не шанаваў. Сам збіраў кнігі па вайсковай справе, матэматыцы і фізіцы. Пасля смерці (ў 1798 г.) Казімір Нестар пакінуў вялізныя даўгі. У выніку ў 1800 г. частка Кодэня разам з замкам перайшла ў рукі Браніцкіх. Але сама бібліятэка, дзякуючы клопатам Тэафіліі з Ябланоўскіх Спежыны (1742—1816) засталася ў руках Сапегаў. Стала ўласнасцю яе сына, Аляксандра Антонія (1773—1812), стрыечнага брата Казіміра Нестара. Невядома, ці бібліятэка была выкуплена княжной Тэафіляй, ці была перададзена ў разлічэнне за даўгі Казіміра Нестара. Паводле інвентара 1800 г. (рукапіс Ягелонскай бібліятэкі, шыфр 7159), кодэньская бібліятэка налічвала ў той час 3860 назваў (у тым ліку 20 рукапісаў) у 5690 тамах. Большасць складала бібліятэка Яна Фрыдэрыка Сапегі: толькі 460 пазіцый даюць выданні пасля 1750 г., альбо тыя, набыццё якіх трэба прыпісаць Эльжбеце Сапежыне і Казіміру Нестару.

Па праўдзе кажучы і з пункту гледжання Аляксандра Сапегі кодэньскі кнігазбор не быў асабліва цікавы, захапленнем Аляксан-

дра ў той час былі хімія, геаметрыя і геалогія. Таму, відаць, і з'явілася ідэя перадаць бібліятэку варшаўскаму Таварыству Сяброў Навук. Фармальна гэта адбылося ў 1803 г., фактычнае прыняцце датацыі адбылося толькі ў 1810 г. У 1832 г. Таварыства Сяброў Навук было зачынена, а бібліятэка канфіскавана. Згодна з царскім загадам у Варшаве пакінулі кнігі і рукапісы на польскай і рускай мовах, а таксама кнігі па тэалогіі, медыцыне і астраноміі. Рэшту (каля 15 тысяч назваў кніг і 362 рукапісы) вывезлі ў Пецярбург, у Імператарскую Публічную бібліятэку. Пакінутыя ў Варшаве кнігі былі перададзены ў 1834 г. у новастворануюю (з рэштак універсітэцкай бібліятэкі) Урадавую бібліятэку. Беручы пад увагу крытэрыі, па якіх дзялілі кнігазбор Таварыства Сяброў Навук, можна мяркаваць, што ў Варшаве засталося найбольш 500 назваў з кодэньскай бібліятэкі, а рэшта, 3300 назваў павандравала да Імператарскай Публічнай бібліятэкі.

У 1840—1842 гг. з Санкт-Пецярбурга прывезлі ў Варшаву (ва Ўрадавую бібліятэку) дваццаць тысяч назваў дублетаў. Наступныя 17 тысяч тамоў Урадавая бібліятэка (ад 1862 г. яна працавала пад назвай Галоўная Бібліятэка) атрымала ў 1863 г. дзякуючы старанням Аляксандра Веляпольскага. Сярод гэтых некалькіх дзясяткаў тысяч маглі быць таксама кнігі з Кодэня.

У 1871 г. Галоўная Бібліятэка стала бібліятэкай Імператарскага Варшаўскага ўніверсітэта. Тым самым кнігі з кодэньскага кнігазбору апынуліся ў фондах універсітэцкай бібліятэкі (BUW). Зараз у BUW выяўлена каля 300 тамоў з экслібрысам Яна Фрыдэрыка Сапегі. Але пошукі яшчэ не скончаны, так што можна чакаць, што гэтая колькасць павялічыцца.

Па ўмовах Рыжскага міру ў 1923—1935 г. Расія вярнула Польшчы частку збораў, вывезеных царамі пасля 1 студзеня 1772 г. Сярод вернутых была бібліятэка Таварыства Сяброў Навук. Вернутыя кнігазборы былі аддадзены ў Нацыянальную бібліятэку (Biblioteka Narodowa, BN). Невядома, колькі было кніг з Кодэня сярод вернутых 47 тысяч тамоў, бо ў інвентарных кнігах BN не адзначаліся правіненцыі. Самыя каштоўныя з вернутых кніг (друкі XV—XVI ст., polonica XVII—XVIII ст.) былі спалены немцамі ў кастрычніку 1944г. Такім чынам захаваныя ў фондах Нацыянальнай бібліятэкі кнігі з кодэньскай правіненцыяй гэта галоўным чынам замежныя выданні XVII і XVIII ст. Пошукі ў BN выявілі 300 кніжак з экслібрысам Яна Фрыдэрыка Сапегі, галоўным чынам XVII -га стагоддзя. Лічба кніг XVIII -га стагоддзя пакуль невядомая.

Ёсць яшчэ ў Польшчы адна бібліятэка, у якой знаходзяцца кніжкі з Кодэня. Гэта красічынская бібліятэка Сапегаў (BKS), якая пасля 1953 г. з'яўляецца дэпанентам Бібліятэкі Каралеўскага Замка на Вавелі, а перахоўваецца ў замку ў Пясковай Скале. Бібліятэку ў Красічыне стварыў сын Аляксандра Сапегі, Леон (1803—1878). Леон удзельнічаў у паўстанні 1831 г., пасля паразы паўстання эміграваў у Галіцыю (усе яго маёнткі ў Расійскай імперыі канфіскаваныя). У 1835 г. ён купіў маньерыстычны замак у Красічыне каля Перамышля. Леон Сапега і яго паслядоўнікі (сын Адам Станіслаў, унук Уладзіслаў і праўнук Леон) зрабілі з Красічына рэзідэнцыю, у якой збіралі расцярушаныя па свеце сведчанні даўняй велічы роду. У красічынскім замку сабраныя шматлікія помнікі мінулага, тут ад 1875 г. знаходзілася перавезеная з Кодэня слаўная партрэтная галерэя: Генеалогія Сапегаў (Genealogia Sapieharum), створаная ў 1709 г. па волі Яна Фрыдэрыка Сапегі. У красічынскай бібліятэцы сабраныя кнігі з розных сапежынскіх калекцый ад XVII да XIX ст. Пошукі ў BKS могуць даць як некалькі кніг, так і некалькі дзясяткаў кніг з Кодэня.

Вернемся да кнігазбору Канстанцыі Сапежыны. Як памятаем, пасля смерці Яна Фрыдэрыка і пераходу Кодэня да Яна Сапегі, удава пераехала ў Камянец Літоўскі, дзе жыла ў новапабудаваным драўляным старасцінскім двары, хаця магчыма, што таксама жыла ў замку ў Алыцэ. Нашчадкам Канстанцыі быў яе брат, нясвіжскі і алыцкі ардынат, Міхал Казімір Радзівіл «Рыбанька» (1702—1762). Па яго волі вясной 1757 г. бібліятэку Канстанцыі перавезлі з Камянца ў Нясвіж. Невядома, аднак, калі перавезлі ў Нясвіж частку кнігазбору Канстанцыі, якую яна пакінула ў Алыцэ. Урэшце ўся бібліятэка Канстанцыі ўключана ў бібліятэку нясвіжскай ардынацыі ў Нясвіжскім замку і разам з ёй яна вывезена летам 1772 г. у Пецярбург і перададзена бібліятэцы Расійскай Акадэміі Навук (БАН). Як ужо ўспаміналася, некалькі дзясяткаў тысяч дублетаў з Імператарскай Публічнай бібліятэкі і БАН паступілі ў XIX ст. ва Урадавую бібліятэку (пазней універсітэцкая) у Варшаве. Сярод іх апынуліся таксама кнігі з бібліятэкі Канстанцыі Сапегі. Зараз іх вядома ў BUW-е сем, усе з экслібрысам княгіні і пячаткамі БАН. Пры нагодзе трэба ўспомніць пра кнігі з экслібрысам Яна Фрыдэрыка Сапегі, якія знаходзяцца ў БАН. Яны трапілі туды з бібліятэкай Канстанцыі Сапегі яшчэ ў 1772 г. Бібліятэка Канстанцыі Сапегі зараз знаходзіцца ў фондзе Славянскага аддзелу БАН.

Адшуканыя кнігі з кодэньскай бібліятэкі Яна Фрыдэрыка Сапегі на сёння складаюць каля 800 пазіцый: 300 у BN, 300 у BUW, 5 у BKS, 6

у славянскім фондзе БАН, 170 у Расійскай Нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу (былой Імператарскай Публічнай). Лічба гэтая можа быць істотна павялічана (падвоена?) пасля заканчэння пошукаў у польскіх бібліятэках.

Колькасць захаваных кніг з бібліятэкі Канстанцыі Сапегі складае каля 330 экзэмпляраў: 315 у славянскім фондзе БАН, 18 у бібліятэцы Маскоўскага ўніверсітэта імя Ламаносава (гэта дублеты БАН, перададзеныя туды ў 1814 г.), 7 у BUW. У адрозненне ад бібліятэкі Яна Фрыдэрыка лічба гэтая істотна не павінна павялічыцца (можна спадзявацца хіба што на знаходку яшчэ некалькіх экзэмпляраў у BUW і, магчыма, у Аддзеле рэдкіх кніг БАН.

Есипова В.А.

Книги из библиотеки Яна Фридерика Сапеги в научной библиотеке Томского государственного университета

Исследование частных книжных собраний в последние десятилетия продолжает оставаться одной из актуальнейших проблем исторического книговедения. Нередко при исследованиях такого рода необходимо привлечение информации по хранилищам разных стран.

Так, в Научной библиотеке Томского государственного университета хранится ряд книг, принадлежавших Яну Фридерику Сапеге (1680—1751), известному государственному деятелю и писателю, являвшемуся с 1698 г. старостой брестским, а с 1735 г. — канцлером великим литовским. Он интересовался историей и генеалогией, сам являлся автором ряда трудов по этой тематике и собрал довольно обширную библиотеку, которая позже была передана варшавскому обществу «Przyjaciol Nauk». Весьма вероятно, что его книги вместе с библиотекой и частью архива Сапег поступили в Санкт-Петербургскую публичную библиотеку после 1837 г. согласно указу Николая I[1].

1 Карев Д. В. Библиотечные и рукописные собрания Западной Беларуси в конце XVIII — первой половине XIX веков (историографические и источниковедческие аспекты проблемы: собирание, изучение и введение в социокультурный контекст эпохи) // Берасцейскія кнігазборы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канферэнцыі «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання» (Брэст, 30—31 кастрычніка 2008 г.) / УК «Абласная бібліятэка імя М. Горкага»; склад.: А. М. Мяснянкіна, Т. С. Кавенька. Брэст, 2010. С. 114.

После этого книги хранились в Публичной библиотеке, где в 1880 г. они попали в поле зрения Василия Марковича Флоринского, попечителя Сибирского университета, профессора, медика по образованию. Вопрос об основании университета в Томске был решён в 1878 г.; в это же время начали поступать предложения о даре или приобретении книг для библиотеки будущего университета. Так, среди пожертвований можно отметить библиотеку графов Строгановых — обширнейшее (более 22 тыс. томов) и очень ценное книжное собрание.

Василий Маркович Флоринский с большим вниманием относился к комплектованию библиотеки вновь создаваемого университета — первого на территории Сибири. О значении библиотеки для университета он писал в своих воспоминаниях: «Обширная и всесторонняя по содержанию библиотека есть необходимейший и самый прочный фундамент нашего духовного развития, и плохой тот профессор, который будет иметь перед глазами только новости текущего дня, не интересуясь, что делали и как думали наши предшественники. Профессор без хорошей библиотеки — это воин без оружия»[2].

Весной 1880 г. В.М. Флоринский отобрал около 3 тыс. томов из дублетов Публичной библиотеки; эти книги отправлялись в Томск как минимум двумя партиями. Так, об отправке первой партии книг Флоринский пишет следующее: «Через контору российского общества транспортирования кладей было отправлено из Петербурга в Томск весной 1880 г. 142 ящика книг библиотеки Строганова весом 1770 пуд., 36 ящиков библиотеки князя Голицына — 372 пуда и 86 ящиков книг, купленных и пожертвованных другими лицами, и *дублетов, отобранных мной из публичной библиотеки* (курсив наш — *В.Е.*), 739 пудов, а всего 264 ящика весом в 2880 пудов. За пересылку приходилось уплатить свыше 13 т. рублей»[3]. В декабре того же года Флоринский вновь отбирал книги из дублетов: «Для Сибирского университета ещё отобрал из дублетов Публичной библиотеки большую партию книг. Иван Давыдович Делянов и Афанасий Фёдорович Бычков настолько любезны, что не потребуют немедленной уплаты и позволяют оставить отобранные экземпляры на хранение в библиотеке до тех пор, пока Сибирский университет изыщет средства для расплаты и пересылки»[4].

2 Заметки и воспоминания В. М. Флоринского (1865—1880) // Русская старина. № 3. С. 585.

3 То же // Русская старина. № 3. С. 582—583

4 То же // Русская старина. № 6. С. 608.

Вероятно, в составе одной из этих партий дублетов в Томске оказались книги, принадлежавшие Я.Ф. Сапеге. В настоящее время в фондах НБ ТГУ обнаружено 7 книг, принадлежавших Я.Ф. Сапеге (5 изданий XVII в. и 2 — XVIII в.); их выявил при сплошном просмотре коллекций западно-европейских изданий главный библиотекарь В.В. Лобанов.

Основной признак принадлежности книг Сапеге — его экслибрис, гравированный на меди и помещённый на форзацных листах изданий. Размер экслибриса соответствует формату книги и варьируется от 6х4,5 см до 14,7х11,2 см. Экслибрис представляет собой изображение герба Сапеги: щит, разделённый на 4 части; в правой верхней и левой нижней четвертях помещено изображение руки в латах, пробитой стрелой; в левой верхней и правой нижней четвертях — по три лилии; в центре размещен герб Лис. В нижней части экслибриса помещена надпись: «Ex biblioteca Codnensi Illm̃i Excellm̃i Ioannis Comitis Sapieha Super Cancella. M.D.L.» (на экслибрисах малого размера), либо «Ex libris Bibliotecae Codnensis Illustrissimi et Excellentissimi Drīl Ioannis Frideric Comitis Sapieha Cancellorii Supremi Magni Ducato Litvanice Capitanei Brestensis. 1730» (на экслибрисах большого размера). Таким образом, судя по дате, экслибрис был изготовлен в период, когда Я.Ф. Сапега являлся троцким каштеляном (с 1716 г.), но еще до избрания его канцлером (1735 г.). Кроме того, все экземпляры снабжены владельческой записью следующего содержания: «Ex libris Alexandri Principis Sapieha donato Societati Regiae Varsaviensis. 1810 A°»; она обычно размещается перед началом первой главы. На форзаце каждой книги также имеется ярлык Публичной библиотеки и карандашные пометы о дублетности, также выполненные в Публичной библиотеке. Кроме того, признаком владельческой принадлежности является красная сургучная печать с гербом Сапеги, но она имеется лишь на одной из восьми книг[5]. На единственной книге[6] также имеется чёрный оттиск печати, по структуре напоминающий оттиск на красной сургучной печати, но крупнее и слишком неясный, чтобы уверенно его идентифицировать.

Издания XVII в. также имеют на корешке ярлыки, свидетельствующие об алфавитной расстановке книг в составе какого-то собрания. Структура ярлыков одинакова: верхняя строка представляет собой от-

5 MartinusSzent-Ivany, pater, Soc. Jesu. Curiosioraetselectiora variorum scientiarum miscellanea in III partesdivisa, quarum i continent Curiosas dissertate. Physic-mathematicas. II. Curiosas ephemerides et III Diversas synopses chronologicas. Tyrnaviae, typisacademicis. 1689.

6 Lipsius Just. Opera Omnia. Tomi I et III. Antverpiae [Antwerpen], exofficinalMoreti. 1637.

печатанные литеры типа: «Ea», «Eh», «Da», нижняя — вписанный от руки чернилами порядковый номер. Издания XVIII в. такими ярлыками не снабжены.

Все издания (за исключением одного, относящегося к XVIII в.) были описаны в печатном каталоге библиотеки Томского университета как поступившие из дублетов Публичной библиотеки[7]. Рассмотрим в хронологическом порядке эти издания. Самым ранним изданием из них является работа М. Яскера «Juris provincialis, quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur, libritres» (Samosci. 1602). Это первая часть его труда, представляющего собой перевод немецких сборников норм Магдебургского права; формально он не являлся законодательным актом, однако традиционно собранные в нём нормы выполнялись.

Представлен среди книг Сапеги третий том труда Юстуса Липсиуса (1547—1606)[8], нидерландского философа и гуманиста. Книга вышла из известной типографии Плантена-Моретуса, располагавшейся в Антверпене. В НБ ТГУ имеется также первый том, но он не принадлежал Сапеге, т.к. не имеет ни экслибриса, ни владельческой записи, хотя и был отобран также из дублетов Публичной библиотеки.

Семья Сапег пользовалась огромным влиянием; неудивительно, что Яна Фридриха занимали вопросы природы власти и государства. Поэтому вполне логично выглядит в его библиотеке главный политико-философский труд Жана Бодена «Шесть книг о государстве»[9] (в переводе на латинский язык).

Были представлены в библиотеке Сапеги и античные авторы. Так, здесь мы находим сочинение Валерия Максима (I в. н.э.) «Девять книг примечательных поступков и изречений»[10], широко использовавшееся ещё в Средние века в качестве школьного пособия. Однако имелись в библиотеке и произведения современных владельцу писателей и ученых, например, труд профессора-иезуита Мартина Сентивани «Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea in tres partes divisa» (Tyrnau, 1689)[11].

7 Каталог главной библиотеки императорского Томского университета. Томск, 1889. Т. I. Иностранное отделение. №№1-20.000. С. 127, 183, 431, 444, 449.

8 Lipsius J. Opera Omnia.Tomi I et III. Antverpiae, ex Officina Moreti. 1637.

9 Bodin J. AndegavensisGalli. De republica. Libri VI, latineabauctoreredditi // Edit. 7, Francofurti, Rosa. 1641.

10 Valerius Maximus. Factorum et dictorum memorabi — lium novem libri IX, cum J. Lipsiinotis. Lugduni Batav., Heger. 1640.

11 Martinus Szent-Ivany, pater, Soc. Jesu. Curiosioraetselectiora variorum scientiarum miscellanea in III partesdivisa, quarum i continent Curiosas dissertate. Physic-mathematicas.

Что касается изданий XVIII в., их обнаружено два. Это «Мемуары об испанском дворе» Мари-Катрин д'Онуа[12], а также «Всеобщий свод международного права» в 15 томах Жана Дюмона, известного историка и теоретика международного права[13].

Таким образом, в составе той части библиотеки Яна Фридриха Сапеги, которая оказалась в Томском государственном университете, представлены издания историко-юридического, философского характера, художественная литература; здесь имеются труды как античных и средневековых, так и современных авторов. Характерно, что все издания, относящиеся к XVII в. — на латинском языке, а два издания XVIII в. — на французском. Даже незначительное количество книг Я.Ф. Сапеги, оказавшееся в НБ ТГУ, позволяет увидеть широту его интересов и энциклопедический характер образования.

Книги из библиотеки Я.Ф. Сапеги в НБ ТГУ

Экземпляры изданий, принадлежавших Я.Ф. Сапеге, описаны ниже по следующей схеме. Указан инвентарный номер книги в НБ ТГУ, автор, название, год издания, количество страниц и формат. Далее приводится факсимильное воспроизведение данных титульного листа, затем следует описание переплёта и особенностей экземпляра (экслибрисы, записи, печати и т.д.) Описания расположены по хронологическому принципу.

XVII в.

1. 3781. M. Jasckier. Juris provincialis, quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur, libritres. Edit. nova, Samosci. 1602. [18], 1-520, [18], 521-725, [10], 1-165, 150 (166). 2^{0}.

   Титул: «Juris provincialis, quod speculum Saxonum vulgo nuncupatur, libritres.Opera vigilanti in correctiorem redactimatcriam, adiunctissimulglossis, alijs que aditionibus, pro interpretatione textus magis necessarijs. Prius sub D. Sigismundo I editi, nunc verodenuomandante Serenissimo Sigismundo III, Poloniae Rege, propter exemplarum inopiamiteram recuse. Annotata in super in marginibus habentur, loca legume, iurisque Municipalis Maydeburgensis materiam textus & glossarum, approbantia, de-

II. Curiosas ephemerides et III Diversas synopses chronologicas. Tyrnaviae, typisacademicis. 1689.

12 Aunoy, M-me la C-sse d'. Memoires de lacjurd'Etragne. 5 edit. Amsterdam, Lucas. 1716.

13 Corps Universeldiplomatique du droit des Gens ; contenantunrecueil des traitezd'alliance, de paix, de treve... par J. Dumont. Amsterdam, 1726.

clarantiaque, gratolecrori magnum afferentiacommodum. Samosci, 1602. Cum gratia & Priuilegio Sacrae Regiae Maiestatis».

Переплет: картон, кожа, золотое тиснение на корешке; вытиснено название: «Speculum Juris Saxonici».

На форзаце гравированный экслибрис Я.Ф. Сапеги с надписью: «Ex libris Bibliotecae Codnensis Illustrissimi et Excellentissimi Drĩl Ioannis Frideric Comitis Sapieha Cancellorii Supremi Magni Ducato Litvanice Capitanei Brestensis. 1730». Там же карандашом запись о дублетности: «Double д. 114-116 2/49». На титульном листе владельческая запись чернилами, скорописью XIX в.: «Exlib. ...» (далее зачеркнуто). На л. 1 (перв.счета) чернилами, скорописью XIXв.: «Ex libris Alexandri Principi Sapieha donatis Societati Regiae Varsav. 1810». На корешке ярлык с оттиснутыми литерами «Da» и подписанной цифрой «130». Там же фрагмент ярлыка с двойной рамкой по периметру.

2. 5516. Lipsius, Just. Opera Omnia. Tomi I et III. Antverpiae, ex officinal Moreti. 1637. 1-797. 2^0.

   Титул: «Justi Lipsi V.C. Opera Omnia, postremumab ipso aucta et recensita: nuncprimum. Copio sorerum indice illustranta. Tomustertius. Antverpiae, ex officinal Plantiniana Baltasarus Moreti. 1637. Cum Priuilegiis Caesareo & Principum Belgarum».

   Переплет: картон, пергамен, слепое тиснение на корешке; там же чернилами вписано название: «Lipsius. Opera Omnia».

   На форзаце гравированный экслибрис Я. Ф. Сапеги с надписью: «Ex libris Bibliotecae Codnensis Illustrissimi et Excellentissimi Drĩl Ioannis Frideric Comitis Sapieha Cancellorii Supremi Magni Ducato Litvanice Capitanei Brestensis. 1730». Там же карандашом запись о дублетности: «д. 103-105 1/23». Там же, чернилами: «18.23. 1/ 110 (3 doubl» (зачёркнуто карандашом). На титульном листе вверху и внизу чёрный оттиск овальной печати (наиболее вероятно, Я.Ф. Сапеги); оттиск той же печати на шмуцтитуле. На верхнем поле л. 5 чернилами, скорописью XIX в.: «ExlibrisAlexandriPrincipiSapiehadonatisSocietatiRegiaeVarsaviensis. Anno 1810». На корешке ярлык с оттиснутыми литерами «Ea» и вписанной цифрой «1».

3. 13039. Bodin, Joh. AndegavensisGalli. De republica. LibriVI, latineabauctoreredditi. Edit. 7, Francofurti, Rosa. 1641. [14], 1—1222, [82]. 8^0.

   Титул: «Joan. Bodini, andegavensisGalli. De Republica. Libri sex latineabauctoreredditi, multo quam antealocupletiores. Cum Indice Locupletissimo. Editio Septima prioribus multoemendatior. Cum priuilegio S. Caes.

Maist. addecendium. Francofurti. Sumpribus Jonae Rosaeviduae, Typis Anthoni Yummi, 1641».

Переплёт: картон, кожа, слепое тиснение на корешке.

На форзаце гравированный экслибрис Я.Ф. Сапеги с надписью: «Ex biblioteca Codnensi Illm̃i Excellm̃i Ioannis Comitis Sapieha SuperCancella. M.D.L.». Там же карандашом запись о дублетности: «д. 117 5/13» и ярлык Публичной библиотеки: «Зала XI. Шкаф XXIII. Полка 3. № 67» (перечёркнут карандашом). На л. 1 чернилами, скорописью XIX в.: «Ex libris Alexandri Sapieha Principi Societati Regiae Varsaviensi donates 1810 A°». В верхней части корешка ярлык с надписью чернилами, скорописью: «Joan. Bondini, andegavensis Galli. De Republica». В нижней части корешка ярлык, аналогичный предыдущим; заклеен фрагментом синей бумаги.

4. 13436. Valerius Maximus. Dictorum factorumque memorabilium libri IX, cum J. Lipsiinotis. Lugduni Batav., Heger. 1640. [10], 1-525, [21]. 16⁰.

   Титул: «Valerii Maximi. Dictorum factorum. Memorabilium lib. IX. Cum I. Lipsii. Notisetindiceuberrimo. Lugd. Batav. Apud Franciscum Hegerum, 1640».

   Переплёт: пергамен. На корешке чернилами: «Valerius Maximus. Forta Memorabilia».

   На форзаце гравированный экслибрис Я.Ф. Сапеги с надписью: «Ex biblioteca Codnensi Illm̃i Excellm̃i Ioannis Comitis Sapieha Super Cancella. M.D.L.». Там же карандашом запись о дублетности: «Doubl. 7.96.19» и ярлык Публичной библиотеки: «Зала... Шкаф ... Полка ... №...». На л. 3 (перв. счета) запись чернилами, скорописью XIX в.: «Ex libris Alexandri Principi donatis Soci. Reg. Varsaviensi 1810 A°». В нижней части корешка ярлык с отпечатанными литерами «Ea» и подписанной цифрой: «481».

5. 13532. Martinus Szent-Ivany, pater, Soc. Jesu. Curiosi oraet selectiora variorum scientiarum miscellanea in III partes divisa, quarum i continent Curiosas dissertate. Physic-mathematicas. II. Curiosas ephemerides et III Diversas synopses chronologicas. Tyrnaviae, typisacademicis. 1689. [8], 1—444, [8], 1—274, [351]. 4⁰.

   Титул: «Curiosiora et selectoria variorum scientiarum miscellanea.In trespartesdivisia. Quarum prima continent: Curiosas dissertations physic-mathematicas. Altera: Curiosa sephemerides ac curiosasrerum variorum observations. Nertia: Diversas synopses chronologicas. Authore: P. Martino Szent-Jvany, societatisJesusacerdote. Decas prima.Cum Facultate Su-

peiorum, &Privilegio S. Caesareae Majestatis, speciali. Tyrnaviae, Typis Academicis, 1689».

Переплёт: картон, кожа, слепое тиснене. На корешке чернилами: «Szentivany» «Szentivany. Tom I».

На форзаце гравированный экслибрис Я.Ф. Сапеги с надписью: «Ex-libris Bibliotecae Codnensis Illustrissimi et Excellentissimi Drīl Ioannis Frideric Comitis Sapieha Cancellorii Supremi Magni Ducato Litvanice Capitanei Brestensis. 1730». Там же карандашом запись о дублетности: «д. 98—102 3/202» и ярлык Публичной библиотеки: «Зала 18. Шкаф 66. Полка 1. № 23» (перечёркнут карандашом). Там же, красным карандашом: «13а». На титульном листе красная сургучная печать Я.Ф. Сапеги и владельческая запись чернилами, скорописью: «ExlibrisJSapieha ... Ca... Br... 1706». На л. 1 (перв.счета), по правому полю чернилами, скорописью XIX в.: «Ex libris Alexandri Principi Sapieha Donatis Societati Regiae Varsaviensi. Anno 1810». На корешке ярлык с оттиснутыми литерами «Eh» и подписанной цифрой «219». Там же ярлык с двойной рамкой по периметру.

XVIII в.

6. 13434. Aunoy, M-me la C-sse d'. Memoires de lacourd'Etragne. 5 edit. Amsterdam, Lucas. 1716. [6], 1-275. 16⁰.

   Титул: «Memoires de la courd'Espagne, par madamed'Aunoy. Premiere partie. Cinquiéme Edition &corrigée.A Amsterdam, Chez N. Etienne Lucas, Libraire, dans le Beurs-straatprés le Dam, a la Bible. 1716».

   Переплет: картон, кожа, слепое тиснение на корешке.

   На форзаце гравированный экслибрис Я.Ф. Сапеги с надписью: «Ex biblioteca Codnensi Illm̃i Excellm̃i Ioannis Comitis Sapieha Super Cancella. M.D.L.». Там же карандашом запись о дублетности: «Doubl. de д. 160 6/2» и ярлык Публичной библиотеки: «Зала 14. Шкаф II. Полка 9. № 9» (зачёркнут карандашом). На л. 1 (перв. счета) чернилами, скорописью XIX в.: «Exlibris Alexandri Principi Sapieha donatis Societati Regiae Varsaviensi. 1810A°».

7. 84376 Corpus Universel diplomatique du droit des Gens; contenant un recueil des traitezd'alliance, de paix, de treve... par J. Dumont. Amsterdam, 1726. Vol.1-15.

   Титул: «Corps universeldiplomatique du droit des Gens; contenant un recueil des traitezd'alliance, de paix, de treve, de neutralité, de commerce, d'échage, de protection& de garantie, de toutes les Conventions, Transactions, Pactes, Concordats, &autresContrats, qui ontétéfaits en Eurpoe,

depuis le Regne de l`Empereur Charlemagne jusques à present. A Amsterdam, Chez P. Brunel, R. et G. Wetstein, les JanssonsWaesberge, et l`honoré et chatelaine. A la Haye, chez P. Hussonet Charles Levier. 1726».
Переплет: картон, кожа, слепое тиснение на корешке. Там же тиснёный заголовок: «Corpsdiplomatique» и номер тома.
На форзаце гравированный экслибрис Я.Ф. Сапеги с надписью: «Ex libris Bibliotecae Codnensis Illustrissimi et Excellentissimi Drĩl Ioannis Frideric Comitis Sapieha Cancellorii Supremi Magni Ducato Litvanice Capitanei Brestensis. 1730». На обороте форзаца карандашом запись о дублетности: «д. 114 (-116) 1/ 27». На титульном листе чернилами, скорописью XIX в.: «Ex libris Alexandri Principi Sapieha donatis Societati Regiae Varsaviensi. A° 1810».

Гуріна В.П.

Сапеги в дослідженнях української історичної науки (на прикладі джерел з фонду Рівненської державної обласної бібліотеки)

Протягом мало не цілих двох століть Велике князівство Литовське було «державою й українського народу, було тою спільною будовою, де досить мирно та спокійно жили поруч себе народи литовський, український і білоруський», — писав український історик Д. Дорошенко[1].

Впродовж довгого часу українські і білоруські землі входили до складу єдиної держави: спочатку Великого князівства Литовського, пізніше Речі Посполитої та Російської імперії, тому в історії багато спільного: визначні події, історичні особи, цілі династії, життя і діяльність яких пов'язана з обома народами.

Одним із найбільш впливових і знатних є рід Сапег, представники якого за понад пів тисячолітню історію свого існування широко розселилися по теренах давньої Речі Посполитої та сусідніх держав, дали початок цілим лініям та гілкам. Сапеги (Сопіги, Сапіги, Сапєги) належать до, загалом, невеликого числа шляхетних родів, легендарна та документальна історія яких сягає XVI—XVIII стст.

Мета цього дослідження — дати короткий огляд літератури із фонду Рівненської державної обласної бібліотеки, що містить відомості про

1 Дорошенко Д. І. Нарис історії України Львів, 1991. С. 104. (Пам'ятки істор. думки України).

родину Сапег. Пріоритетом в даній бібліографічній розвідці будуть видання сучасних українських дослідників, які відкривають нові невідомі факти історії роду Сапег і тим самим поглиблюють відомості про їхню діяльність на території українських земель.

«Енциклопедія українознавства»[2] подає відомості про Сапег як «білорусько-литовський магнатський рід (з 1700 — князі Рим. Імперії), який у 16—18 вв. займав високі державно-військові посади у Великому князівстві Литовському і в Речі Посполитій і володів великими земляними маєтностями, після Радзивілів найбагатший і найвпливовіший на Литві рід. В історії України відіграли роль: Іван, писар, згодом маршалок Великого князівства Литовського, воєвода вітебський і підляський, засновник м. Кодень, перший з Сапіг, що перейшов на католицизм; Лев, канцлер литовський, воєвода віленський і Великий литовський гетьман, керівник роботи над третім Литовським Статутом; Андрій займав різні військові пости в Литві й недовгий час був воєводою київським; Лев Казімір, підканцлер литовський, власник маєтків на Чорнобильщині, учасник боротьби проти Б. Хмельницького; Ян Павло, Великий гетьман литовський, брав участь у битвах проти козаків, москвинів і шведів; Лев, спершу на російській службі, через участь у повстанні (1830—1831) мусив емігрувати до Галичини, де став політичним і економічним діячем, домагався скасування панщини в Галичині; Адам, галицько-польський діяч, у 1860-х рр. домагався автономії Галичини»[3].

Не можна не згадати фундаментальні праці як дореволюційних, так і радянських істориків-науковців, якими може скористатися користувач нашої книгозбірні у пошуку інформації про Сапег. Це такі відомі джерела як «История государства Польского» Г.С. Бандтке[4], «Большая Энциклопедія» під ред. С. Южакова[5], «Энциклопедичесий словарь» Брокгауза і Єфрона[6], «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-

2 Енциклопедія українознавства : словник. частина / гол. ред. В. Кубійович. Львів, 1998. Т. 7. 395 с.

3 Енциклопедія українознавства… С. 2709.

4 Бандтке Г. С. Історія государства Польскаго / пер. с пол. СПб., 1830. Т. 2. 522 с.

5 Большая Энциклопедия : словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / под ред. С. Н. Южакова. СПб., 1904. Т. 17. 794 с.

6 Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. СПб., 1900. Т. XXVIII (56). 496 с.

губернаторе»[7], «Курс російської історії» В. Ключевського[8], «Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов»[9], «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства» Д.Н. Бантиш-Каменського[10] та ін.

Огляд цих видань свідчить, що історики лише фрагментарно і, нерідко, тенденційно висвітлювали окремі аспекти з історії життя і діяльності шляхетської еліти взагалі, і окремих її представників зокрема.

Історіографія дорадянської Росії звертала увагу на зраду шляхтичами Російської імперії, різко засуджувала їх дії, а польські дослідники, навпаки, виправдовували прагнення еліти цієї нації до відродження державності Речі Посполитої та відновлення свого високого становища у різних сферах суспільного життя.

«Денаціоналізовані», «полонізовані», «зрадливі», «ренегатські» — ось такими непривабливими постають верхи українського народу з побіжних згадок про них на маргінезі радянської історіографії»[11]. Цей період історії позначений впливом тоталітарних ідеологій, за якою історія новоприєднаних до Росії земель викривлялася в угоду великодержавному шовінізму. Русифікація окраїн імперії стала важливим політичним спрямуванням, що передбачало систему заходів зі знищенню історичної пам'яті, своєрідності їх національно-державного розвитку. Відбувається штучний розподіл українського наукового простору на радянську та діаспорну історичну науку. Інший погляд на історію висловлювали українські дослідники-емігранти.

Україна отримала таку можливість лише із здобуттям незалежності 1991 року, коли, як зазначає український історик Д. Яневський, відкрилась «таємна історія таємної України в таємних радянських архівах»[12]. Пізнання минулого, в силу багатьох причин, розвивалося

7 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1864. 908 с.

8 Ключевський В. Курс російської історії. Київ, 1939. Ч. 3. 329 с.

9 Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов : [4 ч.]. Репринт. Воспроизведение изд. 1840 г. Пушкино: изд. Об-ния «Культура», 1991. Ч. 1—2.268 с.

10 Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России : от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. Київ, 1993. 656 с.

11 Яковенко Н. М. Українська шляхта XIV—до середини XVII ст. : (Волинь і Центральна Україна) Київ, 1993. С. 3.

12 Яневський Д. Таємна історія таємної України в таємних радянських архівах // Час і події. 2012. № 5. С. 15.

нерівномірно, на його карті залишалося багато «білих плям», серед яких можна виділити і історію шляхетських родів, їхній вплив на соціально-економічний та культурний розвиток краю. Вітчизняні науковці, спираючись на архівні джерела, дослідження авторів української діаспори, намагаються достовірно висвітлити малодосліджені сторінки української історії. Якщо донедавна науковці вивчали життя та діяльність переважно відомих, «знакових» постатей роду, то на сучасному етапі з'являється зацікавленісць до інших представників родової аристократії, в контексті яких прослідковуються зв'язки з родом Сапег.

В ході пошуку інформації у фонді Рівненської державної обласної бібліотеки щодо досліджуваної теми, виявлено ряд видань вартих уваги: «Русское дело в Северо-Западном крае» через призму історії магнатських архівів Сапєг та Радзивіллів у XIX ст.» В. Ульяновського[13], «Родоводи волинської шляхти XV—першої половини XVII ст.: реконструкція родинних структур: метрдологія, методика, джерела» І. Ворончука[14], «Історія Теофіпольщини в документах архіву князів Сапєг і Яблоновських : збірник документів і матеріалів» за редакцією І. Стасюка[15], «Архів Сапєг як джерело для вивчення генеалогії та землеволодіння феодальної еліти Південної Волині XVI ст.» В. Собчука[16], в яких широко використовуються архівні документи і матеріали, зокрема, і з архіву родини Сапег.

Новими підходами у висвітленні поставленої проблеми вирізняються також праці відомих українських дослідників Н. Яковенко, Н. Полонської-Василенко.

---

13 Ульяновський В. «Русское дело в Северо-Западном крае» через призму історії магнатських архівів Сапег та Радзивіллів у XIX ст. ; Ін-т укр. археографії та джерелозн. ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 1998. 104 с. (Студії ; вип. 1).

14 Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XV — першої половини XVII ст. : реконструкція родинних структур : методологія, методика, джерела : наук.-метод. вид. Київ : Вища шк., 2009. 511 с.

15 Історія Теофіпольщини в документах архіву князів Сапєг і Яблоновських : зб. документів і матеріалів / [за ред. І. А. Стасюка ; упоряд.: О. О. Дзьобан, Т. М. Гуцаленко] ; Львів. наук. б-ка НАН України ім. В. Стефаника, Теофіпольська район. спілка краєзнавців, Теофіпольський від. Центру дослідж. історії Поділля і Південно-Східної Волині Ін-ту історії України НАН України. Шепетівка : [б. в.], 2008. Табл.

16 Собчук В.Д. Архів Сапєг як джерело для вивчення генеалогії та землеволодіння феодальної еліти Південної Волині XVI ст. // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 20—21 верес. 1996 р. Львів, 1999. С. 442—445.

Монографія Наталі Яковенко «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.»[17] «в цьому контексті виглядає як перша спроба зробити історію української провідної верстви предметом дослідів пострадянської історіографії в Україні»[18]. Свою книгу автор починає зі звернення до читача, де намагається відповісти на можливе запитання фахівців і нефахівців: «А хіба в нас була своя шляхта?», в якій «обґрунтовує конечність і нагальність вивчення історії української еліти, ділянки цілком занедбаної в попередні роки, коли постулювалося завдання вивчати історію народних мас»[19]. Справляє враження стиль дослідження і виклад матеріалу, вдале поєднання джерельного (джерелознавчого) та історіографічного підходів до вивчення проблеми. Авторка ґрунтовно знає архівний матеріал і зазначає, що «підмурок цієї праці становлять декілька рукописних комплексів. Це насамперед архіви тих державних канцелярій, котрі вподовж досліджуваного періоду стосувалися Волині і Центральної України, а саме: канцелярія Великого князівства Литовського (до 1569 р.); Руський відділ у складі Коронної канцелярії (після 1569 р.); власне, сама Коронна канцелярія (після 1569 р.). У кожній із цих канцелярій відклалися відповідні архіви урядово-адміністративних книг, використані в нашій праці: Литовська метрика, Руська, або Волинська, метрика і Коронна метрика»[20]. Характеризуючи інші рукописні джерела, використані автором з фондів Центрального Державного Історичного Архіву України, слід виокремити і родинні магнатські архіви Сапег. Багатими на документи досліджуваного в цій роботі регіону є зібрання відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Йдеться в першу чергу про такі фундаментальні комплекси, як рукописні матеріали бібліотеки Оссолінських, а також актовий матеріал із родинних архівів Сапег та інших. У цілому в книзі подано історію формування та розвитку шляхетської верстви в Україні від кінця XIV століття через зрушення часів Люблінської унії 1569 р. до періоду Хмельниччини. Оскільки представники роду Сапег є невід'ємною частиною української еліти того історичного періоду, то згадки про них відслідковуються у всіх розділах.

17 Яковенко Н. М. Українська шляхта XIV — до середини XVII ст. : (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. 416 с.

18 Плохій С. Шляхетному роду нема переводу? : (кілька думок з приводу виходу в світ книжки Наталі Яковенко «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.») // Сучасність. 1994. № 3. С. 166—167.

19 Там само. С. 167.

20 Яковенко Н. М. Українська шляхта XIV—до середини XVII ст. ... С. 10.

Аналізуючи особливості правового і звичаєвого статусу панського прошарку, автор ставить питання, «чому в Україні не утвердилися родини такого рангу, як, наприклад, литовсько-білоруські магнати Радзівіли, Гаштольди, Сапєги, Ходкевичі та ін.?» На думку Н. Яковенко, «причина криється в тому, що потужність українських князів набагато перевищувала реальну роль князівської групи Білорусі і Литви»[21]. Також автор відводить місце аналізу майнових статків і землеволодінь родини Сапег на території Київського воєводства. У монографії присутні генеалогічні схеми князівських родів, простежуються шлюбні зв'язки між родинами аристократичної верхівки.

Унікальною працею є двотомна «Історія України» Н. Полонської-Василенко[22], в якій дослідниця також не обійшла увагою добу Великого Литовсько-Руського князівства. Цю проблему вона розглядала крізь призму української історії, чимало уваги приділила вивченню Литовських Статутів, привілеїв, якими користувались різні українські землі. В контексті цього на сторінках своєї книги авторка досить часто згадує діяльність тих чи інших представників княжого роду Сапег.

До наукового обігу вводяться нові матеріали з історії цього роду, з'являється інтерес до «другорядних» членів родової спільноти, про що свідчать розвідки із збірників і періодичних видань сучасних українських авторів Ю. Мицика[23], І. Чорновола[24], І. Кондратьєва[25], Л. Тимошенко[26] та ін. Зокрема, молодий історик І. Кондратьєв присвятив свою працю «Любецька шляхта за старостування Павла Сапеги (друга половина XVI ст.)» окремому періоду діяльності одного з представників роду Сапег — Павлу. У своєму доробку автор відзначає вплив його особи на розвиток м. Любеча, що було північними воротами Київського воєводства, і робить висновок, що «протягом 50—60-х рр. XVI ст. мало місце певне піднесення Любецького замку та його військовослужбової

21 Там само. С. 184.

22 Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. 3-тє вид. Київ, 1995. Т. 1 : До середини 17 століття. 672 с.

23 Мицик Ю. Із джерел про участь запорожців у подіях «смуты» початку 17 ст. у московській державі // Архіви України. 2001. № 12. С. 21—31.

24 Чорновол І. Князь Лев Сапіга — перший маршалок Галичини // Львів. газ. 2005. № 10. С. 6 ; Його ж. «Червоний князь». Адам Сапіга // Львів. газ. 2005. № 16. С. 8.

25 Кондратьєв І. Любецька шляхта за старостування Павла Сапеги (друга половина XVI ст.) // Вісн. Черніг. держ. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Сер. Історичні науки. Чернігів, 2004. Вип. 27, № 2. С. 21—27.

26 Тимошенко Л. Два листи Іпатія Потія до Лева Сапєги // Київська старовина. 2002. № 1. С. 103—113.

спільноти, пов'язане, перш за все, з активною діяльністю любецького старости П. Сапеги»[27].

У низці статей І. Чорновола «Князь Лев Сапіга — перший маршалок Галичини», «"Червоний князь". Адам Сапіга», «Невідомий претендент на український престол (до історії роду князів Сапіг з Більча Золотого)» йдеться про Лева і Адама Сапег та їхній вклад у розвиток Західної України, зокрема, Галичини.

Досить цікавими є праці історика Д. Яневського із серії «Таємна історія таємної України в таємних радянських архівах», який піднімає важливу тему, зауважуючи, «що ми, українці, залишаємося народом, який окремі масиви своєї культурної спадщини не сприймає, відкидає, заперечує»[28]. Автор відзначає роль запровадження у дію нового Статуту Великого князівства, який вперше в європейській історії, за висновком сучасних дослідників, здійснив «спробу проголошення політичних прав і простих людей, затвердив повну демократію і, фактично, сформував підвалини правової держави. Відкривши передмову, прочитаємо слова, які до сьогодні відсутні в конституціях більшості держав світу: «метою правової держави є охорона прав і свобод її громадян. Написав ці слова чоловік, ім'я якого знають хіба деякі історики. А ім'я його мало би бути відомим всім і кожному. І бути записаним золотими літерами на скрижалях історії нашого народу і це ім'я — ЛЕВ САПЕГА.»[29].

Про його роль у житті тогочасної України свідчить і стаття Л. Тимошенко «Два листи Іпатія Потія до Лева Сапеги». Пропоновані листи, написані Іпатієм Потієм 1612 р. до Лева Сапеги, яскраво ілюструють тодішній стан уніатської церкви і дають кілька нових штрихів до боротьби уніатів з православними. У листах простежується доволі складне становище уніатської церкви та її митрополита, коли після сейму 1607 та 1609 рр. польський уряд змушений був зробити поступки православним. В обох листах уміщено цінну інформацію щодо боротьби І. Потія проти світського патронату, зокрема, в аспекті державно-судового регулювання справ руської церкви. Так, вважаючи, що 32-й артикул III-го розділу Литовського Статуту (1588) не зовсім правильно інтерпретують члени Головного трибуналу, він звертався до Л. Сапеги з проханням посприяти його виправленню. Цікавими є постаті сучасників, з котрими спілкувався І. Потій, та їх участь у вирішенні

27 Кондратьєв І. Любецька шляхта за старостування Павла Сапеги ... С. 27.

28 Яневський Д. Таємна історія таємної України в таємних радянських архівах // Час і події. 2012. № 5. С. 15.

29 Там само.

проблем руської церкви, але «на першому місці знаходиться, зрозуміло, Лев Сапєга, великий канцлер литовський, якому митрополит дякує за постійну увагу і допомогу: на сеймах, у справах єпархії і парафій, при вирішенні буденних справ (наприклад, згадуються прохання І. Потія щодо купівлі церковного одягу)»[30]. З листів бачимо також, що канцлер удавався навіть до матеріальної підтримки окремих ченців, зокрема тих, що схилялися до Слоніма. Слід підкреслити, що підтримка Л. Сапєгою уніатів не залишалася непоміченою: двічі дякували йому за це папи римські Климентій VIII (5.04.1603 р.) і Павло V (9.06.1606 р.). Отже, і через епістолярну спадщину відомих українських діячів, ми дізнаємося про діяльність тих чи інших історичних осіб.

Важливою віхою в історії України є період національно-визвольного руху українського народу середини XVII століття, пов'язаний з битвою під Берестечком 1651 року, в якій активну участь брали Сапеги. Ця подія є предметом дослідження багатьох як відомих українських науковців, так і рівненських краєзнавців. Вагомим внеском є праця І. Свєшнікова «Битва під Берестечком»[31] і робота рівненських науковців В. Виткалова та Т. Пономарьової «Берестецька битва 1651 року мовою документів: за матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова»[32], багаті на архівну і документальну інформацію. Особливістю дослідження В. Виткалова і Т. Пономарьвої є те, що згадана подія розкривається за допомогою значної кількості архівних джерел — офіційного листування польської та української керівної верхівки, листування приватних і урядових осіб, численних щоденникових записів, донесень, зізнання полонених (з обох боків) тощо, тобто дають можливість відтворити як саму битву, так і події навколо неї. Період, узятий до розгляду і відображений за допомогою епістолярної спадщини, є досить коротким у часі і обмежується переважно 20 квітня — 31 липня 1651 року. Проте відгомін цього протистояння прослідковується на матеріалах історіографії наступних 350 років — другої половини XVII—XX століть.

Основу тексту складають джерела, зібрані відомим українським історико-археологом Ігорем Кириловичем Свєшніковим в архівах Любліна, Вроцлава, Кракова, Варшави, Гданська, Львова, Києва, Мо-

30 Тимошенко Л. Два листи Іпатія Потія до Лева Сапєги // Київська старовина. 2002. № 1. С. 105.

31 Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. Львів, 1993. 304 с.

32 Виткалов В. Г. Берестецька битва 1651 року мовою документів : за матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова : хрестоматія / В. Г. Виткалов, Т. О. Пономарьова ; Рівнен. держ. гуманітар. ун-т. Рівне, 2005. 404 с.

скви та інших містах й упорядковані авторами. «До основного корпусу документів (листування) додано цікаві матеріали, розшукані І.К. Свєшніковим, а саме-хроніки, літописи (як українських — Г. Грабянки, Самовидця, Ф. Сафоновича та ін., так й іноземних авторів), фрагменти указів російського царя Олексія Михайловича; відповідні статті трактатів (зокрема, Білоцерківського), договорів, що дають можливість співставити різні точки зору не лише на окремі постаті, події тощо, але й скласти більш-менш повну уяву про саму битву, її роль у національно-визвольному русі українського народу 1648—1657 рр. під проводом Б. Хмельницького»[33].

У тексті книги широко використано сторінки спогадів, автобіографій, зокрема шляхтича белзького воєводства, великого канцлера литовського Альбрехта Станіслава Радзивілла та його родича, відомого воєначальника Богуслава Радзивілла, а також праці істориків-сучасників битви, які надали можливість відтворити і розширити уяву про загальну ситуацію у ворогуючих таборах напередодні битви, а також серед більш широкого загалу і Польщі, і українських теренів, визначити моральні приорітети учасників, зафіксувати образи найбільш відомих ватажків цього протистояння очима сучасників. І ще однією особливістю запропонованої книги є те, що майже кожен документ, введений до обігу, підтверджується посиланням на декілька джерел, що засвідчують факт знаходження або самого документа, або його копії, чи посилання на джерело, звідки взято інформацію. Це робить такий документ абсолютно достовірним.

Варто відзначити спробу авторів вперше зібрати в одному виданні відомості, з посиланнями на достовірні джерела, про участь представників роду Сапег — підканцлера литовського Леона-Казимира, воєводи вітебського Павла та Христофора в Берестецькій битві. В цьому гарним помічником є іменний покажчик, в якому є аж двадцять шість посилань на прізвище Сапега.

Певний інтерес для читача мають і матеріали, пов'язані з відтворенням взятої до розгляду події в усній народній творчості, що складають окремий невеличкий розділ. Прикметно, що «подканцлер Сапіга» був відомий широким верствам населення, оскільки його згадують в пісні «Дума козацька о Берестецьким звиченстві 1651 31 іюля»[34].

33 Виткалов В. Г. Берестецька битва 1651 року мовою документів… С. 13.
34 Там само. С. 328.

В 1991 році Рівненською державною обласною бібліотекою виданий анотований бібліографічний покажчик «340 років Берестецькій битві»[35], в підрозділі якого — «Література про учасників Берестецької битви» — наведено більше десяти посилань на джерела, в яких міститься інформація про представників роду Сапег.

Здійснений огляд видань засвідчив, що історія становлення та дослідження зазначеної проблематики знаходила досі фраґментарне відображення, тому проблема залишається актуальною, оскільки досі не створено синтетичної праці, присвяченої вивченню історії роду Сапег та визначенню персонального внеску «знакових» постатей роду у розвиток культурного життя України означеного періоду.

35 340 років Берестецькій битві : анот. бібліогр. довід. / упоряд. К. В. Краєвська. Рівнен. держ. обл. універс. наук. б-ка, Обл. краєзн. музей, Обл. орг. укр. т-ва охорони пам'яток іст. та культ., Обл. краєзн. т-во, Т-во укр. мови ім. Т. Г. Шевченка «Просвіта», Обком компартії України. Рівне, 1991. 182 с.

Нікалаеў М.В.

Магнаты Сапегі як феномен беларускай культуры (палеміка з Львом Крыштаповічам)

Увага да Сапегаў на Брэстчыне асаблівая — тут іх радавыя гнёзды. Ружана, Кодань, недалёкі Дзярэчын, ды й сам Брэст з сапегаўскім палацам у старым горадзе (зараз гэта тэрыторыя крэпасці, падмуркі палацу знаходзяцца на незабудаваным месцы за гарнізоннай царквой). Прадуктыўная праца па рэстаўрацыі і кансервацыі гэтай спадчыны працягваецца значны час і ўзнагароджвае сваімі вынікамі як спецыялістаў, так і тысячы турыстаў, якія наведваюць сталую экспазіцыю ў Ружанскім замку альбо часовыя «сапегаўскія» выставы ў Вільні і Кракаве[1]. Не ўсё, аднак, адбываецца пры «бесхмарным небе». 15 сакавіка 2012 г. у Мінску прайшоў круглы стол «Рэлігійны фактар нацыянальнай бяспекі Рэспублікі Беларусь», пра што шмат пісалі мас-медыя[2]. Падчас гэтай канферэнцыі выступаў доктар філасофскіх навук Леў Крыштаповіч: «Мы павінны культываваць і развіваць нашы нацыянальныя традыцыі, — заклікаў вучоны. — Праўда, часам пад імі пачынаюць прапагандаваць такія традыцыі, якія, я лічу, не маюць нічога агульнага з ментальнасцю нашага народа. Калі ў нашу бела-

1 Sapiehowie. Kolekcjonerzy i mecenasi. Katalog wystawy. Kraków, 2011; Kryžiai yra dorybės ženklas, o Strėlė — pergalės... Sapiegos — valstybininkai, meno mecenatai ir kolekcininkai. Tarptautines parodos katalogas. Vilniaus paveikslų galerija 2012 m. vasario 16—gegužės 20 d.

2 Гл., напрыклад: http://forums.tut.by/showthread.php?t=14058198&page=6

рускую культуру цягнуць Радзівілаў, Сапегаў, Агінскіх як прадстаўнікоў беларускіх шляхетных родаў. Гэтыя імёны прыналежаць іншай культуры, іншай ментальнасці». Можна было б не заўважыць гэтага пасажу, пабудаванага на архаічнай сацыялагічнай (нават вульгарна-сацыялагічнай) схеме, паводле якой у даўнія часы Беларусь засяляюць «нашыя» рахманыя беларусы («паны касы і сахі»), а «чужынцы» (іншаземцы-захопнікі) іх усялякімі спосабамі прыгнятаюць. Мы б так і зрабілі, калі б Л. Крыштаповіч не ўспамянуў пра «іншую ментальнасць» беларускага народу адносна Сапегаў (якія прадстаўляюць, па словах Л. Крыштаповіча, «іншую культуру»).

Каб аспрэчыць тэзіс філосафа, мы паспрабуем глянуць на Сапегаў зыходзячы з палажэнняў тэорыі этнічнай рэчаіснасці: «ментальнасць вызначае сабой светаўспрыманне этнасу, а менталітэт — яго светаразуменне. У гэтым сэнсе ментальнасць з'яўляецца перадумовай самаўсведамлення этнасу і першаснай асновай яго самаідэнтыфікацыі, а менталітэт — ядром этнакультурнай самасвядомасці і этнічнай самаідынтэфікацыі. Менавіта адзінства ментальнасці і менталітэта і складаюць "псіхакультурную цэласнасць этнасу"»[3].

Для параўнання ментальнасці магнатаў Сапегаў і «звычайных» гараджанаў-беларусаў, жыхароў Слоніма і Наваградка, Вільны і Мінска прыгадаем падзеі, якія адбыліся на працягу 1629—1631 гг. Беларусь у гэты час з'яўляецца часткай Вялікага Княства Літоўскага, якое, у сваю чаргу, разам з Польшчай складае Рэч Паспалітую —"Panstvo biez stosów" — талерантную адносна Заходняй Еўропы «дзяржаву без кастроў», па вызначэнні Януша Тазбіра (Janusz Tazbir), выдатнага сучаснага польскага гісторыка старэйшага пакалення.

* * *

Пачатак справы: 1629 год. У горадзе Слоніме жыве баба Паўлюковая Кароткая, на якую паскардзіўся ў суд Томаш Кругельскі як на ведзьму-чараўніцу, за счараванне яго жонкі. Па загадзе Слонімскага старасты (ён жа пан маршалак ВКЛ) жанчыну судзілі: прыгавор — смяротны, засудзілі «на горла»[4]. Аднак падчас суда тая Паўлюковая Кароткая пачала казаць, што счараваная пані Кругельская гэта не ўсё — рабілася

3 Чарняўская Ю.В. Ментальнасць і менталітэт у этнічнай рэчаіснасці [Электронны рэсурс]. URL http://be.convdocs.org/docs/index-2063.html (дата доступу 17.02.2013)

4 Археографический сборник документов относящихся к истории Северозападной Руси изданный при управлении Виленского учебного округа. Т. 3. Вильна, 1867. С. 128—165.

чараванне супраць самога пана маршалка. Тады суддзі-асэсары Адам Калантай, гродскі ваўкавыскі суддзя, Мікалай Кандэраўскі, слонімскі падстараста, паны Ян Заранак і Аляксандр Цехановіч «учынілі пільную інквізіцыю» (уважлівае расследаванне).

Шумны судовы працэс супроць жанчыны-чараўніцы ўсхваляваў усё Наваградскае ваяводства, пры гэтым суд засядаў у нязвыклым стане: «без позванья его милости пана судьи земского Новгородского, который вжо съ тое справы у суду головным очевисто зрекъ се».

Найвышэйшы маршалак Вялікага княства Літоўскага (пасада, роўная міністру ўнутраных спраў і міністру двара) — падаў у Трыбунал (вышэйшы суд) Вялікага княства скаргу на жонку папа Марціна Грамыкі — Раіну Мінкоўскую Марцінавую Грамычыну. Яна абвінавачвалася ў здольнасьці *«да розных чараў і гуслаў, якіх умее навучыўшыся не з прыстойных навук, доктарскіх школьных, але з навукі злой, шкадлівай»*: вылівання волава, пакурэння дзяцей, складання розных напояў, шаптання. Акрамя гэтых «звычайных» чараў пападзя абвінавачвалася ў супрацоўніцтве са злымі духамі (таксама як і з добрымі), выкарыстанні для чараў касьцей сьвятых, знішчэнні скаціны, спаленні Слонімскага замку. Самае горшае з абвінавачванняў было ў тым, што яна быццам бы спакушалася на здароўе і сямейнае шчасьце маршалка Сапегі: праз дваровую прыслугу дзеўку Федарыцу хацела атрымаць (без сумневу для чаравання) падкову каня яго міласці, а калі пан Сапега быў у слонімскім доме войскага Андрэя Афанасовіча, *«тады пан Афанасовіч недапіўкі яго міласьці са шкляніц збіраў і Грамычынай пападдзі падаваў, а яна насіла іх у камору і там супраць пана маршалка чаравала»*.

Судовы працэс вёўся амаль паўгода. Абвінаваўцы прадставілі сьведак (цікава, што сярод сьведак выступалі адзін немец і адзін жыд). Сьведкаў абароны не было. Хаця «умоцаваны» (абаронца) Раіны Грамычынай пан Юры Мор гаварыў сваю прамову «гадзіны дзьве зэгаровых часу» і паказваў на невінаватасьць падсуднай, прысуд быў бязьлітасны: *«якобы так шкодлівая і скрытая злосьць паміж людзі не множылася, і каб ад такое нязбожнасьці і чарадейства другія да гэдакай справы ўцягнуты не былі, памяненую Марцінавую Грамычыную, пападдзю высоцкую, пярвей на пакуты, па дасьведчанню і дазнанню і на горло спаленнем.»*

Няшчасны муж Раіны! — просты сьвятар Марцін Грамыка не мог ратаваць сваю жонку перад абвінавачваннямі аднаго з самых уплывовых магнатаў краіны. Грамыка прыехаў у Наваградак, дзе знаходзілася на Замку «у вязені» яго жонка і дзе меў адбыцца суд; аднак супраціўны бок прымяніў сілу і ўсе, што мог зрабіць поп Марцін, гэта далажыць

суду аб уціску; заява ягоная, ад 6 кастрычніка 1631 г., была занатавана і захавалася:

«...ішоў есмі з дому ад пана Юр'я Мораго [адваката,-М.Н.] *на вуліцу Дубатоўкскую, не могучы пана Морого з Слоніма дачакацца, наумысна хоцячы старацца пра пленіпотэнта* [падтрымку-М.Н.] *малжонцы маей, каторую яго міласьць пан маршалак вялікі ў вязені сваім мае, нет ведама для чаго; на рочкі* [штогадовае судовае паседжанне - М.Н.] *яе тут да Наваградка прыправодзіў. За чым, толькі мінуў дом яго міласьці пана Шэмета, там жа мяне спаткалі немцы яго міласьці пана маршалка і гайдукоў чатыры; пачалі мне казаць: а ты, попе, для чого се за тою бабою своею тут валочышся, будзе табе з ёй ліха! І пачалі мне пагражаць, гаворачы: Канечне, хлопе, будзеш ты ад нас пад абухамі! А немцы пачалі гаварыць па нямецку і паказваць з бандалетаў, мерачы* [прыцэльваючыся] *і вусна мовячы: пан хлоп, будзеш біты! Так я з вялікага страху мусіў дадому пайсьці і баяўся ісьці на суд жонкі маёй і бараніць яе ў невінаватасьці. Па чыім яны загаду то рабілі я не ведаю. Баючыся на потым аблыгання, прашу, каб гэтае маё апавяданне было запісана для будучага часу.*

Што есьць запісана. А па запісанню выпіс пад ... урадавымі пячаткамі выданы патрабуючай старане.

Пісаны ў Наваградку. Самуэль Маскевіч пісар.».

Запіс аб збройным нападзенні на сьвятара мог бы быць разгледжаны ў судзе і як сьведчанне супраць абвінавачваючага боку, бо закон забараняў прыязджаць на судовыя рокі «збройно и з гайдуками або драбы» (Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 году, Раздзел IV. Арт. 52.). Аднак жа з другога боку быў радны пан Ян Сапега, які падпадаў пад іншае вызначэнне таго ж Закону, якое дазваляла панамрадзе мець пры сабе слуг «водлугъ важности достоенъства и потребы своее»!

Пакаранне Раіны Грамыкі адбывалася напрацягу двух дзён. 15 Снежня «на Замку Наваградскім» ей рабілі пытку. У прысутнасьці двух упаўнаважаных («генералаў возных» — Яраша Сянчылы ад Наваградскага ваяводства і Станіслава Шымакоўскага ад Віленскага) і пяці шляхцічаў адбыўся допыт. У пратаколе засьведчана, што пападдзя яшчэ да пыткі (*«яшчэ не наступіўшы на драбіны»*) казала, што не яна чаравала, а рабіла гэта пісарыха пані Афанасовічава. «*Калі ж майстар* [кат - М.Н.] *цягнуў і пытаўся ці сама дазналася тых чараў, якімі многім людзям памагала і шкодзіла, то адказвала: не, не сама, але ведаю, што чаравала пані Афанасовічавая з варажбітам Карпам, які жыве ў маёнтасьці*

Апанасовічавай у Верабеевічах з баяркай Шыцікавай, — а чаравалі, каб [пан маршалак Ян Сапега - М.Н.] *не жаніўся і каб мужчынскай сілы не меў; і гэта паўтарала спушчаная з мукаў, стоячы яшчэ вэдле драбіны, гаворачы: бадай той пані Афанасовічавай так было, як мне.*».

Праз два дні *каралі на горла*: «...*дня сямнаццатага сьнежня вывезлі яе да стосу дроў на поле за горад на спаленне; генералы пыталіся, ці не наракла яна на людзей невінных, то казала, што ўсё гаварыла праўду, а толькі тады, калі стаяла на стосе дроў і праз напамінанне розных асобаў, тады толькі памянёную пані Шыцікавую адмовіла, сказаўшы, што гэта ад зайздрасьці да яе ўчыніла, і гэта сказаўшы ў агні памерла*».

Працэсы над чараўніцамі адбываліся ў 16—18 стагоддзях у розных гарадах Вялікага Княства Літоўскага[5]. Прынамсі, у 1668 г. магілёўскі магістрат засудзіў на спаленне мяшчанку Магілёва, якую абвінавацілі ў чараўніцтве. Афіцыйна смяротную кару за чарадзейства адмянілі ў 1776 годзе.

Тым часам паляванне на чараўніц у маёнтках Яна Станіслава Сапегі працягвалася. У 1631 г. два ўраднікі Яна Станіслава Сапегі — Андрэй Кноф (Andrzej Knoff) і не названы па імені Злоцкі (Złocki), намеснік слонімскага падстарасты, праводзілі ў маёнтках маршалка ВКЛ следства ў справе падазравання ў чараванні. На мэце было спраўдзіць, ці не займаўся чарамі адзін з падданых маршалка літоўскага, па прозвішчу Кудравец, разам са сваёй жонкаю, дачкою і чалядніцаю. Падазрэнне зыходзіла ад суседа — не названага па імені Перавалоцкага, які ўжо шмат гадоў прыватна канфліктаваў з Кудраўцом. Калі б чараўніцтва было даведзена, суседская калатня магла мець далёкасяжныя наступствы для Кудраўца і яго сям'і. Ураднікі Яна Станіслава Сапегі выконвалі сваю працу надзвычай скрупулёзна і неангажавана. Распыталі бліжэйшых і далейшых суседзяў сям'і Кудраўцоў. У выніку стварыўся праўдзівы вобраз сітуацыі. Менавіта Перавалоцкі, які меў не найлепшае рэнамэ сярод суседзяў, каб адпомсціць Кудраўцу і яго сям'і, беспадстаўна абвінаваціў яго ў чараўніцтве. Апісанне следства не здымае адназначна віны з Кудраўца і яго сям'і, але выразна паказвае, што іх абгаварыў Перавалоцкі. У поле зроку следства трапілі і іншыя суседзі Кудраўца — Лявон Грынцэвіч і яго жонка. Яны паведамілі адно са здарэнняў, звязаных з жонкай Кудраўца, якая запэўнівала хворую жонку Грынцэвіча ў

5 Raganų teismai Lietuvoje — Судебные процессы над ведьмами в Литве / Ed. K. Jablonskis, R. Jasas. Vilnius, 1987. — 433 p. ; Pilaszek M. Litewskie procesy czarownic w XVI—XVIII w. // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 2002. T. XLVI [46]. S. 7—21.

хуткім выздараўленні, што фактычна і адбылося. Гэта магло быць праявай яе звышнатуральных здольнасцяў, а гэтым самым — яе сувязяў з нячыстай сілай. Хаця паведамленне Лявона Грынцэвіча і яго жонкі не дае адназначнага вырашэння гэтага пытання[6].

Галоўным «заказчыкам» праведзеных следстваў і судовых працэсаў быў бяздзетны старэйшы сын Льва Сапегі ад першай жонкі Дароты Фірлей Ян Станіслаў Сапега. У маладосці ён вучыўся ў Віленскай Акадэміі і ў Браневе, а потым працягваў штудыі ў Вюрцбургу, Франкфурце і Парыжы. У 1593 г. стаў старастам Маркава і Мядзела, а ў 1605 г. — судовым слонімскім старастам. У 1611 г. атрымаў ад Жыгімонта III урад надворнага маршалка літоўскага, а ў 1620 г. — вялікага маршалка літоўскага (на сучасны пералік — міністра ўнутраных спраў). «Тэнскнота» пана маршалка, пра якую ўспамінаюць судовыя дакументы, дае падставу гісторыкам пісаць, што пад канец жыцця ў Яна Станіслава Сапегі з'явіліся сімптомы псіхічнай хваробы, і гэта непасрэдна паўплывала на распачынанне ў яго маёнтках палявання на чараўніц[7]. Як бы там ні было, але пакуль Ян Станіслаў Сапега не памёр (10 красавіка 1635 г.), усе чараўнікі-лекары патэнцыяльна былі пад падазрэннем.

Суды і следства над падазраванымі праводзіліся паводле права — Статута ВКЛ — адным з аўтараў і выдаўцом якога быў жывы яшчэ і паўнамоцны (займаў вышэйшую ў дзяржаве пасаду віленскага ваяводы) бацька Яна Станіслава — Леў Сапега. Сваяком «пацярпелага боку» быў і правадзейны наваградскі ваявода (1618—1638) Мікалай Крыштаф Сапега.

Захаваныя ў пратаколах гэтых судовых працэсаў прамовы падазраваных (і пакараных) чараўніц дазваляюць нам сумнявацца ў шмат якіх момантах следства, але адно бясспрэчна — ні ў суддзяў і следчых, ні ў «пацярпелых», ні ў аскарджаных, сама магчымасць чаравання (у тым ліку чаравання простай жанчыны супраць высокага дзяржаўнага ўрадніка) не выклікала сумневу. А ні Сапегі не адмяжоўваюцца тут ад сваіх падданых, а ні падданыя — ад Сапегаў. А гэта ёсць лепшым доказам існавання таго, што мы называем аднолькавай ментальнасцю.

6 Чволэк А. Як палявалі на чараўніц у маёнтках Яна Станіслава Сапегі // Беларускі Гістарычны Агляд. Т. 16, сш. 1. Мінск, 2009 ; URL: http://www.belhistory.eu/arkadziush-chvolek-yak-palyavali-na-chara%D1%9Enic-u-mayontkax-yana-stanislava-sapegi/ (дата доступу 18.02.2013).

7 Lulewicz H. Jan Stanisław Sapieha h. Lis // Polski Słownik Biograficzny [далей — PSB]. Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1992. T. XXXIV [34]. S. 624—629.

Аўтары зборніка

Бразюнене Альма — доктар гуманітарных навук, лектар Інстытута кнігазнаўства і дакументалістыкі Вільнюскага ўніверсітэта

Бабкова Вольга Уладзіміраўна — загадчык аддзела старажытных актаў Нацыянальнага дзяржаўнага архіва Беларусі

Бярозкіна Наталля Юр'еўна — кандыдат гістарычных навук, дырэктар ГУ "Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Я. Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі"

Вабішчэвіч Алесь Мікалаевіч — доктар гістарычных навук, загадчык кафедры гісторыі славянскіх народаў Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна

Валецкі Вацлаў — прафесар, доктар габілітованы, кіраўнік кафедры старапольскай літаратуры і Цэнтра даследаванняў Польскай бібліяграфіі Эстрэйхераў Ягелонскага ўніверітэта (Кракаў)

Варабей Андрэй Уладзіміравіч — старшы выкладчык кафедры архітэктурнага праектавання і малюнка Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта

Герасімаў Валерый Мікалаевіч — загадчык сектара старадрукаў і рэдкіх выданняў Прэзідэнцкай бібліятэкі Рэспублікі Беларусі

Гладышчук Анатоль Антонавіч — кандыдат фізіка-матэматычных навук, загадчык кафедры фізікі Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта

Гурына Валянціна Пятроўна — вядучы бібліятэкар Ровенскай дзяржаўнай абласной бібліятэкі (Украіна)

Дзендзелюк Леся Сцяпанаўна — навуковы супрацоўнік аддзела навуковай рэстаўрацыі і кансервацыі рэдкіх выданняў Львоўскай нацыянальнай навуковай бібліятэкі імя У. Стэфаніка Нацыянальнай акадэміі навук Украіны

Доўнар Ларыса Іосіфаўна — кандыдат педагагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі і тэорыі інфармацыйна-дакументных камунікацый Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў

Есіпава Валерыя Анатольеўна — доктар гістарычных навук, загадчык аддзела рукапісаў і кніжных помнікаў Навуковай бібліятэкі Томскага дзяржаўнага ўніверсітэта

Жылко Вадзім Вітальевіч — краязнавец, журналіст, карэспандэнт штотыднёвіка "Информ-прогулка" (Лунінец, Брэсцкая вобласць)

Замзаева Талкын Амангельдыеўна — кіраўнік аддзела сусветнай літаратуры Нацыянальнай бібліятэкі Рэспублікі Казахстан (Алматы)

Зверава Ірына Сяргееўна — кандыдат філалагічных навук, загадчык аддзела архіўных дакументаў Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі (Санкт-Пецярбург)

Іванова Алена Вітальеўна — кандыдат філалагічных навук, дырэктар Нацыянальнай кніжнай палаты Рэспублікі Беларусь

Іванова Людміла Сяргееўна — вядучы палеограф Нацыянальнага дзяржаўнага архіва Беларусі

Іванец Еўгеніуш — доктар навук (Лодзь)

Ігнацюк Алена Іванаўна — кандыдат філалагічных навук, выкладчык Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта (Пінск, Брэсцкая вобласць)

Ільін Аляксандр Львовіч — кандыдат фізіка-матэматычных навук, дацент Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта (Пінск, Брэсцкая вобласць)

Каламайская-Саід Марыя — доктар навук, прафесар (Варшава)

Карапузава Ганна Генадзьеўна — кандыдат гістарычных навук, дырэктар навукова-метадычнай установы "Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці"

Кірэева Галіна Уладзіміраўна — загадчык навукова-даследчага аддзела кнігазнаўства Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі

Коўкель Лілія Іванаўна — доктар навук, ад'юнкт Педагагічнай акадэміі (Кракаў)

Лаўрык Юрый Мікалаевіч — магістр тэалогіі, вядучы навуковы супрацоўнік навукова-фондавага аддзела пісьмовых і выяўленчых крыніц Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі

Мамантаў Марк Аляксандравіч — кандыдат педагагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі (Санкт-Пецярбург)

Мароз Валерый Вячаслававіч — краязнавец (Брэст)

Марозава Святлана Валянцінаўна — доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы

Матульскі Раман Сцяпанавіч — доктар гістарычных навук, прафесар, дырэктар Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі

Мігань Кшыштаф — доктар навук, прафесар Вроцлаўскага ўніверсітэта

Мусевіч Георгій Сцяпанавіч — краязнавец (Камянец, Брэсцкая вобласць)

Нарбуцене Дайва — кандыдат гістарычных навук, загадчык аддзела рэдкай кнігі бібліятэкі Нацыянальнай Акадэміі навук Літвы

Нікалаеў Мікалай Віктаравіч — доктар філалагічных навук, загадчык аддзела рэдкай кнігі Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі (Санкт-Пецярбург)

Нікітчык Анатоль Данілавіч — краязнавец, інжынер рэдакцыйна-выдавецкага аддзела Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта

Няклюдава Таццяна Анатольеўна — навуковы супрацоўнік Брэсцкага абласнога краязнаўчага музея

Пазіхоўская Святлана Уладзіміраўна —дырэктар Музея кнігі і друку (Астрог, Украіна)

Підлыпчак-Маеровіч Марыя — доктар навук, прафесар Педагагічнага ўніверсітэта (Кракаў)

Сіесс-Кшышкоўскі Станіслаў — магістр, спецыяліст Цэнтра даследаванняў Польскай бібліяграфіі Эстрайхераў Ягелонскага ўніверсітэта (Кракаў)

Суша Аляксандр Аляксандравіч — кандыдат гістарычных навук, намеснік дырэктара Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі па навуковай рабоце

Туміловіч Васіль Мікалаевіч — краязнавец (Лунінец, Брэсцкая вобласць)

Фаменка Ігар Канстанцінавіч — кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Дзяржаўнага Гістарычнага Музея (Масква)

Флікоп Галіна Аляксандраўна — аспірант Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы НАН Беларусі, навуковы супрацоўнік Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь

Цібароўская-Рымаровіч Ірына Алегаўна — кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік аддзела старадрукаў і рэдкіх выданняў Нацыянальнай бібліятэкі Украіны імя В.І. Вернадскага

Ціхарацкі Пётр — доктар навук, ад'юнкт Інстытута гісторыі Вроцлаўскага ўніверсітэта

Шчарбакова Кацярына Ігараўна — кандыдат гістарычных навук, дацэнт, намеснік загадчыка кафедры грамадска-гуманітарных дысцыплін школы эканомікі Маскоўскага дзяржаўнага ўніверітэта імя М.В. Ламаносава

ЗМЕСТ

Кніжнасць на Берасцейшчыне ў XVI—XIX стагоддзях

Кнігазборы Сапегаў

Навуковае выданне

Берасцейскія кнігазборы:
праблемы і перспектывы даследавання

Матэрыялы і даклады

Рэдактары: *В.А. Гарбачэўская, Л.І. Рачкоўская*
Дызайн і макет *Г.І. Мацур*
Карэктар *У.В. Сухапар*

Выдавец:
установа адукацыі
«Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»
ЛВ № 02330/277 ад 08.04.2009
224016 г. Брэст, вул. Міцкевіча, 28.

Падпісана да друку 23.09.2013.
Фармат 70x100$^{1}/_{16}$. Папера афсетная. Гарнітура Minion Pro.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 37,41. Ул.-выд. арк. 33,2.
Тыраж 500 экз. Заказ 203.

Надрукавана з гатовага арыгінал-макета
ў ААТ «Брэсцкая друкарня»
224013 г. Брэст, пр-т Машэрава, 75
ЛП 02330/0494170 ад 3.04.2009 г.